

RIKSANGRAHA

OR

A UNIVERSITY SELECTION

OF

VEDIC HYMNS

WITH

The Commentary of Sâyanacharya.

EDITED WITH NOTES

BY

VISHNU GOVIND BIJÂPURKAR, M. A.,
PROFESSOR OF SANSKRIT, RAJÂRÂM COLLEGE, ROLHÂPUE.

Third Edition.

PUBLISHED

BY

PÂNDURANG JÂWAJÎ,
PROPRIETOR OF THE "NIRNAYA SÂGAR" PRESS,

BOMBAY.

1929.

Price 2 Rupees.

DEDICATED

To

R. G. BHÂNDÂRKAR,

M. A., PH. D., C. I. E., HON. M. R. A. S., &c., &c.,

LATE VICE-CHANCELLOR OF THE UNIVERSITY
OF BOMBAY

as a token of deep devotion and
profound respect

BY

ONE OF HIS PUPILS AND ADMIRERS.

PREFACE.

The present work was undertaken with no higher aim than to afford some assistance to my young friends preparing for the B. A. Examination of our University. As I proceeded in the work the difficulty and the magnitude of the work began to stare me in the face and I would have given up all thought of editing these hymns, but

अनारम्भो हि कार्याणां प्रथमं बुद्धिलक्षणम् ।

प्रारम्भस्यान्तगमनं द्वितीय बुद्धिलक्षणम् ॥

The importance of the study of the Vedas can hardly be exaggerated. To a Hindu in particular the study of the Vedas is essential, for they are the basis of all his religious beliefs, and even all his social practices are referred to them. Rightly or wrongly all the customs he is called upon to reverence have been said to have derived their authority from the Vedas. All his acts and all his beliefs, at any rate the acts and beliefs of all with whom he has to deal in this world so far as his social life is concerned, are incapable of being thoroughly understood and estimated without an attempt to trace them back to their accredited source, the Vedas. If an educated Hindu is to fulfil the high and noble function of leading his countrymen to a better state of things in the matter of belief and conduct, he must understand and explain how his society has come to be what it is, what are the phases of it that may be called primitive and pure and what the accretions of later and corrupt ages. For all this and more he cannot afford to be ignorant of the oldest treasures of his country.

To the student of history the Vedas are an invaluable help. They are the oldest productions of man and as such entitled to the veneration of all people of whatever creed or nation. They introduce us to a state of human life which is not described to us by any chronicler. The songs of the Vedic Rishis are an inexhaustible mine, to work in which is itself a delight, irrespective of the direct results to be got at from that labour. A minute analysis, however, of the utterances of the Rishis, as preserved in the Vedas, enables us to collect a fairly reliable historical material of the state of life and manners in the Vedic days. The inferences drawn in this way have been noticed in the notes, as much for the infor-

mation of the students as for directing and encouraging them to exercise their own critical faculty in similar directions to bring out other facts of the same type.

This leads us to the third benefit that we derive from the study of the Vedas and that is an insight into the oldest poetry of mankind. The simple thoughts of the Rishis, their worldly concerns and the homely expressions they use, and the pure devotion of their hearts—all this is peculiar to the Vedic poets. Their very childishness is particularly charming.

But the greatest use of the Vedas is to the student of philology. Sanskrit is so far considered to be the oldest language known to have produced an extensive literature, and nobody requires to be told that a new light altogether was thrown on the western world by the so-called discovery of this classical language of India. Hosts of scholars have devoted their days and nights to its study and are working revolutions in all branches of antiquarian research. But the science of Etymology has received wonderful assistance and has given birth to a child which bids fair to engross the attention of all the world. Unknown at first, despised later on, tolerated at present, philology will be fast embraced by all those that take interest in man and his concerns. The most important part in this gigantic work of unearthing the buried secrets of man's speech will be played by the study of Vedas. It is certainly not very honourable that the Hindus, the children of the soil should be idle spectators standing on the beach, while the Europeans, with the thousand and one disadvantages attending their honest efforts, should take a fearless plunge into the ocean of this honourable work. No greater service has been done by our University than by making it impossible, for every student of Sanskrit that comes to it, to take the Arts-degree without having tasted of the living spring of the Vedas. It is surely strange to study the literature of the dead language and to go without having read the smallest portion of the literature of that language when it was spoken as a vernacular.

A general review of the ancient Literature.

There are four Vedas—Rigveda, Yajurveda, Samaveda and Atharvaveda. Each of these has its Samhitā, Brāhmana and Sātra, and Prātisākhya.

1 the Samhitā of the Rigveda consists of the songs of the an-
-

ent bards of India. These are simple compositions in the shape of prayers and praises addressed to the powers of nature in a deified form. In the primitive stages nothing is more likely than that nature should exercise a powerful influence on the mind of man by means of its grand phenomena. The grandeur and beauty joined with the tremendous outbursts of natural phenomena coming upon the puny creature with an unexpected suddenness can have no other effects than that of creating a feeling of helplessness and total submission. He must first of all save himself from all that is around him. He was thus struck with awe for everything, deified it and poured out his heart in prayers and praises addressed to it. He performed sacrifices in honour of one or more of these phenomena at a time. New verses were sung on the occasion of sacrifices. This period, when came out spontaneously the heart-pourings of these earlier inhabitants of this Planet, is the first stage of Vedic literature. In this we find at times, speculations on the abstract questions of human existence, the end and aim of human life and the creation of all this wide expanse by which man is surrounded. The prayers offered are very simple and the requests made are very modest. Let us have good sons, plenty of rain, abundance of wealth, freedom from vice, spacious residence, disappearance of enemies. This is the burthen of the prayers. These are the characteristics of a large portion of the *Rigveda Samhitā*.

2 The next *Samhitā* is the *Yajurveda Samhitā*. Some of the hymns of the *Rigveda* are used in sacrificial rites. The officiating priests have to repeat some other formulæ to accompany the performance of the rite. These are embodied in *Yajurveda*. The *Rigveda* verses are recited by the *Hotri*, while the other formulæ which are in prose are repeated by the *Adhvaryu* who performs almost the whole manual work at the sacrifice. Thus for instance he repeats *ꣳꣳ ꣳꣳ* when he cuts the branch.

3 Just as the *Rigveda* is the Veda of the *Hotri* priests and the *Yajurveda* of the *Adhvaryus*, so there is a third class of priests that have a whole Veda for themselves. These are the *Udgātṛi* priests. Their Veda is the *Sāmaveda*. It is not a separate composition but mainly a selection from the *Rigveda*. These hymns of the *Rigveda* are chanted by the priests in particular modes of singing. One hymn is chanted in more than one or two different airs. This is the earliest music belonging to the Aryans of India.

they (the *Āraṇyakas*) are to be repeated in the forests and not in houses. The *Āraṇyakas* mark a period of advancement in human thought. At present the *Āraṇyakas* are repeated only in temples. There are five *Āraṇyakas* attached to the *Āitareya Brāhmana*.

2 *Yajurveda* is of two kinds—*Taittirīya* and *Vājasaneyā* or the *Black and White*. The *Mantras* are the same in both. There is a difference between the *Yajurveda* and the *Rigveda*. *Rigveda* contains only the hymns which are to be used at the time of the sacrifices. The *Yajurveda* contains the *Mantras* or the formulae as well as the guidance in the matter of the ritual. Thus the portion which ought properly to be put into a *Brāhmana* is put in the *Yajurveda*.

This is, however, with regard to the *Krishṇa Yajurveda*. When *Yajñavalkya* promulgated the *White Yajurveda*, he separated the *Mantras* from the *Brahmanical* portion. The *Brahmanic* portion thus *disengaged* is incorporated in the *S'atapatha Brāhmana* and contains a variety of speculations and legendary accounts. It goes without saying that the *S'atapatha Brāhmana* gives directions only to the *Ādhvaryu* priests in matters of ritual. This contains descriptions of sacrifices and *As'vamedha* among them. This also contains an *Upanishad* called the *Bṛhadāraṇyaka* which is of a purely speculative and legendary character. This is a very great work and must have been in composition for a very long period by a variety of writers in a variety of places.

3 The *Brāhmanas* of the *Sāmaveda* seem to be of later date than the *S'atapatha*. They are for the guidance of the *Udgātri* priests. These are of later date, for they mention temples and deities of human functions. *Sāyana* and *Kātyāyana* say that they are eight in number and in these eight accents are not marked.

There were many schools in which the *Vedas* were learnt by heart. There were no written editions published so as to prevent differences in readings. They were orally transmitted. The members of one school had their own recension. This gave rise to what are called *Charanas* or *S'ākhās*. These *S'ākhās* are interested in the propagation and preservation of their own recensions. They had their own code of sacrificial rites. These are the *Brāhmanas*. They explained in their own way the occasions on which hymns were composed. They criticized the opinions of the different *Charanas*. Thus the *Kaushītaki* has opposed some opinions of the *Tāp-*

As the Vedas—the hymns—were to be used in the sacrifice, they had to be learnt by heart. The Brāhmanas taught the use of the Mantras, gave directions as to when particular formulæ were to be repeated. There was in like manner a literature that laid down rules for the modulation of voice, for the accent emphasis, that laid down rules of sandhi, that, in fact gave every guidance in regard to the recitation of the Vedas. Occasionally they touched on questions of grammar, but that was not the chief aim of this literature. This literature is called the “Prātis’ākhya.” As there were various recensions of each Veda differing with the different Charanas and S’ākhā, there were Prātis’ākhyas corresponding to each of these. They were all written for this practical purpose. They fix the texts of the Vedas for the study and preservation of which, injunctions are given in these. In this manner we can detect the alterations effected by a later hand.

Notwithstanding the fact that there were as many Prātis’ākhyas as there were Charanas, we have only at this day one Prātis’ākhya for each Veda. The style of these is free from cumbersome ornaments and unnecessary subtleties. It is their object to teach and not to edify, to explain not to discuss.’

1 The first Prātis’ākhya is the S’ākala Prātis’ākhya by S’aunaka. He wrote for the S’āklas but did not always like what they said. Still he excused them on the ground that they followed Sākala Pitā or S’ākala. He himself however, did not bind himself to follow either. There is one of the S’ākala Prātis’ākhyas as preserved by S’aunaka’s pupils, who themselves formed a new Charana under his name and are known as S’aunakiyas. This Prātis’ākhya does not correspond to the edition of Rigveda that we have. What is true of this Rigveda Prātis’ākhya is true of every other Prātis’ākhya we have got, in other words none of the Prātis’ākhyas corresponds to the edition of the Vedas in our hands.

2 The second is the Prātis’ākhya of the Black Yajurveda. It quotes several Charanas of the Kṛishna Yajurveda such as Taittiriyas, Āśvārakas, Aukhīyas and Bhāradvājans. Its grammatical terminology is less advanced and less artificial than that of the Prātis’ākhya of the S’ūkla Yajurveda.

3 The third is the Prātis’ākhya of the Mādhyandīnas a sub-division of the Vājasaneyas—but really of the Kātyāyanīyas. This shows considerable advancement in grammatical technicality. This Kātyāyana and the Vārtikakāra on Panini are the same as

Max Muller thinks it. He could deal both with Vedic and ordinary language. He himself distinguishes between 'ऽ and अ.' Some of the Prātisākhya Sūtras are imperceptibly united with Pāṇini's text.

4 The fourth is the Prātisākhya called S'aunakya Chaturādhyāyikā. The author of this is not the S'aunaka of the S'ākala Prātisākhya. This is Atharvapa Prātisākhya. Still the author may be one of the Charanas of S'aunaka. The grammatical terminology of this is far in advance of that of Kātyāyana Prātisākhya and seems to be later than this, since what Kātyāyana says applies to this S'aunaka alone.

5 Sāmāntara may be taken to be Sāma Prātisākhya. So says Max Muller who mentions this in the Charanavyāha.

In what goes above, little has been said about the 4th or the Atharvāna Veda except about its Samhitā and the Prātisākhya. It is not separately used in ritual. It is the least taken care of by the Brāhmanas. Still it has the dignity of Veda and advantage of this has been taken by men who want to blow their own trumpet. With this Veda are associated a number of Upanishads or Āraṇyaka Brāhmanas. The original Upanishads are some twenty. Many are added afterwards in praise of the favourite deities of pushing men. Thus men have taken undue advantage of the sacred name of Veda and thus the Atharvaveda is tampered with as Dr. Bhāndārkar once indignantly said 'in the most unconscionable manner.' There is a Khandopaniṣhad and there is an Allopanishad and there may be tacked on to this Veda tomorrow a Universityupaniṣhad.

It is impossible to ascertain with any very great accuracy the dates of the several portions of this vast Vedic literature. It is beyond all doubt that the Rīgveda is the oldest; but various portions of this Veda too, are to be ascribed to widely separated periods of time. The antiquity of the Vedas is and will continue to engage the brains and pens of eminent scholars of the West and the East, but so far as definite chronology is concerned, we are almost hopeless of having any. There are indications in the body of the hymns to refer some hymns to later and some to earlier periods. The principles of determining these are also varying and they are noticed in their proper place in the notes. Astronomical allusions,

however, have been made use of by critics to arrive at some chronological data. Prof. B. G. Tilak's conclusions seem to be accepted now by the majority of Vedic scholars. He arrives at the conclusion that the Vedic hymns are composed at three different periods, and the oldest may reach 6000 B. C. However reluctant some European scholars may be to accept the conclusions of Hon'ble Mr. Tilak's Orion, it will be very difficult for them to controvert these. We, who have in astronomical matters to depend on others, see no reason to demur to thankfully commend the intelligent labours of Prof. Tilak in this field. At any rate so long as his conclusions are unchallenged and unrefuted, we must refer the Vedas to an antiquity longer than Weber, Max Muller and many other European scholars are willing to allow.

There was a time in India when the R̥gveda received the attention of the most intelligent people of the land. It must have become apparent to the reader how pains-taking the Hindus were in their study of the R̥gveda, how jealous they were of any tampering with the text. Schools arose who put interpretations on the Veda in their own way. Individuals became famous for their extraordinary labours in that department. Altogether, there was, a brisk activity in this matter and we have to mourn at this distance the loss of that vast literature on this all important subject. We have however, an idea of what it must have been from Yāska and Pāṇini, who quote a host of authors by name and also mention schools such as the Aitihāsikas, the Nairuktas, the Parivrājakas the Vaiyākaranas, the Yājñikas. Bad days came on India in matter of literary advancement as in advancement along all other lines. Independant thought disappeared and more elaborate modes of study came into existence. Literature, like religion, became cold and formal. Theological and philosophical wrangling brought into being thoroughly antagonistic schools, all endeavouring in their own hair-splitting manner to establish the divine character of their own tenets. The old texts were all respected, but not studied in the simple spirit of the composers. Controversial elements were introduced and the pure fountain of the old philosophical literature was defiled by being turned to party purposes, till that inspiring literature was thrown aside and people began to think more of the artificial literature of later days than of the natural heart-pourings of the old R̥ishis and their devout followers. Reaction seems to have taken place in the Kingdom of Vijayanagara, the sole center of Brahmanical lore towards the clo-

se of the middle ages in the Deccan. There the Vedas and the Upanishads were again taken up in right earnest but the Pandits, who were thoroughly imbued in the scholastic mode of thought, were little fitted to separate wheat from chaff. The tendency, however, was in the right direction and a longer life to that Hindu kingdom might have done something for the ancient literature of India. But it was no match for the growing Mahomedan power and the ancient literature of India had to wait for some centuries more. All honour to the Vaidikas, however, who have preserved the Vedas and Vedāngas from destruction by an alien and unsympathetic, not to say a hostile race. At last a people, ambitious to connect themselves with the home of the Vedas and seeking to find information of their remote ancestors have taken deep interest in this subject and during the last century more has been done for the Vedas by foreigners than by the people of this country. The grand work of an excellent edition of the Ṛigveda with Śāyanaśhārya's commentary was undertaken and carried out, with the help of India's money, in a strange land and under most unfavourable circumstances. The work must indeed have been, as we see it actually described by Prof. Max Muller from time to time quite an uphill ascent to all the people concerned. Within less than half the expenditure and with one tenth of the worry and trouble, the same work could have been done on the congenial soil of India. This does not mean any disparagement to the great Bhatta Moksha Muller, but a regret for the woeful neglect of duty on the part of our own people in the matter. In the intellectual no less than in the material world, we are allowing others not indeed to steal a march over us, but to push us back and tread us down quite in broad day-light. If we refer to the list of workers in the field of the Veda given at the end of Prof. Max Muller's Vedic hymns in the Series now well known as 'the Sacred Books of the East,' we shall find nearly every European leading nation represented. It is not here possible nor necessary to mention their names and works, but we must be thankful to them for all their zeal and enthusiasm in the matter. Whereas, formerly Yaska quoted Gārgya, Kautsa, Aurnavābha and others, we have to quote Max Muller, Muir, Wilson and others, and this we believe is no small honour to these eminent scholars, of which they must be justly proud. It must not be supposed that there is no work remaining for the future heroes that may desire to break a lance in the field. Much as has been done, more much more can be and yet remains to be done.* The Veda has not been satisfactorily interpreted.

* विश्व, व्याकरण, उद्भव, निरुक्त, कव्य and ज्योतिष.

The difficulties of Sāyana the great commentator have not been all solved. His mistakes have not been all corrected. The light of collateral languages has not been thoroughly availed of, more particularly Zend has yet to be drawn upon. Dr Haug has done good service in that direction, but others are not known to have followed him. There is no doubt that the Zend literature will aid the study of the Veda to a great extent. The two languages are quite akin to the pronouns, and particles, many words almost coinciding. As proof of this we shall give in our notes some of the Zend words. The present writer is very sorry that he has not been able to acquire a knowledge of that language decent enough to advance anything like sensible guesses of the meaning of Vedic passages by the light of its literature. He is convinced, however, that in cases of words used rarely in the Veda a flood of light is likely to pour from that direction. The old Persians and the old Aryans have many things so common that they cannot but explain each other. Some of their deities, some of their customs, some of their rites and ceremonies and some of the names of their priests are so thoroughly identical.* For the present our students have to satisfy themselves with what Sāyanacharya had done and what such eminent scholars as Prof Max Muller, Williams, Colebrooke, Wilson, Whitney, Haug Muir, and nearer home Dr Peterson have done. It would be doing injustice to the memory of a gentleman of indefatigable industry to omit all mention of the Vedarthayatsna of the late Rāo Bahādūr Shankara Panduranga Pandit. The present annotator owes a deep debt of gratitude to all these, from whose works he has received very valuable assistance.

Before concluding this preface, I must express my profound sense of satisfaction that my revered teacher Dr Bhāndārker has very kindly permitted me to launch my first humble production into the world under his own encouraging auspices. It was no doubt a serious drawback that I could not do my work directly under his eye, so as to derive the benefit of his critical faculty and of his increasing familiarity with the German language. My thanks are due to gentlemen that have helped me in one way or the other, but they are particularly due to the Proprietors of the Nirṇaya-Sāgara Press, who alone in this presidency could have undertaken the publication of this work without any immediate prospect of pecuniary gain. My own object in taking this edition in hand is very modest and if that is accomplished to a certain extent, I shall feel myself amply rewarded.

4th August 1895, }
Rajaram College, }
Kollhapur }

V. G. BIJĀPURKAR

* Dr Haug's preface to the *Āitareya Brāhmana*.

ऋक्संग्रहः ।

सायणाचार्यभाष्यसंवलितः ।

(मं० १ सू० २५)

१.

यच्चिद्धि ते विशो यथा प्र देव वरुण व्रतं । मिनीमसि
द्यविद्यवि ॥ १ ॥

यत् । चित् । हि । ते । विशः । यथा । प्र । देव । वरुण । व्रत ॥
मिनीमसि । द्यविद्यवि ॥ १ ॥

हे वरुण यथा लोके विश प्रजा कदाचित् प्रमाद कुर्वति तथा वयमपि ते
तव सबधि यच्चिद्धि यदेव क्वचिद्गत कर्म द्यविद्यवि प्रतिदिन प्रमिनीमसि प्रमा
देन हिसितवत् । तदपि वत् प्रमादपरिहारेण साय बुर्विति शेष ॥ यथा ।
लिखरेणाद्युदात्तत्वे प्राप्ते यथेति पादाते । फि० ४ १५ । इति सर्वानुदात्तत्व ।
मिनीमसि । मीन हसाया । इदतो मसि । पा० ७ १ ५८ । प्रयादिभ्यश्च ।
मीनातेर्निगमे । पा० ७ ३ ८९ । इति ह्रस्वत्व । इ ह्रस्वधोरितीकार । सति
शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनासिद्ध एव स्वर शिष्यते । यद्वत्त
योगाश्लिषाताभाव ॥

मा नो वधाय ह्रस्वे जिहीळानस्य रीरधः । मा हृणानस्य
मन्यवे ॥ २ ॥

मा । न । वधाय । ह्रस्वे । जिहीळानस्य । रीरधः ॥ मा । हृणा-
नस्य । मन्यवे ॥ २ ॥

गलोः । शृङ्गिभ्यां ह्रः । उ० ३. ३०. । इति कुप्रत्ययः । धातोर्नकारस्य त-
कारः । जिहीष्वावस्य । हेतु अनादरे । अस्माद्धितः कानच् । द्विमांवाह्लादिशेष-
ह्रस्वसुत्वजस्तानि । एकारस्य ईकारादेशश्छादसः । चित इलंतोदात्तत्वं । रीरथः
राथ साथ संक्षिप्तौ । चकि मितोप उपभाषा ह्रस्वं । द्विर्वचनह्लादिशेषह्रस्वत्व-
सन्वद्भावेत्वाभ्यासवीर्याः । न भावयोग इत्यङ्भावः । हृषानस्य । हृषीर् लज्जायां ।
अस्माच्छानचि शृपोदरादित्वादिमितत्वरूपचिद्धिः ॥

वि मृच्छीकार्यं ते मनो रथीरथं न संदितं । गीर्भिर्वरुण
सीमहि ॥ ३ ॥

वि । मृच्छीकार्यं । ते । मनः । रथीः । अर्थः । न । संदितं ॥
गीःऽभिः । वरुण । सीमहि ॥ ३ ॥

हे वरुण मृच्छीकार्याम्स्तुत्याय ते तव मनो गीर्भिः स्तुतिभिर्विचीमहि
विशेषेण चभीमः । प्रसादयाम इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । रथीः रथस्वामी संदितं
सम्पद् संक्षिप्तं दूरगमनेन श्रान्तमर्थं न अक्षमिव । यथा स्वामी श्रान्तमर्थं घात-
प्रदानादिना प्रसादयति सदात् ॥ रथीः । मत्वर्थीय ईकारः । संदितं । दो अक्-
खंडने । विष्टेति चः । यतिस्वतिमास्वामिति किति । पा० ७. ४. ४०. । इति-
कारादेशः । गतिरन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । गीर्भिः । तावेवाय इति
भित्त उदात्तत्वं । सीमहि । पियु तंतुसंताने । व्यत्ययेनात्मनेपदं । बहुलं छंद-
सीति विकरणस्य लृट् । पठि लोपः । पा० ६. १. ६६. । यद्वा पितृ बंधन
इत्यस्माद्धिवरणस्य लृट् । वीर्यश्छादसः ॥

परा हि मे विमन्यवः पतन्ति वस्यंश्च्ये । वयो न व-
सतीरुपं ॥ ४ ॥

परा । हि । मे । विमन्यवः । पतन्ति । वस्यंऽश्च्ये ॥ वयः । न ।
वसतीः । उर्पं ॥ ४ ॥

हे वरुण मे मन पुन शेषस्य विमन्यवः श्रोत्ररहिता बुद्धयो वस्यंश्च्ये वशीय-
शोऽनित्यमेव वसुमतो जीवनस्य प्राप्तये परा पतन्ति पराशुत्याः पुनरावृत्तिरहिताः
प्रसरन्ति । हिरण्यदोऽभिषक्तं सर्वजनप्रतिदिमाह । परापतने दृष्टान्तः । वयो न
वसितो यथा वसतीर्निवातस्थानान्युप सामीप्येन प्रामुषन्ति सदात् ॥ पतन्ति । पादा-
दित्वादिशेषाभावात् । वस्यंश्च्ये । वसुमच्छब्दाद्विन्मतोऽङ्गिति मत्तुपो लुकि टिलोपे
ईमगुनो यकारलोपश्छादसः । वसतीः । शत्रुद्रुम इति शेष उदात्तत्वम् ॥

कदा क्षत्रश्रियं नरमा वरुणं करामहे । मृत्वीकायोरुच-
क्षत्सं ॥ ५ ॥

कदा । क्षत्रश्रियं । नरं । आ । वरुणं । करामहे ॥ मृत्वीकार्यं ।
उरुऽचक्षत्सं ॥ ५ ॥

मृत्वीकायास्तत्पुत्राय वरुणं कदा कस्मिन्काल आकरामहे अस्मिन्वर्मण्यागतं
करवाम । वीहशम् । क्षत्रश्रियं बलसेविनं नरं नैतारम् । उरुचक्षत्सम् बहूना द्रष्टा-
रम् । क्षत्रश्रियम् क्षनात्ति भ्रमतीति क्षत्रधीः । क्विप् च । पा० ३. २. १७८. ।
इत्यादिना क्विप् दीर्घश्च । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरलम् । नरम् । मृत्वीकानिलवत
भायुदात्तः । करामहे । करोतेर्व्यत्ययेन षप् । उरुचक्षत्सम् । चक्षेर्बहुलं शिच ।
उ० ४. २३२. । इत्यष्टुत् । शिवद्वावात्स्मानादेशाभावः ॥

तदित्समानर्माशाते वेनंता न प्र युच्छतः । धृतव्रताय
दाशुपे ॥ ६ ॥

वत् । इत् । समानं । आशाते इति । वेनंता । न । प्र । युच्छतः ॥
धृतव्रताय । दाशुपे ॥ ६ ॥

धृतव्रतायानुष्ठितकर्मणे दाशुपे हविर्दत्तवते यजमानाय वेनंतौ कान्यमानौ
मित्रावकथादिति शेषः । तातुमौ समानं साधारणं तदिदस्माभिर्दत्तं तदेव हवि-
राशाते अश्रुवाते । न प्रयुच्छतः कदापिदपि प्रभादं न हुह्यत ॥ आशाते ।
अश्रोतेर्लिटि द्विर्भावह्लादिशेषौ । अत आदेः । पा० ७. ४. ७०. । इत्यात्वम् ।
अनिलमगमशासनमिति वचनादश्रोतेश्च । पा० ७. ४. ७२. । इति सुडभावः ।
वेनता । वेनति. कातिङ्गर्मा । सुषा सुलुगिलात्तर. । प्रयुच्छतः । युच्छ प्रभादे ।
दाशुपे । दाशु दान इत्यस्मादाश्वान् साह्वानिति वसुप्रत्ययो विधातित. । वसोः संप्र-
सारणमिति संप्रसारणम् । शाश्वतिपसीना चेति पलम् ॥

वेदा यो वीनां पदमंतरिक्षेण पर्वतां । वेदं नावः समु-
द्रियः ॥ ७ ॥

वेदं । यः । वीनां । पदं । अंतरिक्षेण । पर्वतां ॥ वेदं । नावः ।
समुद्रियः ॥ ७ ॥

अन्तरिक्षेण पर्वतामानाशमार्गेण गच्छता वीनां पक्षिणां पदं यो वरुणो वेद ।
तथा समुद्रियः समुद्रेऽवस्थितो वरुणो नावो जले गच्छन्त्या. पदं वेद जानाति ।

सोऽस्मान्वंघनान्मोचयत्विति शेषः ॥ वेद । विद ज्ञाने । विदो लटो वा । पा० ३. ४. ८३. । इति तिपो णञ् । लिखरेणायुदात्तत्वम् । यचोऽनास्ति इति संहितायां दीर्घः । योनाम् । नामान्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वम् । पतताम् । उपः पित्वाद्युदात्तत्वम् । शतुथ लसार्वधातुवस्वरण धातुस्वरः । नावः । सावेकाच इति षष्ठा उदात्तत्वम् । समुद्रियः भवार्थे । समुद्राभ्रद्धः । पा० ४. ४. ११. । इति षप्रत्ययः ॥

वेदं मासो धृतव्रतौ द्वादश प्रजावतः । वेदा य उपजायते ॥ ८ ॥

वेदं । मासः । धृतव्रतः । द्वादश । प्रजावतः ॥ वेदं । यः । उपजायते ॥ ८ ॥

धृतव्रतः स्त्रीकृतकमेविशेषो यथोक्तमहिमोपेतो वरुणः प्रजावतस्वदा तदोत्पद्यमानप्रजायुक्तान्द्रादश मासश्चेन्नादीम् फाल्गुनान्तान्त्वेदं जानाति । यत्नयोदसोऽधिकमास उपजायते सवसरसमीपे स्वयमेवोत्पद्यते तमपि वेद । वाक्यशेषः पूर्ववत् ॥ मासः । पृथिव्यादिना । पा० ६. १. ६३. । मासराजस्य मासिन्नादिशः । ऊर्द्धिमिन्नादिना शस उदात्तत्वम् । द्वादश । द्वौ च दश चेति द्वंद्वः । यष्टनः संख्यायाम् । पा० ६. ३. ४७. । इत्यात्त्वम् । सरूया । पा० ६. २. ३५. । इति स्त्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्नम् । प्रजावतः । जनी प्रादुर्भावे । प्रपूर्वाञ्जनघनखनक्रमणो विडिति विदप्रत्ययः । विद्भुनोरिस्त्रालम् । ऋतुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रजा एषा संतीति । तदसास्त्वस्मिन्निति मनुए । पा० ५. २. १४. । साहुपभाया इति मनुषो वत्वम् । उपजायते । जनेः कर्मकर्तरी लट् । कर्मवद्भ्रवादात्मनेपदं यक् । पा० ३. १. ८७. । जनादीनामुपवेश एवात्वं षक्तव्यम् । पा० ६. १. ११५. । इति षचनादचः कर्तृयकि । पा० ६. १. ११५. । इत्याद्युदात्तत्वम् । तिक्लि चोदात्तत्विति । पा० ८. १. ७१. । इत्तुपसर्गस्य निघातः । नच तिङ्गिति इति निघातः । यद्वात्तिलामिति प्रतिषेधात् ॥

वेदु वार्तस्य वर्तनिमुरोऽर्क्यस्य बृहत्तः । वेदा ये अध्यासते ॥ ९ ॥

वेदं । वार्तस्य । वर्तनि । उरोः । ऋष्यस्य । बृहत्तः ॥ वेदं । ये । अधिऽआसते ॥ ९ ॥

उरोर्विलीर्गस्य ऋष्यस्य दर्शनीयस्य बृहत्तो शुभेरेधिकस्य वातस्य पादोर्वर्तनि मार्गं वेदं वरणो जानाति । ये देवा अध्यासते उपरि तिष्ठन्ति तानपि वेदं जानाति ॥ वारतस्य । अग्निहोत्रादिना तन्प्रत्ययान्तो वातराज्ज्ञो पित्वादायुदात्तः । वर्तनि । वर्ततेऽनेनेति वर्तनिः स्त्रोयम् । पा० ६. १. ११०. । इति स्त्रीश्रवाच-

कस्य वर्तेनिशब्दस्यातोदात्तत्वसिद्धिर्धसुन्दारिण पाठादस्य प्रत्ययखरेण मचो-
दात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनातोदात्तत्वम् । बृहत्तः । बृहन्गृह्तोऽमचंरन्भावमिति वच
वदात्तत्वम् । अथ्याताते । लसार्थभातुकात्तदात्तत्वे सति धातुखरः ॥

निर्षसाद् धृतव्रतो वरुणः पस्त्यङ्क्त्वा स्वा । साम्राज्याय
सुकृतुः ॥ १० ॥

नि । ससाद् । धृतव्रतः । वरुणः । पस्त्यासु । आ ॥ सांश्राज्या-
य । सुकृतुः ॥ १० ॥

धृतव्रतः पूर्वोक्तो वरुणः पस्त्यासु देवीषु प्रजाया निषसाद् आगम्य निषण्ण-
वान् । किमर्थम् । प्रजाना साम्राज्यसिद्धयर्थं सुकृतुः शोभनकर्मा ॥ निषसाद् । सदि-
रप्रवेरिति पत्वम् । साम्राज्याय । सम्राजो भावः साम्राज्यम् । शुण्वचनप्राधान्यादिभ्य
इति प्यन् । भित्त्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् । सुकृतुः । कत्वादयश्चेत्युत्तरपदा-
द्युदात्तत्वम् ॥

अतो विश्वान्यद्भुता चिकित्वाँ अभि पश्यति । कृतानि
या च कर्त्वा ॥ ११ ॥

अतः । विश्वानि । अद्भुता । चिकित्वान् । अभि । पश्यति ॥ कृ-
तानि । या । च । कर्त्वा ॥ ११ ॥

अतोऽस्माद्गुणाद्विश्वान्यद्भुता सर्वाण्यार्थ्याणि चिकित्वान् प्रज्ञापानमिपश्यति
सर्वतोऽब्रह्मोचयति । या कृतानि यान्यार्थ्याणि पूर्वं वरुणेन संपादितानि ।
चकारादन्यानि यान्यार्थ्याणि । कर्त्वा इतः पर कर्तव्यानि तानि सर्वाण्यभिपश्य-
तीति पूर्वग्रान्वयः ॥ अद्भुता । शेरुदंति बहुलमिति शैलौष । प्रत्ययलक्षणेन न-
पुंसकस्य झलच् इति तुम् । नलोप । चिकित्वान् । कित ज्ञाने । लिट् धातु अ-
भ्यासहत्यादिरोपचुत्वानि । वक्षेऽस्माद्भ्रामिति नियमादिङभावः । क्त्वात्तुनासि-
काद्युचो संहितावाम् ॥ पश्यति । पाप्रेत्यादिना दृशोः पश्यादेशः । कर्त्वा । कृ-
त्यार्थे तवैकेकेन्यत्वान् । पा० ३. ४. १४. इति करोतेस्तन् । निष्वादाद्युदा-
त्तत्वम् । पूर्ववच्छैलौषः ॥

स नो विश्वाहाँ सुकृतुरादित्यः सुपर्था करत् । प्र ण
आर्युषि तारिपत् ॥ १२ ॥

सः । नः । विश्वाहाँ । सुकृतुः । आदित्यः । सुऽपर्था । करत् ॥
प्र । नः । आर्युषि । तारिपत् ॥ १२ ॥

सुकृतः शोभनप्रहः स आदित्यो वरुणो विश्वाहा सर्वेष्वहःसु नोऽस्मान् सुपथा शोभनमार्गेण चहृतान्वरत् करोतु । किं च नोऽस्माकमायुषि प्रतारिषत् प्रवर्धयतु ॥ सुपथा । स्वती पूजायामिति समाखे न पूजनात् । पा० ५. ४. ६९. । इति समासोत्प्रतिषेधः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते परादिर्छन्दसि बहुलमित्युत्तरपदायुदात्तत्वम् । यद्वा तृतीयाया आत्मादेशः । पा० ७. १. ३९. । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं लिखरेण धाप्यते । क्त्वादयश्चेत्येव न भवति । अयहुमीहित्वात् । बहुव्रीहौ हि तद्विधीयते । आयुदात्तं व्यच्छन्दसि । पा० ६. २. ११९. । इत्येतदपि न भवति । पयिनश्चन्दसांतोदात्तत्वात् । करत् । करोतेर्लेटि व्यत्येन शप् । शपो वा छकि लेटोऽन्वादाविलक्षणम् । इत्थं सोप इतीच्छरलोपः । यद्वा छान्दसे छकि कृमृदरहिभ्यः । पा० ३. १. ५९. । इति छ्लेरद् । ऋद्वसोऽङि गुणः । पा० ७. ४. १६. । इति गुणः । बहुलं छन्दसमाख्योऽपीत्यङ्भावः । प्रणः । उपसर्गाद्बहुलम् । पा० ८. ४. २८. । इति नसो णत्वम् । तारिषत् । तारयतेर्लेख्यङानमः । विष्वहुलं लेटीति षिप् । आदेशप्रत्ययभोरिति पत्वम् ॥

विभ्रद्द्रापिं हिरण्ययं वरुणो वस्त निर्णिजं । परि स्पशो नि पेदिरे ॥ १३ ॥

विभ्रत् । द्रापिं । हिरण्ययं । वरुणः । वस्त । निःऽनिजं ॥ परि । स्पशः । नि । पेदिरे ॥ १३ ॥

हिरण्ययं सुवर्णमयं द्रापिं कवचं विभ्रद्दारयन्वरुणो निर्णिजं पुष्टं स्वशरीरं वस्त आच्छादयति । स्पशो हिरण्यस्यार्थिने रस्ययः परिनिपेदिरे सर्वतो नियन्ताः ॥ विभ्रत् । विभ्रतैः शतरि नाभ्यस्ताच्छुः । पा० ७. १. ७८. । इति नुमभावः । अभ्यस्तानामादिरित्यायुदात्तत्वम् । द्रापिं । द्रा कुत्सायां गतौ । द्रापयतीपुन्दुरित्वा गतिं प्रापयतीति द्रापिः कवचम् । अर्तिहीलादिना । पा० ७. ३. ३६. । पुगागमः । औष्णदिक इप्रत्यये णिलोपः । हिरण्ययम् । ऋत्व्यवास्तव्यवास्तवमाप्तीहिरण्ययानि छन्दसीति हिरण्यशब्दाद्विकाराथे विहितस्य मयतो मशब्दलोपो निपातितः । वस्त । वस आच्छादने । लप्प्रदादित्वाच्छपो लक् । पूर्ववदङ्भावः । निर्भिजम् । निजिद् शौचपोषणयोः । स्पशः । स्पश धाधनस्पर्शनयोः । किप् चेति शिर् । निपेदिरे । पद विशरणगत्यवसादनेषु । अस्माद्रक्षार्थत्वंनि छिव्येत्वाभ्यासलोपो । सादिरप्रवेरिति पत्वम् ॥

न यं दिप्सति दिप्सवो न द्रुह्वाणो जनानां । न देवमभिमातयः ॥ १४ ॥

न । यं । दिप्सति । दिप्सर्वः । न । हुह्राणः । जनानां ॥ न ।
देवं । अभिमातयः ॥ १४ ॥

दिप्सते ह्यङ्गिभिरिच्छते वैरिणो यं वरुणं न दिप्सति मीताः संतो हित्ति-
नुमिच्छां परिलज्जन्ति । जनानां प्राणिनां हुह्राणो द्यौग्धारोऽपि यं वरुणं प्रति न
हुह्रंति । अभिमातयः पाप्मानः । पाप्मा वा अभिमातिरिति श्रुतन्तराद् । देवं तं
वरुणं न सृशंति ॥ दिप्सति । दंभु दंभे । अस्मात्सनि सनीवतधैत्यादिना । पा०
७. २. ४९. । इडभावः । ह्रंताद्य । पा० १, २. १०. । इत्त्र इत्प्रमृणस्य जा-
तिवाचित्वात्सनः कित्वाइंभ इच्च । पा० ७. ४. ५६. । इति दकारात्परस्वाकार-
स्येकारः । अनिदितामिति नलोपः । सम्भावाभावइच्छादसः । पा० ८. २. ३७. ।
अत्र लोपोऽभ्यासस्य । पा० ७. ४. ५८. । इत्यभ्यासलोपः । शपः पित्त्वादनुदात्त-
त्वम् । तिष्ठथ लघादिपातुस्वरिण्ये सनो नित्त्वानित्त्वरेणाद्युदात्तत्वम् । यदृत्तयो-
गादिनिघातः । दिप्सयः । सधेताइंभेः सनासंसमिध उरित्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ।
इडात् । इह जिघासागाम् । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति कनिप् । प्रत्ययस्य
पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥

उत यो मानुषेषु यशश्चक्रे अस्मान्या । अस्माकमुदरेषु
॥ १५ ॥

उत । यः । मानुषेषु । आ । यशः । चक्रे । अस्मि । आ ॥
अस्माकं । उदरेषु । आ ॥ १५ ॥

उत अपि च यो वरुणो मानुषेषु यशोऽज्जमाचक्रे सर्वतः कृतवान् । स वरुणः
दुर्वज्रप्या सर्वत अस्मि संपूर्णं चक्रे न तु न्यूनं कृतवान् । विशेषतोऽस्माकमु-
दरेषु सर्वतयक्रे ॥ मानुषेषु । मनोजातावन्यतौ पुष् च । पा० ४. १. १६१. ।
इलन् । नित्त्वादिनित्यमित्याद्युदात्तत्वम् । चक्रे । प्रत्ययस्वरः । अस्मि । अव्यये
नग्नुजिपात्तामिति षक्तव्यम् । पा० ६. २. २. १. । इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर-
त्वम् । यशः । अशेषुद् चेलमुन् । उदरेषु । उदि द्याते रजनी पूर्वपदांललोपश्च ।
७० ५. १९. । इलत् । लित्स्वरः । गतिकारवोपपदादित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

परां मे यंति धीतयो गावो न गव्यूतीरन्तु । इच्छंती-
रुरुचर्क्षसं ॥ १६ ॥

परां । मे । यंति । धीतयः । गावः । न । गव्यूतीः । अन्तु ॥ इच्छं-
तीः । उरुरुचर्क्षसं ॥ १६ ॥

उदन्शुषं बहुनिर्देश्यं वरुणमिच्छंतीं धीतयः शुन.शेषस्य शुद्धयः पराधंति

पराश्रुत्वा निवृत्तिराहिता गच्छति । तत्र दृष्टांत । गावो न । यथा गावो गम्युती
रनु गोष्ठान्मनुलक्ष्य गच्छति तद्वत् । गम्युती । गावोऽत्र सूयत इत्यधिकरणे चिन् ।
नोयंती छदति । पा० ६. १. ७१ २० । इत्यवादेन । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्र-
कृतिस्वरत्वम् । यद्वा यूर्तिर्यवनम् । गवा यवनमत्रेति बहुमीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वर-
त्वम् । इच्छती । इय इच्छायाम् । उद शतृ । तुदादिभ्य स । इषुगमियमा
छ इति छत्वम् । अदुपदेशात्सावैधानुक्रानुदात्तत्वे विकरणस्वर निष्पद्ये ॥

सं नु योचावहै पुनर्यतो मे मध्वाभृतं । होतैव क्षदसे
प्रियं ॥ १७ ॥

सं । नु । योचावहै । पुनः । यतः । मे । मधु । आऽभृतं ॥ हो-
ताऽइव । क्षदसे । प्रियं ॥ १७ ॥

यतो अस्मात्कारणान्मे मम जीवनार्थं मधुरं हविराभृतम् । अत्र सवाल्मे यमणि
सपादितम् । अत कारणाद्धोतेव होमवर्तेव तमपि प्रिय इति क्षदसे अश्नाति ।
पुनर्हमि स्त्रीकारापूर्वं तुमस्त्व जीवन्नह न नु अपरम् संबोचावहै उभय प्रिय
यतां वरमावहै ॥ योचावहै । लोड्ये छादसे छुक्ति द्युवो वधि । अत्यतिवचीति
च्येरादेश । वच उमित्युमागमे गुण । व्यत्ययेन टेरेत्वम् । यद्वा छोट एव छ-
टादेश । स्थानियद्वावादैत्वम् । आभृतम् । इमहोर्म । मत्रिरनतर इति गते य
इतिस्वरत्वम् ॥

दर्शं नु विश्वदर्शतं दर्शं रथमधि क्षमि । पुता जुपत मे
गिरः ॥ १८ ॥

दर्शं । नु । विश्वदर्शतं । दर्शं । रथं । अधि । क्षमिं ॥ पुताः ।
जुपत । मे । गिरः ॥ १८ ॥

विश्वदर्शतं सर्वैर्दर्शनीयमस्त्वदनुमहार्थमनाभिभूतं परम दर्शं नु अह दृष्टवान्मनु ।
अभि धर्मायां भूतो रथ वरुणउपमिमानपिदर्शम् आधिक्येन दृष्टवानसि । एता-
उच्यन्ता मे गिरो मदीया सुतीजुपत वरुण सेवितवान् ॥ दर्शम् । दृशेरिति
वा । पा० ३ १ ५७ । इति च्येरादेश । ऋद्वसोऽङ्गि गुण । पा० ७ ४ १६ ।
इति गुण । विश्वदर्शतम् । दृशेर्दृशनीत्वादिना । उ० ३. १०९. । अतच्छ्रवणपोतो
दर्शतशब्द । अरद्वयादिवात्पूर्वपदातोदात्तत्वम् । यद्वा विश्व दर्शनीयमस्येति बहुमीहि ।
बहुमीहौ विश्व संज्ञायाम् । पा० ६. २ १०६ । इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अमि ।
धातो धातो । पा० ६. ४ १४०. । इत्यत्राद्य इति योग्यिभागादाकारलोपः ॥

इमं मे वरुण शुधी हवमद्या च मृळ्य । त्वामवस्तुरा
चके ॥१९॥

• इमं । मे । वरुण । शुधि । हव । अद्य । च । मृळ्य । त्वां ।
अवस्तुः । आ । चके ॥ १९ ॥

हे वरुण मे मदीयसिम् हवमाह्वानं शुधि शणु । किं च अयासिन्दिने
मृळ्य अस्मान्मुपय । अवस्तुः रक्षणेचतुरहं तां वरुणमामिमुल्लेन चके शब्द-
यामि । स्त्रीमीत्यर्थः ॥ शुधि । शु धवणे । लोभे हिः । शुशणुपृकृत्प्यच्छंदसि । पा.
६. ४. १०२. । इति हेर्धिरादेशः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लृक् । अन्येषामपि दद्यत
इति संहितायां वीर्यः । अवस्तुः । अवस्तुशब्दात्सुप आत्मनः क्यच् । कयाच्छंद-
सीर्युप्रत्ययः । आपके । कै रे शब्दे । अस्मादित्यदेशः । पा. ६. १. ४५. ।
इत्यात्मम् द्विर्भावसुत्वे । आतो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः ।
निष्ठितिश्च इति निपातः ॥

त्वं विश्वस्य मेधिर दिवश्च गमश्च राजसि । स यामनि
प्रति शुधि ॥२०॥

त्वं । विश्वस्य । मेधिर । दिवः । च । गमः । च । राजसि ॥ सः ।
यामनि । प्रति । शुधि ॥ २० ॥

हे मेधिर मेधाविन्वरुण त्वं दिवश्च सुलोकास्यापि गमश्च भूलोकास्यापि । एवमा-
त्मस्य विश्वस्य सर्वस्य जगतो मध्ये राजसि वीप्यसे । स तावदात्मं यामनि
क्षेमप्रापणेऽस्मदीये प्रतिशुधि प्रतिभक्षणमाज्ञापनं कुरु । रक्षिष्यामीति प्रत्युत्तरं
देहीत्यर्थः ॥ दिवः । ऊडिदमित्यादिना पद्या उदात्तत्वम् । गमः । गमेत्येतद्भूनामश्च
पठितम् । आतो धातोर्ल्यनात् इति योगविभागादातो लोप इति प्रतिषेधेऽपि
व्यत्ययेनाकारलोपः । उदात्तनिष्ठित्यकारेण विश्वेहदात्तत्वम् । यामनि । या प्रापणे ।
आतो मनिष्कनिच्चनिषथ । पा. ३. २. ७४. । इति मनिन् । नित्वादात्तुदात्तत्वम् ।
शुधि इत्यम् ॥

उदुत्तमं मुमुग्धि नो वि पाशं मध्यमं चृत । अवाध-
मानि जीवसे ॥२१॥

उत्त । उतऽत्तमं । मुमुग्धि । नः । वि । पाशं । मध्यमं । चृत ॥
अव । अधमानि । जीवसे ॥ २१ ॥

नोऽस्माकमुत्तमं शिरोगतं पाशमुन्मुमुषिष उतकृष्य मोचय । मध्यममुदरगतं
पाशं क्षिप्रत विद्युज्य नासाय । बीषसे जीवितुमधमानि मदीयान्पादगतान्पाशा-
नवचृत अवकृष्य नासाय ॥ उत्तमम् । उच्छादिषु पादास्तोदात्तलम् । सुमुषिष ।
सुच्छ मोक्षणे । बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्नुः । द्विर्भावः । ह्लादिःशेषः हुशल्भ्यो
होर्धः । पा० ६. ४. १०१. । इति हेर्धिरादेशः । तिष्ठतिक् इति निपातः । चृत ।
चृवी हिसामंभनयोः । ल्योडो हिः । हुदादिभ्यः शः । अतो हेरिति हेच्छंक् । जीवसे ।
जीव प्राणधारणे । तुमर्थे सेचेनित्यसेप्रत्ययः ॥

(मं० १ सू० ३२)

२.

इंद्रस्य नु वीर्योणि प्र वोचं यानि चकारं प्रथमानि
वृत्री । अहृन्नहिमन्वपस्ततर्द प्र वृक्षणा अभिनत्पर्वतानां ॥१॥

इंद्रस्य । नु । वीर्योणि । प्र । वोचं । यानि । चकारं । प्रथमानि ।
वृत्री ॥ अहृन् । अहिं । अनु । अपः । ततर्द । प्र । वृक्षणाः । अभि-
नत् । पर्वतानां ॥ १ ॥

पञ्ची मप्रयुक्त इन्द्रः प्रथमानि पूर्वोद्धानि मुख्यानि वीर्योणि पराक्रमयुक्तानि
वर्मानि चकार । तस्येदस्य तानि वीर्योणि नु क्षिप्रं प्रववीमि । यानि वीर्योणीति
तदुच्यते । अहिं मेघमहन् हतवान् । तदेतदेकं वीर्यम् । वानु पश्चादपो जलानि
ततर्द इक्षितवान् । भूमौ निपातितवानित्यर्थः । इदं द्वितीयं वीर्यम् । पर्वतानां
सम्बन्धिनीर्वृक्षणाः प्रवहणशील्य मदीः प्रामिनत् मिश्रवान् । कूलद्रव्यकर्मणेन प्रवा-
हितवानित्यर्थः । इदं तृतीयं वीर्यम् । एनमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ वीर्योणि । शूर
वीर विकर्तौ । पर्वतादचो यदिति यत् । णेरनिटीति णित्वेषः । तित्स्वरितमिति
स्वरितत्वम् । यतोऽनाव इत्यामुदात्तत्वं न भवति । आमुदात्तत्वे हि शुभान्देन बहु-
मीद्वावाहुदात्तं ह्रच्छंदसीत्यनेनैवोत्तरपदाहुदात्तत्वस्य सिद्धत्वाद्दीर्घोऽपि चेति
शुनस्त्रद्विभानमन्वर्थकं स्यात् । अतोऽप्यम्बवे यतोऽनाव इत्यामुदात्तत्वं धीरशब्दे
न प्रवर्तते इति । अतः परिशेषात्स्वरितमिति प्रति प्रत्ययस्य स्वरितत्वमेव । बोचम् ।
अस्यतिपक्षित्वातिभ्योऽङिति च्छेरजदेशः । बहुलं छंदसमाश्रितोऽपीत्यङमावः ।
चकार । णत्ति चित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । यद्वाचवोपादनिपातः । शहन् ।
अर्दातथेटीकारलोपे ह्रस्वाच्च्य इति तकारलोपः । अहिम् । आर्पूर्वाङ्गतेराकि
मिहनिभ्यां ह्रस्वः । उ० ४. १३९. । इतीन् प्रत्ययः आगो ह्रस्वत्वं च । पश-
ब्देन धेनो इति समाने स्वय्योदात्त इति क्त्वं पूर्वपदातोदात्तत्वं चातुक्त्वमेव ।
ततश्चिलोपे पूर्वपदातोदात्तत्वम् । ततर्द । अतुदिद् द्विषानादरयोः । तिष्ठतिक् इति

निपातः । वक्षणाः । वक्ष रोषे । कुभ्रमंशभंभ्यश्च । पा० ३. २. १५१. । इति
युच् । चित्तरं वाधित्वा व्यसनेन प्रत्ययसारः ॥

अहुञ्चाहिं पर्वते शिश्रियाणं त्वष्टास्मै वज्रं स्वयं ततश्च ।
वाश्राऽइव धेनवः स्वर्दमाना अंजः समुद्रमव जग्मुरार्पः ॥३॥

अहंन् अहिं । पर्वते । शिश्रियाणं । त्वष्टा । अस्मै । वज्रं । स्वयं ।
ततश्च ॥ वाश्राऽइव । धेनवः । स्वर्दमानाः । अंजः । समुद्रं । अर्पं ।
जग्मुः । आर्पः ॥ २ ॥

पर्वते शिश्रियाणमाश्रितमहिं भेषमहन् हतवान् । अस्मा इन्द्राय स्वयं सुहृ प्रेर-
णीयं यद्वा शब्दनीयं सुखं त्वष्टा विश्वकर्मा वज्रं ततश्च तनूकृतवान् । तेन
वज्रेण मेघे भिक्षे रात्रि स्वन्दमानाः प्रसवणयुक्ता आग- समुद्रमंजः सम्भ्रगवजग्मुः
प्राप्ताः । तत्र दृष्यतः । वाधाः वत्सान्प्रति हंमारोपेता धेनव इव । यथा भेषवः
सहसा वत्सगृहे गच्छन्ति तद्वत् । शिश्रियाणम् । शिन् सेवायाम् । लिटः कानिच् ।
हिर्मावह्लादिशेषेयणदेशाः । पित इत्यन्तोदात्तत्वम् । स्वयं । ऋ गतौ । अस्मात्सु-
पूर्वाहह्लोर्ण्यदिति ष्यत् संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धभावाः । यद्वा सृष्ट शब्दो-
पतापयोरित्यस्मात् ष्यति पूर्ववद्ब्रह्मभावाः । वित्स्वरितमिति स्वरितत्वम् । वाद्यंत
इति वाधाः । घाष्ट शब्दे । स्फायितं चीलादिना रक् । जग्मुः । उषि गमहने-
त्युपधात्पोरः ॥

वृषायमाणोऽवृणीत् सोमं त्रिकद्रुकेष्वपि वत्सुतस्य । आ
सायकं मघवाद्दत्त वज्रमहंशेन प्रथमजामहीनां ॥३॥

वृषायमाणः । अवृणीत् । सोमं । त्रिकद्रुकेषु । अपि वत् । सुतस्य ॥
आ । सायकं । मघवा । अदत्त । वज्रं । अहंन् । एतं । प्रथमजानां ।
अहीनां ॥ ३ ॥

वृषायमाणो वृष इषाचरन्निद्रः सोममवृणीत् हतवान् । त्रिकद्रुकेषु । ज्योतिषी-
राशुनिलेतभामकास्त्रयो यागात्रिकद्रुका उच्यन्ते । तेषु सुतस्यामिपुतस्य सोमस्यास-
मपि वत् पीतवान् । मघवा घनवानिद्रः सायकं बंधकं वज्रमादत्त स्वीकृतवान् ।
तेन च वज्रेणाहीनां भेषानां मघ्ये प्रथमजा प्रथमोत्पन्नं भेषमहन् हतवान् । वृषा-
यमाणः वृष इषाचरन् । कर्तुः क्यर् सलोपश्च । पा० ३. १. ११. । इति ष्यद् ।
अक्रुसावंधातुषयोरिति दीर्घः । अदुपदेशादातोर्तोदात्तत्वे क्यर्णतादातोर्लो-
पात्त्वम् । सायकम् । विन् वंपने । सिनोतीति सायकः ष्वल् । वित्स्वरेशाद्युदात्ता-

त्वम् । प्रथमनाम् । प्रथमं जायत इति प्रथमत्वाः । जनसनेखनक्रमगमो मिद् ।
विद्वनोरित्वात्वम् ॥

यदिद्राहं प्रथमजामहीनामान्मायिनामर्भिनाः प्रोत मायाः ।
आत्सूर्यं जनयन्धामुपासं तादीक्षा शत्रुं न किल्बि विवित्से ॥४॥

यत् । इद् । अहं । प्रथमजां । अहीनां । आत् । मायिनां ।
अर्भिनाः । प्र । उत । मायाः ॥ आत् । सूर्यं । जनयन् । द्यां । उपसं ।
तादीक्षा । शत्रुं । न । किल्बि । विवित्से ॥ ४ ॥

उत अपि च हे इह यद्यदाहीना भेषानां मध्ये प्रथमजां प्रथमोत्पन्नं मेघमहत्
हतवानसि । आत् तदनंतरं मायिनां मायोपेतानामसुराणां संबन्धिनीर्मायाः प्रामिनाः
प्रथमेषु नाशितवानसि । अनंतरं सूर्यमुपघमुप-काशं यामाकाशं च जनपशु-
त्यादयन्नावरकमेघनिवारयेन प्रकृतयन् कर्तसे । तादीक्षा तदानीमावरकांश्चन्द्र-
राभावाच्छत्रुं घातकं वैरिणं न विवित्से किल त्वं न लक्ष्यथान्छत्रु ॥ अहम् ।
इतिर्लेखि हृत्स्वाम्भ्य इति सिलोपः । अहागम उदात्तः । यदुत्तयोमादनिघातः ।
मायिनाम् । मायाशब्दस्य श्रीत्यादिषु पाठाद्रीत्यादिभ्यश्च । पा० ५. २. ११६. ।
इति मत्वर्थाय इनिः । अर्भिनाः । मीन् इतिषायाम् । कैयादिकः । मीनातेर्निगमे ।
पा० ७. ३. ८१. । इति ह्रस्वत्वम् । तादीक्षा । तदानीमित्यस्य दृपोदरादिस्वाद्-
पेविपर्येन । किल । निघातस्य चेति दीर्घत्वम् । विवित्से । विद् । छामे । ऋादिनिय-
मात्प्रसङ्ग इद् व्यत्ययेन न भवति ॥

अहं वृत्रं वृत्रतरं व्यसमिन्द्रो वज्रेण महता बुधेन । स्कं-
धौसीव कुलिशेना विष्टृक्णाहः शयत उग्रपृक्पृथिव्याः ॥ ५ ॥

अहं । वृत्रं । वृत्रतरं । विऽअसं । इन्द्रः । वज्रेण । महता ।
बुधेन ॥ स्कंधौसिऽइव । कुलिशेन । विऽष्टृक्णा । आहिः । शयते ।
उग्रपृक् । पृथिव्याः ॥ ५ ॥

धामिन्द्रो वज्रेण सपादितो यो मदान्धधस्त्रेण वज्रेण हनतरमविशयेन लोका-
गामावरकनयवारुहाम् । यद्वा दृत्रैरावरणैः सर्वाञ्छत्रुन्तरनि सं हनमेतन्नामव-
मसुरं व्यसं विगतासं तिष्ठपाशुर्वेषा भवति तस्याहम् हतवान् । असच्छेदने
इतीतः । कुलिशेन कुशलेण विष्टृक्णा विशेषतद्विष्टानि स्कंधांसीव । यथा वृक्ष-
स्कंधारिष्ठा भवन्ति तद्वद् । तथा चत्सहिर्द्वयः पृथिव्या उपर्युपपृक् सानीष्येन
संपृक्ः सयते शयनं करोति । तिष्ठकाष्ठपद्मौ पठसीत्यर्थः ॥ हनतरम् । हृ

वर्तते । स्फादित्चीत्यादिना भावे र्कप्रत्ययान्तो घृनशब्दः । घृषेणान्तरेण सर्वं तरतीति घृनतरः । तरतेः पचायच् । परादिदृष्टदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तरपि तु ध्यस्येन । व्यंसम् । बहुमीहौ पूर्वेपदप्रकृतिस्वरत्व उदात्तस्वरितयोर्वेण इति स्वरितत्वम् । वषेण । हनथ मथ इति भावेऽपु । तत्संनियोगेन पातोर्वधादेशः । रा नातोदात्तः । अंतस्याकारस्यातो लोप इति लोप उदात्तनिष्ठस्वरिण प्रत्यस्योदात्तत्वम् । विटवणा । श्रोत्रक्षू छेदने । कर्मणि निष्ठा । यस्य विभाषेतीदृ प्रतिषेधः । ओदितथ । पा० ८. २. ४५. । इति परत्वान्निष्ठानत्वम् । ततो मध-
भ्रस्तेति पार्षे प्राप्ते निष्ठादेशः पत्वक्षरप्रलोद्धिषिषु सिद्धो वक्ष्यः । पा० ८. २. ६. ६. । इति । नत्वस्य सिद्धत्वेन क्षरप्रत्याभावात् पत्यं न भवति इत्ये तु इत्वेन्ये तदसिद्धमेव । पा० ८. २. १. । इति चोः इरिति इत्वम् । शेरुंइति बहुलमिति शैलौषः । गतिरन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । घयते । बहुलं छंदसीति शपो लृगभावः । घुषिभ्याः । उदात्तयगो ह्रस्पूर्वादिषु विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

अयोद्धेर्व दुर्मद् आ हि जुहे महाधीरं तुषिवाधर्मृजीपं ।
नातारीदस्य समृत्तिं वधानां सं रुजानाः पिपिपु इंद्रशत्रुः ॥६॥

अयोद्धाऽर्ध्व । दुःऽमर्दः । आ । हि । जुहे । महाऽधीरं । तुषि-
ऽवार्ध । ऋजीपम् ॥ न । अतारीन् । अस्य । संऽर्कृत्तिं । वधानां । सं ।
रुजानाः । पिपिपे । इंद्रऽशत्रुः ॥ ६ ॥

इन्द्रो इष्टमदोषतो हर्षयुक्तो वृत्रोऽयोद्धेव योद्धरहित इवेन्द्रं आजुहे हि आहृतवा-
न्यस्य । कीदृशमिद्रम् । महानीरम् शुभैर्गहान्भूत्वा शौचोपेतम् । तुषिवाधम् बहूनां
वाभनम् । ऋजीपम् शत्रूणामपार्श्वकम् । असेदशसैन्द्रस्य संबंधिनो ये शत्रु-
वधाः संति तेषां वधानां समृत्तिं संगमं नातारीन् । पूर्वोक्तो दुर्मदस्वरीतुं नाशनीत् ।
इंद्रशत्रुः इंद्रः शत्रुर्पातको यस्य वृत्रस्य तादृशो घृन इंद्रेण हतो नवीषु पतितः
पान् रुजाना गवीः संपिपिषे सम्यक् पिष्टवान् । शर्वान् शोकानाट्णवतो घृनदे-
हस्य पातेन नवीनां कूलानि तत्रसं पापाणादिकं च नृणांभूतमित्यर्थः ॥ अयोद्धा
इव । न विद्यते योद्धास्येति बहुमीहौ नञ्मुग्धामित्युत्तरपदादौदात्तत्वम् । समा-
सांतस्मिपेरनित्यत्वाज्जुतथ । पा० ५. ४. १५३. । इति षवभावः । जुहे । हेष्
स्पर्षानां शब्दे च । अभ्यस्यस्य च । पा० ६. १. ३३. । इति संप्रसारणम् । उव-
दादेशाभावादुदात्तसः । यद्वा छंदस्युभययैस्ति सार्वपातुकसंज्ञायां हुधुवोः सार्वभटुकैः ।
पा० ६. ४. ८५. । इति यथादेशः । अत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा लक्ष्यानु-
शोधाज्ञाश्रीयते । इतरथा व्याजुजान इत्यारिषु यथावेशो न स्यात् । न चैवं सति
सातने हुवे वामिहादावपि तथा स्पदिति वाच्यम् । अनेकाष्ट्याभावात् । अने-

बोध इति हि तत्रानुवर्तते । प्रजयस्वरेणानोरुत्तमम् । हि चेति निपातप्रतिषेधः । महावीरम् । महाश्यामो वीरश्च महावीरः । आन्मदत् । पा० ६. ३. ४६. । इत्या-
 स्वम् । तुमिवाधम् । वायु विलोडने । तुवीन् प्रभूतान्वायव इति तुमिवाधः । पना-
 यम् । शूद्रतरपदप्रवृत्तिस्वरत्नम् । समृत्तिम् । तादौ चेति गतेः प्रवृत्तिस्वरत्नम् ।
 रजानाः । रजो मंगे । रजंति कूलानीति रजाना नयः । रजाना नयो मर्षति रजंति
 कूलानि । नि० ६. ४. । इति यास्कः । व्यत्ययेन घानच् । तुदादिभ्यः शः । तुमभा-
 द्दादयः । अदुपदेशान् घान्पातुकातुदात्तत्वे विहरणस्वरः । विविधे पिप्पु संचूर्णने ।
 व्यत्ययेन छिद् । इन्द्राजुः । बहुवीहो पूर्वपदप्रवृत्तिस्वरत्नम् ॥

अपादहस्तो अपृतन्यदिद्रुमास्य यञ्जमधि सानो जघान ।
 वृष्णो वध्निः प्रतिमानं सुभूपन्पुरुत्रा वृत्रो अशयध्वस्तः ॥ ७ ॥

अपात् । अहस्तः । अपृतन्यत् इन्द्रं । आ । अस्त्य् । वध्निं । अधि ।
 सानो । जघान् ॥ वृष्णः । वध्निः । प्रतिमानं । सुभूपन् । पुरुत्रा ।
 वृत्रः । अशयत् । विध्वस्तः ॥ ७ ॥

अपाद्वज्रेण छिन्नत्वात्सादरहितः । अहस्तो दस्वरहितो वृत्र इन्द्रमुद्दिश्यावृत्तन्यत् ।
 वृत्रानां युद्धमैच्छत् । द्वेषाधिपयेन बहुधा विदोऽपि युद्धं न परित्यज्जानित्यर्थः ।
 यस्य दक्षपादहीनस्य वृत्रस्य सानो पर्वतपालो पर्वतसानुषदयो प्रौढस्वंधेऽप्युपरि
 व्रजनायघान इन्द्र आसिमुत्प्रेन प्रक्षिप्तवान् । अशयस्यापि युद्धेच्छया दृष्टतः ।
 वध्निदिच्छन्मुक्त् पुरषो वृष्णो रेल ऐचनघमर्षस्य पुरघातरस्य प्रतिमानं साहदयं
 सुभूपन् शान्तिमिच्छन् यथा न शक्नोति तद्ददयामिति शेषः । स वृत्रः पुरुत्रा बहुश्व-
 यवेषु व्यस्रो विविधं क्षिप्तच्छाडितः सन् अशयत् भूमौ पतितवान् ॥ अपादः ।
 बहुवीहो पादशस्त्रम्यांल्लोरच्छादयः । अहस्तः । बहुवीहो नःमुभ्यामित्युत्तरप-
 दातोदात्तत्वम् । अपृतन्यत् । सुभ आत्मनः पयच् । कन्यत्परपृत्तनसेत्सल्लोपः ।
 सुभूपन् । सानि प्रदशुहोय पा० ७. १२. । इवीद्रप्रतिषेधः । पुरुत्रा । देवमनुष्य-
 पुरुषपुरुमर्लभ्यो द्वितीयात्ताम्बोर्बहुलम् । पा० ५. ४. ५६. । इति सप्तम्यधे प्राप्र-
 स्वयः । अशयत् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । बहुलं छंदसीति शपो ह्ययमावः ।
 व्यसः । अतु क्षेपण इत्यस्मात्परमणि च् । यस्य विभापेतीद्रप्रतिषेधः । गतिरन्तर
 इति गतेः प्रवृत्तिस्वरत्नम् । छंदितायामुदात्तस्वरितयोरेण इति परसानुदात्तस्य
 स्वरितत्वम् ॥

नृदं न भिन्नममुया शयानं मनो रुहाणा अति यंत्यार्पः ।
 याधिहृत्रो मंहिना पर्यतिष्ठत्तासामहिः पत्सुतः शीर्वभूव ॥ ८ ॥

नुदं । न । भिन्नं । अमुया । शयानं । मर्नः । रुहाणाः । अर्ति ।
 यंति । आपः ॥ याः । चित् । वृत्रः । महिना । परिऽअविष्टम् । तासां ।
 अहिः । पत्सुतऽशीः । बभूव ॥ ८ ॥

अमुयामुष्यां शृषिष्यां शयानं पतितं मृतं वृत्रमापो जलान्यतिर्यंति अति-
 क्रम्य गच्छंति । तत्र दृष्टांतः । भिन्नं बहुधा भिन्नकूलं नदं न सिंपुमिड । यथा
 शृष्टिकाले प्रभूता आपो नद्याः कूलं भित्वातिक्रम्य गच्छंति तद्वत् । वीहृद्य
 आपः । मनोरुहाणाः नृणां चित्तमारोहंस्तः । पुरा वृत्रे जीवति सति तेन निरुद्धा
 मेघस्थिता आपो भूमौ शृष्टा न भवंति । तदानीं तृणां मनः सियते । मृते तु
 वृत्रे निरोधरहिता आपो वृत्रशरीरमुद्गम्य प्रवहंति । तदा शृष्टिकालेन तु मनुष्या-
 मुष्पंतीत्यर्थः । तदेतदुत्तारार्थेन स्पष्टीक्रियते । वृत्रो जीवन्वशायां महिना खत्रीयेन
 महिना याथिया एव महीगता आपः पर्येतिष्ठत् परिहृत्य शिवताम् । अहि-
 हृद्यो मेघस्तासामर्षा पत्सुतःशीः पादस्याधः शयानो बभूव । यद्यप्यर्षा पादो नास्ति
 तथाप्यद्विष्टेत्रनिलनिर्लपितत्वात्पादस्याधः शयनमुपपद्यते ॥ भिन्नम् । एताभ्यां
 निष्ठातो नः । पा० ८. २. ४२. । इति नत्वम् । अमुया । सुरां सुलगिति सप्तम्या
 याज्ञदेशः । शयानम् । शीलः चार्धधातुके । पा० ७. ४. २१. । इति गुणः । धातो-
 षित्वात्सार्वधातुत्वानुदात्तत्वे धातुस्वरः । रुहाणाः । रुह वीजजन्मनि प्रादुर्भावे ।
 व्यत्ययेन शानच् । कर्तारं शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । अनिलमागमशासनमिति वच-
 नान्मुपभावः । अङ्गुपदेशात्सार्वधातुत्वानुदात्तत्वे निष्करणखरे प्राप्ते व्यत्ययेन धातु-
 स्वरः । महिना । मह पूजामाम् । इत्यर्धधातुभ्य इतीन्प्रत्ययः । न्यत्ययेन विभ-
 क्तदात्तत्वम् । यदा महिना महिना । महच्छब्दस्य शृष्यादिषु पाठान्तस्य भाव इत्य-
 सिन्नर्थे ष्ट्यादिभ्य इमनिज्वेतीमनिच्छप्रत्ययः । टेषिति टित्त्वोपः । चित इत्यंतोदा-
 तत्वम् । तृतीयैस्वचनेऽङ्गोपे सत्युदात्तनियतिलरेण तस्योदात्तत्वम् । मकारलोप-
 दृष्टांतसः । पत्सुतःशीः । पादस्याधः सेत इति परसुतःशीः किर चेति किर । तसि
 पदानित्यादिना पादशब्दस्य पदादेशः । इत्यप्रत्ययिचिति प्रत्ययिशब्दः प्रकारवचन
 इति शस्त्रादोपणीत्यनापि । पा० ६. १. ६३. । दोषज्ञादेशो भवति इत्युक्तत्वात् ।
 मध्ये तु इति शब्दोपजनशब्दांतसः । यदा पादशब्दस्य सप्तमीबहुवचने पदादेशो
 शृष्टा इतराम्योऽपि दृश्यंते । पा० ५. ३. १४. । इति सप्तम्यर्थे तसिच् । ङणभा-
 वशब्दांतसः ॥

नीचार्थया अभवद्दूत्रपुत्रेद्रो अस्या अय् वर्धर्जभार । उ-
 त्तरा सूरधरः पुत्र आसीद्दानुः शये सहर्वत्सा न धेनुः ॥ ९ ॥

नीचाऽर्वाः । अम्वत् । वृत्रऽपुत्रा । इंद्रः । अस्याः । अर्वा ।
वर्षः । जभार ॥ पत्स्वरा । सूः । अर्धरः । पुत्रः । आसीत् । वारुः ।
शये । स्रहऽर्वत्सा । न । धेनुः ॥ ९ ॥

वृत्रपुत्रः वृत्रः पुत्रो यस्मा मातुः सेयं माता वृत्रपुत्रा नीचावया न्यग्भावं प्राप्ता
हताभवत् । पुत्रं प्रहाणदक्षिणं पुत्रदेहस्योपरि तिरश्ची पतितवतीत्यर्थः । तदानीमथ-
निद्रोऽस्या मातुरवाधोमानो वृत्रस्योपरि वधो हननसापनमापुषं जभार प्रहत-
वान् तदानीं सूर्मातोत्तरोपरि स्थितासीत् । पुत्रस्त्वधोमागस्थित आसीत् । सा च
दानुर्दानवी वृत्रमाता शये मृता शयनं कृतवतीति । तत्र दृष्टान्तः । धेनुर्लोक-
प्रसिद्धा गौः सहवत्सा न । यथा वत्ससहिता शयनं करोति तद्वत् । नीचावयाः ।
वेति खादतीति वयो मातुः । औणादिकोऽग्निप्रलयः । न्यूनौ घयसौ यस्याः सा
नीचावयाः । न्यंचशब्दादुत्तरस्याविभक्तेः सुप्तं सुप्तो भवतीति तृतीयैकवचनादेशः ।
शच इत्यकारलोपे चाधिति दीर्घत्वम् । अचेरलं दस्यसर्वनामस्थानमिति तस्योदात्त-
त्वम् । रामाते ङगभावदृष्टादसः । बहुमीदृी पूर्वपदप्रकृतिसंस्कारत्वम् । यद्वा नीची
निकृष्टी वयसौ यस्याः सा । पूर्वपदस्य दीर्घदर्शदसः । वषः । हन्यतेऽनेनेति वधा ।
अमुनि इतिवैधादेशः । निश्वादाद्युदात्तत्वम् । जभार । ह्रप्रहोम इति भत्वम् । सूः ।
पूह् प्राणिवर्भविगोवने । सूदे गर्भं निशुंचतीति सूर्माता । क्रिर् वेति क्रिर् । दाष्टः ।
शेज्जलंजने । दाभाभ्यो जुः । उ० ३. ३२. । शये । स्रष्टि कोपस्य आत्मवैपदेशु ।
पा० । ५. १. ४. १. इति तलोपः । सीडः शार्धभाद्रक इति गुणोऽप्यदेशः ॥

अतिष्ठतीनामनिवेशानानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं ।
वृत्रस्य निष्पद्यं वि चरंत्यापो दीर्घं तम् आशयद्विद्रंशत्रुः ॥१०॥

अतिष्ठतीनां । अनिऽशेषानानां । काष्ठानां । मध्ये । निऽहितं ।
शरीरं ॥ वृत्रस्य । निष्पद्यं । वि । चरंति । आपः । दीर्घं । तम् । आ ।
अशयत् । इंद्रोऽशत्रुः ॥ १० ॥

वृत्रस्य शरीरमापो निचरति विशेषेणोपर्याकृत्य प्रवहति । कीदृशं शरीरम् ।
निष्पद्यं निरौमधेयम् । अय्यु ममात्वेन गृह्यतात्तरीयं नाम न केनापि ज्ञायते ।
एतदेव स्पष्टीक्रियते । काष्ठानामर्षां मध्ये निहितं निक्षिप्तम् । कीदृशानां काष्ठानाम् ।
अतिष्ठतीनाम् दिवतिरहितानाम् । अनिवेशानानाम् उपवेशनरहितानाम् । प्रह-
रणस्वभावादेशात्साम् मनुष्यवत् अपि स्थितिः संभवति । इंद्रश्चतुर्दशैर्जल-
मध्ये शरीरे प्रक्षिप्ते सति दीर्घं तस्य दीर्घं निद्रात्मकं मरणं यथा भवति तथापि-
यद् सर्वतः पतिष्वान् ॥ अतिष्ठतीनाम् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिसंस्कारत्वम् । अनिवे-

शर्नानाम् । निविशेत्स्मिन्निति निवेशनं स्थानम् । ऋणाधिऋणयोश्चेत्यधिकरणे
 ल्युद । तद्रहितानाम् । बहुमीदृशे नन्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वम् । क्वात्वा स्थिता
 काष्ठाः । शृषोदरादिः । निहितम् । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अत्र
 शास्त्रः । अतिष्ठंतीनामनिविशमानानामिलस्यावरणां काष्ठानां मध्ये निहितं
 शरीरं मेघः । शरीरम् । शृणातेः शम्नादेशो । दृत्रस्य निष्पन्नं निर्णयं विचरंति
 विज्ञानंत्याप इति शीर्षं द्राघतेस्तमस्तनोत्तेराशब्दाशेतेर्दिशन्तुर्दिशोऽस्य शमयिता वा
 शातायिता तस्माद्विशन्तुः । तस्को शृत्रो मेघ इति नैरुकास्त्वाष्ट्रोऽसुर इत्येतिहा-
 सिकाः । नि० २. १६ । इति ॥

दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः पृणिनेव गार्वः ।
 अपां विलमपिहितं यदासीद्दृत्रं जघन्वाँ अपु तद्वयार ॥११॥

दासऽपत्नीः । अहिऽगोपाः । अतिष्ठन् । निरुद्धाः । आपः । पृणि-
 नाऽश्व । गार्वः ॥ अपां । विलं । अपिहितं । यत् । आसीत् । दृत्रं ।
 जघन्वान् । अपं । तत् । वयार ॥ ११ ॥

दासपत्नीः । दासो विश्वोपक्षपणहेतुर्दृत्रः पतिः स्वामी यासामपां ता दासपत्नीः
 अत एवाहिगोपाः अहिः शृत्रो गोपा रक्षको यासां ताः । गोपनं नाम स्वच्छंदेन
 यया न प्रवर्हति तथा निरोपनम् । एतदेव स्पष्टीचिन्त्यते । आपो निरुद्धा अति-
 ष्ठिति । तत्र दृष्टांतः । पृणिनेव गार्वः पणिनामक्योऽसुरो गा अपहृत्य विलं
 स्थापयित्वा विलद्वारमन्त्वाय यथा निरुद्धत्वात्तद्येसार्थः । अपां यद्विलं प्रवहणद्वार-
 मपिहितं दृत्रेण निरुद्धमासीत् तद्विलं प्रवहणद्वारं दृत्रं जघन्वन्मृतवानिदोऽपव-
 वार अपावृतमकरोत् । दृत्रकृतमपां निरोपं परिहृतकान् । अत्र शास्त्रः । दासप-
 त्नीर्दासाधिपत्यो दासो दस्यतेरुपदासयति कर्माधिगोपा अतिष्ठन्नहिना गुताः
 अहिरयनादेखंतिरिक्षेऽयमपीतरोऽहिरे तस्मादेव निर्हसितोपसर्गे आहंतीति ।
 निरुद्धा आपः पृणिनेव गार्वः । पृणिर्निग्भवति पृणिः पणनाद्विषयण्यं नैनेक्ति ।
 अपां विलमपिहितं यदासीत् । विलं मरुं भवति विमर्तेर्दृत्रं जघ्नपानपववार
 तद्दृत्रो दृत्रोर्मेवां पतंतेर्वा वर्षतेर्वा यद्दृत्रोत्तद्दृत्रस्य दृत्रत्वमिति विज्ञायते । यद-
 वर्तत तद्दृत्रस्य दृत्रत्वमिति विज्ञायते यदवर्षत तद्दृत्रस्य दृत्रत्वमिति
 विज्ञायते । नि० २. १७. । इति ॥ दासपत्नीति । दस्यु उपश्रये । दासयतीति दासो
 दृत्रः । पचाद्यच् । पित इत्येतोदास्यम् । दासः पतिर्योसा । विमाफा सपूर्वस्य ।
 पा० ४. १. ३४. । इति टीप् । तत्सन्नियोगेनेकारस्य नकारः । बहुमीदृशे पूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा दासस्य पालयिज्यः । पलायैश्वर्यं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्
 अहिगोपाः । गुप् रक्षणे । गोपामतीति गोपाः । आयादय आर्षेभ्यस्तुके वा ० ० ०

३. १. ३१. । इत्यार्यप्रत्ययः । ततः क्त्वि अतो लोपः । वेष्टृल्लोपाद्धलि-
लोपो बलीयानिति पूः यकारलोपः । न चायः परस्मिन्निवृत्तो लोपस्य स्थानिव-
ह्वम् । न पदांतद्विवेचनेति प्रतिषेधात् । अहिर्गोपा चासाम् । पूर्ववत्स्वरः । निरुद्धाः ।
दधिर् आवरणे । इत्यस्त्रयोर्घोऽघः । पा० ८. २. ४०. । इति निघातकारस्य
धकारः । गतिरन्तर इति गतेः प्रकृतित्त्वरत्वम् । जघन्वात् । इवेर्लिङ्गः कसुः ।
धन्वावाच । पा० ७. ३. ५५. । इत्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य इत्वम् । कादिनि-
यमप्राप्तस्येदो विभाषा गमहनेत्यादिना । पा० ७. ६८. । विकल्पविभाषा-
भावः । चंहितायां नकारस्य ह्यलानुनासिकालुक्चौ ॥ :

अश्व्यो वारो अभवत्सर्दिद्र सूके यत्त्वा प्रत्यहन्देव एकः ।
अज्यो गा अजयः शूर सोममवासृजः सर्तवे सप्त सिंधून् ॥ १२ ॥

अश्व्यः । वारः । अभवः । तत् । इन्द्र । सूके । यत् । त्वा । प्रवि-
ऽअहन् । देवः । एकः ॥ अजयः । गाः । अजयः । शूर । सोमं । अर्वा ।
असृजः । सर्तवे । सप्त । सिंधून् ॥ १२ ॥

एके वने । सूको वृक्ष इति वज्रनामसु उचितत्वात् । देवो दीप्यमानः सर्वायुष-
कुशल एकोऽद्वितीयो वज्रो ययदा त्वा त्वां प्रसहन् प्रतिकूलत्वेन प्रइतयात् ।
रातदानीं स्वमश्वो वारोऽश्वसंबन्धी बालोऽमजः । मयाश्वस्य बालोऽज्ञावासेन मस्ति-
कावीभिवारयति तद्रहन्मगणयित्वा निराहृतवानित्यर्थः । किंच भाः पणिनापह-
तास्त्वमगम्यः जितवान् । हे शूर शौर्ययुक्तेऽ सोममजयः जितवान् । तथाच
तैत्तिरीयाः । त्रया हतयुज इत्यस्मिन्नुपाख्यानं समामनन्ति । स यज्ञवैदासं कृत्वा
प्राप्त हा सोममपिबदिति । सप्त सिंधून् । इमं मे गंग इत्यस्मामृत्याम्राता गंगायाः
सप्तसंख्याया नदी- छर्तवे सर्तुं प्रवाहरूपेण पंगुमवासृजः व्यकृत्वात् । वृषहर्तुं
प्रवाहनिरोधं निराहृतवानित्यर्थः ॥ अश्व्यः अश्वे भवः । भवे छंदसीति यत् ।
ययोऽनान इत्याद्युदात्तत्वम् । वारयति दंशमशकानिति वारः । पवाचत् । कपिलना-
दित्वात्त्वविवल्पः । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । प्रसहन् । बहुताभिलषितेति निधा-
तप्रतिषेधः । सिटि चोदात्तवर्तीति गतेरनुदात्तत्वम् । अजयः । गा इत्यस्य नाम्यां-
दारणस्यत्वात्तदपेक्षयास्य तिङ्गित्त्वं इति निधातो न भवति । समानवाक्ये निघात-
सुप्पादस्यदादेशा वक्षत्या इति वचनात् । छर्तवे । तुमर्थे छेधेनेति तवेन्द्रप्रत्ययः ।
नित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

नासं विद्युन्न तन्यतुः सिंधु न यां मिह्मकिरद्धादुनिं च ।
इंद्रश्च यद्युधाते अहिश्चोताप्रीन्यो नृघया विजिग्ये ॥ १३ ॥

न । अस्मै । विऽद्युत् । न । तुन्यलुः । सिसेध । न । यां । मिहं ।
 अकिरत् । हादुनि । च ॥ इंद्रः । च । यत् । युयुधाते इति । अहिः ।
 च । इत । अपरीर्भ्यः । मघऽवा । वि । जिग्ये ॥ १३ ॥

इंद्रं निषेद्धं घृत्रो मान्विद्युदादीन्मापया निर्मितवान् ते सर्वेऽप्येनं निषेद्धमशक्ताः ।
 सोयमयोऽनेनं गन्त्रेणोच्यते । असौ इंद्रार्थं निर्मिता विद्युन्न विषेध इद्रं न प्राप्नोत् ।
 तथा तन्वतुर्गर्जनं यां मिहं सेचनं यां वृष्टिमकित् । घृत्रो विक्रितवान् । सापि वृष्टिः
 न सिषेध । हादुनि चाशनिमपि यां घृत्रं प्रयुक्तवान् सापि न विषेध । इंद्रश्चाहिधे-
 दृशानुभावपि यद्यदा युयुधाते युद्धं कृतवन्तौ । तदानीं विद्युदादयो न प्राप्ता
 इति पूर्वज्ञान्वयः । उत अपिच मघवा धनवानिन्द्रोऽपरीर्भ्योऽपराभ्योऽन्यासामपि
 घृत्रनिर्मितामा मादानां चक्राशाहिकिग्ये विशेषेण जितवान् ॥ सिषेध । पिथु गत्वाम् ।
 मिहम् । मिह् सेचने । मेहति सिचतीति मिद् वृष्टिः । क्विप्चेति क्विप् । अकिरत् ।
 क्व विक्षेपे । तुदादिभ्यः शः । ऋत् इवातोरितीलम् । अडागम उदात्तः । अद्वत्-
 यौगादनिपातः । सुयुधाते । युध संप्रहारे । छिदि प्रलयक्षरः । जिग्ये । सन्धि-
 टोर्जे । पा० ७. ३. ५७. । इलभ्यासादुत्तरस्य जकारस्य कृत्वम् ॥

अहैर्यातारं कर्मपदस्य इंद्रं हृदि यत् जघ्नुषो भीरगच्छत् ।
 नर्व च यन्नपतिं च सर्वतीः द्येनो न भीतो अतरो रजांसि १४

अहैः । यातारं । कं । अपश्यः । इंद्र । हृदि । यत् । ते । जघ्नुषः ।
 भीः । अगच्छत् ॥ नर्व । च । यत् । न्वति । च सर्वतीः । द्येनः ।
 न । भीतः । अतरोः । रजांसि ॥ १४ ॥

हे इंद्रं जघ्नुषो घृत्रं हतवत्स्वयं हृदि चित्ते यद्यदि गीरगच्छत् न हतवानसीति
 बुद्ध्या भयं प्राप्नुयात् । तर्ह्यहैर्नस्य यातारं हंतारं कर्मपदस्यः । तत्तोऽन्यं कं
 गुरधं दृष्टवानसि । तादृशस्य पुद्गलतरसामावाग्या भूत्व भयमित्यर्थः । यद्यस्मात्का-
 रणात्सर्वं नव च नवतिं च सर्वतीरेकोनशतसंख्यानाः प्रवर्हतीर्नवीः प्राप्य रजांसि
 तत्रत्यान्युदकान्वतरः चीर्णवानसि । तत्र दृष्टातः । द्येनो न द्येननामको बल-
 वान्पक्षीष दूरगमनात्तव भयमासीदिति गम्यते । तद्वयं मा भूदित्यभिप्रायः । तत्र
 दूरगमनं ब्राह्मणे समाप्तात्म् । इंद्रो वै घृत्रं हत्वा नास्तुपीति मन्यमानः पराः परा-
 वतोऽगच्छदिति । वैतिरीषाध्यामन्ति । इंद्रो घृत्रं हत्वा परां परावतगच्छदपरा-
 धमिति स मन्यमान इति ॥ हृदि । पदमित्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः । ऊडिद-
 मित्यादिना विभक्तैवदात्तत्वम् । जघ्नुषः । हंतेर्डिः क्तुः । वष्टेणैवचने वसो संप्र-
 कारणमिति संप्रसारणं परपूर्वत्वे । शासिवसिधसीनां चेति परत्वम् । नच परवद्वो-

रसिद्ध । पा० ६. १. ८६. । इत्येकादेशस्यासिद्धत्वात् पत्वं न प्राप्नुयादिति वाच्यम् ।
 संप्रसारणवीट्मु प्रतिषेधो वक्तव्य । पा० ६. १. ८६. ६. । इत्यसिद्धवद्भावस्य
 प्रतिषिद्धत्वात् गमहनेत्यादिनोपधालोप । नचासिद्धवद्भावमादिति संप्रसारणस्या
 सिद्धवद्भाव । निष्ठाश्रयत्वान् । संप्रसारण हि पश्येदववने । उपधालोपसु वसा-
 मिति निष्ठाश्रयत्वम् । स्वन्ती । छु गतौ । इयप्स्वनोर्नित्यम् । पा० ७. १. ८१. ।
 इति तुमागम । छप पितृवादनुदात्तत्वम् । शतुश्च सप्तवैधातुकस्वरेणासुदात्तत्वम् ।
 अत्र । यद्भूतयोगादनिघातः ॥

इंद्रो यातोऽर्षसितस्य राजा शर्मस्य च शृंगिणो वञ्च-
 वाहुः । सेदु राजा क्षयति चर्पणीनामुरान्न नेमिः परि ता
 वभूव ॥१५॥

इंद्रः । यातः । अर्षसितस्य । राजा । शर्मस्य । च । शृंगिणः ।
 वञ्चवाहुः ॥ सः । इत् । ऊंइति । राजा । क्षयति । चर्पणीनां ।
 अरान् । न । नेमिः । परि । ता । वभूव ॥ १५ ॥

यज्ञवाहुर्दि शत्रौ इत्ये सति नि सपन्नो भूत्वा यातो गच्छतो जंगमस्यावसित-
 सौवत्रैव स्थितस्य स्थावरस्य दामस्य धातस्य श्वरादित्येव प्रहरणादायप्रवृत्तस्या-
 श्वमर्दभादे शृंगिण शृंगोपेतसोमस्य महिषवलीवर्ददेश राजाभूत् । सेदु स एवै-
 दक्षर्पणीना मनुष्याणां राजा भूत्वा क्षयति निषसति ता तानि पूर्वाकानि जय-
 मादीनि सर्वानि परिवभूव व्याप्तवान् । तत्र दृष्टांत । अरान्न नेमिः । यथा रथ-
 चक्रस्य परितो वर्तमाना नेमिरराधामौ कीळितान्वापृथिव्येपान्वाप्नोति तद्वत् ॥
 यात । या प्रापणे । याति गच्छतीति यात् । कट शतृ । तावेकाच इति निभरे/
 रदात्तत्वम् । स सोऽपि लोपे चेदिति संहिताया सोर्लोप । ता । शैर्छंदइति बहुल-
 मिति सोर्लोप । वभूव । भवतेर्लिटो फलि भवतेर । पा० ७. ४. ७३. । इत्य-
 भ्यासस्यात्वम् । कृताद्वृत्तप्रसंगिताया युगावगमस्य नित्यत्वाद्दृष्टे पूर्वं युगावगम ।
 यद्वा । इधिमवनिर्म्या च । पा० १. २. ६. । इति लिट कित्त्वद्भ्रुवभाव । न
 चासिद्धवद्भावमादिति तस्यासिद्धत्वाद्भवदेश संकनीय । सुमुट्युवकणो. सिद्धौ
 भवत । पा० ६. ४. ८८. १ । इति तस्य सिद्धत्वात् तिद्दिति इति निघात ॥

मं० १ सू० ४८

३.

सह वामेन न उपो व्युच्छा दुहितदिवः । सह धूमनेन
बृहता विभावरि राया देवि दास्यती ॥ १ ॥

सह । वामेन । नः । उपः । वि । उच्छा । दुहितः । दिवः ॥ सह ।
धूमनेन । बृहता । विभावरि । राया । देवि । दास्यती ॥ १ ॥

हे दुहितदिवः पुदेवतायाः पुत्रि । उप उप.कालदेवते नोऽसादर्थे वामेन धनेन
सह व्युच्छ प्रभातं कुरु । हे विभावरि उपोदेवते बृहता प्रभूतेन धूमनेन सह
व्युच्छ । हे देवि त्वं दास्यती दानयुक्ता सती राया पशुलक्षणेन धनेन सह व्युच्छ ॥
उच्छ । उच्छी विपासे । दुहितदिवः । सुवामंत्रिते परागवत्क्षर इत्यत्र परमपि छंद-
सीति बचनदिव इत्यस्य पूर्वान्वद्भावे सवामंत्रितस्य चेति षष्ठ्यार्गनितरागुदाभ्यस्याष्ट-
मिकं सर्वानुरात्तत्वम् । बृहता । बृहन्महत्तोऽपसंख्यावभिति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
विभावरि । भा वीती । क्षातो मनिभिलादिना वनिष् । वनो रचेति वीष् । तत्सनियो-
येन नवारस्य रसादेशः । संतुष्टी हस्तत्वम् । दास्यती । इवात् दाने । भावेऽङ्गुत्
प्रत्यय । दा दानमस्या अस्तीति दास्यती । मातृप्रभाया इति मतुपो बत्वम् । उजित-
धेति षीर् ॥

अश्वीवतीगोमंतीविश्वसुविदो भूरि च्यवंत वस्ये ।
उदीरय प्रति मा सूनृता उपश्वोद् राधो मघोनी ॥ २ ॥

अश्वीवतीः । गोमंतीः । विश्वसुविदः । भूरि । च्यवंत । वस्ये ॥
उत् । इरय । प्रति । मा । सूनृताः । उपः । चोद । राधः । मघोनी ॥२॥

अश्वीवतीर्बहोपेता गोमतीर्बहुभिर्गोभिर्युक्ता विश्वसुविदः इत्यस्य घनस्य सुष्ठु
संभविष्य उपोदेवता वस्तुदे प्रजानां निवासाम भूरि प्रभूतं यथा भवति तथा च्यवंत
प्राणाः । हे उपोदेवते मा प्रति कामुद्दिन्य सृष्टताः त्रिवहितपाय उदीरय ब्रूहि । मघोनी
घनवता संबन्धि राधो धनं चोद अस्मदर्थे प्रेरय ॥ अश्वीवतीः । मंत्रे सोमार्थेद्रियविश्वदे-
व्यस्य मताभिति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधस्य पाक्षिक-
स्योक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । च्यवंत । च्युद् गतौ । कठि बहुलं छंदसमाल्लोगेऽपी-
त्यङ्भावः । वस्ये । यस निवासे । तुमर्थे सेसेनिति तयेप्रत्ययः । निरवादाद्युदात्तत्वम् ।
इरय । इर गतौ र्घने च । हेतुमति णिच् । चोद । चुद सचोदने । चौराधिकः । सोदि
छंदसुभययेति शय आर्षधातुप्रत्यात् गेरनिटीति मिलोपः । शयः पितृवादानुदात्तत्वे

धातुस्वरः । गार्गादिस्वादिघातानाम् । मघोनाम् । यद्गीबहुपचने श्वधुवमघोनामन्तवित्
इति संप्रसारणम् ॥

उवासोपा उच्छाञ्च नु देवी जीरा रथानां । ये अस्या
आचरणेषु दधिरे समुद्रे न श्रवस्ववः ॥ ३ ॥

उवास । उपाः । उच्छात् । च । नु । देवी । जीरा । रथानां ॥
ये । अस्याः । आचरणेषु । दधिरे । समुद्रे । न । श्रवस्ववः ॥ ३ ॥

उपा देव्युवास पुरा निवासमकरोत् । प्रभातं वृत्तवतीत्यर्थः । च नु अघातु
च्छात् । व्युच्छति प्रभातं करोति । पीरुनी देवी । रथानां जीरा प्रेरिणी ।
उप-काले हि रथाः प्रेर्यन्ते । अस्या उपस आचरणेष्वगमनेषु ये रथाः दधिरे धृता
सम्बोद्धता भवन्ति तेषां रथानामिति पूर्वज्ञानव्ययः । रथप्रेरणे दृष्टान्तः । श्रवस्वव
धनकामाः समुद्रे न । यथा समुद्रमध्ये नावः सम्बोद्धता प्रेरयन्ति तद्वत् ॥ उवास । य
निवासे । गति लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् । पा० ६. १. १७. । इत्यभ्यासस्य संप्रसार
णम् । डिस्त्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । उच्छात् । उच्छादागमः । इत्य लो
इतीवारलोपः । तुदादिवाच्छप्रत्ययः । शागमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । उपा इत्यस्य
पाक्यांतरगतत्वात्तदपेक्षमास्य निघातो न भवति । समानवाक्ये निघातयुग्मदस्यदा
देशा वक्ष्यन्ते इति वचनात् । जीरा । जु इति गत्यर्थः सौमो पाजु । जोरिधेति रश्
प्रत्ययः । अस्याः । इदमोऽन्वादेश इत्यशादेशोऽनुदात्तः । विभक्तिरपि सुवाद्
घातेति घर्गानुदात्तत्वम् । आचरणेषु । चर गत्यर्थः । स्युद् चेति भावे स्युद् । डिस्
त्वेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । वृदुत्तत्पदप्रकृतिसत्त्वम् । दधिरे । इद् भवस्थाने
डिटः किरवाणुणामाने यणादेशः । चित्त्वादेशोदात्तत्वम् । यच्छब्दयोगादनिघातः
श्रवस्ववः । श्रूयत इति श्रवो धनम् । शयुत् । तदात्मन इच्छन्तीति श्रवस्ववः । गु
भात्मनः वचन् । क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः ॥

उपो ये ते प्र यामेषु युञ्जते मनो दानार्थं सुर्यः । अ
ब्राह्म तत्कण्य एषां कण्यतमो नाम गृणाति नृणां ॥ ४ ॥

उपः । ये । ते । प्र । यामेषु । युञ्जते । मनः । दानार्थं । सुर्यः
अत्र । अहं । सत् । कण्यः । एषां । कण्यत्तमः । नाम । गृणाति
नृणां ॥ ४ ॥

दे उपः ते तव यामेषु गमनेषु सत्सु ये सूर्यो मिद्रासो दानागिज्ञा दानाय धनार्थं
दानार्थं मनः सक्तीयं प्रयुञ्जते प्रेरयन्ति । दानशीला उदारः प्रभवः श्रातःकाले दा

मिच्छन्तीत्यर्थः । एषां दातुमिच्छतां नृणां तन्नाम दानविषये लोकप्रसिद्धं नाम कण्व-
तमोऽतिशयैव मेधावी कण्वो महर्षिरब्राह्म । अत्रैवोपःकाळे कृणाति उच्चारयति ।
यो दातुमिच्छति यश्च नामप्रद्वेगेन दातारं प्रशंसति तातुमावपुप-काल एव तथा
कुरुत इत्युपसः स्तुतिः ॥ कृणाति गृ शब्दे । क्रैयादिकः । प्वादीनां हस्त इति हस्त-
त्वम् । नृणाम् । नामि नृ च । पा० ६. ४. ६० । इति दीर्घप्रतिषेधः । नृ चान्यतर-
स्यामिति विभक्त्युदात्तत्वम् ॥

आ घा योषेव सूनर्युपा याति प्रभुञ्जती । जरयती वृ-
जनं पृद्वदीयत् उत्पातयति पृक्षिणः ॥ ५ ॥

आ । पृ । योषोऽइव । सूनरी । उपाः । याति । प्रभुञ्जती ॥ जर-
यती । वृजनं । पृद्वदीयत् । ईयते । वत् । पातयति । पृक्षिणः ॥ ५ ॥

उपा देवी प्रभुञ्जती प्रकवेण सर्वं पालयन्त्यायाति । घा प्रतिदिनमागच्छति खलु ।
तत्र दृष्टांतः । सूनरी सुतु गृहकृत्वस्य नेत्री योषेव । गृहिणीव । कीदर्युपाः । वृजनं
गमनशीलं जंगमं प्राणिजातं जरयती जरां प्रापयती । अस्तकृदुपस्वाहृतायां वयो-
हान्वा प्राणिनो जीर्णा भवन्ति । किञ्च उष काळे पद्वत् पादपुच्छं प्राणिजातगीयते
निद्रां परित्यज्य श्लाकृत्वार्थं गच्छति । किञ्च । इयगुपाः पृक्षिण उत्पातयति ।
पृक्षिणो ह्युपःकाळे समुत्थाव तत्र तत्र वर्जति ॥ घा । ऋत्वि तनुषेलादिना संहितायां
दीर्घः । सुतु नयतीति सूनरी । नृ नये । अत्र इरितीप्रत्ययः । गतिसमाप्ते कृद्गृहणे
गतिकारकपूर्वेष्वपि प्रहणमिति वचनात् कृदिकारादकिन इति षीप् । परादि-
नृच्छदति बहुलमित्युत्तरपदादौदात्तत्वम् । निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घः । प्रभु-
ञ्जती । भुज पालनाभ्यवहारयोः । लटः शतृ । दधादिस्वाप्सम् । श्रतोरलोप इल-
फारलोपः । उगितथेति षीप् । शतृलुम् इति तथा उदात्तत्वम् । वृजनम् । वृजी
वर्जने । वर्ज्यंत इति वृजनं प्राणिजातम् । कृपृगृजिमंदिनिधाब्भ्यः क्युः । उ० २-
७९. । इति क्युप्रत्ययः । कित्वाण्णूपभगुणाभावः । योरनादेशे प्रत्ययस्वरः । पद्वत् ।
पद्वत् पादः तदस्यास्तीति पद्वत् । दाय इति मनुषो वलम् । व्यस्येन मनुष उदात्त-
त्वम् । नच स्वरविधौ व्यंजनमवियमानवदिति व्यंजनस्यावियमानवत्ये सति इत्यनु-
द्व्यां मनुषिति मनुष उदात्तत्वमिति वाच्यम् । हस्वादिष्वेव सिद्धे पुनर्नृप्रद्वेगसाम-
र्थ्यदिशा परिभाषा नाधीयत इति वृत्तायुक्तम् । इतरथा हि अकृत्वानिलनापि मनुष
उदात्तत्वं स्यात् ॥

वि या सृजति समनं व्युधिनिः पदं न वेत्योदती । द्यो
नकिंष्टे पृषिवांस आसत्ते व्युष्टौ वाजिनीवति ॥ ६ ॥

वि । या । सृजति । समनं । वि । अर्थिनं । पुदं । न । वेति ।
ओदेवी ॥ वयः । नकिः । ते । पतिऽवासः । आसते । विऽष्टौ ।
वाजिनीऽवति ॥ ६ ॥

या देवता समनं समीचीनचेष्टावत् पुष्टं विद्यति प्रेरयति । इहारासादिचे-
ष्टासुखान् पुष्टानुप काल क्षयनादुत्थाप्य स्वस्वव्यापारे प्रेरयतीति प्रसिद्धम् ।
किञ्च । उपा अर्थिनो याचकान्विसृजति । तेषुपि ह्युप काले समुत्थाय स्वकीयदा-
तृष्टे गच्छति । ओदत्युपोदेवता पद स्थान न धेति न कामयते । उप काल क्षीप्र
गच्छतीत्यर्थः । हे वाजिनीवति । उपोदेवते ते व्युष्टौ त्वदीये प्रभातकाले पतिवांस
पतनयुक्ता वयं पक्षिणो नकिरासते न तिष्ठति । किदु स्वस्वनीकादिनिर्गल गच्छं-
तीत्यर्थः ॥ सृजति । सृज विसर्गे । तुदादित्वाच्च । तस्य चित्वाङ्गभूपभगुणामाव ।
प्रलयस्यापित्वादनुदात्तत्वे विररणस्वर । बहुतायोगादनिघात । ओदती । उदी
क्षेदने । उनति सर्वं नीहारेणोदत्युपा । शतरि व्यस्येन शप् । व्यस्येनानुनासिक-
लोपे लघूपभगुण । उगितधेति ङीप् । आगमानुशासनस्यागित्यत्यानुमानान् । शप
षित्वादनुदात्तत्वम् । शतरुपदेशाङ्गसार्वधातुवानुदात्तत्वे धातुस्वरैरानुदात्तत्वम् । न च
शतरुम इति वया उदात्तत्वम् । अतोदात्ताञ्छतु परस्याल्लिधानात् । नकिष्टे ।
गुप्सतततद्ध्र्यंत पादमिति पत्वम् । पतिवास । पल्ल गतौ । लिट् कसु । कादिनि
यमात्प्रात इद् चलोकात्तादामिति नियमाच्च प्राप्नोति । उन्मियवे सर्वविधीनां छदसि
विकल्पितत्वात् । तनिपल्लोदछदसीत्युपभारोप । द्विर्वचनेऽधीति स्थानिवद्भावा-
दिर्नाव । प्रलयस्वर । वाजिनीवति । वाजोऽन्नमस्या अस्तीति वाजिनी क्रिया ।
मत्वर्थीय इति । ऋणेभ्य इति ङीप् । तादृशी क्रिया यस्या सा । तदस्यातीति मत्तु ।
संहायामिति मत्तुपो बत्वम् ॥

एपायुक्त परावतः सूर्यस्योदयनादधि । शतं रथेभिः सु-
भगोपा ह्यं वि यात्यभि मानुषान् ॥ ७ ॥

एपा । अयुक्त । परावतः । सूर्यस्य । उन्ऽअयनात् । अधि ।
शतं । रथेभिः । सुऽभगा । उपाः । इयं । नि । याति । अभि
मानुषान् ॥ ७ ॥

एपोधेदेवी शतमयुक्त स्वरीपाना रथानां शत योजितवती । सुभगा सोमाम्
सेयमुपा परावतो दूरस्थानात् सूर्यस्योदयनादधि सूर्योदयस्थानादधिकाद्युलोवान्ना
धानमि मनुष्यानुदिस्य रथेभि शतसख्याकैर्युक्तै रथैर्विवाति विशेषेण गच्छति
अयुक्त । छदि छलो शलीति छिचो लोप । उदयनात् । उदेत्यदेति उदयनम् । ।

मती । अधिकरणे ल्युट् । इदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मुभगा । शोभनो मनो यस्याः सा । आद्युदात्तं व्यच् छंदशीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मानुपान् । मनोः पुत्रा मानुपाः । मनोजांतापञ्चती पुण्यं चेत्स्वन् पुत्रागमश्च । निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ -

विश्वंमस्या नानाम् चक्षसे जगज्ज्योतिष्कृणोति सूनरी ।
अप् द्वेषो मघोनीं दुहिता दिव उपा उच्छ्रत् सिधः ॥ ८ ॥

विश्वं । अस्याः । नानाम् । चक्षसे । जगत् । ज्योतिः । कृणोति ।
सूनरी ॥ अप् । द्वेषः । मघोनीं । दुहिता । दिवः । उपाः । उच्छ्रत् ।
अप् । सिधः ॥ ८ ॥

विश्वं सर्वं जगत् जंगमं प्राणिजातमस्या उपसथशप्ते प्रकाशाय नानाम् प्रह्नी-
भवति । रात्री तमसि निमग्नः सर्वे जनास्तदिकारविजोमुपसथसुपथस्य नमस्कुर्वतीत्यर्थः ।
युतः । यस्मादेसा सूनरी ह्यु नेत्री भूमिमतफलस्य प्रापयित्पुपा ज्योतिष्कृणोति
सर्वं प्रकाशयति । किंच मघोनी मघवती धनवती दिवो दुहिता सुलोकसकाशा-
दुपशोपा द्वेषो द्वेषुतपोच्छत् अपवर्जयति । तथा सिधः शोपविदुनपोच्छत् अपवर्जयति ।
तस्मादिष्टप्राप्त्यनिष्ठपरिहारहेतुभूतामुपोदेवतां विश्वं जगन्नामस्करोतीत्यर्थः ॥ अस्याः ।
इदमोन्वादेशे । पा. २. ४. ३२ । इत्युदादेशोऽनुदात्तः । विभक्तिश्च सुप्यानुदात्तेति सर्वा-
नुदात्तत्वम् । नानाम् । संहितायामन्येषामपि दृश्यत इत्याभ्यासस्य दीर्घत्वम् । तुजादित्ये
हि त्तुजान् इत्यादाविष पदकालेऽपि दीर्घः श्रूयते । ज्योतिः । इणः प इत्यनुदात्ता-
पिसुतोः सामर्थ्यं । पा० ८. ३. ४४. । इति विसर्जनीयस्य पात्वम् । द्वेषः द्विप
अप्रीती । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच् लघूपधगुणः । मघोनी । मघं वनति
संभजत इति मघोनी श्वपुत्रातिस्त्रादिना मघवन्शब्दः कनिष्ठप्रत्ययान्तो निपातितः ।
त्रियात्युपदेशो जीविति शीघ्र । भवंशायां श्वदुवमघोनामत्तद्वित इति संप्रसारणम् ।
उच्छ्रत् । उच्छ्री विवाधे । विवासो व्रंनम् । छंदसि छुद्लङ्कित इति धर्तमाने लङ् ।
बहुलं छंदसमाद्योगेऽपीत्यङागमाभावः । सिधः सिधु शोपणे । क्विप् चेति क्विप् ॥

उप आ भाहि भानुना चंद्रेण दुहितर्दिवः । आवर्हती
भूर्यस्मभ्यं सौभगं व्युच्छंती दिविष्टिपु ॥ ९ ॥

उपः । आ । भाहि । भानुना । चंद्रेण । दुहितः । दिवः ॥ आ-
वर्हती । भूरि । अस्मभ्यं । सौभगं । विऽउच्छंती । दिविष्टिपु ॥ ९ ॥

हे दिवो दुहितः सुलोकस्य पुत्रि उपः उपोदेवते चंद्रेण सर्वेषामाहादकेन
भानुना प्रकाशकेन आ समंताद्भाहि प्रकाशस्य । किं कुर्वती । दिविष्टिपु दिवसेषु

भूरि प्रमूर्तं सौमगं सौभाग्यमस्मभ्यनावहेती संपादयती । तथा ध्युच्छंती तमांसि
वर्जयती ॥ उपः पाष्टिकमामंत्रिताद्युदात्तत्वम् । दुहितर्दिवः । परमपि छंदसीति
दिव इत्यस्य परस्य पठ्यंतस्य पूर्वामंत्रितांगच्छ्रुत्वे सति पञ्चामंत्रितसमुदायस्याष्ट-
मिकं सर्वाद्युदात्तत्वम् । अवाहंती । षीएषौ पित्वादनुदात्तौ । शतुश्राद्दुपदेशाल्माव-
धानुस्वरैणाद्युदात्तत्वम् । अतो धातुस्वरः श्रियते । समासे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वर-
त्वम् । भूरि भवति न विनश्यतीति भूरि । अदिसदिभूद्युमिभ्यः कृत्रिति त्रिन् ।
नित्वादाद्युदात्तत्वम् । सुमगस्य भावः सौभागम् । सुमगान्मन इत्युद्गानादिषु पाठ-
द्य प्रलयः । ह्रस्वगर्शिष्येते पूर्वपदस्य च । पा० ७. ३. १९. । इत्युगयपदरदौ
प्राहायां सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति वचनादनुत्तरपदश्चिर्न भवतीति वृता-
द्युक्तम् । स्युच्छंती । उच्छी विपाते । विपातो वर्जत्वम् तौदादिकः । अदुपदेशात्-
सर्वधातुकाद्युदात्तत्वे विकरणस्वरः । दिविशिष्यु । दिव्शब्देन दिविष्ठ आदिलो
रुभ्यते । तस्येष्टय एषानि गमनानि येषु दिवष्टेषु ते दिविष्टयः । बहुनीहौ पूर्वपदप्र-
कृतिस्वरत्वम् ॥

विश्वस्य हि प्राणनं जीवन् त्वे वि यदुच्छसिं सूनरि ।
सा नो रथेन वृहता विभावरि श्रुधि चित्रामधे ह्ये ॥ १० ॥

विश्वस्य । हि । प्राणनं । जीवन् । त्वे इति । वि । यत् । उच्छसिं ।
सूनरि ॥ सा । नुः । रथेन । वृहता । विभावरि । श्रुधि । चित्राम-
धे । ह्ये ॥ १० ॥

हे सूनरि । उपोदेवि विश्वस्य सर्वस्य प्राणिजानस्य प्राणनं चेतनं जीवन् प्राण-
धारणं च त्वे हि त्वप्येव वर्तते । यद्यस्मात्त्वं स्युच्छसि तमो वर्जयसि । हे विभावरि
विशिष्टप्रकाशयुक्ते सा तारशी त्वं नोऽस्मान्प्रति वृहता प्रौढेन रथेन ग्राहीति शेषः ।
तया हे चित्रामधे विशिष्टधनयुक्ते उपोदेवि नोऽस्मदीयं ह्यवभाहानं श्रुधि श्यु ॥
प्राणनम् । अत चेत्यायाम् । ल्युट् चेत्येति भावे ल्युट् । गोरनादेशः । समासेऽनितेः ।
पा० ८. ४. १९. । इत्युपसर्गस्याद्रकाराविभिसादुत्तरस्य नकारस्य णत्वम् । नन्व-
नितेरीटीटा निर्देशात्कथमन चेत्यायामित्यस्य णत्वम् । तर्हि जीवनस्य पृथगुपादाना-
संनैव धातुना चेटा लभ्यते । समासे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । संहितायामेकादे-
शस्वरैरेकदेशस्योदात्तत्वम् । रवे । सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शे आदेशः । उच्छसि
उच्छी विपाते । तौदादिकः । शिपः पित्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः । निपाते यद्यदिहं-
तेति निपातप्रतिषेधः । सूनरि । श्यु नयतीति सूनरी । नू नय इत्यस्मादच इरि-
लौणादिक इप्रत्ययः । गतिप्रभाषे ऋद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् कृदि-
कारादकिन इति षीर् । निपातस्य चेति पूर्वपदस्य वीर्षत्वम् । परादिदृष्टसि बहुज-

मित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वे प्राप्ते भामंनिवस्य चेज्ञाष्टमिर्नो निघातः । विभावरी ।
विशिष्टा भा यस्याः सा । छंदसीवनिषो । पा० ५. २. १०१. २. । इति मलर्थावो
यनिष् । वनो र चेत्ते वीर् तत्संनियोगेन नकारस्य रेफादेशश्च । ध्रुषि । ध्रुषणपृष्ठ-
भ्यदृष्टंसीति हेर्पिरादेशः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य छर् । हेरपित्त्वेन प्रलयस-
रेणातोदात्तत्वम् । पादादित्वाभिधाताभावः । मयलिति धननाम । चित्रं मयं यस्याः
सा चित्रमथा । अन्येषामपि दस्यत इति संहिताया पूर्वपदस्य वीर्षत्वम् । हवम् ।
व्हेन् स्पर्धायां शब्दे च । भावेऽनुपसर्गस्येत्स्य प्रलयः । तत्संनियोगेन सप्रसारणं च ॥

उपो वाजं हि वंस्त्र यश्चित्रो मानुषे जने । तेना वह सु-
कृतो अध्वराँ उप ये त्वा गृणंति वह्यः ॥ ११ ॥

उपः । वाजं । हि । वंस्त्र । यः । चित्रः । मानुषे । जने ॥ तेन ।
आ । वह । सुकृतः । अध्वरान् । उप । ये । त्वा । गृणंति ।
वह्यः ॥ ११ ॥

हे उपः । वाजं हविक्लृणमग्रं हि श्रुतिषु प्रसिद्धं वंस्त्र याचस्य । स्त्रीद्विविधयः ।
यो वाजश्चित्रधायनीयो मानुषे मनुष्ये अने जाते यजमाने वर्तते तं वाजमिति पूर्वना-
न्वयः । तेन कारणेन सुकृतः सुप्तु कृतवतो यजमानानध्वरान् हिंसारहितान्यागादु-
पावह प्रापय । ये यजमाना वह्यो यज्ञनिर्वाहकास्त्वा त्वा गृणंति सुवंति तान्
सुकृत इति पूर्वैण संबंधः । एतदुर्णं भवति । यजमानैः प्रतं हविः स्त्रीकृत्य पुनरपि
तेषां यज्ञं संपादयंति ॥ वाजम् । यज मज गतौ । कर्मणि घञ् । अजिमज्योथ ।
पा० ७. ३. ६०. । इत्यन नशब्दस्यानुकर्ममुच्चयार्थत्वादाजो वाज्यमित्यत्रापि बुत्वा-
मान इति यत्तलुफावात्बुत्वाभावः । कर्षात्त्वत इत्यतोदात्तत्वे प्राप्ते दृषादित्वादान-
सुदात्तत्वं । वंस्त्र । वनु याचने । अत्र याचनवाचिना धातुना तदुत्तरभावी स्त्रीकारो
लक्ष्यते । बहुलं छंदसीति विकरणस्य छर् । अनुदात्तलक्ष्णसर्वधातुकानुदात्तत्वे
धातुस्वरः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । सुकृतः । सुकर्मपापेत्यादिना करोतेर्भूतार्थे
किप् । तुगागमः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अध्वरान् । ध्वरो हिंसा नास्त्वस्मि-
निति बहुमीहौ मधुभ्यामित्युत्तरपदातोदात्तत्वम् । अध्वरानित्यस्येधितत्वमत्या-
कर्तृपीप्सितत्वम् । पा० १. ४. ४९. । इति कर्मसंज्ञा । सुकृत इत्यस्य त्ववधि-
सं च । पा० १. ४. ५१. । इति नीवहोर्हरतेधेति द्विकर्मकेषु वह्यतेः परिगणित-
त्वात् । अध्वरानित्यत्र नकारस्य संहितायां वीर्षादटीति रत्वम् । आतोऽटि नित्य-
मिति पूर्वपदसाकारस्य दानुनासिकता । गृणंति । गृ शब्दे । प्रवादिभ्य धा । प्वादीनां
ह्रस्व इति ह्रस्वत्वम् । श्राम्यहमीरात् इत्याकारलोपः । प्रलयस्यः । वद्वरायोगद-
निघातः ॥

विश्वान्देवाँ आ वह सोमपीतयेऽतरिक्षादुपस्त्वं । सा-
स्मासु धा गोमदश्वावदुक्थ्यमुपो वाजं सुवीर्यं ॥ १२ ॥

विश्वान् । देवान् । आ । वह । सोमऽपीतये । अंतरिक्षान् । उपः ।
त्वं ॥ सा । अस्मासु । धाः । गोऽमत् । अश्वऽवत् । दुक्थ्यं । उपः ।
वाजं । सुवीर्यं ॥ १२ ॥

हे उपः त्वं सोमपीतये सोमपानार्पणंतरिक्षादंतरिक्षलोकाद्विश्वान्स्पर्शान्देवानावह
अस्मदीयं देवयजनदेशं प्रापय । हे उपः सा तादृशी त्वं गोमत् गोमंतं बहुमिर्गोमि-
रुक्तं अश्ववदर्थरूपेतमुक्थ्यं प्रशस्तं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं वाजमजमस्मासु धाः नि-
धेहि स्वापयेत्यर्थः ॥ धाः । दधातेऽछंदसि ह्रुद्धृष्टि इति प्रार्थनायां ह्रुद् । गति-
स्येति सिचो ह्रुद् । बहुलं छंदस्समाह्वयेऽपीलब्धभावः । गोमत् । अश्ववत् । मंत्रे
सोमाश्वेदियेति मनुषि वीर्यत्वम् । उमथन मुपां मुद्रगिति विभक्त्यर्थः । उपप्यम् ।
उपपं त्वोन्नम् तत्र भवमुपप्यम् । भवे छंदशीति यद् । सर्वे विषयउद्वेति विकल्प्यंत
इति यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वाभावे निस्तरितमिति स्वरितत्वम् । उपः । क्षामत्रिता-
द्युदात्तत्वम् । पादादित्वाधिपादाभावः । सुवीर्यम् । शोभनं वीर्यं यस्य । वीरवीर्यं चे-
खुनपदाद्युदात्तत्वम् ॥

यस्या रुशंतो अर्चयः प्रति भद्रा अर्क्षत । सा नो र्विं
विश्वधारं सुपेशसमुपा ददातु सुगम्यं ॥ १३ ॥

यस्याः । रुशंतः । अर्चयः । प्रति । भद्राः । अर्क्षत ॥ सा । नः ।
रुविं । विश्वऽधारं । सुऽपेशसं । उपाः । ददातु । सुगम्यं ॥ १३ ॥

यस्या उपषोऽर्चयः प्रशस्ता रुशंतः शत्रून्दिशंतो भद्राः कल्याणाः प्रत्यक्षत
प्रतिदृश्यते सा तद्यामृतोपा नोऽस्मभ्यं रुविं ददातु । वीर्यं रुविम् । विश्वत्वारम्
विश्वस्य वारकम् । यद्वा विश्वैर्वरणीयम् । सुपेशसम् । पेश इति रूपनाम । शोभन-
रूपोपेतम् । सुगम्यम् सुदु गंतव्यम् । यद्वा सुगम्यमिति सुखनाम । तद्देवतयात्ताच्छ-
न्यम् ॥ रुशंतः । रुश रिश हिंसावान् । अतरे तुदादित्वाच्छः । अदुपेशसंस्तार्थ-
धातुकात्तुदात्तत्वे सति शिष्टादिकरणस्वरं प्राप्ते व्यत्ययेनापुदात्तत्वम् । अर्क्षत ।
दृशोः धर्मणि छठि हस्तादादेशः । च्छेः सिच् । न दृशः । पा० ३. १. ४७. । इति
कसप्रतिपेधः । एकाच इतीदप्रतिपेधः छिद्विचावात्मनेपदेषु । पा० १. २. ११. ।
इति सिचः । निरवाङ्मूपधगुणाभावः । सजिह्वोशील्यमकिति । पा० ६. १. ५८. ।
दसनागमाभावश्च कित्वादेव । पत्वक्त्वप्रत्ययानि । अडागम उदात्तः । यद्वातपोगाद-
निपातः । विश्ववारम् । विश्वं वृणोतीति विश्ववारः । वृन् वरणे । कर्मण्यम् । यद्वा

विश्वैर्मियत इति विश्ववारः । कर्मणि षन् । महद्भादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वम् ।
सुम्भ्यम् । सुप् सुम्भ्यः । सुम्भः । गभेर्घन्थे कविधानमिति कप्रत्ययः । गमहनेत्यादिनो-
पघालोपः । तत्र भवं सुम्भ्यम् । भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

ये चिद्धि त्वामृषयः पूर्वं ऊतये जुहुरेऽवसे महि । सा
नः स्तोमो अभि गृणीहि राधसोपः शुक्रेण शोचिषा ॥१४॥

ये । चित् । हि । त्वां । ऋषयः । पूर्वं । ऊतये । जुहुरे । अवसे ।
महि ॥ सा । नः । स्तोमोन् । अभि । गृणीहि । राधसा । षपः ।
शुक्रेण । शोचिषा ॥ १४ ॥

हे महि महिते पूजनीये धोषोदेवते इमां ये चिद्धि ये सङ्घ प्रसिद्धाः पूर्वं चिरतना
श्रवणो मंत्रद्रष्टार ऊतये रक्षणाय । अथ इत्यन्तमम् । अवसेऽन्वाय न जुहुरे
जुहुरे आहूतवन्तः । सूक्तर्षभैः स्तुतवन्त इत्यर्थः । हे उपः सा तादृशी त्वं राध-
सास्माभिर्दत्तेन हविर्लक्षणेन धनेन शुक्रेण शोचिषा धीतेन तमो विवारयितुं समर्थेन
तेनसा चोपलक्षिता सती तेषामृषीणामिव नोऽस्माकं स्तोमानभि जुहुरेभिर्ह्यस्य
गृणीहि सम्पन्न स्तुतमिति शब्दय । असवीयाभिः स्तुतिभिः सद्गुणा भवेत्यर्थः ॥
ऊतये । अवसे । किंनि ज्वरत्यरेत्यादिना वकारस्योपधायाधोः । कृतियुतीत्यादिना
किमुदात्तो निपातितः । जुहुरे । हेम् स्पर्शसा शब्दे च । छिद्धिभ्यस्तस्य चेति
द्विर्वचनात्पूर्वमेवाभ्यस्तकारणभूतस्य ह्यते. संप्रसारणम् । अभ्यस्तस्य यो ह्यतिः ।
कथाभ्यस्तस्य ह्यतिः । यस्तस्य कारणमिति न्यास्यातत्वात् । परपूर्वत्वे ह्य इति
धीर्वत्त्वम् । द्विर्वचनादीनि । इरयो र इरीरेचो रे आदेशः । चित् इत्यंतोदात्तत्वम् ।
यद्दत्तयोगादनिपातः । तत्र हि पंचमीनिर्देशोऽपि व्यवहितेऽपि कार्यं भवतीत्युक्तम् ।
महि । मह पूजायाम् । औणादिक इप्रत्ययः । इन्द्रिकारादक्षिण इति दीप् । समुद्रा-
वम्बावैति हलत्वम् । स्तोमान् । संहिताया नकारस्य इत्याद्युक्तम् । नित्वादाद्युदात्त-
त्वम् । गृणीहि । गृ शब्दे कैयादिकः । शिति प्यादीना इह्य इति हलत्वम् ।
राधसा । राधोस्तनेनेति राधः । अद्युनो नित्वाद्युदात्तत्वम् । षपः । पाददित्वा-
दाष्टमिकनिघाताभावे पाष्टिकमामंत्रिताद्युदात्तत्वम् ॥

उपो यदुच्य भानुना वि द्वारावृणवो दिवः । प्र नो य-
च्छतादवृकं पृथु छुर्दिः प्र देवि गोमतीरिषः ॥ १५ ॥

उपः । यत् । अय । भानुना । वि । द्वारौ । ऋणवः । दिवः ॥
प्र । नः । यच्छतात् । अवृकं । पृथु । छुर्दिः । प्र । देवि । गोमतीः ।
रिषः ॥ १५ ॥

हे उपः । समवास्मिन्प्रभातसमये यद्यस्मान्द्रात्रुना प्रचरसेन दिवोऽपरिहस्य द्वारो द्वारभूतो पूर्वापरदिग्भागावधकारेणाच्छादितौ व्यृणवः विश्लिप्य प्राप्नोषि । तस्यात्वं नोऽस्मभ्यं छर्दिस्तेजस्वि यद्दं प्रवच्छतात् देहि । कीदृशं छर्दिः । अयुक्तं हिसकरहितम् । पृथु विलीणम् । अपिच हे देवि देवनशीले गोमतीर्बहुभिर्गोभिर्बुका इषोऽग्नादि । प्रेत्युनसर्गस्यादृत्तेर्वच्छतादित्यनुपज्यते । प्रवच्छतात् देहि । त्वदागमनस्यास्मद्रक्षणार्थत्वादस्मदमीढं गृहादिकं प्रवच्छे-
त्यर्थः ॥ छर्दिरिति गृहनाम । छर्दिः छदिरिति तत्रामसु पाठात् । ऋणवः । ऋणु गतौ । छंदस्वि छदि सिपि वनादित्वादुप्रत्ययः । ततो व्यसयेन रापि गुणावा-
देशौ । शपः पितृवादनुदात्तत्वं उप्रत्ययस्वरः शिष्यते । चदुत्तयोमादनिघातः । दिवः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरदात्तत्वम् । प्र नः । उपसर्गाद्बहुवचनमिति बहुलवचनात्ततो
पत्वाभावः । यच्छतात् । दान् दाने । रापि पात्रेत्यादिना यच्छादेशः । गच्छम् ।
नास्ति वृन्देऽस्मिभिति बहुव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वम् । पृथु । प्रथ
प्रख्याने । प्रथिन्नदिभ्रस्नां संप्रसारणं सत्पथेति कुप्रत्ययः संप्रसारणं च । छर्दिरिति
गृहनाम । उच्छृदिद् दीक्षितेवनयोः । अर्बिश्चुचिहुसुपिच्छादिछर्दिभ्य इतिरितीतिप्रत्ययः ।
उच्छृधगुणः । प्रत्ययस्वरः ॥

सं नो राया बृहता विश्वपेशसा मिमिक्ष्वा समिळाभिरा ।
सं घुम्नेन विश्वतुरोपो महि सं वाजैर्वाजिनीवति ॥ १६ ॥

सं । नः । राया । बृहता । विश्वपेशसा । मिमिक्ष्व । सं । इ-
ळाभिः । वा ॥ सं । घुम्नेन । विश्वतुरो । उप्रः । महि । सं । वाजैः ।
वाजिनीवति ॥ १६ ॥

हे उपः । नोऽस्मानाया घनेन संमििक्ष्व संखिन । संयोजयेत्यर्थः ।
कीदृशेन घनेन । बृहता प्रभूतेन । विश्वपेशसा । पेश इति राजनाम ।
बहुविधरूपपुञ्जेन । तथेळाभिरा । गोमिथास्मान्संमििक्ष्व । इळेति गोनाम । इळा
जगतीति तत्त्वम्यु पाठान् । आकारः समुच्चये पादांते वर्तमानत्वात् । उच्छृधः । एत-
स्मिन्नेषार्थे देवेभ्यश्च पितृभ्य आ इत्याकार इति । किंच हे महि महनीये उपोदेवते
घुम्नेन यशसा संमििक्ष्व । घुम्नं योततेर्यशो वाजं वेति यास्कः । नि० ५. ५. । की-
दृशेन घुम्नेन । विश्वतुरा सर्वेषां सारूपां हितकेन । त्रया हे वाजिनीवति अज्ञसा-
धनमूतक्रियायुक्ते वाजैरपैरस्मान्संमििक्ष्व । अन्नं वै वाज इति शुलंतारात् ॥ राया ।
ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरदात्तत्वम् । बृहता । बृहन्महतीरुपसंख्यानमिति विभक्तेर-
दात्तत्वम् । विश्वपेशसा । विश्वानि पेशन्ति यस्यासौ विश्वपेशाः । बहुव्रीहौ विश्व-
संज्ञायामिति व्यत्ययेनासंज्ञायामपि पूर्वपदांतोदात्तत्वम् । यदा मरदुधादिर्द्रव्यः । मि-

मिध्व । मिह्व सेचने । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । लोटि बहुलं छंदसीति शपः इत् । द्विर्भावह्रस्वदि.रोपौ । ङत्वकत्वपत्वानि । प्रत्ययस्वरस्य सति शिष्टत्वात्स एव शिष्यते । पादादिवादिनिघातः । पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थत्वात्तिष्ठति इति निघातो न भवति । समानवाक्ये विघातदुष्मदस्मदादेशा वक्तव्या इति वचनात् । विश्वतुरा । तूर्वेतीति एः । तुर्वी हिंसार्थः । क्विप् चेति क्विप् । रात्रोप इति पकारलोपः । विश्वेषां तूर्वि-श्वत् । समासस्यैत्यतोदात्तत्वम् । याजिनीवति । वाजोऽजमस्या अस्तीति वाजिनी क्रिया । तादृशी क्रिया यस्याः सा तपोका ॥

मं० १ सू० ४९.

४.

उपो भद्रेभिरा गृहि दिवश्चिद्रोचनादधि । वहैत्यरुणप्सव
उपं त्वा सोमिनो गृहं ॥ १ ॥

उपः । भद्रेभिः । आ । गृहि । दिवः । चित् । रोचनात् । अधि ॥
वहैत्तु । अरुणऽसवः । उपं । त्वा । सोमिनः । गृहं ॥ १ ॥

हे उपः । उपोदेवते भद्रेभिर्भद्रीयैः शोभनैर्मागैर्दिवोऽतरिश्चलोपात् रोचनाश्चो-
चमानाहोष्यमानात् । अधिरुपर्यर्षः । उपरिषर्तमानात् । चिदिति पूनार्थः । पूजिता-
देवंविधार्ततरिक्षलोकादागृहि आगच्छ । हे उप । अरुणप्राथोऽरुणवर्णां गावः सोमिनः
सोमनुकस्य यजमानस्य गृहं दैतयजनरुपं यज्ञगृहं त्वा त्वामुपवहंतु प्रापयंतु ॥
गृहि । गभेलोटि बहुलं छंदसीति शपो लृक् । हेरिचित्त्वेन क्विप्वेऽनुदात्तोपदेशोलादि-
नानुनासिकलोपः । अतो हेरिति लृक् न भवति । असिद्धवदना भादिल्लानुनासिकलोपस्या-
सिद्धत्वात् । रोचनात् । रुच दीप्तौ । अनुदात्तेतश्च ह्रस्वदेरिति युच् । योरनादेशे चित्
इत्यंतोदात्तत्वम् । अरुणप्सवः । प्सा मशणे । प्सांति मशयंति स्वानं पिबंतीति प्सवो
पत्साः । औगादिकः कुप्रत्ययः । आतो लोप इटि चेलाकारलोपः । अरुणाः प्सवो
यासां तास्त्रपोकाः । अत्र वत्सानामारुण्यप्रतिपादान्मातृणामपि तथात्वं गम्यते ।
पैतृकमथा अनुहरते मातृकं माथोऽनुहरत इति गोनदीय । तासां चोपोवाटनत्वं
निर्घटात्तुक्त्वं । अरुण्यो गाव उपसामिति । अरुणशब्दोऽर्जंथेस्युनन्प्रशयात् । तृणा-
ख्यावां चित् । उ० ३-५९. । इत्यतथिदित्यनुत्तेरंतोदात्त । स एव बहुमीदौ
पूर्वपदप्रकृतिसरत्त्वेन शिष्यते ॥

सुपेशंसं सुखं रथं यमध्यस्था उपस्त्वं । तेनां सुश्रवंसं
जनं भ्रात्राद्य दुहितर्दिवः ॥ २ ॥

सुपेशंसं । सुऽपं । रथं । यं । अधिऽअस्थाः । उपः । त्वं ॥ तेन ।
सुऽप्रवसं । जर्नं । प्र । अ॒व । अ॒द्य । दु॒हितः । दि॒वः ॥ २ ॥

हे उपः त्वं यं रथमप्यस्थाः अधितिष्ठति । कीदृशं रथम् । सुपेशसम् शोभ-
नावययं शोभनरूपयुक्तं वा । पेश इति रूपनामेति यास्कः । यदा शोभनहिरण्यमु-
च्यम् । पेशः कृशमिति तन्नामसु पाठात् । सुखम् शोभनेन खेनाकाशेन
युक्तम् । विस्तृतमित्यर्थः । यदा सुखहेतुभूतम् । अथवा सुखमिति क्रियाविशे-
षणम् । सुखं यथा भवति तथेत्यर्थः । हे दिवो दुहितः सुलोकसकाराद्दुत्यमे
उपोदेवते तेन रथेनायास्मिन्वाले सुथवसं शोभनहयिर्युक्तं जर्नं यजमानं प्राव
प्रकर्षेण गच्छ ॥ सुपेशसम् । पेश अवयवे । अस्मादमुनप्रलयः । निवादापु-
दात्तः पेशस्यव्ययः । शोभनं पेशो यस्यासौ सुपेशाः । आयुदात्तं यच्च छंदसी-
त्युत्तरपदायुदात्तत्वम् । अप्यस्थाः तिष्ठतेदच्छंदति छुल्लञ्छिट इति वर्त-
माने छदि गतिस्थेति सिचो छह् । अडागम उदात्तः । यदुत्तयोगादिनिपातः तिङि
चोदात्तवर्तीति गतेऽनुदात्तत्वम् । तेन । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां वीर्यः ।
सुथवसं । थव इत्यनाम । श्रूयत इति सत इति यास्कः । सुपेशसमितिवदुत्तरपदा-
युदात्तत्वम् । थव । थव रक्षणगतिप्रीतिवृषीत्युक्त्वादत्रावतिर्गल्यर्थः । दुहितर्दिवः ।
परमपि छंदसीति पद्यपंतस्य पूर्वामंत्रितांगवद्भावे सति पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकं
सर्वानुदात्तत्वम् ॥

वर्यश्चित्ते पत्रिणो द्विपच्चतुस्पदजुनि । उपः प्रारंश्रुतूरनु
द्वियो अंतैभ्यस्परि ॥ ३ ॥

वर्यः । चिन् । ते । पत्रिणः । द्विऽपत् । चतुऽपम् । अजुनि ॥
उपः । प्र । आ॒रन् । श्रु॒तून् । अनु॑ । दि॒वः । अंतै॑भ्यः । परि ॥ ३ ॥

हे अजुनि शुभ्रवर्षे उपः उपोदेवते ते तव श्रुतूरनु गमनान्वनुलक्ष्य द्विपत्
द्विपान् मनुष्यादिकं चतुस्पत् गवादिकं तथा पत्रिणः पत्रप्रवतः पशोपेता पयश्चित्
पक्षिणश्च दिवोऽंतैभ्य आकाशाप्रांतेभ्यः पर्युपरि प्रारन् प्रक्षपेण गच्छंति । रात्रावंध-
कारेणानिभूताः रावो प्राग्निस्तवदागमनानंतरं चेष्टावतो भवंतीत्यर्थः ॥ पत्रिणः ।
पाह्य गतौ । पतंश्रनेनेति पत्रम् । अग्निशरीखादिना वनप्रलयः । ततो मत्वर्थीय इति ।
द्विपत् । द्वौ पादौ यस्तेति संख्यासुपूर्वस्य । पा० ५. ४. १४०. । इति पादशब्दसां-
ख्योपः समासतः । अयस्ययादित्येन भवात् पादः पत् । पा० ६. ४. १३०. ।
इति पद्भावः । द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्धसु बहुव्रीहौ । पा० ६. २. १९७. । इत्युत्तरपदा-
नोदात्तत्वम् । चतुस्पत् । चत्वारः पादा अस्य । सरम्यतिरिणं पूर्वगतम् । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रवृत्तिस्वरथम् । इणः य इत्यनुत्तापिदुपपत्स्य चाप्रत्ययस्य । पा० ८.

३. ४१. । इति विसर्जनीयस्य पत्रम् । न च परत्वेनास्यासिद्धत्वात् कुप्योः ऋ क ऋ पी च । पा० ८. ३. ३७. । इत्युष्मानीयादेशः शंभनीयः । येन नाप्राप्तिन्यायेन तस्यापवादत्वात् । अपवादस्तु परमपि पूर्वं बाधत एवेति वृत्ताशुक्तम् । आरन् । ऋ गतौ । छंदसि छंदलङ्घित इति वर्तमाने छुडि सर्निशास्वार्तिभ्यथेति च्छेरशादेशः । ऋदशोऽङि गुण इति गुणः । आडागमः । ऋतून् । ऋ गतौ । षस्सर्दाणदिको भावे सुप्रत्ययः । अनु । अनुर्लक्षणे । पा० १. ४. ८४. । इत्यज्ञोः षर्मप्रचनीय- र्वम् । कर्मप्रवचनीययुक्ते । पा० २. ३. ८. । इति द्वितीया । संहितायां वीर्षादृदि समानपाद इति नकारस्य कत्वम् । अनानुनासिकः पूर्वस्य तु वेति रोः पूर्वस्य वर्णस्य सानुनासिकत्वम् । दियः । ऊडिदमिति विभक्तिरदात्ता । अंतेभ्यः । पंचम्याः परानध्यर्थ इति विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥

व्युच्छंती हि रश्मिभिर्विश्वमाभासि रोचनं । तां त्वामु-
पर्वसूयवो गीभिः कर्षा अहूपत ॥ ४ ॥

विऽउच्छंती । हि । रश्मिऽभिः । विश्वं । आऽभासि । रोचनं ॥
तां । त्वां । उपः । वसुऽयवः । गीऽभिः । कर्षाः । अहूपत ॥ ४ ॥

हे उपः । व्युच्छंती तमो वर्जयती त्वं रश्मिभिः स्वकीयस्तेजोभिर्विश्वं सर्वं भूत-
जातं रोचनं रोचमानं प्रकाशयुक्तं यथा मबति तथा भासि वा समंतात् प्रकाशयति ।
हि यस्मादेवं तस्मात्तां तादृशीं तां वसुयवो वसुक्रामाः कर्षा मेधाविन ऋत्विजः
कर्षवोत्रोत्पन्ना वा महर्षयो गीभिः कृत्स्नभूषेर्नचोमिरहूपत । सुतवत इत्यर्थः ॥
कर्ष इति मेधाविनाम् । कर्ष ऋभुयिति तन्नामसु पाठात् । आभासि । भा वीशौ ।
अदादित्वाच्छपो छुह । सिपः पितृयादनुदात्तत्वे घातुस्वरः । हि चेति विधातप्रति-
षेधः । तिङि चोदात्तवतीति गतेऽनुदात्तत्वम् । रोचनम् । रच वीशौ । अनुदात्तैतथ
हस्ताधेयिती युच् । पित इत्यतोदात्तत्वम् । वसुयवः । वसु धनमात्मान इच्छंतः ।
सुप आत्मनः कथच् । अहृत्तायंघातुक्योरिति वीर्षः । क्याच्छंदरीति सुप्रत्ययः ।
गीभिः । सावेकाच इति विभक्तेरदात्तत्वम् । कर्षाः । कर्ष शब्दार्थः । अतिशुषि-
कटिकणीत्यादिना कन् प्रत्ययः । निष्वादानुदात्तत्वम् । अहूपत । वहेओ छुडि छः
संप्रसारणमित्यनुवर्ती बहुलं छंदशीति संप्रसारणम् । परपूर्वत्वे हल इति वीर्षत्वम् ।
च्छेः सिच् । एवाच इवीदप्रतिषेधः । संतापुदंस विधेरनित्यत्वाद्गुणभावः ॥

(मं० १ सू० ११६)

५.

नासत्याभ्यां बर्हिर्रिव प्र वृजे स्तोमां इयर्म्यभ्रियेव वार्तः ।
यावर्भेगाय विमदाय जायां सेनाजुवा न्यूहतू रथेन ॥ १ ॥

नासत्याभ्यां । बर्हिःऽइव । प्र । वृजे । स्तोमान् । इयर्मि । अभ्रि-
योऽइव । वार्तः ॥ यौ । अर्भेगाय । विमदाय । जायां । सेना-
जुवा । निऽहृतुः । रथेन ॥ १ ॥

बर्हिरेव यथा कथियञ्जमानो यागार्थं बर्हिः प्रवृजे प्रकर्मगान्युनातिरिक्तं यागाय पर्याप्तं दर्भं वृजे छिनत्ति । संपादयतीति यापत् । एवमहं नासत्याभ्यामधिभ्यां स्तो-
मान् स्तुतीरियमिं संपादयामि । एतदेव विशदीक्रियते । अभ्रियेव यथाभ्रियाण्य-
त्रेषु भेषेष्ववस्थितान्युदकानि धातो यादुर्भेगार्थं बहुशः प्रेरयति एवमहमधिभ्यां
स्तोत्राणीयमिं बहुशः प्रेरयामि । वीदशावाधिनौ । अर्भेगाय शालाय स्वयंवरल-
ब्धमार्थाय विमदायैतत्तच्छाय राजपेये मन्धेमार्ता स्वयंवरार्थेमागतैश्यामलमनानैर-
न्यैर्वृषे सह योद्धुमशकुवतेऽपि तस्मै सेनाजुवा शत्रुसेनायाः प्रेरणेन शत्रुमिदु-
प्रायेण रथेन यावधिनौ जायां भार्या परैरनाकांठां न्यूहतुः शत्रुभिहत्वा तदीयं
शुद्धं प्रापयामासतुः । ताम्भ्यामित्यर्थः ॥ नासत्याभ्याम् । तस्य भवो सत्यो । न
सत्यावसत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । नभ्रान्पनादित्वादिना नभ्र. प्रकृतिभावः ।
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वृजे । वृजी धर्जने । आदादिकः । इदित्त्वामुम् ।
लोपस्य अहमनेपदेशिविति तलोपः । इयर्मि । ऋ गतौ । औदोत्यादिकः । अति-
विपक्षोऽधेः स्यात्स्येत्यम् । अभ्यासस्यासवणं इतीवद् । अभ्रियेव । समुद्रान्नाद् इति
नवांशं ष । धस्तेयादेशः । शेरुंन्दसि षहुलमिति शैल्येवः । अर्भेगाय । अति-
गुण्यं भ्रिस्त्वैर्भन् । अर्भ एवार्भकः । सहायां षन् । पा० ५. ३. ८७. ।
छादतो गकार । अपर आह । अर्भमत्वं गायति शब्दवतीत्यर्भेग । कै र्गं शब्दे ।
गापोट्ठुः । पा० ३. २. ८. । धातो लोप इटि चेत्साधारण्ये । तदेतत्प्रकृतः
दानत्पस्याभिमत्तम् । सेनाजुवा । जु इति धौनो धातुगोत्वर्थः । अस्मादंतर्भित्त्व-
र्थात् विच्वचिप्रच्छीत्वादिना क्त्वीपीं तन्वादित्वाजुवद् । न्यूहतुः । पह प्रायेण ।
लिङ्गवति यजारित्यात्तंप्रधारणम् । यद्वृत्ताधित्वमिति निघातप्रतिषेधः ॥

वीळुपरमभिराशुहेमभिर्वा देवानां वा जूतिभिः शार्श-
दाना । तद्रासभो नासत्या सहस्रमाजा युमस्य प्रधने जिगाय २

वीळुपत्मऽभिः । आशुहेर्मऽभिः । वा । देवानां । वा । जूतिऽभिः ।
शाशदाना ॥ तत् । रासभः । नासत्या । सहस्रं । आज्ञा । यमस्य ।
प्रऽधने । जिगाय ॥ २ ॥

वीळुपत्मभिः । वीळु इति बलनाम । बलवदुत्तमैः आशुहेर्मभिः शीघ्रगमनैः ।
वाशब्दः समुच्चये । हे नासत्यावधिनौ । एवंभूतैरश्वेषु देवानामिन्द्रादीनां जूतिभिः
प्रेरणैश्च शाशदाना शाशवमानयोरख्यं प्रेर्यमाणयोर्धुवयोर्बाहनभूतो यो रासभः प्रजा-
पतिना दत्तः स यमस्य वैवस्वतस्य प्रीतिकरे प्रधने प्रकीर्णधनोपेते आज्ञा आज्ञी
संप्रामे तच्छत्रूणां सहस्रं जिगाय जितवान् । वैवस्वतो हि बहूनां मरणहेतुना
संप्रामेण तुष्टो भवति । यद्वा जेतव्यत्वेन प्रजापतिनाभिहितमृत्सहस्रं शीघ्रमम-
न्युक्तो रासभो जिगाय जयेनालभत । अन्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वमेवाजि प्राप्य
युवां जयं प्रापयामास । तथा चास्मिन्नर्थे प्रजापतिर्वै सोमाय राशे दुहितरं प्राय-
च्छदित्वादिकं ब्राह्मणमनुसंधेयम् ॥ वीळुपत्मभिः । वीळु बलवत्पतंतीति
वीळुपत्मानः । आशुहेर्मभिः । आशु शीघ्रं हिन्वति गच्छंतीत्याशुहेमानसैः ।
हि गतीं वृद्धौ च । अन्वेभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिसं-
रत्नम् । जूतिभिः । ऊतियूतिगृहीत्वादिना चित्त उदात्तम् । शाशदाना । शङ्क-
शातने । अत्र गत्यर्थो धातूनामनेकार्थत्वात् । अस्मावर्षताष्टः शानच् । तस्य
छंदस्तुभयवैलार्धधातुकत्वाच्छपनमाप । अतोलोपबलोपी । अन्यस्तानामादिरि-
त्याद्युदात्तत्वम् । सुपां सुलुगिति पञ्चमः पूर्वसवर्णवीर्यः । आज्ञा तेनैव सूत्रेण उद्देशः ।
जिगाय । जि जये । सन्निद्योर्जेरित्वाभ्यासादुत्तरस्य कृत्वं गकारः ॥

तुप्रो ह भुज्युमश्विनोदमेधे रयिं न कश्चिन्ममृचां अवाहाः ।
तमूहभुर्नाभिरात्मन्वतीभिरंतरिक्षमुद्भिरपौदकाभिः ॥ ३ ॥

तुर्मः । हु । भुज्युं । अश्विना । उदमेधे । रयिं । न । कः । चित् ।
ममृश्वान् । अर्धः । अवाहाः ॥ तं । ऊह्युः । नौभिः । आत्मन्ऽवतीभिः ।
अंतरिक्षमुत्ऽभिः । अपऽउदकाभिः ॥ ३ ॥

अनेममाख्यायिका । तुप्रो नामाश्विनो प्रियः कश्चिन्नार्धिः । स च द्वीपांतर-
वर्तिभिः शत्रुभिरखंतमुपहतः सन् तेषां जयाय स्वपुत्रं भुज्युं सेनया सह नाव-
प्राहापीव । साच नौमध्येसमुद्रमस्त्रिदूरं गता वायुवशेन मित्रासीत् । तदानीं स
भुज्युः शीघ्रमश्विनो तुष्टाव । तौ च सुतौ सेनया सहितमात्मीयान् नौन्दारोप्य
पितृस्तुप्रस्य समीपं त्रिभिरहोरात्रैः प्रापयामासतुरिति । अयमर्थः इदमादिकेन
तृत्वेन प्रतिपाद्यते । इत्युच् । प्रसिद्धौ । तुप्रः रक्तं पूर्वं शत्रुभिः पीडितः सन् तच्चयार्थ-
मुदमेधे । उदकैर्मिश्रिते सिच्यत इत्युदमेधः समुद्रः । तस्मिन्भुज्युनेरात्वं प्रियं

पुत्रमपादाः नावा गंतुं पर्येयासीत् । तत्र दृष्टान्तः । ममृवान् त्रियमाणः मन्थन-
लोमी यथिन्मनुष्यो रथि न यथा धनं परिलज्जति तद्वत् । हे अश्विनौ तं च
भुज्युं मध्येसमुद्रं विममं नौभिः पितृसमीपमृद्भुः युवां प्रापितवन्तौ । कीदृशीभिः ।
आत्मन्वतीभिः आत्मीयानिभिः । युवयोः सभूताभिरित्थैः । यद्वा धृतिरात्मा ।
धारण्यनीभिरित्थैः । अंतरिक्षपुद्भिः अतिस्वच्छत्वादंतरिक्षे जलस्योपरिष्टादेव
गंतीभिः । अपोदकाभिः सुच्छिष्टकादपगतोदकाभिः । अग्रविष्टोदकाभिरित्थैः ॥
उदमेपे । मिष्ट चेचने । कर्मणि घञ् । न्यंकायीनां चेति वृत्त्वम् । उदकस्रोदः
संरायाम् । धायादिनोत्तरपदादीदात्तत्वम् । ममृवान् । मृद् प्राणत्वात् । लिटः क्तुः ।
क्रादिविद्यमात्प्राप्तखेटो वसेरानाद्धसामिति नियमादभावः । अहाः । ओहान्
त्वागे । छुभि तिपि च्छेः तिच् । आगमानुशासनस्यानिसत्त्वात्संगिटी न क्रियेते ।
बहुलं छंदसीतीडभावः । हृल्लयान्म्य इति तिलोपः । रत्वविसर्गौ । यद्वा मंत्रे यषेति
च्छेदं । च्छेदंस्त्वादिष् न क्रियते । नौभिः । सावेत्यच इति विभक्तेश्चत्त्वम् ।
आत्मन्वतीभिः । आत्मनो मतुर् । मादुपधाया इति वत्वम् । अनो तुडिति तुद्र ।
नलोपः । हृल्लयान्म्यं मयुविति मतुप उदात्तत्वम् । अंतरिक्षपुद्भिः । पुद् गतौ ।
किर् चेति क्तिप् ॥

त्रिचः क्षपस्त्रिर्हातिप्रजंघ्निर्नासत्या भुज्युर्महद्युः पतंगैः ।
समुद्रस्य धन्वद्वाद्रस्य पारेत्रिभी रथैः शतपद्भिः पळश्वैः ॥४॥

त्रिचः । क्षपः । त्रिः । अहौ । अत्रिप्रजंघ्निभिः । नासत्या । भुज्युः ।
महद्युः । पतंगैः ॥ समुद्रस्य । धन्वन् । आद्रस्य । पारे । त्रिभिः ।
रथैः । शतपद्भिः । पळश्वैः ॥ ४ ॥

हे नासत्यां सेनया सहोदके निमग्नं भुज्युं त्रिचः क्षपस्त्रिसंख्याना रात्रीस्त्रि-
रहा निगरमाहृतानि त्र्यहानि चातिनवद्विरतिक्रम्य सच्छिष्टैरेतावन्तं कालमस्त्रि-
व्याप्य वर्तमानैः पतंगैः पतद्भिस्त्रिभिस्त्रिसंख्याकं रथैश्चद्युः युवामूढवन्तौ । केचि
चेत् उच्यते । समुद्रस्यावुराशेर्मध्ये धन्वन् धन्वनि जलवर्जितप्रदेशे । आद्रस्यो-
दकेनाद्रीभूतस्य समुद्रस्य पारे वीरदेशे न । कर्मणै रथैः । शतपद्भिः शत-
संख्याकैश्चक्रलघुभिः पादैरुपैतैः । पळश्वैः पङ्क्तिभिरथंयुक्तैः ॥ त्रिभिः । त्रिचतुरो-
क्षियामिति त्रिसाक्षस्य त्रिय आदेशाः । न चातीव्राताः । अषि र क्तु इति रेफा-
देश उदात्तयो ह्यपूर्वोरिति विभक्तेश्चत्त्वम् । क्षपः । विभक्तयंतस्य छंदसं
हस्तत्वम् । यद्वा शस्त्रात् इति योगविनापादभातोत्पत्त्याकारलोपः । अहा ।
सोऽहं दसि बहुलमिति शैलोपः । पतंगैः । पतङ् गतौ । पतरेगन् । उ० १. ११८. ।
धन्वन् । धनिर्गत्वर्थः । इदित्वात्तुम् । कनिन्युःपीलादिना कनिन् । सुपां सुसुमित्ति
सप्तम्या हृत् । शतपद्भिः । शतं पादा येषाम् । संख्यातुप्सेवेति पादस्यन्तत्वात् ।

लोपः समास्तातः । अयस्ययादिवेन भत्वात्पादः पदिति पद्मावः । यद्वा पादसमा-
नार्थः पच्छब्दः प्रकृत्यंतरं दृष्टव्यम् ॥

अनारंभणे तद्वीरयेथामनास्थाने अग्रभणे संसुद्रे । य-
दध्विना ऊहर्धुर्भुज्युमस्तं शतारित्रां नार्यमातस्थियांसं ॥ ५ ॥

अनारंभणे । तत् । अवीरयेथां । अनास्थाने । अग्रभणे । संसुद्रे ॥
यत् । अध्विनो । ऊहर्धुः । भुज्युं । अस्तं । शतारित्रां । नार्यं ।
आतस्थिवांसं ॥ ५ ॥

हे अध्विनो । अनारंभण आलंघनरहिते संसुद्रे तत्कर्मावीरयेथाम् विक्रांतं कृत-
वंतौ युवाम् । अनारंभणत्वमेव स्पष्टीकरोति । अनास्थाने । आस्थीयतेऽस्मिन्नित्या-
स्मानो भूप्रवेशः । तदरहिते स्थानुमशक्ये जल इत्यर्थः । अग्रभणेऽग्रहणे । हृत्वेन
प्राथं शारणादिकमपि यत्र नास्ति तस्मिन्नित्यर्थः । किं पुनस्तत्कर्म । भुज्युं संसुद्रे
ममं शतारित्रां बहुरिधाम् । भूः कष्टैः पार्श्वतो यदैर्जलालोडने सति नोः क्षीघ्रं
गच्छति तान्यारित्राणि ईदृशीं नात्रमातस्थिवांसमाश्वितवंतमाहृद्वंतं कृत्वा ॥
अस्तम् । गृह्णामीतत् । पिबुस्तुप्रस्य गृहं प्रति यद्गृह्युः । तत्प्राणगमन्यैर्दुःसक्यं युवां
संसुद्रमध्ये कृतवंतामित्यर्थः ॥ अनारंभणे । अरभ्यत इत्यारंभणम् । कृत्यस्युदो
बहुत्वमेति कर्मणि ल्युट् । नञ्भुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वम् । अवीरयेथाम् । दूर
वीरं विक्रांतौ । सुरादिरात्मनेपदी । अनास्थानाग्रभणयोः पूर्ववद्व्युदस्वरौ । धर्यं
तु विशेषः । हृद्रहोर्ध्व इति भत्वम् । अस्तम् । अस्त्येऽस्मिन् सर्वमित्यर्त्वां गृह्णम् ।
अलिदलीत्यादिना तन्प्रत्ययः । शतारित्राम् । ऋ गतौ । धर्तिल्लघून् इति करण इज-
प्रत्ययः बहुमीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

यमध्विना द्दधुः श्वेतमश्वमघाश्वाय शश्वदिस्तस्ति ।
तद्वीं द्वात्रं महिं कीर्तेन्यं भूतपैद्वोवाजी सदुमिद्धव्यो अर्यः ॥ ६ ॥

यं । अध्विना । द्दधुः श्वेतं । अश्वं । अग्रभणाय । शश्वत् ।
इत् । स्वस्ति ॥ तत् । वां । द्वात्रं । महिं । कीर्तेन्यं । भूत् । पैद्वः ।
वाजी । सद्वै । इत् । हर्ष्यः । अर्यः ॥ ६ ॥

अग्नेदनास्थापते । पेदुनाम काश्चित् स चाध्विनो गुष्टाय । तस्मै प्रीतौ फंविच्छे-
तवर्णमर्धं दत्तवंतौ । स चाश्वस्तस्मै प्रौढं जयं पकारेति । एतन्न प्रतिपाद्यते ।
हे अध्विनो युवामघाश्वयादंतन्माश्वाय पेदुनाभे राजपये यं श्वेतजणेमर्धं ददधुः
दत्तवंतौ । सोऽश्वस्तस्मै स्वस्ति जयलक्षणं मंगलं शश्वदिद् नित्यमेव चकार । मां
युनयोस्तदार्जं दर्जं महिं महत् अतिर्गमीरम् । अतपय कीर्तेन्यं सर्वैः कीर्तनीयं

प्रशस्तं मूल अमूल । तस्मात्पैदः पेशोः संबन्धी पतनशीलः शीघ्रगामी वार्यः शत्रूणां प्रेरयिता युद्धेषु प्रेरयितव्यो वा वार्जी वेजनवान् सोऽथः सदमित् । सदैव हृद्योऽस्माभिरप्याह्लातव्यः ॥ दातम् । ददातेर्मात्रं औणादिकप्रत्ययः । महि । मह पूजायाम् । इन् सर्वपातुभ्य इतीन् । कीर्तेन्दम् । कृत संशब्दने । कृत्याथे तथैकेकेन्यलन इति केन्यप्रत्ययः । श्रुत इदातीरितीलम् । भूत् । बहुलं छंदस्मनाहोमोऽपीत्यडभावः । पैदः । पेशोः संबन्धी । तस्येदमित् । छांदसो वर्णलोपः । ह्यन्वः । ह्यतेरचो यदिति मत् । बहुलं छंदसीति संप्रसारणम् । गुणः । धातोस्त्वन्निमित्तस्यैवेलनादेशः । अर्यः । ऋ गतौ । वर्षादयथैलौणादिको भत् । व्यत्ययेनातीदात्तत्वम् ॥

युवं नरा स्तुवते पञ्चियायं कक्षीवते अरदत्तं पुरीधिं । कारोतराच्छफादर्थस्य वृष्णाः शतं कुंभां असिंचत् सुरायाः ॥७॥

युवं । नरा । स्तुवते । पञ्चियायं । कक्षीवते । अरदत्तं । पुरीधिं ॥ कारोतरात् । शफान् । अर्थस्य । वृष्णाः । शतं । कुंभान् । असिंचत् । सुरायाः ॥ ७ ॥

अत्रेयमाह्वयिना । वशीवानृपिः पुरा तमसा तिरोहितज्ञानः यन् ज्ञानार्थम-
धिनीं तुष्टव । तस्मा अधिनीं प्रभृतां पियं दत्तवंतायिति तदाह । हे नरा नेता-
रायधिनीं युवं युवां पञ्चियाय । पञ्चा इत्यग्निरागामाह्वया पञ्चा वा अंगिरस इत्या-
न्नात्तत्वात् । तेषां कुले जाताय कक्षीवते । कक्ष्या रन्वुरश्वस्य सद्रते तत्संज्ञाय
स्तुवते युवतोः स्तुतिं कुर्वते मद्यं पुरीधिं प्रभृतां पियं बुद्धिमरदत्तम् व्यलिसत्तम् ।
यथा सर्वार्थमोचरा भवति तथा कृतावन्तायित्थं । अपि च कारोतरात् कारोतरो
नाम वैदलधर्मवैदितो भाजनविशेषो यस्मिन्पुरायाः क्षान्त्वं कियवे । तुष्टोपमने-
तत् । कारोतरस्यथा सुरायाः संपादकास्तां स्वावयन्ति एवमेव युवां वृष्णः सेचनस-
मर्थस्य युष्माकीयस्याधल शफात् छशन् छशनाः शतं कुंभान् अवच्छपातान्पुराय-
टानसिंचत्तम् अक्षारयत्तम् । यद्वा सिंचतिः पूरणार्थः । कारोतरस्थानीयाशुष्म-
दीयाश्चरुवान् वा शुरा प्रवहति तयासंख्यावान् पदानसिंचत्तम् अपूरयत्तम् । ये
जनाः सौत्रामण्यादिकर्मणि शुष्मयागाय सुरां याचन्ते तेषामित्थं ॥ स्तुवते ।
स्तौतेर्लटः शतृ । अदादित्वाच्छपो लृप् । सतुरलुम इति विभक्त्येदात्तत्वम् । पञ्चि-
याय । पञ्चस्यन्दाच्छैविको घच् । कक्षीवते । आसंदीवदशीलचकीयत्कक्षीवदिति
निपातनात् कक्ष्यास्यस्य संप्रसारणं मत्वं च । अरदत्तम् । रद विलजने । पुरीधिं ।
पुरीधिर्बहुपीरिति यास्कः । नि० ६. १३. । पृषोदरादित्वात्पुरीधिभाषः । यद्वा पुरं
पूरमित्यर्थं सर्वं विपवज्रातमसां धीयतेऽवस्थाप्यत इति पुरीधिर्बुद्धिः । कर्मण्यधि-
कारणे षेति दधातेः क्प्रत्ययः । सतुरणे इति बहुलमिति बहुलजननादसुह । इदं

तु प्युत्पत्तिमात्रं बलतः पुषोदरादिरैव । अलिङ्गितम् । पित्रिभू अरणे तौदादिकः । शे मुचादीनामिति ननु ॥

हिमेनार्शिं ग्रंसंभारयेथां पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्तं ।
ऋचीसे अत्रिभश्चिनावनीतमुन्निन्यधुः सर्वगणं स्वस्ति ॥ ८ ॥

हिमेन । अर्शि । ग्रंसं । अवारयेथां । पितुऽमतीं । ऊर्जे । अस्मै ।
अधत्तं ॥ ऋचीसे । अत्रि । अश्चिना । अर्वनीतं । उन् । निन्यधुः ।
सर्वेऽगणं । स्वस्ति ॥ ८ ॥

अग्नेदमाह्वानम् । अत्रिमृषिगपुरा. शतद्वारे पीशमनशृटे प्रवेश्य तुपाभिना-
वाधिपत । तदानीं तेन ऋषिणा सुतावधिनावमिमुद्वेनोपशमप्य तस्मात्पीडा-
गृहाद्विषकलैद्रियवर्षा संतं निरगमयतामिति । तदेतत्प्रतिपाद्यते । हे अधिनौ हिमेन
हिमवच्छीतेनोद्वेन ग्रंसं क्षीप्यमावमनेर्षाधनार्थमसुरैः प्रक्षिप्तं तुपाभिमावारेयाम्
युवा निवारितवन्ती । सीतीकृतवन्तावित्यर्थः । अपि च । अस्मा असुरपीडया कर्दवं
प्राप्तायानये पितुमतीम् । पितुमिद्वजनाम । अत्रयुक्तमूर्जं बलप्रदं रसात्मकं
क्षीरादिकमभक्तम् पुष्यर्थे प्रायच्छतम् । ऋचीसेऽपगतप्रशस्ते पीडाव्ययगृहेऽ-
वनीतमवाद्युखतयासुरैः प्रापितमत्रिं सर्वगणम् । गण समूहः सर्वपाणिद्रियाणां
पुत्रादीना वा गणेनोपेतं स्वस्ति अविनाशो यथा भवति तथोन्नियु तस्माद्गृहाद्-
द्रमप्य युवा सगृहं प्रापितवन्ती । यद्वा । हिमेन शीतं नृष्टयुश्केनाग्निमग्निनीक्ष्यं
प्रक्षतम् । अहर्नामेतत् । सामर्थ्याच्चिदापकालीनमहरवारेयाम् । तस्माद्दन्तंक्षयं
निवारितवन्ती । अपि च । अस्मा आगये पितुमतीं चरुपुरोऽश्वादिदक्षणाद्योपेत-
मूर्जं बलकरं रसात्मकमुपस्वर्णाभिपारजात्मकं पृथमभक्तम् । पृष्टयुत्वादनैवाभिर्यागर्ष-
द्वीपि निष्पादितवन्ती इत्यर्थः । ऋचीसेऽपगततेजस्के । पृथिवीद्वयेऽवनीतमोपवी-
नामुत्पन्नानावावस्ताधीतम् । पार्थिवाभिना परिषक्ता उदकेन क्षिप्ता क्षोबधिवनस्पतयो
विरोहति । अत्रिं हविषामत्तारमोपधिवनस्पलाचीना वा । एवंविधमग्निं सर्वगणं
मीढ्याद्योपधिगणोपेतं हे अधिनौ युवां स्वस्ति अविनाशो यथा भवति तथोन्नियु-
नीत्याद्योपधिवनस्पतिरूपेण भूमेरुपरिष्ठाणीतवन्तौ । कारणात्मना पार्थिवामौ वर्तमानं
सर्वमोपधिवनस्पलादिकमधिनौ प्रकप्येण व्यञ्जीकृतवन्तावित्यर्थः । अयं पशो
यादकेन हिमेनोद्वेनेत्यादिनोक्तः । नि० ६. ३६. ॥ पितुमतीं । हस्तदुग्ध्यां
मनुष्येति मनुष उदात्तत्वम् । ऋचीसे । अत्र यास्कः । ऋचीसमपगतभासमपचित-
भासमपहतभासमन्तर्हितभासं मत्तभासं वेति । नि० ६. ३५. । पुषोदरादिलादग्निम-
तरुपस्वरसिद्धिः । अग्निम् । अद् भाषणे । अवेन्नितिचेति चशब्दात्प्रिप् । अवनीतम् ।
गतिर्नंतर इति गते. प्रटित्स्वरत्वम् । स्वस्ति । अस् भुषि । भावे चिन् । छंदस्तु-
भयथेति सर्वेषातुबत्वाद्भूमौभावानावः ॥

परावृतं नासत्यानुदेयामुच्चारुं चक्रधुजिह्वारं । क्षर-
ज्ञापो न पायनाय राये सहस्राय तृप्यते गोतमस्य ॥ ९ ॥

परा । अवृतं । नासत्या । अनुदेयां । उच्चारुं । चक्रधुः । जि-
ह्वारं ॥ क्षरन् । आपः । न । पायनाय । राये । सहस्राय । तृप्यते ।
गोतमस्य ॥ ९ ॥

अत्रेदमाख्यानम् । कदाचिन्महभूना पतनास स्तोत्रुर्गोतमस ऋषेः समीपं
देशांतरे वर्तमानं वृषमुत्स्रायाश्विनौ प्रापयताम् । प्रापय च तं वृषं ज्ञानपानादि-
सौख्यायोपरिमूलमधोनिदमवस्थापयतामिति तदेतदाह । हे नासत्या सख्यसभाके
सत्स्य नेतरौ नासिन्नाप्रभवौ वा एतत्संज्ञावधिनौ युवामधतम् । वृषनामैतत् ।
अदस्ताततं वृषं परानुदेशाम् गोतमस्य ऋषेः समीपे प्रेरिषामम् । तदनंतरं तं
वृषमुच्चारुं । उचैहरियादुभो मूलं चर्य स तथोक्तः । जिह्वारम् । जिह्वान-
धस्तातुर्तमानम् तथा यकं कारं द्वार यस्य स तथोक्तः । एवंशुश्रुदिष्टं चक्रधु-
युवामहृषाणाम् । तस्मात्त्वृषतृप्यते पिपासतो गोतमस्य पायनाय पानार्थमापो न
आपश्च । अयं तदावृक्षार्थं । क्षरन् प्रवाहरूपेण निरगाम् । कीदृशस्य । राये
हवीषि दत्तवत् । सहस्राय सहनशीलाय । यदा । सहस्रं संशयस्य राये धनाय
एतत्संख्यधनलामार्थं चाक्षरन् ॥ अनुदेशाम् । शुद्र प्रेणे । तौदारिन् । जिह्व-
वारम् । द्वारवाच्यस्य धृषोदरादिष्वाङ्गारादेशः । क्षरन् । क्षर संरत्ने । बहुलं छंद-
समावृषोनेऽशीलवृषावः । रायः निश्वादनुदात्तम् । तिरो लघावैधातुकक्षरेण
वानुक्षरः । पावनाय । हेतुमभिशच् । शाब्दानाहेति यह । भावे र्नुद । राये । रा
दाने सति दशतीषि राः । रातेऽं । उ० २. ६५. । उटिदमिति विभक्तेरुदा-
त्तवत् । तृप्यते । निरुषा पिपासाम् । इयन् छट् शतृ । इवो निरुषासु-
दात्तम् । पठ्यर्थे चतुर्थी षष्ठ्येति चतुर्थी ॥

जुजुरुषो नासत्योत वृत्रिं प्रामुचतं द्रापिमिव च्यवानात् ।
प्रतिरतं जहितस्यायुर्द्वैत्वादित्यतिमकृणुतं कनीनां ॥ १० ॥

जुजुर्षः । नासत्या । उत । वृत्रिं । प्र । अमुचतं । द्रापिंऽईव ।
च्यवानात् ॥ प्र । अतिरतं । जहितस्य । आयुः । दुस्सा । आन् । इन् ।
पतिं । अकृणुतं । कनीनां ॥ १० ॥

अत्रेदमाख्यानम् । वर्गपडितादिभिर्ह्येतो जीर्णगः पुत्रादिभिः परित्यक्तव्यव-
नास्य ऋषिराश्विनौ वृषाव । शुनावधिनौ तस्मै ऋषये ज्ञानपानमध्य पुनर्वीवन-
मङ्कुरामिति । तदेतदाह । हे नासत्यावधिनौ जुजुरुषो जीर्णान् प्यवानात् च्यव-

नालयादये. गक्षाभाद्विनि शृङ्गे शरीरमाश्रयानस्थितां गरां प्राभुञ्जतम् प्रक्षेपा-
 मोचयतम् । तत्र दृष्टांतः । प्रापिनिव प्रापिरिति कथञ्चस्याख्या । यथा कथित्
 कथं शृङ्गशरीरव्यापकं धृत्वा पश्चाच्छरीरात्पृथक्करोति तद्वत् । उत अपि च हे
 दृष्टा एतन्मग्नौ दशंगीवौ बाधिनौ जहितस्य पुत्रादिभिः परित्यक्तस्य शूरेराजुर्जी-
 यनं प्रातिरन्तम् प्राप्रर्भवतम् । प्रपूर्वाकारनिर्भेदानार्थः । शादित् अनंतरमेव
 सुवानं संतं कनीनां जन्मानां पति भर्ताभिरुणुतम् अकुर्वतम् ॥ जुहुष्यः । जु
 ययोदानां । ऋटः कसु. । यदुलं छंदसीत्युताम् । द्विर्भावः । पंनम्येकवचने वस्यैः
 संप्रसारणमिति संप्रसारणम् । दालिपिचिदीनां चेति पतनम् । वप्रिम् । वृ वरणे ।
 आरगमहन इति क्रिप्रत्ययः । जहितस्य । जोहारु ख्याये । कर्मणि निष्ठा । तन्व
 छंदस्युभयपेती सार्वधातुत्वाच्च । तस्य यदुलं छंदसीति श्रुः । जहातेच । पा०
 ६. ४. ११६. । इशीतम् । कनीनाम् । रवेर्मती यदुलमिति बहुल्यधनात्कन्दाश-
 न्दस्मान् संप्रसारणम् ॥

तद्वां नरा शंस्यं राभ्यं चाभिष्टिमन्नासत्या बह्वथं । य-
 द्विद्वांसां निधिमिवापगूळहमुद्दंशतादूपथुर्वंदनाय ॥ ११ ॥

तत् । वां । नरा । शंस्यं । राभ्यं । च । अभिष्टिमन्त् । नासत्या ।
 बह्वथं ॥ यत् । द्विद्वांसां । निधिऽइव । अपगूळहं । वन् । दुर्दंशतात् ।
 ऊपथुः । वंदनाय ॥ ११ ॥

अत्रेदमाख्यानम् । वंदनो नाम कथितृषिः । स चासुरैः कूपे निजाय उतरीतु-
 मशकृत्कथिनायतीत् । तमश्विनौ कूपादुभिन्यपुरिति तदाह । नरा आपेन्यस्य
 नेतारो हे नासत्तावश्विनौ वां युवयोः संबन्धमिष्टिमदभ्येपगयुक्तमभिमुदयेन
 प्राप्तव्यं तथा बह्वं वरणीयं कामपितव्यं तत्रमं शंस्यम् अस्मानि. प्रसंज्ञगीयम् ।
 राभ्यं धाराधनीयं च । निः पुनरुत्तरम् । विद्वांसा जानंती युवा निधिमिव विक्षिप्तं
 धनमिवापगूळमरण्ये निर्जने देशे कूवमभ्येऽसुरैः निगूढं वंदनाय वंदनमृषिं दर्शिता-
 दन्वगैः पिशाभुभिर्द्रव्यात्कूपादुक्कपायुः उदहार्यम् । एवं यदेतरूपपादुकरणां तदि-
 स्यर्थः ॥ शंस्यम् । संसु हुती । अस्मान्पन्तादयो वप्रिति यत् । यतोऽनाय इत्ना-
 सुदात्तत्वम् । अनिष्टिमत् । अमिपूर्वादिषु यतादिलसाद्वापे णिन् । मंत्रे वृषेति
 णिन उदात्तत्वम् । उतुतात्पदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव निष्पद्ये । शकंषादित्वात्पर-
 रूपत्वम् । सादो चेति तु गतिस्वरस्य सर्वविधीनां छंदसि विस्तरितत्वात् अप-
 ष्ठितिः । ततो मनुत् । अंतोदातादुत्तरस्य तस्य हत्वतुद्भ्यामिस्तुदात्तत्वम् । बह-
 यम् । जू वृभ्यादूथन् । विद्वांसा । सुपां सुलमिति विभक्तैरामारः । अपगूळहम् ।
 गृह संवरणे । कर्मणि निष्ठा । यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः । दत्वध.यदुल्लङ्घोपदीर्घाः ।

गतिरनतर इति गते प्रवृत्तिस्वरूपम् । दर्शनात् । मृन्मृशीत्यादिनातच् । कपयु ।
द्वयप् वीगततुसताने । श्लिष्ययुधि यजादित्पात्सप्रसारणम् । द्विर्वचनादि । वदनाय ।
त्रियामहण कर्तव्यमिति वर्मण सप्रदानत्वान्चतुर्थी ॥

तद्वा नरा सनये दंस उग्रमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिं ।
दृध्यद्दृ यन्मधार्थवर्णो वामश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाच १२

तत् । वा । नरा । सनये । दंस । उग्रं । आविः । कृणोमि । त-
न्यतुः । न । वृष्टि ॥ दृध्यद् । ह । यत् । मधु । श्वार्थवर्णः । वा । अश्वस्य ।
शीर्ष्णा । प्र । यत् । इ । उवाच ॥ १२ ॥

अत्रेपमाख्यायिका । इतो दधीचे प्रवर्ग्यविद्या मधुविद्या चोपदिश्य यरीमाम-
न्यस्ये वक्ष्यति निरस्त्रे छेत्सामीत्युवाच । ततोऽश्विनावश्वस्य विरिद्धिता दधीचे
शिर श्चिद्यान्यत्र निधाय तत्राद्य शिर प्रस्रघताम् । तेन च दध्यद् ऋच
सामानि यजूपि च प्रवर्ग्यविषयानि मधुविद्याप्रतिपादकं ब्राह्मण चाश्विनावप्यापया-
मास । तर्दिदो ज्ञात्वा वज्रेण तच्छिरोऽच्छिनत् । अथाश्विनो तस्य स्वकीय मानुष
शिर प्रस्रघतामिति शाब्दात्मनवाजसनेययो प्रपचेनोक्तम् । तदेतत्प्रतिपाद्यते । नरा
हे नरावाग्निर्वा वा युवयो चनप्युममुदूर्ध्वमन्यैर्दुःशक दस । कर्मनामैतत् । युवान्वा
पुरा कृत सत्वम सनये धनलाभार्थमाविष्कृणोमि प्रकटीकरोमि । तत्र दृष्टं त
तन्यतुर्न । यथा मेघस्य शब्दो वृष्टि मेघात्तर्तमानमुदक प्रवर्षणेन सर्वत्र प्रकटयति
सद्वत् । किं तत्कर्म । अथर्वण पुनो दप्यद् । एतत्सञ्ज्ञ ऋषिरश्वस्य शीर्ष्णा युष्म-
त्सामर्ष्येन प्रसिद्धितेन विरगा वा युवाभ्यामीमिमा मधुविद्या युद्धे यदा यत् प्रोवाच
प्रोचवान् । तदानीमश्वस्य शिरस सघानलक्षण पुनर्मानुषस्य शिरस प्रतिघघान-
लक्षण च यद्भवदीय कर्म तदाविष्कृणोमीत्यर्थं ॥ सनये । पणु वने । सनिर
प्यन्वित्तिनित्तानि-अनिप्रयिचरिन्मथेतीप्रत्यय । तन्यतु । तनु विलारे । ऋच-
न्यशीत्यादिनातनुच् । यद्वा सन शब्दे । बाहुलकाद्यनुच् । छादस सतोप । वृष्टिम् ।
वृष्यते श्लिष्यतेऽनेनेति वृष्टि । मध्रे श्वेत्सादिना किञ्च उदात्तत्वम् । अथर्वण ।
आपत्तार्थेऽप्यमिति ऋषिभावादिभ्योपभावात् । शीर्ष्णा । शीर्षेद् छदति । पा० ६.
१. ६० । इति शिर शब्दपर्याय शीर्ष्णशब्दोऽन्तोदात्तो निपात्यते आलोपे सत्यु
दात्तनिवृत्तिसरेण विभक्तेरदात्तत्वम् ।

अजोहवीन्नासत्या करा वा महे यामन्पुरुभुजा पुरंधिः ।
श्रुतं तच्छासुरिव यधिमत्या हिरण्यहस्तमश्विनावदत्तं ॥ १३ ॥

अजोहवीत् । नासत्या । करा । वा । महे । यामन् । पुरुऽमुजा ।
पुरेऽधिः ॥ श्रुत् । तत् । शासुऽइव । वध्निऽमत्याः । हिरण्यहस्तं ।
अधिनौ । अदत्तं ॥ १३ ॥

वधिमती नाम कस्यचिदाज्यैः पुनी गर्नुसकमर्तुका । सा पुत्रलाभार्थमधिनो-
वाजुदाह । तदाहानं शुक्लाधिनावागस्य तस्यै हिरण्यहस्तार्यं पुनं ददतुः । रादेत-
दाह । पुरुमुजा बहूनां पालकौ प्रभूतहस्तौ वा हे नासत्यावधिनौ महे महनीये
पूजनीये यामन् यामनि । याति गच्छतीति यामन् स्तोत्रम् । तस्मिन्सति करामि-
नतकस्य करारौ वा युषां पुरंधिर्पहुधीर्वधिमती । वधिः पुत्रोत्पादनाशक्तः पंडकः
तद्वती । एतत्संज्ञा रानपुत्र्यजोहवीत् । पुनः पुनः सुक्ता पुत्रलाभार्थमाहूतवती ।
युषां च वधिमत्यास्तदाहानं श्रुतं श्रुतम् । तत्र दृष्टांतः । शाशुरिव । यथा
शासुराचार्यस्य नवनं शिष्योऽनहितः सर्वैकाग्र्येण शृणोति तद्वत् । शुक्ला च हे
अधिनौ तस्यै हिरण्यहस्तं सुवर्णमयपाणिं हितरमणीयपाणिं वा एतत्संज्ञं पुत्रमद-
त्तम् प्रायच्छतम् ॥ अजोहवीत् । त्वयतेर्षद्व्युगंताह । बहो वेति विष ईदा-
गमः । करा । करोतेः पचात्यच् । युषां सुलुगिति विभक्तेराकारः । यामन् ।
आतो मनिन्कनिष्वनिपथेति मनिन् । युषां सुलुगिति सप्तम्या लृह । श्रुतम् ।
लृष्टि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लृह । बहुलं छंदस्यमाहयोगेपीत्यटभावः । शासुः
शालुः । शासु अशुचिटी । शंघिघटिघाटीत्यादिना सप्तार्वा वृत् । इहभावः ।
छंदसस्तत्त्वोपः ॥

आस्तो वृकस्य वर्तिकामुभीके युवं नरा नासत्यामुमुक्तं ।
उतो क्विं पुरुमुजा युवं हृ कृपमाणमकृणुतं विचक्षे ॥ १४ ॥

आस्तः । वृकस्य । वर्तिको । अभीके । युवं । नरा । नासत्या ।
अमुमुक्तं ॥ उतो इति । क्विं । पुरुऽमुजा । युवं । हृ । कृपमाणं ।
अकृणुतं । विऽचक्षे ॥ १४ ॥

वर्तिका चटकसदृशस्य पक्षिणः स्त्री । तामरण्ये वर्तमानेन युना प्रत्यां पुरा
नित्याधिनावमोचयताम् तदेतदाह । हे नरा चेताटी नासत्यावधिनौ युवं युना-
मगीकेऽभिगते वृकवर्तिकयोः संप्राप्ते वृकस्य विवर्तकस्य युना आस्त आस्ताद्वर्तिकां
चटकमदशीमसुमुक्तम् अमोचयतम् । यास्वरज्ञाह । नि० ५. २१. । पुनः पुन-
र्वर्तते प्रतिदिवसमवर्तते इति वर्तिकोपा. । तां वृकेनावरकेण सर्वत्रगदप्रकारेणा-
च्छादयिन्ना सूर्येण प्रक्षाम् । उतो अपिच क्विमूर्धे हे पुरुमुजा बहुपालकौ युवंह
युनामेव वृपमाणं घंतं विचक्षे विविधं ब्रह्मकृणुतमवृहत्म् ॥ आस्त. । पद्मिन्यादिनास्य-
साप्तचादेसः । आशोपोऽन इत्यकारलोप उदात्तनिवृत्तिसारेणोऽिदमिति विभक्ते-

रदात्तवन् । अमुमुक्तम् । मुचेरुर्भवितृण्यर्थात्किं बहुलं चरसीति विकल्पस्य
 ॥ इपमाण । कृपि सुतिकर्मा तुदात्तिषु द्रष्टव्य । विकरणत्वेरे प्राप्तं कृपादीना
 वेत्याद्युदात्तत्वम् । विचक्षे । तुमर्थे ऐरोमिति सेन्यस्य । स्वी सयोगयोरिति
 शलोप ॥

चरित्रं हियेरिवाच्छेदि पूर्णमाजा खेलस्य परितकम्याया ।
 सद्यो जघामार्यसी विशपलायि धने हिते सर्तवे प्रत्यंधत्तं ॥१५॥

चरित्रं । हि । वेऽश्च । अच्छेदि । पूर्णं । आजा । खेलस्य ।
 परितकम्याया ॥ सद्यः । जघां । आर्यसी । विशपलायि । धने । हिते ।
 सर्तवे । प्रति । अधत्त ॥ १५ ॥

अगस्त्यपुरोहित खेलो नाम राजा । तस्य सवधिनो विरग नाम स्त्री सप्राने
 अश्रुभिरिच्छन्नादासीन् । पुरोहितेनागस्तेन सुतावधिनो राजादागस्त्यमोमय पाद
 समपत्ताम् । तदेतदाह । आजा आजौ सप्रानेऽगस्त्यपुरोहितस्य खेलस्य सव
 धिन्या विशपलाययायाथरिन् चरण वेरिष वे पक्षिण पर्ये पतत्रमिवाच्छेदि हि
 पुरा छिन्नमभूत्तु । हे अधिनो शुवामगस्तेन सुतो सर्ता परितकम्याम् । परि
 तकम्या रानि परित एना तरुतीति यास्क । नि० ११ २५ । एनामुभयत एयो
 गच्छतीति तस्यार्थं । राजादागस्त्य सवस्यदागीमेप हिते शत्रुषु निहिते धने चेतव्ये
 विषयभूते सति धर्तवे सर्तु गतु विशपलाया आयसीमयोमया तपा तपोपलक्षित
 पाद प्रत्यधत्तम् । सप्रानमेकीकरण कृतवतायित्थं ॥ चरित्रम् । धार्तिल्लभूत्तनस-
 ह्वर इन् इति करण इत्र । आजा । मुषां मुलमिति विभक्तेऽपिरे । आगसीम् । अय-
 शब्दाद्विकारार्थे प्राणिरचतादिभ्योऽन् । पा० ४ ३ १५४ । टिड्ढानिति जीप् ॥

शतं मेपान्बुक्ये चक्षदानमृञ्जाश्वं तं पिताधं चकार ।
 तसां अक्षी नासत्या विचक्ष आधत्तं दक्षा भिपजायनर्धन् १६

शत । मेपान् । बुक्ये । चक्षदान । ऋञ्जऽश्व । त । पिता ।
 अध । चकार ॥ तस्य । अक्षी इति । नासत्या । विऽचक्षे । आ ।
 अधत्त । दक्षा । भिपजौ । अनर्धन् ॥ १६ ॥

दृषाविर पुत्र ऋजायो नाम राजपि । तस्य सभोपेऽधिनोर्षहनभूतो राजभो
 इच्छीभूत्वावतस्ये । स च तसा आहारार्थमेकोत्तरसतसख्याकान् पीरपनाना क्षभू
 तान्नेपान् क्षवर्षीकृत्य प्रददौ । ऋञ्जाश्च शतमेक च मेपानिद्वि भ्रतातरे दर्शनात् ।
 एव पीराणामहिते प्रवृत्त पिता शपिन नेत्रहीनमकरोत् । तेन स्तूपमानावधिनो
 मसदाह्वननिमित्तमस्यावता जातेति जानती तसा अक्षिणी प्रावच्छतामिति तदे-

तदाह । अत्र तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाभ्याहारः । य ऋज्जाश्च शतं शतसख्याकान्मेया-
 न्धस्य आत्मना पोषिताये वृत्रत्रिवे शकलीकृत्य प्रादात् । तं चशदानम् । शद-
 तिरसिर्कर्मात्र शकलीकरणार्थं । शकलीकृत्य दशवंतं ऋज्जाश्च पिता शापेनांधं
 दृष्टिहीनं चकार हृतवान् । हे नासत्या सत्यस्वभावा सत्यस्य नेतारी वा मिपत्री
 देवाना वैशभूती । 'अशिनौ वै देवानां मिपना'विति श्रुतेः । दद्या दशीनीदावेत-
 त्तसौ वा हे अशिनौ । अनवन् अववन्णी द्रष्टव्य प्रति पितृशापाद्गमनरहिते अक्षी
 चक्षुषी विचक्षे विविधं द्रष्टुं समर्थे तस्मै ऋज्जाश्चावाधत् व्यधत्तम् अकुर्वत्तम् ।
 वृत्रस्ये । वृकोऽरव्यश्चा । तस्य स्त्री वृत्री । जातेरन्नोपिपत्यादिति क्षीप् । जसादिपु
 छंदसि वा वचनमिति चतुर्थ्येकवचनस्माद्धभावे गणादेश उदात्तस्वरितयोर्गण इति
 परस्मानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । चक्षदानम् । क्षदेर्लिटः कानच् । चिरस्वरः । अक्षी ।
 इय द्विवचन इति परत्वादक्षसम्बन्धेकारातादेशः स चोदात्तः । तस्मिन्वृत्ते सङ्गत्तौ
 द्विप्रतिषेप इति परिभाषया पुनर्नुम् न भवति । विचक्षे । चक्षेः सपदादिलक्षणे
 भावे क्तिप् । अनवन् । ऋ गती । अस्मादन्वेन्दोऽपि दृश्यंत इति दक्षिणह्रस्वस्य
 विध्यंतरोपसंग्रहायत्वद्भावे वक्षिप् । अवं गमनं विषयं प्रखनयोर्नास्तीति बहुमीदौ
 नन्मुन्यामित्युत्तरपदातोदात्तत्वम् । मुपां मुलभिति द्विवचनस्य लुक् । छंदसो नखे-
 पामावः ॥

आ वां रथं दुहिता सूर्यस्य काम्पेवातिष्ठदर्वता जयती ।
 विश्वे देवा अन्वमन्यंत हृद्भिः समुं श्रिया नासत्या सचेथे १७ ।

आ । वां । रथं । दुहिता । सूर्यस्य । काम्पेऽइव । अतिष्ठत् ।
 अर्वाता । जयती ॥ विश्वे । देवाः । अनु । अमन्यंत । हृत्भिः ।
 सं । ऊं इति । श्रिया । नासत्या । सचेथे इति ॥ १७ ॥

सविता स्वदुहितर सूर्याख्यां सोमाय राक्षे प्रदातुनेच्छत् । ता सूर्यां सर्वे देवा
 वरयामासुः । तेऽन्योन्यमूचुः । आदित्यमवधि कृत्वाजि धावाम योऽस्माकं मध्य
 उज्जेप्यति तस्येयं भविष्यतीति । तत्राशिनानुदजयताम् । साच सूर्या जितवतो-
 स्तायो रथमासरोह । अत्र प्रजापतिर्वै सोमाय राक्षे दुहितरं प्रायच्छदित्यादिकं
 वाङ्मणमनुसधेयम् । इदं चाह्वयानं सूर्याभिवाहस्य स्वावकेन सत्येनोत्तमिता भूमि-
 रिति सूक्तेन विसृष्टमिष्वते । हे अशिनौ वा पुत्रयोः रथं वामेद । काम्पेसन्दः
 काष्ठवापी । यथा काष्ठमाजिपावनस्यावधितया निर्दिष्टं लक्ष्यमागुगामी कथित्वा-
 वैन्यो पावज्य. पूर्वं प्राप्नोति । एवमेव सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वमवतां क्षीप्रमवधि
 प्रामुषता युष्मदीयेनाधेन करणभूतेन युवाभ्या जयती जीयमाना सूर्यस्य सवितु-
 दुहितातिष्ठत् आरुदवती । विश्वे सर्वे इतरे देवा एतदारोह्यस्थानं हृद्भिर्हृदये-

रन्वमन्वन्तं अन्यजानन् तदानीं हे नासत्यावधिनो धिया ऋक्सहस्रलामरूपया
सपदा कांत्या वा युवां संसचेये संगच्छेथे ॥ जयंती व्यत्ययेन कर्मणि शतृप्रत्ययः ।
इच्छिः । पदमित्यादिना इप्सन्सन्स ह्रस्वाः । सचेये । पच समवाये । स्वरितेत्वा-
दात्मनेपदम् ॥

यदयातं दिवोदासाय वृत्तिर्भरद्वाजायाश्चिना ह्यंता ।
रेवदुवाह सचनो रयो वां वृषभश्च शिशुमारश्च युक्ता ॥१८॥

यन् । अयातं । दिवःऽदासाय । वृत्तिः । भरद्वाजाय । अश्चिना ।
ह्यंता ॥ रेवत् । उवाह । सचनः । रयः । वां । वृषभः । च । शिशु-
मारः । च । युक्ता ॥ १८ ॥

हे शशिनौ ह्यंता स्तुतिमिराहूयमानौ युवां भरद्वाजाय संधियमाणहविर्हृश-
पासाय यजमानाय दिवोदासायैतत्संहाय राजपयेऽभीष्टं फलं दातुं वृत्तिलक्ष्मीं गृहं
यददायात् अगच्छतम् । तदानीं रेवद्वनयुक्तमर्षं वां युवयोः सचनः सेवने रथ
उवाह तस्मै दिवोदासाय प्रापयामास । अपि च तस्मिन्नेव वृषभोऽनन्नात् शिशुमारो
आहृथ परस्परविरुद्धापि स्वसामर्थ्यप्रकटनाय युक्ता वाहनतया संयुक्तावास्ताम् ॥
दिवोदासाय । दिवश्च दासे पथ्या अल्लवत्कव्य इत्यल्लुक् । दिवोदासादीनां छंदस्तुप-
संस्तुतिमिति पूर्वपदाद्युदात्तत्वम् । भरद्वाजाय । मृषु भरणे । अस्माद्यत्ययेन कर्मणि
शतृप्रत्ययः । शिशुसंस्तुभयथेत्यार्धघातृकत्वेन लसार्धघातृकानुदात्तत्वाभावात्
प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । बहुमीर्षं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ह्यंता । हेः कर्मणि सटो
व्यत्ययेन शतृ । बहुलं छंदशीति संप्रसारणम् । शपि गुणे छंदसोऽयादेशः ।
रेवत् । रयिश्चन्द्रान्मत्तुर् । रयेर्भती बहुलमिति संप्रसारणम् । छंदशीर इति मत्तुपो
वत्वम् । रयिश्चन्द्रावेति मत्तुप उदात्तत्वम् । सचनः । पच सेवने अनुदात्तेतथ
हलादेशेति युच् । युक्ता । युवां युद्धमिति विभक्तेराकारः ॥

रयिं सुक्षत्रं स्वपत्यमायुः सुवीर्यं नासत्या वहंता । आ
जहायीं समनसोप वाजैस्त्रिरहो भागं दधंतीमयातं ॥ १९ ॥

रयिं । सुऽक्षत्रं । सुऽअपत्यं । आयुः । सुऽवीर्यं । नासत्या ।
वहंता ॥ आ । जहायीं । समनसा । उप । वाजैः । त्रिः । गहः ।
भागं । दधंती । अयातं ॥ १९ ॥

हे नासत्यावधिनो सुक्षत्रं शोभनबलं रयिं धनं स्वपत्यं शोभनेः पुत्रादिमिरये-
तम् । सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतमायुः । अजनामैवत् । एकगुणविशिष्टमर्षं च वहंता

धारयंतौ युवां समनता समानमनस्कां संतो जहावीं जहोमंहर्षेः संबंधिनीं प्रज-
मयावाम् धामिसुरुयेनायच्छतम् ॥ कीदृशीम् । वात्रैर्हविर्दक्षणे रक्षैरुपेताम् । अहः ।
अत्राह. शब्देन सत्रानुष्ठेयः सोमयागो लक्ष्यते । तस्य प्रातःशयनादिरूपेण विषा
विभक्तं भागमंशं दधतीं विभ्रतीम् । अनुषवनं हविर्भिर्यजमानामिलयैः । सुश-
त्रम् । यहुमीहो नन्दुभ्यामित्युत्तरपदातोदात्तत्वम् । सुवीर्यम् । वीरवीर्यं चेति
बहुनीहानुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । जहावीम् । जहुशब्दात्स्येदमित्यधेऽण् टिङ्गात्-
निति बीप् । जाहवीं हस्यवीर्ययोर्विनिमयः पृषोदरादित्यात् । उक्तं च । वर्णानामो
वर्णविपर्ययथेति । अत एव सप्योदात्तत्वम् ॥

परिविष्टं जाहुपं विश्वतः सीं सुगेभिर्नक्तं मूहयू रजोभिः ।
विभिन्दुना नासत्या रथेन वि पर्वतान् अजरयू अयातं ॥ २० ॥

परिविष्टं । जाहुपं । विश्वतः । सीं । सुगेभिः । नक्तं । मूहयूः ।
रजोभिः ॥ विभिन्दुना । नासत्या । रथेन । वि । पर्वतान् । अजरयू
इति । अयातं ॥ २० ॥

जाहुपो नाम कश्चिद्राजा । विश्वतः सर्वतः परिविष्टं शत्रुभिः परितृतं तं राजानं
हे नासत्यामश्विनावजरयू अरारहितौ मिक्षतरुणौ युवा विभिन्दुना विशेषेण सर्वस्य
मेदकेनात्मीयेन रथेन नक्तं रात्रौ सुगेभिः सुप्तु गतुं शक्ये रजोमी रजकैर्मागैर्दृष्टयु ।
तस्माच्छत्रुसमूहाभिरागमयतम् । सीमिते तत्पदं पादपूरणम् । निर्गतेन सेन सह पर्वतान्
शत्रुभिरारोढुमशक्याम् शिलोच्चयान्बध्यातम् विशेषेणामच्छतम् ॥ परिविष्टम् ।
विश्व प्रवेशने । कर्मणि विष्ठा । गतिरनतर इति गतेः प्रकृतिसत्त्वत्वम् । सुगेभिः ।
शुद्धुरोरधिकरण इति गनेर्धः । विभिन्दुना । भिदिद् विदारणे । औषादिक उपलव्यो
सुनागमश्च । अजरयू । न जरा अजरा । तामात्मन इच्छतीति सुद आत्मन-
पयच् । न छंदस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घयोर्निषेधः । क्वाच्छंदसीत्युपलव्यः ॥

एकस्या वस्तोरावतं रणाद्यु वशमश्विना सूनये सहस्रां ।
निरहतं दुच्छुना इंद्रवंता पृथुश्रवसो वृषणावरातीः ॥ २१ ॥

एकस्याः । वस्तोः । आवतं । रणाद्यु । वशं । अश्विना । सूनये ।
सहस्रां ॥ निः । अहतं । दुच्छुनाः । इंद्रवंता । पृथुश्रवसः । वृषणा ।
वरातीः ॥ २१ ॥

हे अश्विनौ वशमेतत्सहस्रपिमैरुस्या वस्तोरेकस्याद्यो रणाद्यु रमणीयाम सहस्रा
सहस्रसंख्याकाश्च सूनये घनलाभायावतम् अरक्षतम् । स ऋषिः प्रत्यङ् यथा सह-

ससंख्यं धनं लभते तथा रक्षितवन्तौ इत्यर्थः । अपि च हे श्रुणो वामानां वारिंता-
रावधिनौ । इंद्रवता इंद्रेण संयुषौ गुवां दुच्छुना दुष्टमुदान दुःखस्य कर्तृन् पृथुभ-
वसो विस्तीर्णयद्गतोऽरातीः शत्रून्निरहत्तम् नि.शेषेणावधिष्टम् । यद्वा वानीनस्य
पृथुभव.संतस्य राक्षः शत्रूनिधि शेज्यम् ॥ सहसा । गुपां मुद्रुगिति चतुर्धा
दादेशः । सहत्तम् । लक्षि यसस्यम् । अनुदात्तोपदेशेत्सादिनातुनातिक्लोपः ।
दुच्छुनाः । शुनमिति सुसनानम् । दुष्टं मुखं यासां तास्त्वधोक्ताः । परादिदृष्टं दति
बहुलमित्युत्तरमदाद्युदात्तत्वम् ॥

शूरस्य चिदार्चत्कस्यावृतादा नीचादुच्चा चक्रथुः पार्तवे वाः ।
शयवे चिन्नासत्या शचीभिर्जसुरये स्तूर्यं पिप्यथुर्गां ॥ २२ ॥

शूरस्य । चित् । आर्चत्कस्य । अवतात् । आ । नीचात् । उच्चा ।
चक्रथुः । पार्तवे । वारिति वाः ॥ शयवे । चित् । नासत्या । शचीभिः ।
जसुरये । स्तूर्यं । पिप्यथुः । गां ॥ २२ ॥

आर्चत्कस्य ऋचत्कपुत्रस्य शूरस्यैतत्संज्ञस्यापि स्रोतुः पिपाहितस्य पातवे पानार्थं
नीचानीचीनादवतात्कूपादुच्चा उच्चैरुपरिष्ठाद्वास्त्वं हे अधिनी युवामाचक्रथुः
आभिमुख्येन कृतवन्तौ । तथा हे नासत्यावधिनौ शचीनिर्मुष्मदीवैः बर्भभिः परि-
चरणैर्जसुरये धांताय शयवे चित् शयुनात्रे ऋषये स्तूर्यं निवृत्तप्रसवां गाममितो-
द्घापंस्य पयसो दोग्ध्री पिप्यथुः । पयसा युवामापूरितवन्तौ । पातवे । पा पाने ।
तुमर्थे सेवेनेति तयैत्रत्ययः । जसुरये । जसु हिंसायाम् । जस्विसहोपरिन् । उ०
२-७२ । स्तूर्यम् । स्तूर्यत आच्छाद्यते प्रसवसामर्प्याभावेनेति स्तुरीः । अविन्-
स्तुर्तन्निभ्य ईरित्कारप्रत्ययः । वा छंदसीत्यमि पूर्वैस्त्वस्य विकल्पितत्वादभावे
यणादेशः । उदात्तस्वरितयोरेण इति परस्मानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । पिप्यथुः ।
प्यायी पृद्यौ । लिटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । लिट्यद्येत् । पा० ६. १. २९. ।
इति पीभावः ॥

अवस्यते स्तुवते कृष्णियार्य ऋजूयते नासत्या शचीभिः ।
पशुं न नष्टमिव दर्शनाय विष्णाव्यं ददथुर्विश्वकाय ॥ २३ ॥

अवस्यते । स्तुवते । कृष्णियार्य । ऋजूयते । नासत्या । शची-
भिः ॥ पशुं । न । नष्टंइव । दर्शनाय । विष्णाव्यं । ददथुः । विश्व-
काय ॥ २३ ॥

अवस्यतेऽवनं रक्षणमात्मन इच्छते स्तुवते स्तुतिं कुर्वते कृष्णियार्य । कृष्णो

नाम कश्चित् तस्य पुत्राय ऋजूयत आर्जवमिच्छते विश्वकायेतत्संज्ञाय ऋपये हे नासल्यौ युवा शचीमिराभीयैः कर्ममिर्विष्णाप्वं नाम विनष्टं पुत्रं दर्शनाय दर्शनाय ददधुः दत्तवन्तौ । तत्र दृष्टांतः । पशुं न नष्टमिव । एक उपमाधीयः पूरकः । यथा अश्विद्विनष्टं पशुं स्वामिनो दृष्टिपथं प्रापयति तद्वत् ॥ अवस्यते । अपस्तम्ब्यास्तुप आत्मनः पयव् । सतुरतुम इति विभक्त्येदात्तत्वम् । कृष्णिपाय । कृष्णशब्दादपत्वार्षेण्यदसौ मन् ।

दश रात्रीरश्विनेना नव द्यूनवेनद्धं श्रथितमस्वतः ।
विप्रुतं रेभमुदनि प्रवृक्तमुन्निन्यधुः सोममिव सुवेण ॥ २४ ॥

दश । रात्रीः । अश्विनेन । नव । द्यून । अवेऽनद्धं । श्रथितं ।
अपुऽसु । अंतरिति ॥ विऽप्रुतं । रेभं । उदनि । प्रऽवृक्तं । उत् । नि-
न्यधुः । सोमंऽइव । सुवेण ॥ २४ ॥

पुरा खड्ग रेमर्षिणं पार्श्वेऽङ्गामुराः कूपे कस्यश्चिद्विवसत्य रायंकाळे प्रचिक्षिपुः । स अश्विनौ सुवन् दश रात्रीर्नवाह्वानि च कूपमध्ये तथैवावतस्ये । दशयेऽहनि प्रातरश्विनौ तं कूपाद्दुदतारयतामिति तदाह । अप्सु कूपातर्वर्तमानास्तर्माधेऽमुरैः पातितमग्निनेन दु खवेतुना दाम्रावनद्धं बद्धं श्रथितं शत्रुमिर्हणितं दश रात्रीर्दश-संख्यावा निशाः नव द्यून नवसंख्याकान्यहानि च । अलंतसंयोगे द्वितीया । एतावन्तं कालं तत्रैव कूपेऽवस्थितम् । अत एवोदन्युदके विप्रुतं विहृतं व्याक्षिप्त-सर्वाणाम् । प्रवृक्तम् । लुतोपममेतम् । प्रयंजनेन संतप्तं घर्ममिव व्यथया संतप्यमा-नम् । एवंभूतं रेभं हे अश्विनौ युवामुन्निन्यधुः तस्मात्कूपाद्दुदतारयतामिति कृतवन्तौ । तत्र दृष्टांतः । घोगमिव । यथाग्निहोत्रहोमार्थमभिपुतं रोगरसं कूपराहरोऽग्नि-होत्रस्थालीमध्ये वर्तमानं सुवेणाच्चर्षुहृत्तयत्यूर्ध्वं नयति तद्वत् । अवनद्धम् । गह चंपने कर्मणि निष्ठा । नहो घः । पा० ८. २. ३४. । अयस्तयोर्धोऽघ इति निष्ठा-तकारस्य धत्वम् । गतिरन्तर इति गतेः प्रकृतिस्तरत्वम् । श्रथितम् । शय हिंसायः । निष्ठा । विप्रुतम् । मुद् गतो । अवनद्धवत्प्रत्ययस्वरौ । अपिल्लादित्वाद्भविकल्पः । उदनि । पद्भित्वादिनोदकशब्दस्योदन्भावः ॥

प्र वां दंसांस्यश्विनाचवोचमस्य पतिः स्यां सुगर्वः सुवीरः ।
उत् पश्यन्नभ्रुवन्दीर्घमायुरस्तमिवेज्जरिमार्णं जगम्यां ॥ २५ ॥

प्र । वां । दंसांसि । अश्विनौ । अचोचं । अस्य । पतिः । स्यां ।
सुऽगर्वः । सुऽवीरः ॥ उत् । पश्यन् । अऽभ्रुवन् । दीर्घ । आयुः ।
असांसि । इत् । जऽरिमार्णं । जऽगम्यां ॥ २५ ॥

एवमनेन सूतेनाधिनोर्नदिनात् प्रस्तापुना मंत्रदृष्टा स्नामीष्टं प्रार्थयते । हे अधिनो वां युवयोर्दस्तास्त्रि पुरु कृतानि कर्माणि प्रावोचं इत्यमुक्तवानस्मि सोऽहं सुगवः शोभनगोयुक्तः सुवीरः शोभनवीरघ भूत्वा अस्य राष्ट्रस्य पतिरधिपतिः स्यां मवेयन् । उत अपि च पश्यन् । अक्षिभ्यां पश्यन् । उपलक्षणमेतन् । सर्वैरिन्द्रियैः स्वस्वविषयदर्शनसमर्थोर्दानं वर्षशतरूपेणावतं आयुर्जीवितं चाश्रुवन्प्राप्नुवतहं अस्मामिवेत् यथा गृहं स्वामी निष्कंटकं प्रविशति एवं जरिमाणं जरां जगम्यां कंटकराहित्येन प्राप्नुयां । वृद्धः संधिरकालं निवसेयमित्यर्थः । स्याम् । अस्तेः प्रार्थनायां लिट् यासुद् । श्रसो-रलोपु इत्याकारलोपः । अश्रुवन् । अश्रु व्याप्तौ । व्यस्येन शतृ । जरिमाणम् । जृप् वयोहानौ अस्मादौष्णादिक इमनिच् प्रत्ययः । जगम्याम् । गमेः प्रार्थनायां लिटि बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्लुः ॥

(मं० १ सू० १८४.)

६.

ता वामूद्य तावंपरं हुवेमोच्छंत्यामुपसि वह्निरुक्त्यैः ।
नासंत्या कुहं चित्संतान्र्यो दिवो नपाता सुदास्तराय ॥ १ ॥

ता । वां । अद्य । तौ । अपरं हुवेम । उच्छंत्यां । उपसि ।
वह्निः । उक्त्यैः ॥ नासंत्या । कुहं । चित् । संतां । अर्यः । दिवः ।
नपाता सुदाःस्तराय ॥ १ ॥

ता तां रक्षन्नेन प्रविद्धौ वां सुवाम्प्रास्निन्यागदिने हुवेम आहुयाम इत्यारीः । तथापरमपरस्मिन्नपि दिने तौ युवां हुवेम । अपरमित्येतदपरस्मिन्नित्यर्थे सममिब्याहारात् । अथा च जो मुख्यतापर नेलादिमंत्रांतरे तथा दर्शनाय । अपर्यामं प्रक्षपीति वा । कस्मिन्काले । उपस्युपोदेवतायामुच्छंत्यां तमो विवासयंत्यां सत्यां । उपकाले हि प्रातःकालादिनामने प्रयुज्येते । उक्ते काले हे नासन्ता असत्परिहृतौ दिवो नपाता सुतोक्तस्य न प्रातःपितापै नास्मान्गीर्षी वा कुहचित्संतौ पुत्रधिरेहे वर्तमानौ युवां वह्निः कुतेर्वोदार्य ईरयिता कुतेरीश्वरो वा ईद-शोऽहं होता सुदास्तरायत्यर्थे शोभनहविर्दाने यजमानाय तर्धं तौ युवामुपस्यैः शश्रुहुवेमेति संबन्धः । अनास्थायां पदमेकवचनतया नेतव्यां । वह्निर्यशस्वी वा बहुवचनत्वेन नेतव्या । अथवा वाक्यद्वयं । यस्माद्दहिर्यो होतोक्तगुणको युवां संसति तस्माद्द्वयं यजमानास्तौ सुवामाहुयाम इति ॥

अस्मिं ऊ पु वृषणा मादयेधामुत्पणीर्हतमूर्त्या मर्दता ।
श्रुतं मे अच्छोक्तिभिर्मतीनामेष्टा नरा निचैतारा च कर्णेः २

अस्मे इति । ऊं इति । सु । वृषणा । मादयेथां । वत् । पणीन् ।
इतं । ऊर्त्या । मर्दता ॥ श्रुतं । मे । अच्छोक्तिभिः । मतीनां ।
मष्टा । नरा । निचैतारा । च । कर्णेः ॥ २ ॥

हे वृषणा क्रमानां वर्षकावधिनौ युवामस्मे उ अस्मात्वेव सु मादयेथां तेषु
वृष्यतं अस्मभ्यं तर्पयतमन्मितं । तथा पणीन् वणिजो सुब्धकानयन् उत
उन्मूल्य इतं नाशयतं । कीदृशी युवां । ऊर्त्या । रात्रिनामैतद् । रात्रौ मदन्ता
मायती । यद्वा ऊर्मिरिति सोमनाम । ऊर्मिर्यस्ते पवित्र वा (९-६४-११) इत्यादिषु
तथा प्रयोगात् । अस्मदीयेन सोमेन मर्दती । तादृशी युवां मे ममाच्छोक्तिभिर्गुणिसु-
ख्यकर्मिर्भेदवेदवाग्मैरचित्ता मतीनां । कर्मणि षष्ठी । मननसाधनाः स्तुतीः कर्ण-
राकर्षणसाधनैः धोत्रैः श्रुतं श्रुतं । हे नरा नेतारी युवां रत्वेष्टा अन्वेष्टारावस्थ-
च्छुतीनां । तथा निचैतारा उन्धानां तासां संचयकर्तारो । निरिलेप समिखेतल
स्थाने । यस्मादेवंविधौ तस्माच्छ्रुतमिति ॥

श्रिये पूषन्निपुकृतेषु देवा नासत्या वहतुं सूर्यायाः ।
वच्यते वां ककुहा अप्सु जाता युगा जूर्णेषु वरुणस्य भूरैः ३

श्रिये । पूषन् । इपुकृताऽइव । देवा । नासत्या । वहतुं । सूर्या-
याः ॥ वच्यते । वां । ककुहाः । अप्सु । जाताः । युगा । जूर्णाऽइव ।
वरुणस्य । भूरैः ॥ ३ ॥

सविता सूर्यो दुहितरं सूर्याद्यां प्रदातुमना देवानाहूय सामर्थ्यसमीक्षणायाञ्चि
परिकल्प्य न इमं जेष्यति स एषां कन्यकामृत्सदृशकृतं स्तोत्रं न कथत इत्यवस्थ-
यत् । तमपिः प्रथममजयत् तमन्वधिनावपि जित्वापि प्रथम्य ऋक्सरसं कन्यकां
चालमेतां । तत इन्द्र उपाधाजयतां तौ च वैरभ्यादिभिः प्रार्थितौ स्वराजस्य कंचि-
त्कंचिद्भागं तेभ्यः परिकल्प्य सूर्यां स्वयच्छात्यतामिति । अयमितिहासो ब्राह्मणे
प्रजापतिर्वै सोमस्य राज्ञ इत्यनात्रातोऽस्याभिः प्रथमाटके । १. ८. २०. ५. । आ
वां पतित्वं राख्यायेत्यत्र प्रपंचितः । तत्राह । हे पूषन् पोषक सूर्ये । एतच्चंद्रस्या-
प्युलक्षणं सूर्यांचंद्रमसोरेवाथित्वात् । सूर्यांचंद्रमसावित्येक इति यास्केनोक्तत्वात् ।
अतः पूषन्निपुके हे पोषकावधिनावित्युक्तं भवति । हे पोषकौ हे नाहत्या अस्-
त्परहितौ देवा देवौ युवां श्रिये श्रेयसे शस्त्रस्य कन्यायाश्च लामायेत्यर्थः । इपुकृते-

व । इवशब्द एवार्थे । आजिघावनायेषु वच्योऽप्रसृजामिनौ वृत्तादेव संतो सूयाया
एतन्नामिकायाः सवितुः पुष्याः । बर्मणि पृथी । सूयां वदतुं रथे धारयितुमाजि-
मुदजयताभिलष्यैः । यस्मादेवं तस्मादभु जाताः कर्मसु संपादिताः कण्डहाः शस्त्र-
रूपाः सुतयो भूरेरविच्छिन्नप्रवाहस्य वरुणस्य फलप्रतिबंधरूपापनिवारकस्य यामस्य
मिद्धयं तत्संबन्धिन्यो वां प्रति वच्यंते उच्यंते होत्रादिभिः । युवामेव शस्त्रगतमंत्रै-
र्यागकाले च सुवन्तीत्यर्थः । युगा जूणैव । जीर्णानि युगानीव । इवशब्दः संप्रत्यये ।
पुरातना यामकाला नया तद्ददवतना अभीत्यर्थः । पूर्वकाले यथा युवामेव सुवन्ति
तद्ददिदानीमपीति तात्पर्यम् ॥

अस्मे सा वां माध्वी रातिरस्तु स्तोमं हिनोतं मान्यस्य
कारोः । अनु यद्वां श्रवस्या सुदानू सुवीर्याय चर्षणयो म-
दंति ॥ ४ ॥

अस्मे इति । सा । वां । माध्वी इति । रातिः । अस्तु । स्तोमं ।
हिनोतं । मान्यस्य कारोः ॥ अनु । यत् । वां । श्रवस्या सुदानू
इति सुदानू । सुवीर्याय । चर्षणयः । मदंति ॥ ४ ॥

हे माध्वी मधुपूर्णपात्रयुक्तावधिनौ वां युवयोः संबन्धिनी सा प्रतिदा रातिर्दा-
नमसे अस्माकमस्तु नभस्तु । तदर्थं मान्यस्य मन्नीयस्य कारोः स्तोतुरगस्त्यस्य
स्तोमं सुति हिनोतं प्रीणयतं । हे सुदानू शोभनफलदानी वां युवां धवस्या कीर्ति-
रक्षस्य वेष्टया भद्रं यस्यास्तुवीर्याय यजमानाय शोभनवलाय वा चर्षणयो मनुष्या
ऋत्विप्रूपा अनुमदंति अनुक्रमेण मादंति युवाम्नां सह स्वर्गं वा ॥

एष वां स्तोमो अश्विनावकारि मानेभिर्मघवाना सुवृ-
क्ति । यातं वर्तिस्तनयाय त्मने चागस्त्ये नासत्या मदंता ५

एषः । वां । स्तोमः । अश्विनौ । अकारि । मानेभिः । मघवा-
ना । सुवृक्ति ॥ यातं । वर्तिः । तनयाय । त्मने । च । अगस्त्ये ।
नासत्या । मदंता ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ हे मघवाना हविलेक्षणावन्तौ वां युवाम्नामेघः स्तोमः स्तोत्रं
सुवृक्तिं सुदु पात्रवर्जितं यथा भवति तथा । यद्वा सुसमात्यकारि कृतः । कीदृशोऽ-
यं । मानेभिर्मानेर्द्विविःप्रदानरूपैः सहितः । हे नासत्या अयस्वरहितौ युवामगस्त्य
एवधाम्नि महर्षौ मवि मदंता मायंती संतौ वर्तिर्गृहं यज्ञसंबन्धि भातं प्राप्नुतं ।
दिमर्थे । तनयाय पुत्रादित्वाभाय । त्मने आत्मने च हिताय ॥

अतारिष्म तमसस्पारमस्य प्रति वां स्तोमो अश्विनावधा-
यि । एह यातं पृथिभिर्देवयानैर्विद्यामेपं वृजनं जीरदानुं ॥ ६ ॥

अतारिष्म । तमसः । पारं । अस्व । प्रति । वां । स्तोमः ।
अश्विनौ । अघ्रायि ॥ आ । इह । यातं । पृथिऽभिः । देवऽयानैः ।
विद्यामे । इपै । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ युवयोः प्रसादादस्य तमसस्तमनहेतोः श्रेयःप्रतिबंधरूपस्य दुःखस्य
पारं पर्यंतभूमिमतारिष्म उत्तीर्णाः स्मः । हे अश्विनौ वा प्रति स्तोमः स्तोत्रग-
धायि । अघ्रायिः । युवां देवयानैर्देवयंतत्वैर्मर्मैरिहासवन्न आयातं आग-
च्छतं । वयमपीपमर्शं वृजनं बलं जीरदानुं जयशीलदानमेतत्सर्वं विद्यामे युष्मा-
स्वागतैषु यज्ञसंपूर्णैश्चादिद्वारा लभेमहि ॥

(मं० २ सू० २३.)

७.

गणानां त्वा गणपतिं हवामहे कविं कवीनामुपमश्रव-
स्तमं । ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत आ नः शृण्वन्नूतिभिः
सीदु सादनं ॥ १ ॥

गणानां । त्वा । गणऽपतिं । हवामहे । कविं । कवीनां । उपम-
श्रवऽस्तमं ॥ ज्येष्ठराजं । ब्रह्मणां । ब्रह्मणः । पते । आ । नः ।
शृण्वन् । नूतिभिः । सीदु । सादनं ॥ १ ॥

हे ब्रह्मणस्पते ब्रह्मणोऽस्तस्य परिशुद्धस्य कर्मणो वा पते पालयितः गणानां देवादि-
गणानां सबन्धिनं गणपतिं स्वीयानां पति । कवीनां कृतदर्शिनां कवि । उपमश्रव-
स्तमं । उपमीयतेऽनवेत्युपमा । सर्वेषामज्ञानामुपमानं श्रवोऽज्ञं यस्य स तथोक्तः ।
अतिशयेनोपमश्रवा उपमश्रवस्तमः ॥ माह् माने । आतथोपपत्तं कर्त्तव्येऽद् प्रत्ययः ।
उपापोः सज्ञाहंसोरिति हस्तत्वं । ज्येष्ठराजं । ज्येष्ठाः प्रशस्यतमाः तेषां मध्ये
राजं ब्रह्मणा मंत्राणां स्वामिनं त्वा त्वां हवामहे । अस्मिन्कर्मण्याह्वयामः । किंच
नोऽस्माकं क्षुदीः शृण्वन् त्वमूतिभिः पालनेर्हेतुभूतैः सादनं सीदत्यस्मिन्निति सादनं
यश्शुद्धमासीद् उपविश ॥

देवाश्चित्ते असुर्यं प्रचेतसो बृहस्पते यज्ञिर्यं भागमानशुः ।
उसा इव सूर्यो ज्योतिषा महो विश्वेषामिजानिता ब्रह्म-
णामसि ॥ २ ॥

देवाः । चित् । ते । असुर्यं । प्रचेतसः । बृहस्पते । यज्ञिर्यं ।
भागं । आनशुः ॥ उसाःऽइव । सूर्यः । ज्योतिषा । महः । विश्वेषां ।
इत् । जनिता । ब्रह्मणां । असि ॥ २ ॥

असुर्यं असुराणां हंतः हे बृहस्पते प्रचेतसः प्रकृतज्ञानाखे लवीया देवाश्चित्
देवा अपि यज्ञिर्यं यज्ञाहं भागमानशुः प्राप्तवन् । यद्वा प्रचेतस इति बृहस्पतेर्विशे-
षणं । प्रकृतज्ञानवतस्ते तव संबंधिनो देवा इति योजनीयं । यद्वा प्रचेतसः ।
दिभक्तिविपरिणामः । प्रचेतसि लयि सति देवा यज्ञिर्यं भागमानशिरे । कर्मविप्र-
कारिणामसुराणां रक्षोप्रमथैरपाकरणात् । न वै ब्रह्मण्यद्विष्यतीति धवणात् । ज्यो-
तिषा तेजसा महो मंहनीयः सूर्यं उसा इव । उसाः किरणाः । स्फादितंचीला-
दिना रक्प्रलयः । यथा किरणान् जनयति तथा विश्वेषां सनेषां ब्रह्मणां गंजाणां
जनितेत् जनयितैवासि । जनिता मंत्र इति निपातनाग्निलोपे ॥

आ विद्यार्थ्यं परिरापस्तमांसि च ज्योतिष्मंतं रथं मृतस्य
तिष्ठसि । बृहस्पते भीमममित्रदंभनं रक्षोहर्णं गोत्रभिर्दं
स्वर्दिदं ॥ ३ ॥

आ । विद्यार्थ्यं । परिरापः । तमांसि । च । ज्योतिष्मंतं । रथं ।
मृतस्य । तिष्ठसि ॥ बृहस्पते । भीमं । अमित्रदंभनं । रक्षःहर्णं ।
गोत्रभिर्दं । स्वःऽविर्दं ॥ ३ ॥

हे बृहस्पते परिरापः परितो रपः पापरूपं रक्षः । यद्वा रप लप व्यजायां
धापि । किर । परिवदतो निदधान् तमांसि च विवाच्य तेजसा निराहृतं ज्योति-
ष्मंतं ज्योतिषा तदंतमृतस्य यज्ञस्य प्रापकं भीमं शत्रूणां भयंकरममित्रदंभनं शत्रूणां
हिसकं । तदेवाह रक्षोहर्णं रक्षयां हंतारं गोत्रभिर्दं मेघानां मेघारं स्वर्दिदं स्वर्गस्य
लंभकं रथमाविष्टसि अषितिष्ठसि ॥

सुनीतिभिर्नयसि त्रायसे जनं यस्तुभ्यं दाशात्र तमंहो
अश्रवत् । ब्रह्मद्विपुस्तर्पनो मन्युमीरसि बृहस्पते महि तत्तं
महित्वनं ॥ ४ ॥

सुनीतिऽभिः । तयसि । त्रायसे । जनं । यः । तुभ्यं । दाशात् ।
न । तं । अंहः । अभ्रवत् ॥ ब्रह्मऽद्विर्षः । तपंतः । मन्धुऽमीः । अस्ति ।
बृहस्पते । महि । तत् । ते । महिऽत्वनं ॥ ४ ॥

हे बृहस्पते सुनीतिभिः शोभना नीतयो येषु ते सुनीतयः सन्मार्गोः तैर्जनं
नयसि अपेक्षितफलं प्रापयसि । त्रायसे जनमापद्मयो रक्षसि च । यो यजमान-
स्तुभ्यं हविर्लक्षणमलं दाशात् प्रयच्छेत् । दाश्व दाने । केव्यादागमः । तमंहः पापं
पापहृपं दारिद्र्यं वा नाश्रयत् न प्राप्नुयात् । अश्रोतेर्लक्षि व्यसनेन परसोपदं ।
अव्ययम् । ब्रह्मद्वियो ब्राह्मणानां मंत्राणां वा द्वेषुस्तपनस्तापकोऽस्ति । किञ्च मन्धुमी-
मैत्र्योः श्रेयस्य परेषां ज्ञानस्य वा हिंसकोऽस्ति । मीद् हिंसायां । किप् । ते तव
तत्तादृशं महि महत् प्रभूतं महित्वनं माहात्म्यमस्ति ॥

न तमंहो न दुरितं कुतश्चन नारातयस्तितिरुर्न द्वयावि-
र्नः । विश्वा इदस्माद्धूरसो वि बाधसे यं सुगोपा रक्षसि
ब्रह्मणस्पते ॥ ५ ॥

न । तं । अंहः । न । दुःऽदुर्तं । कुतः । चन । न । अरातयः ।
तितिरुः । न । द्वयाविर्नः ॥ विश्वः । इत् । अस्मात् । धूरसः । वि ।
बाधसे । यं । सुगोपाः । रक्षसि । ब्रह्मणः । पते ॥ ५ ॥

हे ब्रह्मणस्पते सुगोपाः सुधु पालयिता त्वं यं जनं रक्षसि पालयसि तं जनमंहं
आहंतव्यं दु खं न बाधते । दुरितं तत्कारणं पापं च न बाधते । अरातयो हिंसकास्तं
जनं कुतश्चन सर्वासु दिक्षु न तितिरुः । तिरतिर्हेसाकर्मा । लिद् । न हिंसति ।
तथा द्वयाविर्नः । मनस्यन्धक्रियाया चान्यदित्येतादृशं येषामस्ति ते द्वयाविर्नो यंचकाः
तेऽपि तं जनं न बाधते । किञ्च अस्मात् धूरसो वा हिंसिका विश्वाः सर्वाः सेनास्त-
दर्थं निषाधते मित्रेण बाधत एव ॥

त्वं नो गोपाः पथिकृद्विचक्षणस्तव ब्रुताय मतिभिर्जरा-
महे । बृहस्पते यो नो अभि हुरो दुधे स्वा तं मर्मर्तुं द्रुच्छु-
ना हरस्वती ॥ ६ ॥

त्वं । नः । गोपाः । पथिऽकृत् । विऽचक्षणः । तव । ब्रुताय ।
मतिभिः । जुरामहे ॥ बृहस्पते । यः । नः । अभि । हुर । दुधे ।
स्वा । तं । मर्मर्तुं । द्रुच्छुना । हरस्वती ॥ ६ ॥

हे बृहस्पते त्वं नोऽस्माकं गोपाः पालयिता पविशन् सन्मार्गथ भवति । विच-
क्षणो विशेषेण द्रष्टा सर्वज्ञस्त्वं । तव व्रताय त्वत्संबन्धिने यज्ञाय मतिभिः स्तोत्रैर्जरा-
महे सुमः । जरतिः सुतिकर्मा । यः पुमान् नोऽस्माननि अभिलक्ष्य हरः । इ
कौटिल्ये । भावेऽमुन् । कौटिल्यं दधे विदधाति तं स्वा स्वीया दुच्छुना दुर्बुद्धिहेर-
स्वती वेगवती सती नर्मते मोचयतु । मृद् प्राणलागे । अतर्नावितण्वर्षस वद्
हुकि लोटि रूपम् ॥

उत वा यो नो मर्चयादनागसोऽरातीवा मर्तः सानुको
वृकः । बृहस्पते अप तं वर्तया पथः सुगं नो अस्त्यै देववी-
तये कृधि ॥ ७ ॥

उत । वा । यः । नः । मर्चयात् । अनागसः । अरातिऽवा ।
मर्तः । सानुकः । वृकः ॥ बृहस्पते । अप । तं । वर्तय । पथः । सुगं ।
नः । अस्त्यै । देववीतये । कृधि ॥ ७ ॥

उत वा अपि च हे बृहस्पते अरातीवामिमुखमागमनवान् यतुकः समुच्छृतः
सानु समुच्छृतमिति यास्कः । नि० २, २४, वृकः । वृक आदाने । घनादी-
नामादाता यो मर्तो मनुष्योऽनागसोऽपराधहीनामोऽस्मान् मर्चयात् । मर्चयति-
हिंसाकर्मा । हिंसात् । तं मर्तं पयो वेदिकान्मागीदपवर्तय निवर्तय । नोऽस्माक-
मस्त्यै देववीतये देवाना कीर्तिं सोमभक्षणमर्चयतीति देववीतिर्विशः । अस्त्यै देववी-
तयेऽस्त्यै यथाय नोऽस्माकं सुगं सुष्ठु गंतव्यं मार्गं कृधि कुरु । यज्ञानुष्ठानाय सुमतिं
देहीत्यर्थः ॥

त्रातारं त्वा तनूनां हवामहेऽवस्पतरधिवृक्कारमस्मयुं ।
बृहस्पते देवनिदो नि वर्हय मा दुरेवा उत्तरं सुभ्रमुन्नशन् ॥८॥

त्रातारं । त्वा । तनूनां । हवामहे । अवस्पतरः । अधिवृक्कारं ।
अस्मयुं ॥ बृहस्पते । देवनिदः । नि । वर्हय । मा । दुरेवाः ।
उत्तरं । सुभ्रं । उन् । नशन् ॥ ८ ॥

अवस्पतरः उपद्रवेभ्यः पारयितः । यद्वा अवसा रक्षणेनापद्रूपः पारयितः । हे ब्रह्म-
णस्पते तनूनां गानां पुत्रापीना वा त्रातारं पालयितारमधिवृक्कारमस्मासु पक्षपातेना-
धिकं वृक्कारमस्मयुं हवि प्रदानस्मान् कामयमानं त्वा हवामहे अस्मिन्वर्गण्याहवामः ।
किंच देवनिदो दपनिदकानुपरात् निवर्हय विनाशाय । दुरेवा इष्टमना दुर्बुद्धयः
घात्रव उत्तरमुत्तरं सुभ्रं सुयं मा उन्नशन् मा व्यस्तुयंतु ॥

त्वया वयं सुवृधा ब्रह्मणस्पते स्पार्हा वसु मनुष्या ददी-
महि । या नो दूरे तद्धितो या अरातयोऽभिसंति जुंभया
ता अनमसः ॥ ९ ॥

त्वया । वयं । सुऽवृधा । ब्रह्मणः । पते । स्पार्हा । वसु । मनुष्या ।
आ । ददीमहि ॥ याः । नः । दूरे । तद्धितः । याः । अरातयः ।
अभि । संति । जुंभया । ताः । अनमसः ॥ ९ ॥

हे ब्रह्मणस्पते सुवृधा सुष्टु वर्षयित्रा वया हेतुना वयं स्पार्हा स्पृहणीयानि वसु
धनानि मनुष्या । सुपां सुलुगिति चतुर्थीबहुवचनस्याकारः । मनुष्येभ्यो दातुभ्य
आददीमहि गृह्णीमहि । आधो दोऽनास्यविहरण इत्यात्मनेपदं । दूरे दूरदेशे वा
अरातयः साध तद्धितोऽतिकेऽरातयो नोऽस्मानभिसति अभिसंवति अनमसः
कर्महीनान् ता अरातोस्तान् शशून् लंभय नाशय । जमि नाशने चुरादि । अन
निरुक्तं । वया वयं सुवर्षयित्रा ब्रह्मणस्पते स्पृहणीयानि वसूनि मनुष्येभ्य आददी-
महि याध नो दूरे तद्धितो साधतिकेऽरातयोऽशानवर्माथो वा दानग्रहा वा लंभय ता
अनमसोऽम इति रूपनाम । नि० ३. ११. । इति ॥

त्वया वयमुत्तमं धीमहे वयो बृहस्पते पप्रिणा सस्त्रिना
युजा । मा नो दुःशंसा अभिद्विप्सुरीशत प्र सुशंसा मति-
भिस्तारिपीमहि ॥ १० ॥

त्वया । वयं । वृऽउत्तमं । धीमहे । वयः । बृहस्पते । पप्रिणा ।
सस्त्रिना । युजा ॥ मा । नः । दुःशंसाः । अभिऽद्विप्सुः । ईशत । प्र ।
सुऽशंसाः । मतिऽभिः । तारिपीमहि ॥ १० ॥

हे बृहस्पते पप्रिणा । वृ पाळनपूरणयोः । आदृगमहनेति किन्प्रत्ययः । द्वादसो
यगादेशः । यामानां पूरकेण सस्त्रिना शुद्धेन युजा सहायेन त्वया हेतुनोत्तमं वयो
दृष्टिर्लक्षणमत्रं वयं धीमहे धारयामः । धी धारणे । दैवादिकः । दुःशंसा दुःशं-
सनीयोऽभिद्विप्सुरभिर्दमितुमभिमवितुमिच्छुः । पुरुषो नोऽस्माकं मा ईशत मा
ईशित ईश्वरो मा भवतु । ईश ऐश्वर्ये । सेव्यतायाम् । वयं मतिभिः स्त्रोत्रैः सुशंसाः
शोभनशंरानोपेताः संतः प्रतारिपीमहि प्रकर्षेण वधेमहि ॥

अनानुदो वृषभो जग्मिराहुवं निष्टसा शत्रुं पृतनासु सा-
सहिः । अस्ति सत्य ऋणया ब्रह्मणस्पत उग्रस्य चिद्मिता
वीळुहर्षिणः ॥ ११ ॥

अननुदः । वृषभः । जग्मिः । आहुवं । निःस्तमा । शत्रुं । पृत-
नासु । नासहिः ॥ अस्ति । सत्यः । ऋणयाः । ब्रह्मणः । पते । उग्रस्य ।
चित् । दमिता । वीळुहर्षिणः ॥ ११ ॥

हे ब्रह्मणस्पते अनानुदः अनु पथाद्दातीत्यनुदः स यस्य नास्तीत्यननुदः । दार्द्र-
तरशस्य इत्यर्थः । अत एव वृषभः धामानां वषिता । आहुवं आहुवतेऽप्येखाहपो
युद्धं । अस्ति युक्ते । पा० ३. ३. ७३ । इत्यप्रत्ययः संप्रसारणं च । तद्युद्धं
जग्मिर्यता । आटगमहेनेति किन्प्रत्ययः । विद्ब्रह्मवादाहवमित्यत्र पथीप्रतिषेधः ।
शत्रुं शातावितारं निष्टसा नितरां तस्य तापकः । तत्रंतदात्यथीप्रतिषेधः । निस-
रुपतावनस्येवने । पा० ८. ३. १०२. इति पत्वं । तादौ च नीतीति गटेः स्वरः ।
पृतनासु संप्रमेपु सासहिः वायूषामभिभविता एतादृशास्त्वं सत्यः सत्यपराक्रमः
रास्यप्रदो वासि । ऋणया ऋणस्य यावद्वितासि । यु मिथुणामिथुणयोः । अंतस्य
किमि भिलोपे षोपो व्योर्वैतीति बलोपः । किंच उग्रस्य चित् भोजस्त्रिनोऽपि दमितो-
पशमयिता वीळुहर्षिणो ददहर्षस्य कामुकस्य नास्तिवस्य चिद्मितासि ॥

अदेवेन मनसा यो रिपण्यति शासामुद्यो मन्यमानो
जिघांसति । बृहस्पते मा प्रणक्तस्य नो यधो नि कर्म मन्युं
दुरेवस्य शर्धतः ॥ १२ ॥

अदेवेन । मनसा । यः । रिपण्यति । शासां । उग्रः । मन्यमानः ।
जिघांसति ॥ बृहस्पते । मा । प्रणक्तु । तस्य । नः । यधः । नि । कर्म ।
मन्युं । दुरेवस्य । शर्धतः ॥ १२ ॥

यः पुमान् अदेवेन देवानमन्यमानेन । यद्वा आसुरशक्तिसिद्धिरेन मनसास्मान् रिप-
ण्यति दिनसि । दुरस्युर्द्वेषित्वुर्बुध्न्यतिरिपण्यतीति निपातितः । यद्योग्रः पापचित्तो
मन्यमान आत्मानं बहुमन्यमानः पुमान् शासामुद्यस्य संवितारं । यद्वा अस्माकमाश-
सां शासितृणामुग्र इति वा योजनीयं । अस्मान् जिघांसति हंतुमिच्छति । हंतेः
सन्त्यज्जनगमा संनीति दीपे । हे बृहस्पते तस्य वधः । वध्यतेऽनेनेति वध आयुषं ।
नोस्मान्मा वृषभ मा संपर्कयतु । वृषी संपर्कं भ्रमविकरणी । व्यस्येनामागमः । चादि-
शेष इति न निपातः । व्यस्येनापुदाराः । किंच दुरेवस्य दुःशयमानस्य शर्धतो बल-

मतः । यद्वा दृष्टानि संवेदं कुर्यात्तस्य मन्त्रं क्रोधं ज्ञानं वा निकमं त्वत्प्रसा-
दाधिराजुर्मथ ॥

भरेषु हव्यो नमसोपसद्यो गन्ता वाजेषु सनिता धनं धनं ।
विश्वो इदृयो अभिदिप्सोऽमृधो बृहस्पतिर्विं ववर्हा रथो
इव ॥ १३ ॥

भरेषु । हव्यः । नमसा । उपसद्यः । गन्ता । वाजेषु । सनिता ।
धनं धनं ॥ विश्वाः । इत् । अर्यः । अभिदिप्सः । मृधः । बृहस्पतिः ।
दि । ववर्ह । रथान् इव ॥ १३ ॥

स बृहस्पतिभरेषु संप्रानेषु हव्यो योद्धुभिः स्वरक्षणार्पमाद्वातव्यो नमसोपसद्यः
सर्वैर्नमसोपसदनीयः । किंच वाजेषु गन्ता संप्रानेषु रक्षार्थं गमनशीलः । तथा धनं धनं
सनिता संमथा दाता वा । मृधं तत्वात्पत्नीप्रतिषेध । तथार्यः स्वामी बृहस्पतिर-
भिदिप्सोऽभिभवनेच्छावती विश्वा इत् सर्वा एव मृधो हिंसिका सेना रथानिव युद्धे
वेगेन परकीयान् रथानिव विववर्ह विशेषेण शिथिलीचकार । यद्वा इवशब्दार्थः ।
रथाथ विववर्ह । लडयें छिद्र ॥

तेजिष्ठया तपनी रक्षसंस्तपु ये त्वा निदे दधिरे दृष्टवीर्यं ।
आविस्तत्कृष्व यदसत्त उक्थ्यं बृहस्पते विपरिरापो अर्दय १४

तेजिष्ठया । तपनी । रक्षसः । तपु । ये । त्वा । निदे । दधिरे ।
दृष्टवीर्यं ॥ आविः । तत् । कृष्व । यत् । असत् । ते । उक्थ्यं ।
बृहस्पते । वि । परिऽरपः । अर्दय ॥ १४ ॥

हे बृहस्पते तेजिष्ठयातिशयेन तिम्रया तपनी तापकारिण्या हेत्वा रक्षसो राक्ष-
सांस्तप तापय । ये राक्षसा दृष्टवीर्यं युद्धेषु दृष्टपराक्रमं त्वा त्वां निदे निदाया विपर्य-
दधिरे इतन्तः तान् तापयेति समन्वयः । से तवोक्थ्यं सर्वैः प्रशंसनीयं गद्दीर्य-
मसत् पूर्वमासीत् तदधुनाविष्कृत्य प्रकटीकृतम् । तेन च वीर्येण परिऽरपः परिव-
दतो निदकान्मुरान् व्यर्दय विशेषेण नागस्य ॥

बृहस्पते अति यदृयो अर्हा ह्युमद्विभाति ऋतुमजनेषु ।
यद्दीदयच्छर्यस ऋतप्रजात् तदुस्मासु द्रविणं धेहि चित्रं ॥ १५ ॥

वृहस्पते । अति । यत् । ज्यैः । अर्हान् । सुभत् । त्रिभति ।
 ऋतुभत् । जनेषु ॥ यत् । दीदर्यत् । शर्वसा । ऋतुप्रजात् । तत् ।
 अस्मासु । द्रविणं । धेहि । चित्रं ॥ १५ ॥

ऋतप्रजात सलेनोत्पन्न हे वृहस्पते अर्थे श्रेष्ठो ब्राह्मण. सर्वान् कामानतीत्य यद्-
 द्वावर्चस तेजोऽर्हात् पूजयेत् । अर्हं पूजाया रेव्याङ्गमः । जनेषु ब्राह्मणेषु सुभत् ।
 रीतियुक्तं ऋतुमत् ज्ञानोपेतं यद्ब्रह्मवर्चस विभाति विशेषेण दीप्यते । यच्च शर्वसा
 यत्नेन स्वाश्रयं जनं दीदर्यत् । दीदर्यविदीप्तिर्कर्मा । दीपयति । चित्रं चायनीयं तद्-
 द्वावर्चसरूप द्रविणमस्मासु धेहि निधेहि । यद्वा अर्थे उदारोऽपि खया दत्तं धन-
 मतीवार्हात् धरधीत । यच्च लक्ष्यं धन जनेषु तव स्त्रोत्रं पुत्राणिपु रीतियुक्तं कर्म-
 साधनं च विभाति । यच्च धनं शर्वसात्तदित्युद्धृष्टा दीदर्यत् स्वाश्रयं दीपयति तादृशं
 धनमस्मासु धेहि । तथा च ब्राह्मण । वृहस्पते अति यदर्थो अर्हादिलेतया परिदन्प्राते-
 जस्त्वामो ब्रह्मवर्चसकामोऽतीवाभ्यान्ब्रह्मवर्चसमर्हति सुमदिति सुमदिव वै ब्रह्मवर्चस
 विभातीति वीव वै ब्रह्मवर्चसं भाति बर्हीदर्यच्छवस ऋतप्रजातेति दीदर्येव वै ब्रह्म-
 वर्चस तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रमिति चित्रमिव वै ब्रह्मवर्चस ब्रह्मवर्चसी ब्रह्मय-
 चासी भवतीति । ४. ११.

मा नः स्तेनेभ्यो ये अभिद्रुहस्पदे निरामिणो रिपवोऽज्ञेषु
 जागृधुः । आ देवानामोर्हते वि त्रयो हृदि वृहस्पते न परः
 साम्नो विदुः ॥ १६ ॥

मा । नः । स्तेनेभ्यः । ये । अभि । द्रुहः । पदे । निरामिणः ।
 रिपवः । अज्ञेषु । जागृधुः ॥ आ । देवानां । ओर्हते । वि । त्रयः ।
 हृदि । वृहस्पते । न । परः । साम्नः । विदुः ॥ १६ ॥

हे वृहस्पते नोऽस्मान् स्तेनेभ्यः । स्वानमसि येष्विति स्तेनाक्षौरा. तेभ्यो मा
 दा. । तान् दर्शयति । ये चौरा हृहः प्राणद्रोहस्य पदे स्थाने निरामिणो नितरां रम-
 णशीला रिपवो हिसकाः सतोऽज्ञेषु परकीयेष्वभिजागृधु अभिकाशंति । शृषु अभि-
 प्रांशया ण्डि स्तं । ये च देवानां विप्रयो विशेषेण वर्जने । मी व्ही इति धातू
 वर्जने वर्तते । य एवं विद्वान् दक्षिणां प्रतिशृद्धाति नैनं दक्षिणा खीनातीलेकस्य वर्ज-
 नाथे दृष्टत्वादपरस्यापि वर्जनार्थत्वं । तद् हृदि सङ्गीये वृहस्प आ ओर्हते आवर्हति ।
 देवानां यागान् सुवीध न चरवामेति मन्यंत इति यावद् । तेभ्योऽस्मान् मा दा इति
 समन्वयः । ये पुमांसः साम्न. सामनयात्कतः परः परस्तादन्वुद्धृतं साम यद्रशोत्रं ।

साम वै रक्षोहेति न निदु न जानन्ति । नितु सर्वेषामकं साम सामेव विदुषो-
ऽस्मान् स्तनेभ्यो ना दा ॥

विश्वेभ्यो हि त्वा भुवनेभ्यस्परि त्वष्टार्जनत्सान्नः साम्नः
कविः । स ऋणचिदृणया ब्रह्मणस्पतिर्द्रुहो हुता मह ऋतस्य
धर्तरि ॥ १७ ॥

विश्वेभ्यः । हि । त्वा । भुवनेभ्यः । परि । त्वष्टा । अर्जनत् । सा-
न्नः । साम्नः । कविः ॥ सः । ऋणऽचित् । ऋणऽयाः । ब्रह्मणः । पतिः ।
द्रुहः । हुता । महः । ऋतस्य । धर्तरि ॥ १७ ॥

हे ब्रह्मणस्पते त्वष्टा प्रजापतिर्विश्वेभ्यो भुवनेभ्यस्परि सर्वेभ्यो भूतजातेभ्य उत्कृष्टं
त्वामजनदि अजीजनत् खलु । ततस्त्वं साम्न. सर्वेषामपि साम्न. कविः । कु शब्दे ।
अच इरिति इप्रलयः । उच्चारयिता वर्तसि । यद्वा कवि. ऋतदर्शा त्वष्टा साम्न-
सान्न. सर्वेषामपि साम्न सारेण स्वामजीजनत् । किंच स ब्रह्मणस्पतिर्महो महत् ऋतस्य
यज्ञस्य धर्तरि धारके यजमाने ऋणचित् स्तोत्रनाममृणमिव चिनोदीति ऋणचित् ।
किंच ऋणया पापरूपस्य ऋणस्य आवयिता पृथक्कर्ता च द्रुहः वर्मणो द्रोमधुरयुरस्य
हुता भवेति ॥

तव श्रिये व्यजिहीत पर्वतो गवां गोत्रमुदसृजो यद-
गिरः । इद्रेण युजा तमसा परीवृतं बृहस्पते निरपामौञ्जो
अर्णवं ॥ १८ ॥

तव । श्रिये । वि । व्यजिहीत । पर्वतः । गवां । गोत्रं । उन्ऽअ-
सृजः । यत् । अंगिरः ॥ इद्रेण । युजा । तमसा । परिऽवृतं । बृहस्पते ।
निः । अपां । औञ्जः । अर्णवं ॥ १८ ॥

अगिरः आगिरस दे बृहस्पते गवागवारको बलेनाधिष्ठितः पर्वतस्तव धिय आध-
यनार्थं व्यजिहीत विरुतद्वारतामगच्छत् । ततस्त्वं यद्यदा गोत्रं । इतिश्रवत्वच-
येति समूहार्थे प्रप्रलयः । गवासमूदमुदसृजः निरगमयः । तदद्रेण युजा सहस्रेण
युक्तस्त्वं तमसा वृनासुरेण परितृतं परित आकातमपामर्णवं स्थानभूतं मेघं निरौञ्जः
नितरामधोमुत्तमकार्याः ॥

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यंता सूक्तस्य बोधि तनयं च जिन्य ।
विश्वं तद्भद्रं यदयति देवा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥१९॥

ब्रह्मणः । पते । त्वं । अत्य । यंता । सुऽऽत्स्य । वोधि । तन्नयं ।
 च । जिन्व ॥ विश्वं । तत् । भद्रं । यत् । अर्वति । देवाः । बृहत् ।
 वदेम । विदधे । सुवीराः ॥ १९ ॥

हे ब्रह्मणस्पते ब्रह्मणा स्तोत्राणामधिपते अस्य जगतो यंता नियामकत्वं सूक्तसा-
 स्मदीयमिदं ब्राह्मणस्पतं सूक्तं बोधिं पुष्यस्य । त्वं तन्नयं पुनरौनादिकक्षणं संतानं
 च जिन्व । जिवि. प्रीणनार्थः । छोटि रूपं । प्रीणय । भवादशा देवा यदर्वति रक्षति
 तत्तादृशं विश्वं सर्वं भद्रं कल्पार्थं भवति । अतो वयं विदधेऽस्मिन्यज्ञे सुवीराः शोभन-
 पुनरौना सतो बृहद्व्यभूतामिदं स्तोत्रं वदेम ब्रूयाम ॥

(मं० २ सू० २८)

८.

इदं कवेरादित्यस्य स्वराजो विश्वानि सात्यभ्यस्तु महा ।
 अति यो मन्द्रो यजथाय देवः सुकीर्तिं भिक्षे वरुणस्य
 भूरः ॥ १ ॥

इदं । कवेः । आदित्यस्य । स्वऽराजः । विश्वानि । संति । अभि ।
 अस्तु । महा ॥ अति । यः । मन्द्रः । यजथाय । देवः । सुऽकीर्तिं ।
 भिक्षे । वरुणस्य । भूरः ॥ १ ॥

कवेः आतर्दशिन आदित्यस्यादिते. पुत्रस्य स्वराजः स्वयमेव राजमानसेश्वरस्य वा
 वरुणस्येदं इति. स्तोत्रं वा यजमानः करोतीति शेषः । स च विश्वानि सर्वाणि सति
 द्वितीयभावविकारभावि भूतजातानि महा महिम्ना वरुणप्रसादाद्व्येनाभ्यस्तु अग्नि-
 भवतु । यो देवो योतमानो वक्ष्यो यजथाय यज्ञे पुरुषाय अति अतिशयेन मद्रं सुखो
 रूपयिता वा भवति तस्य भूरर्भर्तुर्वरुणस्य सुकीर्तिं शोभनां सुति भिक्षे प्राप्ये ।
 यद्वा वरुणस्येति तृतीयार्थे पद्ये । तेन वरुणेन दातव्यां शोभनां कीर्तिमहं याचे ॥

तर्षं प्रते सुभर्गासः स्वाम् स्वाध्यां वरुण तुष्टुवांसः । उप-
 यन उपसां गोर्मतीनामप्रयो न जरमाणा अनु धून् ॥ २ ॥

तर्षं । प्रते । सुऽभर्गासः । स्वाम् । सुऽआध्याः । वरुण । तुष्टुऽवांसः ॥
 उपऽजयने । उपसां । गोऽर्मतीनां । अप्रयः । न । जरमाणाः । अनु ।
 धून् ॥ २ ॥

हे वरुण स्वाध्वः शोभनाध्यानास्तुष्ट्वासः स्तुतवन्तो वयं तव अते त्वरीवे परितर-
णाद्ये कर्मणि वर्तमानाः सुमगासः स्वाम शोभनघना भवेम । अपि च गोमतीना
रदिमभिर्बुधानामुपसासुपादेन उपागमने सत्यमयो न यमानपोऽभिहोनादिकर्मार्थं
समिष्यन्ते एवमनुचून् अनुदिनं जरमणास्त्वा स्तुवन्तो वयं दीप्यमाना भवेम ॥

तव स्वाम पुरुवीरस्य शर्मन्तुरुशंसस्य वरुण प्रणेतः । यूयं
नः पुत्रा अदितेरदब्धा अभि क्षमध्वं युज्याय देवाः ॥ ३ ॥

तव । स्वाम । पुरुवीरस्य । शर्मन् । उरुशंसस्य । वरुण । प्रणे-
तुरिति प्रणेतः ॥ यूयं । नः । पुत्राः । अदितेः । अदब्धाः । अभि ।
क्षमध्वं । युज्याय । देवाः ॥ ३ ॥

हे प्रणेतः सर्वस्य जगतः प्रकषेण नेतवेषु पुरुवीरस्य पुरुभिर्वहुभिर्वरिषेणेतस्य ।
यद्वा पुरुणा षड्भूना शत्रूणां विशेषेण प्रेरकस्योरशंसस्योत्तमिर्बहुभिः स्तुतमानस्य तव
शर्मन् शर्मणि तुषे गृहे वा स्वाम । अदितेः पुत्रा मिनादयः । परमपि छदसीति
परस्य पश्वंतस्य पूर्वामंत्रिकागवद्भावेनानुप्रवेशात् पदद्वयसमुदाश्रयाद्यधिकं सर्वानुदा-
सत्वं । अदब्धाः क्षत्रुनिरहिंशिताः एवंभूता हे देवाः यूयं नोऽस्मान् कृतापराधान्
युज्याय सख्यायामिक्षमार्थं अस्मानिः हृतमपरार्थं सहर्षं ॥

प्र सीमादित्यो असृजद्विधर्ता ऋतं सिध्वो वरुणस्य
यन्ति । न श्राम्यन्ति न वि मुचन्त्येते वयो न पसू रघुया
परिज्मन् ॥ ४ ॥

प्र । सी । आदित्यः । असृजन् । विऽधर्ता । ऋतं । सिध्वः ।
वरुणस्य । यन्ति ॥ न । श्राम्यन्ति । न । वि । मुचन्ति । एते । वयः ।
न । पसूः । रघुया । परिज्मन् ॥ ४ ॥

विधर्ता सेतुरिव जलस्य विधारवितादित्योऽदितेः पुत्रो वरुण ऋतं विधारणहेतुमूर्तं
सखं । यद्वा नदीनामुपादानमृतमुदकं सीं सर्वतः प्रासृजत् वर्षेण सृष्टवान् । अणोऽ-
प्रगृह्यत्यानुनासिक इत्याकारः सानुनासिकः । तेन वरुणस्यतेन सिध्वः स्पंदनशीला
नद्यो वन्ति गच्छन्ति प्रवहन्ति । एते सिध्वो न श्राम्यन्ति आति न प्रासृजन्ति न विमु-
चन्ति उपरता न भवन्ति । अनलस्यः सर्वदैकरूपेण प्रवहन्तीत्यर्थः । एतदेवोच्यते ।
वयो न वयः पक्षिण इव रघुया रघवः क्षीम्रगामिनः परिज्मन् परिज्मनि भूम्या पसूः
पतन्ति गच्छन्ति । पालु गतौ । त्रिद्व्युषि त्रिपल्लोऽष्टदसीत्युपधात्वोपः । स्थानि-
वद्भावादिर्वचनादि । रघुया इत्यत्र स्यात् सुलगिति जसो यानादेशः ॥

वि मच्छ्र्थाय रक्षनामिवागं ऋध्याम ते वरुणं सामु-
त्स्यं । मा तंतुं छेदि वर्यतो धिर्यं मे मा मात्रां शार्यपसः
पुर ऋतोः ॥ ५ ॥

वि । मत् । अथय । रक्षनां ऽइव । आगः । ऋध्याम । ते । वरुण ।
साम् । श्रुत्स्यं ॥ मा । तंतुः । छेदि । वर्यतः । धिर्यं । मे । मा ।
मात्रां । शारि । अपसः । पुर । ऋतोः ॥ ५ ॥

हे वरुण मत् मत्सकाशात् रक्षनामिव रञ्जुमिवागो विहिताननुष्ठानजनितं पापं
विश्रयय शिथिलीकुरु । विमोचयेत्यर्थः । ते त्वत्संयंघिन ऋत्सोदकस्य पूर्णं सां
नदी । सा इति नदीनाम । ताभूष्याम रुनेमहि । अपि च धिर्यं कर्म वर्यतः संत-
न्वतो मे मम तंतुः कर्मसंततिर्मा छेदि छिन्नो मा भूत् । नरैतयेत्यर्थः । तथा ऋतोः
सामािकालासुरा पूर्वमपसः कर्मणो मात्रा शरीरं प्राच्योदीच्यांगलक्षणं मा शारि ।
शीर्षं विकलं मा भूत् ॥ मृ हिंसायां । कर्मणि उद् । पुर ऋतोः इत्यत्र ऋत्सक
इति प्रकृतिभावः ॥

अपो सु म्यक्ष वरुण भियसं मत्स्र्वाळृतावोऽनु मा
गृभाय । दामेव वत्साद्वि मुमुग्ध्यंही न हि त्वदारे निमिर्प-
श्चनेशे ॥ ६ ॥

अपो इति । सु । म्यक्ष । वरुण । भियसं । मत् । संराट् । ऋत्तऽवः ।
अनु । मा । गृभाय ॥ दामेऽइव । वत्सात् । वि । मुमुग्धि । अंहः ।
नहि । त्वत् । आरे । निऽमिर्पः । चना । ईशे ॥ ६ ॥

हे वरुण भियसं भयं मत् मत्तः सु सुतु अपो म्यक्ष । अपगमय । हे सम्राट् सम्य-
प्राजमान हे ऋतावः सत्यवत् यत्नवन्वा वरुण मा मामनुगृभाय । अनुगृहाण ॥ छंदसि
शायजपीति श्रः शायजादेशः । ह्रस्वोर्भे इति भर्त्तं । अपि च दामेव वत्सान् यथा
दोग्धा वसस्रक्कासाह्वयनीं रथुं विमुंचति तथाऽहः पापं मत्स्र्कासाद्विमुमुग्धि
विमुंच । छंदसः शपः भुः । पृथक्कुरु । त्वदारे त्वतो दरदेशे वर्तमानः । त्वदन्य
इत्यर्थः । त्वतोऽन्यः कथित् निमिर्पश्चन निमिर्पस्यापि क्षिपिपश्मचलनस्यापि नहीशे
नेष्टे । त्वमेवेश्वर इत्यर्थः । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तत्रोपः ॥

मानो वधैर्वरुण ये तं इष्टावेनः कृण्यंतमसुर श्रीणांति ।
मा ज्योतिपः प्रवसथानि गन्त्वि पू मृधः शिश्रथो जीवसे
नः ॥ ७ ॥

मा । नः । वधेः । वरुण । ये । ते । इष्टौ । पर्जनः । कृष्णंते । अमुर ।
भ्रोणंति ॥ मा । व्योतिषः । प्रऽवसयानि । यन्म् । वि । सु । मृधः ।
शिश्रधः । जीवसे । नः ॥ ७ ॥

हे वरुण नोऽस्मान् वधेर्हेननसाधनेरायुधेर्मा हिंसीरिति शेषः । हे अमुर वायव्यां
गिरसितः ते त्वदीय इष्टौ यद्दे एनो पिहिताननुष्ठानेन जनिंतं पथं कृष्णंतं कुर्वंतं पुरपं
ये वधा भ्रीणति हिंसति तैरिति पूर्वत्र संबन्धः ॥ श्रीप् हिंसायां कैवादिक् । अपि च
व्योतिषो वृहे वर्तमानादोः सौरप्रसादाद्वा प्रवत्तयानि प्रवातान्मा गन्म मा गच्छाम् ।
यवेदा वृहे वर्तमानः सूर्य पश्यंखिरबालं जीवेगमिलयं ॥ गमेत्सुति मंत्रे पठेति च्छे-
हंर । तथा नोऽस्माकं जीवधे जीवनाय मृधो हिंसकान् सु सुपु विशिधध. विश्लेषन ।
याधसेत्यर्थः ॥

नमः पुरा तं वरुणोत् नूनमुतापरं तुविजात ब्रवाम । त्वे
हि कं पर्वते न श्रितान्यप्रच्युतानि दूळभ ब्रतानि ॥ ८ ॥

नमः । पुरा । ते । वरुण । उत । नूनं । उत । अपरं । तुविऽजात ।
ब्रवाम् ॥ त्वे इति । हि । कं । पर्वते । न । श्रितानि । अप्रऽच्युतानि ।
दुऽदृभ । ब्रतानि ॥ ८ ॥

हे वरुण पुरा पूर्वस्मिन्वाटे ते तुभ्यं नमो नमस्तारप्रतिपादकं नम इति शब्द-
वादिप्य । उत अपि च नूनमद्यापि ब्रवाम । उत अपि च हे तुविजात यदुपु प्रदेसेषु
शत्रुभूत मरुणापरमागामिन्यपि काले नमःशब्दं ब्रवाम उच्चारयाम । कस्मादिति
चेदुच्यते । दूळभ दुर्दभ दंभितुं हिंशितुमशक्य । दुरो दाशनाशदमप्येषु । पा० ६.
३. १०९. ५. । इति रेफस्योत्वमुत्तरपदादेः मृत्वं च कमिलेतत्पादपूरणं ॥ हि यस्मात्
त्वे त्वयि पर्वते न शिलोचय इवाप्रच्युतान्यन्ये. प्रच्यायशितुमशक्यानि प्रतानि
कर्माणि विपरणानि श्रितानि आश्रितानि । तस्मादित्यर्थः ॥

परं ऋणा सावीरध मत्कृतानि माहं राजन्नन्यकृतेन भोजं ।
अव्युष्टा इन्नु भूर्यसीरुपास आ नो जीवान्यरुण तामुं शाधि ॥ ९ ॥

परां । ऋणा । सावीः । अर्थ । मत्कृतानि । मा । अहं । राजन् ।
अन्यकृतेन । भोजं ॥ अव्युष्टाः । इत् । नु । भूर्यसीः । उपसीः ।
आ । नः । जीवान् । वरुण । तामुं । शाधि ॥ ९ ॥

हे वरुण ऋणा ऋणानि पित्रादिभिः कृतान्यस्मान्निर्देयानि परा सावीः पराशुव
पराधीनं प्रेरय । पू प्रेरणे छांदसो लुङ् । अथ अपुना मत्कृतानि मया निष्पादि-

तानि ऋणानि पराश्रय । अपि च हे राजन् स्वामिन् वरुण अहमन्यवृतेनान्यैरजितेन
घनेन मा भोजं भोगं मा लभेयं । किं कारणमिति चेदुच्यते । भूयसीर्भूयसो बहुतरा
उपसोऽप्युष्टा इन्नु सरामव्युष्टा एव । अपररात्रिपूत्याय ऋणानि चितयती जायती
मम व्युष्टा अप्यव्युष्टकल्या आसन् । हे वरुण तातृषःसु नोऽस्मान् जीवान् जीवनवत
आशाधि आ समंतादनुशिष्टान् कुरु । ऋणान्यपहृत्य भोगपर्याप्तं घनं प्रयच्छेत्पर्यः ॥

यो मे राजन्युज्यो वा सखा वा स्वमे भयं भीरवे मह्य-
माह । स्तेनो वा यो दिप्सति नो वृको वा त्वं तस्माद्वरुण
पाह्यस्मान् ॥ १० ॥

यः । मे । राजन् । युज्यः । वा । सखा । वा । स्वमे । भयं ।
भीरवे । माह । आह ॥ स्तेनः । वा । यः । दिप्सति । नः । वृकः ।
वा । त्वं । तस्मात् । वरुण । पाहि । अस्मान् ॥ १० ॥

हे राजन् वरुण मे मदीयो युज्यो योजनसमर्थः पित्रादिर्वा सखा समानख्यातो
बांधवो वा स्वमे वृष्टं लक्ष्मियं भयं भीरवे भयभीलाय मह्यं य आह ब्रूते । तथा स्तेन-
खोरो वा वृकोऽरण्यश्वा वा यो नोऽस्मान् दिप्सति जिघांसति ॥ सनीवंतथेति
विकल्पनारिढमानः । दंभ इवेतीलं । हे वरुण त्वं तस्मात्सर्वस्मादस्मान्पाहि रक्ष ॥

माहं मघोनो वरुण प्रियस्य भूरिदान् आ विदं शूनमापेः ।
मा रायो राजन्सुयमादवस्थां बृहद्देम विदथे सुवीराः ॥ ११ ॥

मा । अहं । मघोनः । वरुण । प्रियस्य । भूरिदानः । आ । विदं ।
शूनं । आपेः ॥ मा । रायः । राजन् । सुज्यमान् । अर्च । स्यां । बृहत् ।
वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ११ ॥

हे वरुण मघोनो घनवतः प्रियस्वानुबलस्य भूरिदानो भूरिबहुलस्य दातुरावत्साहं
मा आविदं मावेदयानि आवेदतं विज्ञापनं मा करवापि । किं तदनावेद्यं । आपेर्ज्ञोतेः
शूनं शून्यं दारियं । वर्षणोपस्थांसः । यद्वा शूनं गतं प्रातं दारियं । हुजोश्चि
गतिवृद्धोः । श्वीरितो निष्ठायाभितींद्रप्रतिषेधः । यजदित्वाहसंप्रसारणं । ओदितथेति
नकारः । वृषादित्वादासुदात्तत्वं । एतदुक्तं भवति । अस्मदीयाः पुत्रादयः क्षुधिता
इति प्रभुप्रभुसमीपेऽभिधाय यावमानो, मा भूवमिति । हे राजन् हुपमाह । ब्रुतु
नियम्यतेऽनेन पुरुरो गृह इति हुयमः ॥ ईपदुःसुष्विति रत्न ॥ तादृशाश्रयो धनान्मा-
वस्थां अवयुल स्थितो मा भूवं । वयं सुवीराः सोमनपुत्रा विदये गृहे गृहे वर्तमानाः
संतो ब्रह्म प्रौढं स्त्रोत्रं वदेम उच्चारयाम ॥

(मं० २ सू० ३८.)

९.

उदु प्य देवः सविता सवार्यं शश्वत्तमं तदपा वह्निरस्यात् ।
नूनं देवेभ्यो वि हि धाति रत्नमथाभजद्गीतिहोत्रं स्वस्तौ ॥ १ ॥

उत् । ऊं इति । स्वः । देवः । सविता । सवार्यं । शश्वत्तमं ।
तत्सर्वापाः । वह्निः । अस्यात् ॥ नूनं । देवेभ्यः । वि । हि । धाति ।
रत्नं । अर्थ । आ । लभजत् । धीतिऽहोत्रं । स्वस्तौ ॥ १ ॥

स्वः स देवो द्योतमानः सविता उवाच लोकानां प्रसवायानुज्ञायै शश्वत्तमं प्रति-
दिनमुदस्यात् उतिष्ठति । वीदशः सविता । तदपाः तत्प्रसवकर्मा ॥ अपः अग्नः
इति कर्मनामसु पाठान् । वह्निवोदा जगतां । किंच नूनं सप्रति देवेभ्यः स्तोत्रभ्यो
रत्नं धनं वि हि धाति प्रव्यञ्जति । हीति पूरणे । अथ अपि च धीतिहोत्रं क्रांत-
मसं यजमानं सखापविनाशे ज्ञेमे आभजत् भागिनं करोतु । यद्यपि स्वस्तिमस्यो
विभक्तयंतनिर्दिष्टशब्दपरस्वभाष्यपर्यवसानादर्थपणे भवति ॥

विश्वस्य हि श्रुष्टये देव ऊर्ध्वः प्र वाहवां पृथुपाणिः
सिसर्ति । आपश्चिदस्य व्रत आ निर्मृत्रा अयं चिद्रातो रमते
परिज्मन् ॥ २ ॥

विश्वस्य । हि । श्रुष्टये । देवः । ऊर्ध्वः । प्र । वाहवां । पृथुपाणिः ।
सिसर्ति ॥ आपः । चित् । अस्य । व्रते । आ । निर्मृत्राः । अयं ।
चित् । वार्तः । रमते । परिज्मन् ॥ २ ॥

देवो द्योतमानः सविता पृथुपाणिर्यहाकारो विश्वस्य श्रुष्टये जगतः शुद्धापोर्ध्वं
उन्नतः सान् वाहवा वाहू प्रसिसर्ति प्रसारयति । आपश्चिद् आपोऽप्यस्य व्रते प्रस-
वार्ये कर्मणि सति । व्रतं कर्त्तव्यमिति तन्नामसु पाठान् । आ ज्ञदंत इति शेषः ।
तासु निर्मृत्रा नितरां शौचविभ्यो गंगादिरूपेण जगत्पावर्षतीत्यर्थः । अयं चिद्रातोऽ-
यमपि वायुः परिज्मन् परितो गते व्यासेऽन्तरिक्षे रमते ॥

आशुभिश्चिदान्वि मुञ्चाति नूनमरीरमुदतमानं चिदेतोः ।
अह्यर्षूणां चिन्त्ययां अविप्यामनु व्रतं सवितुर्मोक्षयागात् ॥ ३ ॥

प्राप्तुञ्छि । चिन् । यान् । वि । नुच्चाति । नून । अरारमत ।
अतमान । चिन् । एतोः ॥ अह्यपूर्णा । चिन् । नि । अयान् । अविप्या ।
अनु । न्त । सवितुः । मोकी । या । अगान् ॥ ३ ॥

वाद् गच्छत् सविता जागृन्निधिच्छीघ्रागामिमिरपि रस्मिन्निवमुच्चाति विमुच्यते ।
नूननिनि पूरुष । अतमान चित्ततत्त गच्छतमपि जनमेतोर्गनादरारमत उपरम-
यति । किञ्च अह्यपूर्णाचित् । अहिनाहृत्तार शत्रुनपल्लनिच्छतीत्यह्यं । तेषामप्य-
विप्या गमनेच्छा न्ययात् नियच्छति । सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्य प्रत वर्मानु पथा
न्मानी रात्रि । मोकी शोधीति रात्रिनामसु पाठान् । आगात् जाच्छति ।
सवितुश्चैशेपरतो रात्रिरागच्छतीति यावत् ॥

पुनः समव्यद्वित्तं वयती मध्या कतान्यंधाच्छकमधीरः ।
उत्संहायास्याह्वयुं तूरदधररमतिः सविता देव आगात् ॥ ४ ॥

पुनरिति । सं । ह्वयुत् । विस्तृत । वयती । मध्या । एतोः । नि ।
अधात् । शकम । धीरः ॥ उन् । मऽह्वयं । अस्थात् । वि । क्तुन् ।
अदधः । अरमतिः । सविता । देवः । आ । अगात् ॥ ४ ॥

वयती वज्र वयली नारीव रात्रिविततमालोक पुनः समव्यत् सवेद्यते । पुनः
शब्द पूर्वेषुरप्येवमत्रापिदिति सोतयति । धीरः प्राज्ञोपि सर्वो जेव क्तो किय
मण वम । क्तो कर्तवा इति तेषामसु पाठान् । शकन क्तुं शक्यमपि मध्या
मध्य उपक्रात् वर्मानिसमाप्येत्यथ । न्यधात् निहितवान् । सवितुं परत इति
श्लेष । सर्वो लोऽ सहाम शब्दां विहायोदस्थात् अवशिष्ट धर्मं कर्तुं पुनरुत्तिष्ठति ।
सपूर्वो जहाति शशपरिलगने वतते । तथा च ध्रुयते । कति शयानो भवति सवि
दान्तु द्वापर इति । सविता सर्वस्य प्रसविता सूर्योऽरमतिरुपरतिर्देवो सोतमान
आगात् जागच्छति । उदेतीति यावत् । ऋक् कालविशेषाथ व्यदधं विशरयति ॥

नानाकांसि दुयं विश्वमायुषि तिष्ठते प्रभवः शोको
अग्नेः । ज्येष्ठं माता सूनवे भागमाधादन्वस्य केतमिपितं
सवित्रा ॥ ५ ॥

नाना । ओकांसि । दुयः । विश्वं । आयुः । वि । तिष्ठते । मऽभव ।
शोकः । अग्नेः ॥ ज्येष्ठं । माता । सूनवे । भागं । आ । अधात् । अनु ।
अस्य । केतं । इपितं । सवित्रा ॥ ५ ॥

प्रभवः प्रभूतोऽग्नेः शोकस्तेजो दुर्वो गृहो गृहे भवो नानौकांसि यजमानानां
 द्युग्भूतान्गृहान्वितिष्ठते अधितिष्ठति । विश्वमायुः सर्वमन्नं चापितिष्ठति । आयुः
 सन्तुवेखजनामसु पाठात् । मातोषाः सवित्रान्विषितं प्रेषितमस्य केतं प्रज्ञापकमग्ने-
 ज्येष्ठं प्रथममिहोत्राख्यं भागं सन्वेऽभय जायात् आदपाति ॥

समावर्तति विष्टितौ जिगीषुविश्वेषां कामध्वरतामभूत् ।
 शश्याँ अपो विकृतं हित्वागादनु व्रतं सवितुदैव्यस्य ॥ ६ ॥

संऽआवर्तति । विऽस्थितः । जिगीषुः । विश्वेषां । कामः । चरतां ।
 अमा । अभूत् ॥ शश्याँ । अपः । विऽकृतं । हित्वा । आ । अगात् ।
 अनु । व्रतं । सवितुः । दैव्यस्य ॥ ६ ॥

जिगीषुर्विजयेच्छुयोद्धा विष्टितो युद्धार्थं प्रस्थितः समावर्तति समावर्तयति ।
 विश्वेषा सर्वेषा चरता जगमानाममा । अमा दम इति गृहनामसु पाठात् । गृहं प्रति
 कामोऽभूत् भवति । शश्यान् निलं कर्मरतोऽपः कर्म विकृतमपैकृतं हित्वा हि-
 खागात् गृहमागच्छति । एतत्सर्वं दैव्यस्य दिवि भद्रस्य सवितुः प्रेरकस्य ह्यस्य
 व्रतमन्तामयाह्यं कर्मणु जायत इत्यर्थः ॥

त्वया हितमप्यमप्सु भागं धन्वान्वा मृगयसो वि तस्थुः ।
 वनानि विभ्यो नकिरस्य तानि व्रता देवस्य सवितुर्मिनन्ति ॥७॥

त्वया । हितं । अप्यं । अप्सु । भागं । धन्वं । अनु । आ ।
 मृगयसः । वि । तस्थुः ॥ वनानि । विऽभ्यः । नकिः । अस्य । तानि ।
 व्रता । देवस्य । सवितुः । मिनन्ति ॥ ७ ॥

हे सवितस्त्वयाप्यन्तरिक्षे । आप. पृथिवीत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । अलाधारे वा
 हितं निहितमप्यमपां संबन्धिन् भागं धन्वानु निर्जलप्रदेशेष्वप्येषु मृगयसो मृगय-
 गाणा मृगा आ समन्तादितास्युः अधितिष्ठति । किं वनानि वृक्षा विन्याः पक्षिभ्य
 आपाटादिरूपेण त्वया भागो दत्तः । अस्य देवस्य सवितुस्त्वानि तादृशानि व्रता
 व्रतानि कर्मानि नकिर्मिनन्ति केऽपि न हिंसन्ति ॥

याद्राध्यं वरुणो योनिमप्यमनिशितं निमिषि जर्भुराणः ।
 विश्वो मातृाडो व्रजमा पशुर्गात्स्यशो जन्मानि सवित्ता
 व्याकः ॥ ८ ॥

यात्स्राध्यं । वरुणः । योनिं । अप्यं । अनिऽशितं । निऽमिषिं ।
जभुराणः ॥ विश्वः । मातृाडः । ऋजं । आ । पशुः । गात् । स्थऽशः ।
जन्मानि । सविता । वि । आ । अकुरित्यकः ॥ ८ ॥

वरुणो याद्राध्यं यातां गच्छतां राष्यं राघनीयमप्यमातुं योग्यमनिशितमतीक्ष्णं ।
सुखकरमिति यावत् । योनिं स्थानं निमिषि निमेषे तु सवितुरस्त्रमये सति विभ्रमार्थं
प्राणिभ्यः प्रयच्छति । वरुणस्य रात्रेर्निर्वाहप्रदात् । जभुराणो मृतं गच्छन् विश्वः
सर्वो मातृाडो मृताद्भिषादंडादुत्पद्यमानः पश्यामात् आगच्छति । विश्वः पशुरपि
भ्रजे योष्टमागात् । सविता प्रेरकः स्थशः स्थाने स्थाने जन्मानि जातानि भूतानि
व्याकः पृथगकार्षात् ॥

न यस्येद्रो वरुणो न मित्रो व्रतमर्यमा न मिनंति रुद्रः ।
नारातयस्तमिदं स्वस्ति हुवे देवं सवितारं नमोभिः ॥ ९ ॥

न । यस्य । इंद्रः । वरुणः । न । मित्रः । व्रतं । अर्यमा । न ।
मिनंति । रुद्रः ॥ न । नारातयः । तं । हुवं । स्वस्ति । हुवे । देवं ।
सवितारं । नमोऽभिः ॥ ९ ॥

यस्य सवितुर्देवस्य व्रतं प्रयत्नार्थं मर्गेद्रो न मिनति न हिनस्ति । वरुणश्च न
मिनति । मित्रधार्यमा च न मिनति । रुद्रश्च न मिनति । नारातयोऽनुराध न मिनंति
मिनतीति श्रुतमाख्यातं यथायोगं विपरिणामेन प्रलोक्यमभिर्ध्वष्यते । तं सवितारं
सर्वस्य प्रेरकं देवं द्योतमानमिदमिदानीं नमोमिरक्षरूपैर्दिविभिः सह । नमः आयु-
रित्यन्ननामसु पाठत् । स्वस्ति क्षेमाय हुवे स्वामि ॥

भगं धियं वाजयंतः पुरंधिं नराशंसो मास्पतिर्नो अब्याः ।
आये वामस्य संग्रथे रयीणां प्रिया देवस्य सवितुः स्याम ॥ १० ॥

भगं । धियं । वाजयंतः । पुरंधिं । नराशंसः । माः । पतिः । नः ।
अब्याः ॥ आऽअये । वामस्य । संग्रथे । रयीणां । प्रियाः । देवस्य ।
सवितुः । स्याम ॥ १० ॥

भगं भजनीयं धियं ध्यातव्यं पुरंधिं पुरस्य धारयितारं बहुप्रज्ञं वा सवितारं ।
पुरंधिर्बहुमिरिति यास्कः । वाजयंतो वाजिनं बलिनं हुवंतः । विभ्राकव्यलयः ।
न. सुपतोऽस्मान् नराशंसो नरैः शंसनीयो मास्पतिर्देवपत्नीनां पतिश्छंदसा पतिर्वा ।
तथा च श्रूयते । छंदांसि वै मा इति उत मा व्यंतु देवपत्नीपिति च । सविता व्याः ।

अव्यात् । किंच नामस्य धनस्य रपीणां पशूनां च । तथा च भ्रूयते । पशवो वै रजि-
रिति । आप्य आगमने संगये संगमने च निमित्ते देवस्य द्योतमानस्य सवितुः प्रेर-
कस्य नमं प्रियाः स्वाम भवेम ॥

अस्मभ्यं तद्विद्वो अद्भ्यः पृथिव्यास्त्वया दत्तं काम्यं राध
आ गात् । शं यस्तोतृभ्यं आपये भवात्युरुशंसाय सवित-
र्जरित्रे ॥ ११ ॥

अस्मभ्यं । तत् । विद्वः । अद्भ्यः । पृथिव्याः । त्वया । दत्तं ।
काम्यं । राधः । आ । गात् ॥ शं । यत् । तोतृभ्यः । आपये ।
भवाति । उरुशंसाय । सवितः । जरित्रे ॥ ११ ॥

हे सवितः अस्मभ्यं ज्ञया दत्तं तत् प्रदिद्धं काम्यं कमनीयं राधो धनं दिवो सुलो-
कात् अद्भ्योऽन्तरिक्षलोकात् पृथिव्या भूमेधागात् आगच्छतु । किंच तोतृभ्यः
स्तोतृणामापये बंधवे तदंशगाय यदनं शं सुलकरं भवाति भवेद् उरुशंसाय बहुसु-
तवे जरित्रे स्तोत्रे मद्यं । जरिता काशरिति स्तोत्रनामसु पाठात् । हे सवितः
तत्प्रवच्छ ॥

(मं० ३ सू० ९.)

१०.

सखायस्त्वा ववृमहे देवं मर्तास ऊतये । अपां नपातं
सुभगं सुदीदिति सुप्रतूतिमनेहसं ॥ १ ॥

सखायः । त्वा । ववृमहे । देवं । मर्तासः । ऊतये ॥ अपां ।
नपातं । सुभगं । सुदीदिति । सुप्रतूतिं । अनेहसं ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे अग्ने सखायः सोमाज्यादिहवि प्रदानेनोपकारकत्वान्मि-
त्राणि मर्तासो मनुष्या ऋत्विजो वयमपां नपातमपां नतारं सुभगं शोभनपशुयुक्तं
सुदीदिति शोभनवीति सुप्रतूतिं शोभनप्रतरणं कर्मानुष्ठानिः सुखेन गंतव्यमने-
हसमुपद्रवरहितमेतादृशं देवं वामृतये रक्षणाय ववृमहे वृणीमहे । सखायः ।
ख्या प्रकथने । समाने स्वयद्योदात् इति समान उपपदे डिदिल्लनुवृत्तौ ख्यातेरिष् ।
वस्य हिरवाटिलोपः । तत्संनिभोमेन यजोपः । समानस्य छंदस्वमूर्द्धेति सभावः ।

उपपदसोदात्तत्वं । गिदिश्वनुद्धतौ सत्युरपंडुद्धौ । पा० ७, २, ५२ । इति गिद्ध-
 द्रावः । इध्यावादेशी । आमुदात्तः । वधूमहे । वृद् संमञ्जी । छंदसि लुङुछिट इति
 वर्तमाने छिद् । वादित्वादिङ्भावः । निषातः । ऊतये । अब रक्षण इत्यस्य उदात्त
 इत्यनुद्धतात्त्विकीत्यादिना किलंतत्वेन निषातनादन्तोदात्तः । अभां । ऊडिदमित्ति
 विभक्तददात्तत्वं । सुमगं । आमुदात्तं यन् छंदसीत्युत्तरपदामुदात्तत्वं । सुप्रवृत्ति ।
 कलादयथेत्युत्तरपदासुदात्तत्वं ॥

कार्यमानो वना त्वं यन्मात्वरजगन्नृपः । न तर्त्तं अग्ने
 प्रमृषे निवर्तनं यदूरे सन्निहाभवः ॥ २ ॥

कार्यमानः । वना । त्वं । यत् । मातृः । अर्जगन् । अपः ॥ न ।
 तत् । ते । अग्ने । प्रमृषे । निवर्तनं । यत् । दूरे । सन् । इह ।
 अभवः ॥ २ ॥

हे अग्ने वना काननानि रक्षितुं कायमानः कामयमानस्त्वं यद्यस्मात्कारणात्तानि
 विहाय मानृषो मातृभूता अपोऽजगन् अगमः गतवानिति अप्पु प्रविष्टित्वाच्छांतो
 वर्तसे । ततस्मात्ते तव निवर्तनं नितरां यत्रैव वर्तनं । तेन च विनाशो लक्ष्यते ।
 स विनाशो न प्रमृषे न प्रमृष्यते न सहाते । कुत इत्यत आह । यद्यस्मात्कार-
 णादूरे सन् अदृश्यतया वर्तमानस्त्वमिहास्वत्सवंधिष्वरगिरूपेषु काष्ठेष्वभवः मंध-
 नात् क्षणमात्रेणास्माकं समीपे भवसि । तस्मात्तव दूरतो वर्तनमसम्भवं न रोचते ।
 अस्मिन्नप्ये चास्कः । कायमानः कायमानः कामयमान इति वा । वनानि त्वं यन्मा-
 तृरजगन्नृप उपशाम्यन् । न तर्त्तं अग्ने प्रमृष्यते निवर्तनं दूरे यत्साहितं भवसि
 ज्ञायमानः । नि० ४, १४ । इति ॥ कायमानः । कमु कांतौ । कमेर्णिङ् । लटः
 शानच् । मकारलोपदर्शदसः । अजगत् । गम्द् गतावित्यस्य लृङि बहुलं छंदसीति
 शपः ऋः । हन्ड्यादिना विलोपः । मो नो धातोरिति नकारः । मच्छन्दयोगाद्-
 निषातः । अदागमस्वरः । प्रमृषे । मृप तितिसावां । व्यत्ययेन कर्मणि वप्रत्ययः)
 लोपश्च आत्मनेपदेशेऽपि तदोपः । धातुस्वरः । अभवः । छंदसि लुङुछिट इति
 लडर्थे लङ् ययोगादनिषातः ॥

अर्त्तिं तूष्टं ववक्षिथाथैव सुमना असि । प्रप्रान्ये यंति
 पर्यन्य आसते येषां सख्ये आसि श्रितः ॥ ३ ॥

अर्त्तिं । तूष्टं । ववक्षिथ्य । अर्थ । एव । सुमनाः । असि ॥ प्रप्रं ।
 अन्ये । यंति । परि । अन्ये । आसते । येषां । सख्ये । अर्त्तिं ।
 श्रितः ॥ ३ ॥

हे अमे तृष्टं स्तोतुस्तुष्णामिलापं तदुचितफलप्रदानेन सफलं कर्तुमतिववक्षिय अति-
शयेन मोदुमिच्छति । अथैव अथापि त्वं सुमना अति संतुष्टमगस्को वर्तसे । किंच त्वं
येषां षोडशानामृत्विजां सप्त्ये मैत्र्ये अितोऽति वर्तसे तेषां मध्येऽन्येऽप्यर्जुप्रमृतयो
द्वादशत्विजः प्रयंति प्रक्षयेण होतुं गच्छन्ति । अन्य उद्गातुप्रमृतयधवारः पर्याप्तते
परित आसीना वर्तते ॥ ववक्षिय । वद प्रापण इत्यस्य सति रूपं । अंभ्याघस्य
सन्नात इतीत्वानावशुं दसः । तर्दताद्धर्तमाने लिद । दल आर्धधातुकस्येद्धलादेरितीद ।
धात्प्रत्ययादामिल्याम् न भवति । मंत्रत्वात् निघातः । प्रप्र । प्रसमुपोद इति द्विव-
चनं । यति । इण् गतावित्यस्य लटि रूपं । एकान्याभ्यां समर्थाभ्यामित्यन्यस्यदयो-
गात्पूर्वस्य निघाताभावः । आसते । आस उपवेशने । उत्तरत्वात्निघातः । अति ।
अस् भुषि । तासस्त्वोर्लोपः इति सकारलोपः । यद्वात्तयोगात् निहन्यते ॥

इयिवांसमिति सिधः शश्वतीरतिं सश्वतः । अन्वीमविन्द-
न्निचिरासो अद्गहोप्सु सिंहमिव अितं ॥ ४ ॥

इयिवांसै । अति । सिधः । शश्वतीः । अति । सश्वतः ॥ अनु ।
इ । अविन्दन् । निचिरासः । अद्गहः । अप्सु । सिंहं इव । अितं ॥ ४ ॥

हे ओमो अद्गहोऽश्वधरो निचिरासो नितरा चिरासधिरतना विशेदेना, सिधः
शोपकाञ्छ्रून्यलेनातिक्रम्येयिवासं गच्छन्तं शश्वतीर्यहीः सश्वतः सगतिकारिणीः
सेनाश्वत्यतिक्रम्य गच्छन्तमप्यु अितं तिरोहितमत एव सिंहमिव गुहाप्रविष्टं सिंह-
मिव मीमनीमेतं त्वामन्वविन्दन् अनुगम्यालभन्त ॥ इयिवांसं । इण् गतावित्यस्य
कसात्पूर्वेष्विवासात्तान्त्वानन्वान्ध । पा० ३. २. १०६. । इति निघातितः ।
प्रत्ययस्वरः । सिधः । सिधेः क्षयार्थस्य शोपगार्थस्य वा क्विप् चेति क्विप् । धातुस्वरः ।
सश्वतः । पस्त्र गती । जकारस्य व्यत्ययेन चकारः । लटः शत्रादेशः । प्रत्ययस्वरः ।
अविन्दन् । विद् लाम इत्यस्य लटि रूपं । निचिरासः नितरां चिराः । आञ्चसे-
रमुणित्यस्य । समासस्वरः । अद्गहः । दृढ जिघासाया । उपदादित्वाद्भावे क्विप् ।
बहुमीही नम्नुभ्यामित्युत्तरपदातोदात्तत्वं । अितं । अिन् सेवायामित्यस्य श्युकः
किवीतीदप्रतिषेधः । प्रत्ययस्वरः ॥

ससृवांसमिव त्मनाग्निमित्था तिरोहितं । ऐनं नयन्मा-
तरिश्वा परायतो देवेभ्यो मथितं परिं ॥ ५ ॥

ससृवांसैऽइव । त्मना । अग्निः । इत्था । तिरःऽहितं ॥ आ । एनं ।
नयन् । मातरिश्वा । पराऽवतः । देवेभ्यः । मथितं । परिं ॥ ५ ॥

मातरिश्वा वायुरित्येत्वं त्मना स्वेच्छयाप्यु प्रवेशेन तिरोहितं निरीतं परि

परितो मयितं मंधनेन निष्पादितमेनममि देवेभ्यः । तादर्थ्यं चतुर्थी । देवार्थं परावतो
 दूरदेशादानयत् आनीतवान् । तत्र दृष्टांतः । समुवांसमिव । यथा स्वाच्छंयेन समु-
 वांसं सरतं गच्छंतं पुत्रं पिता बलादानयति तद्वत् समुवांसमिव । ए गतविल-
 स्नाद्धिद् तस्य कसुः । इवेन विभवस्यलोपः । इत्युक्त्वात्प्रत्ययस्वरः । त्मना । आत्मन्-
 राब्दस्य मंत्रेष्वाहपादेरात्मन इत्याकारलोपः । इत्या । पा हेतौ च छंदसीति व्यल-
 येन धाप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । एनं । अन्वादेशे द्वितीयादौ स्वेन इत्येनादेशः अनुदा-
 स्य । नयत् । णीन् प्रापण इत्यस्य लङि रूपं । अङ्मावदछंदसः । मातरिश्वा
 मातर्यतरिक्षे श्रमितीति श्वहुक्षप्रित्वादिना निपातितः ॥

तं त्वा मर्ता अगृभ्णत देवेभ्यो हव्यवाहन । विश्वान्य-
 द्यज्ञां अभिपासि मानुष त्व ऋत्वा यविष्ठ ॥ ६ ॥

तं । त्वा । मर्ताः । अगृभ्णत । देवेभ्यः । हव्यवाहन ॥ विश्वान् ।
 यत् । यज्ञान् । अभिपासि ॥ मानुष । त्वं । ऋत्वा । यविष्ठ ॥ ६ ॥

हे हव्यवाहन हव्यानां बोद्धे अग्ने मर्ता मनुष्या अध्वयुप्रवृत्तयस्तं तादृशमण्ड
 स्त्रिरोहितं स्वा त्वां देवेभ्यो गृह्यदेशतार्थमगृभ्णत अगृह्यत । मानुष मनुष्यार्णा
 हितकारिन्यविष्ठ युवतम हे अग्ने तव कृत्वाकर्मणा माहात्म्येन विश्वान्सर्वानस्वामिः
 क्रियमानान्यज्ञान्ययसात्कारणादभिपासि सर्वतः पालयसि तस्मात्त्वामगृह्यतेति पूर्व-
 णान्वयः ॥ अगृभ्णत । प्रह उपादाने । क्रयादित्वाद्धा । महिज्यावधीति संप्र-
 सारणं । इप्रहोर्मण्डंसीति हकारस्य भकारः । तिङ्ङित् इति निपातः । हव्यवा-
 हन । वह प्रापण इति धातोर्युङित्वनुवृत्तौ हव्येऽन्तः पादमिति ल्युट् । उपयावृद्धिः ।
 योरनादेशः । अपादादित्वादाष्टमिकमनुदात्तत्वं । विश्वान् । विश्व प्रवेदान इत्यस्मा-
 दग्निप्रपिलटिरगिकणिसदिविशिभ्यः कश्चित् कन् । किरवाहुणाभावः । नित्वादा-
 धुदात्तत्वं । अभिपासि । पा रक्षणे । अस्य धातो रक्षणार्थत्वात् पिबादेशः । यच्छ-
 द्ययोगात् निपातः । यद्युस्वरः । कृत्वा । टा । असादयरछंदसि विकल्प्यंत इत्यत्र
 नादेशाभावः । यपादेशः । प्रत्ययस्वरः । यविष्ठ । युवशब्दादतिशयने तमविष्ठ-
 नापितीष्टन् । स्थूलपूरयुपेति यणादिनरं ह्यप्येते पूर्वस्य च गुणः । यसादित्वात्सा-
 पिको यप्रत्ययः ॥

तद्भद्रं त्वं हुंसना पाकाय चिच्छदयति । त्वां यदग्ने
 पशवः समासते समिद्धमपिश्वरे ॥ ७ ॥

तन् । भद्रं । त्वं । हुंसना । पाकाय । चित् । छदयति ॥ त्वां ।
 यत् । अग्ने । पशवः । संऽआसते । संऽईद्धं । अपिश्वरे ॥ ७ ॥

हे अग्ने तव संबन्धि तदिदं भद्रं शोभनं वंसनाग्निहोत्रादिकं कर्म पात्राय चित् ।
 विच्छन्दोऽप्यर्थे । पात्रायैति कर्मणि चतुर्था । पात्रोऽर्भकः । तद्वदन्नमपि यजमानं
 छदयति स्तफलप्रदानेन पूजयति । पशुपुत्रादिभिः परिशृतं करोतीत्यर्थः । छदय-
 तिश्चन्दोऽर्चतिकर्मा ॥ छंदयति छदयतीति तन्नामसु पाठात् । यद्वा । पात्रशब्दः
 प्रशस्यं वक्ति । पात्रो वास इति प्रशस्यनामसु पठितात्वात् । तद्भद्रं कर्म प्रशस्यं यजमान-
 मभिमतफलप्रदानेन पूजयतीत्यर्थः । यद्यस्मात्कारणादपिशर्वरे शर्वरीमुखेऽग्निविहरण-
 काल एव रामिदं दीप्यमानं त्वां पशवो द्विपदाश्वत्थपदाश्वभवे पशवः समासते
 सम्यगासते । पशुपासत इत्यर्थः । तदिदं पश्चादिलक्षणं फलं यजमानाय प्रयच्छ-
 तीत्यर्थः ॥ भद्रं । मदि कल्याण इत्यस्माद्गतोरुपरि रक्षप्रत्ययेन निघातनादती-
 दात्तत्वं । पात्राय पा रक्षण इत्यस्मादिष्मीकापाशकेत्यादिना क्त् । पायते रक्षयते
 राजादिनेति पात्रः । निघाताद्युदात्तः । छदयति । छद् अपवारेणे । स्वार्थे णिष् ।
 अदंतत्वाद्ब्रह्मभावः । निघातः । समासते । आस उपदेशने । अदादित्वाच्छपो हुक् ।
 अन्कारांतत्याज्यस्मादादेशः । यद्योगादनिघातः । तिक् चोदात्तवतीति गतेर्नि-
 घातः । पात्रस्वरः ॥

आ जुहोता स्वध्वरं शीरं पावकशोचिपं । आशुं दूतम-
 जिरं प्रक्षमीद्व्यं श्रुष्टी देवं सपर्यत ॥ ८ ॥

आ । जुहोत । सुऽअध्वरं । शीरं । पावकऽशोचिपं ॥ आशुं । दूतं ।
 अजिरं । प्रक्षं । ईद्व्यं । श्रुष्टी । देवं । सपर्यत ॥ ८ ॥

ऋत्विजो यजमानः प्रेरयति । हे ऋत्विजः पावकशोचिपं शोषकरीति शीरं
 काष्ठेष्वोपपीपु चादुशाग्निं स्वध्वरं शोभनयज्ञोपेतमिमममिमा जुहोत आहुति-
 मिरा समंतात्पर्ययत । अपि च । आशुं कर्मणि व्यासं दूतमाह्वानकारित्वेन देवानां
 दूतामजिरं क्षिप्रं गंतारं प्रक्षं पुरातनमीद्व्यं स्तोत्रव्यं देवं द्योतमानमिममग्निं श्रुष्टी
 सपर्यत । श्रुष्टीति क्षिप्रनामेति यास्कः । क्षिप्रं पूजयत ॥ जुहोत । हु दानादनयोः ।
 अस्माद्गतोर्लोद् । जुहोत्यादिभ्यः ऋरिति शपः श्चुः । श्चाविति द्विवचनं । खेटो
 लक्ष्मिदिति लक्ष्मिदावे तस्यस्थमिपामिति यस्य तादेशः । छंदसीत्यनुवृत्तौ तस्य तत्त-
 नमनपनाशेति त्वादेशः । पिरवाहुणः । निघातः स्वध्वरं । बहुमीद्वी नष्-
 शुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । शीरे । शीर् स्वप्ने । अस्माद्गतोः रफायितं चिपं चो-
 त्यादिना रक्षप्रत्ययः । किरवाहुणभावः । प्रत्ययस्वरः । पावकशोचिपमित्यत्र पवर्नं पावः
 शुद्धिः तं कयतीति पावकः । आतोऽनुपसर्गे कः । प्रत्ययस्वरः । बहुमीद्वी प्रहत्या पूर्व-
 पदमिति पूर्वपदप्रकृतिलक्षणं । आशुं । अशु व्याप्तौ । अस्माद्गतोः शुभ्यापजिमीत्या-
 दिना उण् । उपधावृद्धिः । प्रत्ययस्वरः । अजिरं । अज गतिज्ञेपणयोरित्यस्माद्गतो-

रत्रिरशिशिरशिशिलेति किरच् । प्रत्ययांतत्वेन निपातनादंतोदात्तत्वं । प्रत्रं प्रगस्य
 छंदसि गलोपश्च । पा० ४. ३. २३. २. । इति गलोपः । चकारात् ऋप्रत्ययः ।
 प्रत्ययस्वरः । ईड्यं । ईड् स्तुतौ अस्माप्स्यत् । ईडवदित्वादिनामुपात्तत्वं । सपर्यत ।
 सपरशब्दात्कञ्चादिभ्यो यक् पूजायां वर्तते । लोमप्यमपुष्पबहुवचनं । शप् । अतो
 युष्ण इति पूर्वस्वत्वं । निपातः ॥

त्रीणि शता त्री सहस्राण्यग्निं त्रिंशच्च देवा नव चासप-
 र्यन् । औक्षन्धृतैरस्तृणन्वर्हिरेस्मा आदिद्धोत्तारं न्यसादयंत ९

त्रीणि । शता । त्री । सहस्राणि । अग्निं । त्रिंशत् । च । देवाः ।
 नव । च । असपर्यन् ॥ औक्षन् । धृतैः । अस्तृणन् । वर्हिः । अस्मै ।
 आत् । इत् । होत्तारं । नि । असादयंत ॥ ९ ॥

त्रीणि शता त्रीणि शतानि त्री सहस्राणि त्रीणि सहस्राणि त्रिंशच्च नव चैकोन-
 चत्वारिंशत्पिक्वत्तनयोपेतत्रिसहस्रसंख्यायां देवा इमममिमसपर्यन् अपूज-
 यन् । किंच ते देवा धृतैरिममग्निमौक्षन् अस्मिन् । अथास्मा अग्रये तदर्थं वर्हि-
 रस्तृणन् वर्हिषास्तरणं वेद्याच्छादनमकुर्वन् । आदिदन्तरमेव ते देवास्तस्मिन्व-
 र्हिष्येवमग्निं होत्तारं कृत्वा न्यसादयंत उपावेशयन् । देवैः पूज्यमिममग्निं सपर्यतेति
 पूर्वेषामन्ययः । देवसंख्या च बृहदारण्यकेऽभिहिता । महिमानमेवैषामेते प्रयश्चिश्चत्वेव
 देवा इति । क्तमे ते प्रयश्चिश्चददौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याश्च एकत्रिंश-
 दिदशैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशत् । नृ० आ० ३. ९. । इति ॥ शता । दशानां
 दशतां सभावस्त्वच्च प्रत्ययः । दश दशत परिमाणमेषां शतानि । सुपां सुलुगित्वा-
 दिना सुपो ङादेशः । प्रत्ययस्वरः । त्री । सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घः फिट्स्वरः ।
 सहस्राणि । कर्दमादित्वात्मन्योदात्त । त्रिंशत् । त्रयणां दशतां त्रिन्मावः शच्च
 प्रत्ययः । त्रयोदशतः परिमाणमस्य त्रिंशत् । प्रत्ययस्वरः । नव कनिष्ठित्यनु-
 वृत्तौ पु स्तुतापित्वात्तातोर्छंदसोर्दधेति कनिच् शुण्च । निष्पादासुदात्तः । अस-
 पर्यन् । लङि रूपं । निपातः । औक्षन् उष्टु सेचने । लङि आटञादीनामित्याहागमः ।
 वर्हिः । पादादित्वात् निहन्यते । आगमस्वरः । अस्तृणन् । स्तृम् आच्छादने ।
 नड् बहुवचने कयादित्वाच्छा । होत्तारदेशः नित्यं क्ति इतीकारलोपः संयोगात्-
 शेषः श्मभ्यस्योरात् इत्याकारलोपः । लृङ् लृङ्क्त्वात्ताहागमः । च चोदात्तः ।
 आगमस्वरः । वाक्वेत्यनुवृत्तौ चादित्वात्त्रिषाताभावः । वर्हिः । इधिरित्यनुवृत्तौ
 'वृहेर्नलोपश्चेतीतिः सत्संनिभोगेन नलोपः । प्रत्ययस्वरः । असादयंत । पङ्क्-
 त्वात्पङ्क्तवत्त्वात्तानेषु । अस्माद्धेयमस्ति चेति णिच् । उपधावृद्धिः । णिचबेलात्मनेपदं ।
 णिच् बहुवचने रूपं । निपातः ॥

(मं० ३ सू० ३२.)

११.

इंद्र सोमं सोमपते पित्रेभं माध्यंदिनं सर्वनं चारु यत्ते ।
प्रमुष्या शिभे मघवन्नृजीपिन्त्रिमुच्या हरीं इह मादयस्व १

इंद्र । सोमं । सोमपते । पित्रे । इमं । माध्यंदिनं । सर्वनं । चारु ।
यत् । ते ॥ प्रमुष्ये । शिभेइति । मघवन् । ऋजीपिन् । त्रिमुच्ये ।
हरी इति । इह । मादयस्व ॥ १ ॥

विश्वामित्रो मूते । सोमपते सोमस्वाधिरपते हे इंद्र इममस्मानिमांर्घ्यंदिने
रापने क्रियमाणं सोमं सोमरते पित्रे । मघस्माते स्वर्षं क्रियमाणं माध्यंदिनं
गन्धदिनसंधि रापनं निष्केवस्वाह्यं यत्र चाह रमणीयं वर्तते । मघवन्
धनवन् ऋजीपिन् । ऋजीपसभ्येन गतघारं सोमद्रव्यमुच्यते । तद्रन् हे इंद्र हरी
रथे योजितावर्गौ रथाद्रिमुच्ये शिभे इन् प्रमुष्यात्रत्वेन प्राप्तेन पूरयि चेद् देवय-
जनदेशे मादयस्व तारथौ हर्षय ॥ प्रमुष्य । प्रेष्य पर्याताविलस स्वपि रुर्
हस्तारहाइत. लिस्तर. ऋजीपिन् । अर्त्रं परं अर्त्रेन इत्यमादनेय ऋजि च ।
उ० ४. २८ । इतीपन्प्रत्यय ऋजि इलादेशाद् धातो । अर्त्र्यंत इत्युजोपं । तद्-
स्वास्तीतीनिप्रत्यय । आर्भधितत्ताभिधात. । मादयस्व । मदि सुत्वादिपु । हेतु-
मग्निच् । निपातः ॥

गवांशिरं मंधिनंमिंद्र शुक्रं पित्रा सोमं ररिमा ते मदाय ।
मद्भ्रुकृता मारुतेना गणेन सजोषा रुद्रैस्तृपदा वृपस्व ॥ २ ॥

गोऽशिरं । मंधिनं । इंद्र । शुक्रं । पित्रे । सोमं । ररिम । ते ।
मदाय ॥ मद्भ्रुकृता । मारुतेन । गणेन । सजोषाः । रुद्रैः । तृपत् ।
आ । वृपस्व ॥ २ ॥

हे इंद्र गवांशिरं गव्यस्य पयस आशीर्मिषण यस्मिन् तं सोमं । अपि च मंधिनं
मंधंयुष् शुक्रमभिनयं । यद्वा शुक्रामंयिप्रदे वर्तमानं एवं त्रियु सवनेषु वर्तमान-
मिधं सोम पित्रे । ते तव मदाय ह्योय ररिम त सोमं वयं प्रयच्छाम । मारुतेन ।
महतां गणो मापत. । च च मद्भ्रुकृता । मद्भ्रुवोर्भ्रं करोतीति मद्भ्रुकृत् । इन्द्रोर्भ्रं
कुर्वणेन मारुतेन गणेन इदरेकाइतसंख्याके स्त्रिय सजोषा. संगतस्व तृपत्
सोमपानेन तृपत् आ वृत्ता तमिम सर्वतो जठरे सिंच धारय ॥ गवांशिरं ।

त्रिधातेराद्पूर्वात्किञ्चपस्त्रुषेयामान्द्रुरित्वादिना निपातनादाशिरोदेशः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । पिश । ह्यचोऽतस्त्रिष्ठ इति संहितायां कीर्षः । ररिम । राते-
शुडांसे वर्तमाने लिटि रूपं । अद्यमानवाप्त्यत्वाभिधाताभावः । आगमा अगुदात्ता
इतीदोऽगुदात्तात्वात्प्रत्ययस्वरः । वृपत् । वृप श्रीणने । तुदादिः । आगमानुशास-
नस्यानित्यत्वाद्गुमभावः । वृपस्त । वृषु सेचने । व्यत्ययेन शः ॥

ये ते शुष्मं ये तविषीमवर्धन्नर्चत इंद्र मरुतस्तु ओर्जः ।
माध्यंदिने सर्वने वज्रहस्तु पिवा रुद्रेभिः सर्गाणः सुशिप्र ॥३॥

ये । ते । शुष्मं । ये । तविषी । अवर्धन् । अर्चतः । इंद्र । मरुतः ।
ते । ओर्जः ॥ माध्यंदिने । सर्वने । वज्रहस्तु । पिब । रुद्रेभिः ।
सर्गाणः । सुशिप्र ॥ ३ ॥

हे इंद्र ये मरुतस्ते तव शुष्मं शत्रूणां शोषकं तेजो ये च मरुतस्तविषी बलं चाव-
र्धन् युद्धसहकारितपावर्धयन् ते मरुतोऽर्चतस्त्वां सुपंतः शतसं तवाजो युद्ध-
सामर्थ्यमवर्धयन् । वज्रहस्तु वज्रयुक्तै हस्तौ यस्येति तादृशः । सुशिप्र शोभनहृत् ।
शिप्रे हन् नासिके वेति वाक्कः । हे इंद्र रुद्रेभिः रोदयंति शत्रूष्विति रुद्रा मरुतः
तैः सर्गाणस्त्वं माध्यंदिने सवने सोमं पिब ॥ अवर्धन् । वृषु वर्धने । अतर्भावितप्र्यर्थः ।
यद्दत्तयोगादनिघातः । माध्यंदिने । वत्सादित्वाद्गुम् । नित्वादागुदात्तः ॥

त इह्वंस्य मधुमद्विविप्र इंद्रस्य शर्धो मरुतो य आसन् ।
येभिर्वृत्रस्येपितो विवेदांमर्मणो मन्यमानस्य मर्म ॥ ४ ॥

वे । इत् । नु । अस्य । मधुऽमत् । विविप्रे । इंद्रस्य । शर्धः ।
मरुतः । ये । आसन् ॥ येभिः । वृत्रस्य । इपितः । विवेद । अमर्मणः ।
मन्यमानस्य । मर्म ॥ ४ ॥

ये मरुतः । इंद्रस्य शर्धो बलभूता आसन् । स इत् त एव मरुतोऽस्य । द्वितीयाधे
षष्ठी । इममिंद्रं मधुमत् तव सहस्रा वयमास्पहे त्वं युद्धमभियच्छेति माधुर्योपेतं
वाक्यं यथा भवति तथा विविप्रे नु शिप्रं प्रैत्यन् । येभिर्वृत्रस्येपितो विवेदः
प्रेरित इंद्रोऽमर्मणः । परैरविदितमर्मस्थानस्थात् एव मन्यमानस्य न कोऽपि मम हते-
त्यग्निगन्धमानस्य वृत्रस्यासुरस्य मर्म यस्तिन् स्थाने प्रहृत्ते सत्यं स मरिष्यति
तादृशं स्थानं विवेद अज्ञासीत् ॥ विविप्रे । विप क्षेपण ह्यस्य लिटि व्यत्ययेना-
त्मनेपदं । इदेव इत्यो र इति रे इत्यादेशः । निघातः । आसन् अस भुवीत्यस्य
लटि रूपं । यद्दत्तयोगान्निघाताभावः । विवेद । विद ज्ञाने लिटि रूपं । लिप्त्वरः ।
मर्म । नृन् प्राणजानो इत्यस्यादौणादिको भविन् । नित्त्वरः ॥

मनुष्यदिन्द्र सर्वानं जुपाणः पित्रा सोमं शश्वते वीर्याय ।
स आ ववृत्स्व हर्यश्व यज्ञैः सरण्युभिर्पो अर्णां सिसर्षि ॥५॥

मनुष्यत् । इन्द्र । सर्वानं । जुपाणः । पित्र । सोमं । शश्वते । वी-
र्याय । सः । आ । ववृत्स्व । हरिऽअश्व । यज्ञैः । सरण्युऽभिः । अपः ।
अर्णां । सिसर्षि ॥ ५ ॥

हे इन्द्र मनुष्यत् मनोर्यज्ञमिव मनेदं सर्वानं यज्ञं जुपाणः सेवमानस्यं शश्वते
शाश्वताय वीर्याय परपरिभयलक्षणाय सामर्थायैर्मं सोमं पित्र । हे हर्यश्व स तादृ-
शत्वं यज्ञैर्मन्त्रनीयैर्मं हरिः सावमावृत्स्व आगच्छ । किञ्च सरण्युमिरेकश्रुति-
भन्गानानात्मन इच्छद्भिः । यद्वा सरण्युमि. सरणशीलैर्मं हरिः रहितस्त्वमपोऽतदिश-
स्थितान्युदकानि अर्णां पार्थिवान्युदकानि सिसर्षि प्रापय । यद्वा अपः । पंचम्यंतने-
तत्पदं । अपो व्यातादंतरेभ्रातृकाशादर्णां सि प्रापय ॥ ववृत्स्व । वृद् वृत्ते । व्यत्य-
येन शपः श्लुः । छोटि रूपं । सरण्युभिः । रण शब्दार्थः । क्तिप् । समानो रणो ध्वनिर्येषां
ते सरणा मंत्राः । तानिच्छंतः । मुपः क्यप् । कथादिर्युप्रलयः । यद्वा सृ गती ।
एयुवचिभ्योन्मुनागूचरुचः । उ० ३. ८० । इत्यनुचप्रलयः । रयाभ्यां । पा०
८. ४. १. इति णत्त्वादंतोदात्त. । अप. । आप्तु व्याप्तौ भाग्येते क्तिप्
हरस्येति क्तिप् धातोर्हस्यध । सावेकान इति निभचेरुदात्तत्वं । सिसर्षि । सृ
गती । छादसो लुहोत्यादिः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं ॥

त्वमपो यज्ञं वृत्रं जघन्वाँ अत्याँ इव प्रासृजः सर्तवाजौ ।
शयानमिन्द्र चरता वृषेन वन्निवाँसं परिं देवीरदेवं ॥ ६ ॥

त्वं । अपः । यत् । इ । वृत्रं । जघन्वान् । अत्याँ इव । प्र ।
असृजः । सर्तवै । जाजौ ॥ शयानं । इन्द्र । चरता । वृषेन । वन्नि-
वाँसं । परिं । देवीः । अदेवं ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वं देवीदेवनहीला अपः परि नतिवाँसं परित आसृज्य वर्तमानं अत एवा-
देवं बहुदशतया स्तच्छत्वेनाप्रतिमासमानं शयानमेकं निश्चलतया वर्तमानं वृत्रं
मेघं यद्यदा चरता तसुदेश्य वर्तमानेन वृषेन युद्धेन जघन्वान् हतवानसि यदा त्व-
माजौ युद्धे सर्तवै अतिवेगमन्वाचर्यानिव ययाश्चान् प्रेरयति तथा त्वमप उदका-
न्यंतरिधादाक्रशात् प्रासृजो इ प्रकपेण मेघमेदनं श्ल्वासृजः खड्ग । तं यजाम
इत्युत्तरेणान्वयः ॥ जघन्वान् । हन हिंसामत्योरित्यस्य धरौ विभाषा गमहवविदधि-
शामितीदो विकल्पितत्वाद्नेहभावः ॥ अभ्यासाच्चेति हकारस्य धत्वं । प्रलयत्वरः ।

अल्लः । अज्ज निमगं । अग्निवर्णी । यवोगादनिपातः । सतैवै । ए गतौ । तुमर्थे
 तवैप्रत्ययः । अंतश्च तवै गुणपदिति धातोः प्रत्ययस्य चोदात्तत्वं । धातो । अज
 गतिक्षेपणयोः । अज्यतिभ्यां च । उ० ४. १३९. । इति इगुप्रत्ययः । गित्वादु-
 पधाद्युद्धि । अजंति शच्छंलसिक्तिलाजियुद्धं । प्रत्ययस्वरः । सतैवानाविलम्प संहि-
 तायामायादेशे कृते तस्य लोपः शाकल्यस्येति यकारलोपः । सर्वेविधीनां षष्ठंइति
 विकल्पितत्वात्सवर्गवीर्यत्वे न्तव्ये यलोपो नातिष्ठो भवति । सवर्गवीर्यः ।
 शवानं । शीद् स्वप्ने । शानच् । अदादित्वाच्छपो लृक् । द्वित्वाद्दत्तावधायतुकस्व-
 रेण शानचोऽनुदात्तत्वे धनुस्वरः । धनेन । हंतेर्भावे हनश्च षष् इत्यप्रत्ययो
 षष्पादेशश्च धातोरतोदात्तश्च । इतिवासं । वृष् वरण इत्यस्य षष्पादेशात्तद्व्यं-
 हसः । प्रत्ययस्वरः ॥

यजाम् इत्तमसा वृद्धमिंद्रं बृहंतमृष्वमृजरं युवानं । यस्य
 प्रिये ममतुर्यज्ञियस्य न रोदसी महिमानं ममाते ॥ ७ ॥

यजामः । इत् । नमसा । वृद्धं । इंद्रं । बृहंतं । मृष्वं । अृजरं ।
 युवानं ॥ यस्य । प्रिये इति । ममतुः । यज्ञियस्य । न । रोदसी इति ।
 महिमानं । ममाते इति ॥ ७ ॥

नमसा इविलक्षणेतान्नेन वृद्धं प्रवृद्धं अत एव बृहंतं महांतमृष्वं । ऋष्यते गम्यते
 स्तुतिलक्षणैर्मन्त्रैरिति ऋष्वं स्तोत्रत्वं अजरं जरारहितं अत एव युवानं नित्यतरुणं एवं-
 विधिमिदं यजाम इत् । कुशिका वयं यज्ञसिद्धयर्थं स्तुतिवाक्यैः पूजयामः । प्रिये
 प्रियतमे अपरिमिते रोदसी यावापृथिव्यौ यज्ञियस्य यज्ञार्दस्य यज्ञेन्द्रस्य तव महि-
 मानं वैमवं न ममतुः न परिच्छेत्तुं शक्नुत । न ममाते इति द्वितीयं क्रियापदमा-
 दारथं । यजामः । यजेत्तेति रूपं । ऋष्वं । ऋषि गतौ । सर्वेनिघृष्व ऋष्वेत्यादिना
 वंप्रत्ययातो निपातितः । प्रत्ययस्वरः । प्रिये ईदृदेदिति प्रथमसंज्ञा । ममतुः ।
 मा मान इत्यस्य द्विद्वद्गुणिति रूपं । यदुत्तयोगादनिपातः । प्रत्ययस्वरः । महिमानं ।
 महिषान्नात्तस्य भाव इत्यर्थे पृथ्याधियादिमनिच् चित्स्वरः । ममाते । माइ भाने
 शब्दे चैत्यस्य द्विद्व्यात्तामि रूपं ॥

इंद्रस्य कर्म सुकृता पुरुषिं ब्रतानि देवा न मिनंति विश्वे ।
 दाधार यः पृथिवीं द्यामुतेमां जजान् सूर्यमुपसं सुदंसाः ॥ ८ ॥

इंद्रस्य । कर्म । सुकृता । पुरुषिं । ब्रतानि । देवाः । न । मि-
 नंति । विश्वे ॥ दाधार । यः । पृथिवी । द्यां । इत् । इमां । जजान् ।
 सूर्यं । उपसं । सुदंसाः ॥ ८ ॥

विभे सर्वे देवाः इन्द्रस्य तव कर्म कर्माणि सुकृता सुकृतानि सुप्तु निर्मितानि पृथि-
व्यादीनि पुरुणि बहुनि प्रतानि यज्ञादीनि च न भिनन्ति एतावि सर्वाणि तव क-
र्माणि न हिंसन्ति । किलाद्रियते । किञ्च योऽयमिन्द्रः पृथिवीं भूलोकं वा सुलोकं उत
अपि चेषामिममन्तरिक्षलोकं च एतांघ्नीन् लोकान् दाधार । किञ्च सुदंष्ट्राः शुक्रमा
शोभनकर्मां सन्निद्रः रायं लोकप्रकाशकमाविल्लमुपसमन्निहोत्रादिकर्मनिर्वाहकमुप-
कालं जजान उत्पादयामास ॥ इन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुणीत्येतत्पदकदंबकमेवो द्वे
वपुमतीत्यस्मिन्वर्गे । ऋग्वे० ३. २. ३. । पठितं वानापि तदेव पठ्यते । पद्-
काले नोत्सृज्यत इति चेत् न । वाक्यमेदात् । तत्रेन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुणी-
त्येकं वाक्यं । अत्र तु कर्म सुकृतेत्येकं वाक्यं । पुरुणि प्रतानीत्यपरं । किञ्च तत्रत्यं
पद्कदंबकं प्रथमांतं अत्रत्यं द्वितीयांतं । अतो वाक्यमेदाद्विभक्तिमेदाच्च पद्काले
नोत्सृज्यते । भिनन्ति । मीष् हिंसायामिल्लस्य लटि रूपं । निघातः । दाधार ।
घृन् धारण इत्यस्य लिटि रूपं । नुजादित्वाद्भ्यासस्य धीर्थः । छित्स्वरः । जजान ।
जन जनन इत्यस्यांतर्भावितण्यर्थस्य लिटि रूपं । छित्स्वरः । सुदंष्ट्राः । सोमंनसी श्यु-
त्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

अद्रोष सत्यं तव तन्महित्वं सद्यो यज्ज्ञातो अपिद्यो ह
सोमं । न घावं इन्द्र त्वसंस्रु ओजो नाहा न मासाः शर-
दो वरंत ॥ ९ ॥

अद्रोष । सत्यं । तव । तत् । महित्वं । सद्यः । यत् । ज्ञातः ।
अपिद्यः । ह । सोमं ॥ न । घावं । इन्द्र । त्वसंस्रु । ते । ओजः ।
न । अहा । न । मासाः । शरदः । वरंत ॥ ९ ॥

अद्रोष शोहवर्जित हे इन्द्र ते तव तन्महित्वं तादृशं माहात्म्यं सत्यं यथायं ।
यद्यस्मान्वात उत्पद्यः सयस्तदानीमेव सोममस्मानिर्दीयमानं सोमरसमपिब । ह
प्रसिद्धी । किञ्च तत्रतो बलवत्तत्वे तत्रोजः सामर्थ्यं यानो दिवोपलक्षिताः सर्वे
ल्लोका न वरंत न वारयन्ति । किञ्च । अहा प्रतिपदादीन्यहाभि न वारयन्ति ।
तथा मासाश्चैत्रायाः शरदः संवत्सराथ तव सामर्थ्यं न वारयन्ति । किंतु
तव सामर्थ्यमनुसृत्य सर्वे वरंत इति भावः ॥ अद्रोष । आमंनितस्य चेति
पाठिरुमायुदात्तत्वं । अपिद्यः । यद्योगाद् निघातः । मासाः । मरी परिमाणे ।
मस्यते परिमीयते निराला दिनैरिति मासः । कर्मणि घृन् । नित्वादाद्युदात्तः ।
शरदः । शू हिंसायामिल्लस्यात् शूभ्रमयोऽदिरित्यधिकरणेऽदिप्रत्ययः । शीर्यतेऽस्यां
तृणगुल्मवनस्पतीनां वेज्यतीति शरत् । प्रत्ययस्वरः । वरंत । घृन् वरणे । अंत-
र्भावितण्यर्थोऽत्रातिवारणे वर्तते । भौवादिकः । अंद्ये लटि रूपं । निघातः ॥

त्वं सुद्यो अपिबो जात इन्द्रं मदाय सोमं परमे व्योमन् ।
यद्वावापृथिवी आविवेशीरथाभवः पूर्यः कारुधायाः १०

त्वं । सुद्यः । अपिबः । जातः । इन्द्र । मदाय । सोमं । परमे ।
विऽओमन् ॥ यत् । ह । वावापृथिवी इति । आ । अविवेशीः । अर्थ ।
अभवः । पूर्यः । कारुऽधायाः ॥ १० ॥

हे इन्द्र सद्यस्तदानीमेव जातः परमे व्योमन् उत्तमे स्थाने स्थितस्त्वं मदाय हृषीय सोममपिब । यद्यदा एवं वावापृथिवी वावापृथिव्यावाविवेशीर्ह आ समंताद्भ्रूयं प्रविष्टोऽसि खलु । अयानंतरं पूर्यः पुरातनः सन् कारुधायाः कर्मणां विधाताभव खलु ॥ व्योमन् । अथ रक्षणमत्यादिषु । विपूर्वस्वाववेनामन्सामन्निह्यादिना मनिन् । ज्वरत्वरैलादिना ऊह । विशेषेणोम व्याप्तिर्वन्म्य तत् । सुपा सुलुमिह्यादिना सुपो लुक् । धनुर्बाहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । आविवेशी । विश्व प्रवेशन इत्यस्य यद्भुकि खडि विपि यडो वेतीहागमः । इतथेति सिष इकारलोपः । यदोगादनिपातः । कारुधायाः । कारु । करोतेः कृवापाजिमिखदिहाभ्यश्म्य उपित्युष्प्रत्यय । मित्वाद्बुद्धि । दधातेवेहिहापाञ्चदशदसीलसुन् । गिदिलनुकृतेरातो युक् चिष्कृतोरिति युगागमः । समाने गतिकारोपपदाविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति त्प्रात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

अहृन्नाहं परिश्रयानमर्णं ओजायमानं तुविजात तव्यान् ।
न ते महित्वमनु भूद्भू रौर्यदन्यया सिग्म्या ईक्षामवस्थाः ११

अहन् । अहिं । परिऽश्रयानं । अर्णः । ओजायमानं । तुविऽजात ।
तव्यान् ॥ न । ते । महित्वं । अनु । भूत् । अर्थ । रौर्यः । यत् ।
अन्यया । सिग्म्या । क्षां । अवस्थाः ॥ ११ ॥

तुविजात बहुनि जातानि पुथिव्यादीनि यस्मात्सोमं तुविजातः । हे तुविजात इन्द्र तव्यानतिशयेन प्रवृद्धत्वमर्णं परिश्रयानमुदकं परितः शयानमुदकमंतः कृत्वा परितो वर्तमानं अत एवौजायमानं यस्मात्परन्तमहिं । आ समंताद्भ्रूयंपहरसुदमिह्यहिमेषः तमिमं मेधमहन् उदकप्रेरणाय हतवानिति । अथ अथ ते महित्वं महिगानं रौर्यानुभूत् ननुभवति न जानाति । यथस्यात्स्वमन्ययैकतरया सिग्म्या क्वया क्षां भूमिमवस्थाः अवन्त्याय तिष्ठति ॥ अहन् इति लोके सिन्लोपे लृप्तं । अहिं । हन् हिंसागत्योः । आधि त्रिहनिभ्यां इत्यथेति इणप्रत्ययः । तिष्प पूर्वपदस्य हलश्च । ष्पादित्वादानुदात्तत्वं । ओजायमानं । ओजःशब्दादा-

दृतं मदमिमुखं क्षुर्या । कीदृशस्त्वं । यः पृथ्वीभिः पुरातनैः स्तोत्रैः स्तोत्रैर्वृषे ।
 तथा य इदो मध्यमेभिर्मध्ये भवेः स्तोत्रैस्तापि च नूतनेभिरस्ताभिः क्रियमायैरधु-
 नातनैः स्तोत्रैर्वर्षते ॥ वाक् करोतेर्लिटि रूपं । नव्यसे । नवदाब्दादीयसुनि भसं-
 ज्ञायामकारलोप ईकारलोपदादसः । गिलादाद्युदात्तः । वृत्त्या । वृत्तु वर्तने । लिटि
 बहुलं छंदसीति शपः इत् । व्यत्ययेन परस्मैपदं । निपातः । वृषे । वृषु वर्षेन
 इत्यस्य लिटि रूपं । प्रत्ययस्वरः । मध्यमेभिः । मध्यमन्दात्, धैपिकार्थे मध्यमन्म ।
 पा० ४. ३. ८. । इति मप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । नूतनेभिः । नवदाब्दस्य सप्तम-
 ष्ठाश्च प्रत्यया नक्तव्या नू इत्यादेशधेति तनप्रत्ययो नू इत्यादेशश्च ॥

विषेप्यन्मा धिपणां ज्ञानं स्तवै पुरा पार्यादिंद्रमहः ।
 अंहसो यत्र पीपरद्यथा नो नावेव यांतमुभये ह्वंते ॥ १४ ॥
 विषेप्यं । यत् । मा । धिपणां । ज्ञानं । स्तवै । पुरा । पार्यात् ।
 इंद्रं । अहः ॥ अहंसः । यत्र । पीपरत् । यथा । नुः । नावाऽइव ।
 यांतं । उभये । ह्वंते ॥ १४ ॥

यद्यदा धिपणेंद्रं स्वानीति मदीया बुद्धिनां विषेप व्याप्नोत् तदाहं सोऽं ज-
 जान करोमि । बुद्धेः स्वरूपं दर्शयति । अहं पार्यात्पारे भवादतिद्वर्तनो विप्र-
 कारिणोऽहं पुरा पूर्वं इंद्रं स्तवै स्वानि । यत्र यस्या धिपणायामेव जातार्यां सत्ता
 स इंद्रो नोऽस्मानंहसः पापहृमादादिप्रायवा पापरत् यथा पार नयेत् तथास्तुभ-
 यपार्थवतिभनार्थिनो जना ह्यते आह्वयंति । तत्र दृष्टातः । नावेव यांतं । यथा
 नदादिषु नौक्या यांतं गच्छंतं पुरुषमुभय उभयकृत्ववर्तिनो जना ह्वंते आह-
 वंति तद्वत् ॥ विषेप्यं । विषु व्याप्तावित्यस्य लिटि पलि रूपं लिट्स्वरः । ज्ञानं ।
 जन जनन इत्यस्य लिट्युत्तमे णलि रूपं । वाक्यभेदादनिपातः । अहंसः । अम
 गलादिषु । अमेर्हुक् च । उ० ४. २१२. । इत्यस्युत्प्रत्ययो हुणायमथ नित्स्वरः ।
 पीपरत् । पृ पालनपूरणयोरित्यस्य लुठि चठि हस्ताभ्यासेलवीर्षयुणा । यथायोग-
 दनिपातः । लिट्स्वरः । नावेव । नुद प्रेरण इत्यस्माद्रलानुदिभ्यां डौ । उ० २. ६४. ।
 इति डौप्रत्ययः । नुयत् इति नौ. प्रथ. । सावेकाच इति तृतीयाया उदात्तत्वं । इवेन
 नित्यसमासो विभक्त्यलोप इत्यादि । उभये । उभयशब्दात्परस्य तयप उभादुदात्तो
 नित्यं । पा० ५. २. ४४ । इत्ययमादेशः । वचनसामर्थादादेहदात्तत्वं । ह्वन्ते ।
 ह्वतेर्लेटि रूपं ।

आर्पूणो अस्य कलदाः स्वाहा सेर्केव कोशं सिसिचे पि-
 वंध्यै । समुं प्रिया आर्चवृत्रन्मदाय प्रदक्षिणिदुभि सोमासु
 इंद्रं ॥ १५ ॥

आऽपूर्णः । अस्य । कलशः । स्वाहा । सेकाऽइव । कोश । सि-
सिचिे । पिवध्वै ॥ सं । इंद्रति । प्रियाः । आ । अववृत्रन् । मदाय ।
प्रऽदक्षिणित् । अभि । सोमांसः । इंद्रं ॥ १५ ॥

हे इंद्र अस्य तव पानार्थं कलशो द्रोणम्बराः सोमेनापूर्णः । स्वाहा स्वाहाकृतो
दत्तश्च सोमसहितः कलशः पिवध्वै तव पानार्थं सिचिचिे तं सोमं चोदिताधारे
खिंचामि । तत्र दद्यातः । कोशं सेजेव । यथा सेजोत्सेचको जलपूर्णादमोशात् इतेः
सकाशाजलं पात्रांतरे सिचति तद्वत् । प्रियाः स्वाहुतमा सोमासो दत्तास्ते सोमा
इंद्रं त्वामभि अभिमिक्ष्यैव मदाय तव हर्षार्थं प्रदक्षिणित् प्रादक्षिण्येन समावृत्रन् ।
सम्यगावृत्त्य दर्शतां ॥ आपूर्णः । पू पालनपूरणयोरित्यस्य कर्मणि निष्ठा । रदाभ्या-
मिति तस्य नत्वं । गतिरन्तर इति गतिस्वरः । स्वाहा । निपातत्वादायुदात्तः । सेजेव
कोशं । न लोपाव्यपेति षष्ठीप्रतिषेधः । तिष्ठिचिे । पिच हरण इत्यस्य लिटि रूपं ।
पिवध्वै । पा पान इत्यस्य तुमर्थे शब्धेनप्रत्ययः । सिचिचातिचिचिदेशः । निचिचादायु-
दात्तः । अववृत्रन् । वृत्त वर्तन इत्यस्य लटि शब्दः । बहुलं चंद्रसीति तस्य शब्दः ।
व्यस्येन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति हे रुतागमः ॥

नत्वा गभीरः पुरुहूत सिंधुनाद्रयः परि पंतो वरंत ।
इत्था सखिभ्य इपितो यद्विद्रा दृब्धं चिदरुजो गव्यमूर्व १६

न । त्वा । गभीरः । पुरुहूत । सिंधुः । न । अद्रयः । परि । संतः ।
वरंत ॥ इत्था । सखिभ्यः । इपितः । यत् । इंद्र । आ । दृब्धं ।
चिन् । अरुजः । गव्यं । ऊर्व ॥ १६ ॥

हे पुरुहूतं गभीरो गभीरः सिंधुः समुद्रस्तथा त्वं न वारयति । ततः परि परितो
वर्तमानाः संतोऽद्रयः शैलास्तां न वरंत न वारयंति । किन्तु त्वामनुग्रह्य वर्तते ।
ययस्तादिः शैलमनेन प्रकारेण सखिभ्यः सखिमिदं वैरिपितः । प्रार्थितस्त्वं दृब्धं चिद-
विप्रयत्नमपि गव्यं गवि भवमवटे वर्तमानमूर्वपूर्वनलमाद्वजः सम्यगभासीः ॥
गभीरः । गाधृ प्रतिष्ठातिप्सयोर्प्रथे च । अस्मादीरच् प्रत्ययः । धकारस्य भकार
आकारस्य ह्रस्वयः । गभीरगंभीरी । उ० ४. ३५. । इत्यनेन निपात्यते । चित्स्वरः ।
सिंधुः । स्यंद प्रसवणे । स्यंदेः संप्रसारणं धधेत्युप्रत्ययः संप्रसारणं दकारस्य ध-
कारः । निदिख्युर्दत्तेरायुदात्तः । परिपंतः संतः । अस्तेः शतारि रूपं । उपसर्ग-
प्रादुर्भासस्त्रियेष्वर इति पत्वं । केचित्तरेः क्रियान्वयमिच्छंति । तदा पत्तमनुपपन्नं ।
परि । निपातस्वरः । संतः । प्रत्ययस्वरः । वरंत । वृन् वरणे । भौवादिकः लठि रूपं ।
निपातः । अरुजः । रुजो भंग इत्यस्य लठि रूपं । गव्यं । गोविकार इत्यर्थे गोपय-
चोर्वादिति यत् । यतो नाय इत्यायुदात्तत्वं ॥

शुनं हुवेम मघवानामिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसाती ।
शृण्वंतमग्रमुतये समत्सु घ्नंतं वृत्राणि संजितं घनानां ॥१७॥

शुनं । हुवेम । मघवानं । इन्द्रं । अस्मिन् । भरे । नृतमं । वा-
जसाती ॥ शृण्वंतं । उग्रं । अग्रमुतये । समत्सु । घ्नंतं । वृत्राणि ।
संजितं । घनानां ॥ १७ ॥

हे इन्द्र वाजसाती । वाजस्याक्षस्य सातिलोभो यस्मिन् सोऽयं वाजसातिः । तस्मि-
न्भरे । विभ्रति जयत्यक्षमीमनेन योद्धार इति भरः सप्राम् । तस्मिन् संप्रामे शुनं
शुनमुत्सारेण प्रवृद्धं । यद्वा शुनमिति सुखनाम । सुखकरं मघवानं घनवंतं अत ए-
वेदं निरतिशयैश्वर्यसंपन्नं नृतमं सर्वस्य जगतोऽतिशयेन नेतारं त्वां हुमेव । इन्द्रिका
वयं यज्ञार्थमाह्वयाम । तथा शृण्वंतमस्मानिः क्रियमाणा मुक्तिं शृण्वतसुमं शृणुणां
भयंकरं समत्सु संप्रामेषु वृत्राणि वृत्रोपलक्षितानि सर्वाणि रक्षासि घ्नंतं हिसंतं घ-
नानां शत्रुसंबन्धिनां संजितं सम्मन्जेतारं त्वामूतये रक्षणाय वयमाह्वयेम ॥ शुनं ।
द्वयोधि गतिवृद्धोरित्यस्य निष्ठाया यस्य विनापेतीदप्रतिषेधः । यज्ञादित्वात्संप्रसा-
रणं । सौमंभाषरक्षादक्षः । प्रलयस्वरः । हुयेम । ह्वयतेर्बहुवं छंदसीति संप्रसारणे
वृते शपो छकि कृते च छिक्कि हर्षं । निघातः । भरे । सन् भरणे । घः । वृषा-
दित्वादायुदात्तः । वाजसाती । पणु दाने । भावे छिन् । जनसनेत्यादिनानुनासिक-
स्मात्त्वं । बहुनीही पूर्वपदस्वरः । समत्सु । अद् भक्षण्ये । संपूर्णात् विन् । सभशयति
शोद्धृणामायुषीति समदः सप्रामाः । इदुत्तरपदस्वरः । घ्नंतं । हन् हिंतामत्वोरि-
त्यस्य सतारं पमहमेत्यादिनोपयालोफः । हो हंठेरिति घत्वं । संजितं । वि-
जये । छिप् ॥

(मं० ३ सू० ३३.)

१२.

प्र पर्वतानामुशती उपस्थादश्वे इय विपिते हासमाने ।
गावेव शुभ्रे मातरां रिहाणे विपाद्छुतुद्री पर्यसा जवेते ॥१॥

प्र । पर्वतानां । उशती इति । उपस्थात् । अश्वेऽश्वेऽश्वेऽश्वे ।
विसिते इति विसिते । हासमाने इति ॥ गावाऽश्व । शुभ्रे इति । मा-
तरां । रिहाणे इति । विपाद् । शुतुद्री । पर्यसा । जवेते इति ॥१॥

पर्वतानां शिरीर्णां शैलानामुपस्थादुत्सर्गाग्निर्गोर्लोदारतीं समुद्रगमनं कामयमाने ।
 गमने दृष्टान्तः । अथे इव वदवे यथा विपिते मंदुरातो विमुक्ते हासमाने अन्योन्यं जपेन
 सार्धमाने । यद्वा हृष्यंत्वावधे इव वदवे इव सरया गच्छंत्यौ परस्परं हृष्यंत्यौ ।
 तथा गावेव शुभ्रे । यथा द्वे गावौ शोभमानौ वर्तेते तद्वच्चुभ्रे शोभमाने । क्रिव
 मातरा । यथा मातरौ धेनू रिहाणे । अंतर्णीतसनधौ क्रिहिः । वत्स जिहया छेदु-
 मिच्छंत्यौ शीघ्रं गच्छतस्तद्गतमुद्रं गंतुं जवाद्गच्छंत्यौ पयसा संयुक्ते विपाद् कूलवि-
 पाटनात् विपाशानाद्वा विमोचनाद्वा विपाद् । शुतुद्री शु क्षिप्रं तु तुजा तुभ्रेव द्रवति
 गच्छतीति शुतुद्री । एतन्नामके नयो भ्रजवेते यमुद्रं प्रति शीघ्रं गच्छतः । अत्र
 निरुक्तं । पर्वतानामुपस्थादुपस्थानादुत्सर्गौ कामयमाने अथे इव विमुक्ते इति वा
 विपण्ये इति वा हासमाने हासति. स्पर्धायां हर्षमाणे वा गावाविव शुभ्रे शोभने
 मातरौ सरिहाणे विपाद्शुतुद्रीयां पयसा प्ररुदेते । नि० १. ३१. इति ॥ उत्तरी ।
 वस वाती । अस्म शतुर्दित्वाद्बहिज्यावयीत्यादिना संप्रसारणं । विपिते । पिन् वंघन
 द्रव्यस्य कर्मणि निष्ठा । संक्षिताया परिनिविभ्यः सेवसितसयनियुसहेत्यादिना । पा०
 ८. ३. ५०. । पत्वं । गतिरन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरः । हासमाने । हासतिः स्पर्-
 धाकर्म । हृषे हसने वा । शानच् । तस्य लघावैभावुद्भसरे कृते धातुस्वरः । रिहाणे ।
 छिद् आस्त्रादने । स्मरितेत्वाद्बुभयपरी । शानच् । अदग्दित्वाच्छपो लुक् । लघा-
 रस्य रेफाच्छांदसः । रेफमपलंभ्य णत्वं । पित्वादांतोदात्तः । विपाद् पट गतौ पसा
 वाधनस्पर्शनयोरिति वा स्थंतावेतौ विपूर्वा । शकारस्य नथादिना पत्वं । शुतुद्री ।
 छांदसी रूपतिद्धिः । जवेते । जुर् गतौ । भौवादिकः । द्वित्वादात्मनेपदं । आतो
 पित इतीवादेशः । निघातः ॥

इद्रेपिते प्रसवं भिक्षमाणे अच्छा समुद्रं रथ्यैव याथः ।

समारारणे कुर्मिभिः पिन्वमाने अन्या वामुन्यामप्येति शुभ्रे २

इद्रेपिते इतीद्रेऽइपिते । प्रऽसुत्रं । भिक्षमाणे इति । अच्छ । समुद्रं
 रथ्याऽइव । याथः ॥ समारारणे इति संऽआराणे । कुर्मिभिः । पिन्व-
 माने इति । अन्या । वां । अन्यां अपि । एति । शुभ्रे इति ॥ २ ॥

हे नयां इद्रेपिते इद्रेण प्रेषिते प्रसवं तस्यैस्वानुतां भिक्षमाणे प्राथयमाने युव
 समुद्रमच्छामिमुद्येन याथः गच्छेयः । तत्र दृष्टान्तः । रथ्येवेति । यथा रथिनो लक्ष्यं
 देशमभिगच्छतस्तद्वाद् । किं कुर्यंत्यौ । समारारणे परस्परं सगच्छंत्याकुर्मिस्वरंगेः पि-
 न्वगामे परस्परप्रदेशं संतर्पयंत्यौ शुभ्रे शोभमाने । युवां समुद्रं गच्छय इति पूर्वगा-
 न्वयः । तथा वां युवयोर्मध्येऽन्यैकान्यामपरं नदीमप्येति अपि गच्छति । परस्पर-
 भैर्यमापद्यत इत्यर्थः ॥ इद्रेपिते । इप गताविलस्य कर्मणि निष्ठावास्वीपपदेत्यादिना

इडाग्रम् । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदस्वरः । प्रथवं । पू प्रेरण इत्यस्या । यायादि-
स्वरः । भिक्षमाणे । भिक्ष यात्रायां । आत्मनेपदी । शान्तो लसाविधातुकस्वरेणा-
मुदात्तत्वे धातुस्वरः । रथ्येव । रथस्येमी । तत्पदमित्यर्थे रथायदिति यद् प्रलयः ।
तित्स्वारेत् । इवेन विभक्त्यलोपः । यायः । यातेर्लटि ह्रस्वः । समाराणे । ऋ गता-
वित्यस्य छिट् । संपूर्वस्वार्तिः समो गमीत्यादिनात्मनेपदत्वात्तस्य कान्तादेशः । ऋ-
च्छतृतामिति गुणः । पिन्वमाने । पिबि सेचने । भूकारिः । लघाविधातुकस्वरेण
शान्तोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

अच्छा सिंधुं मातृत्तमामयासं विपाशमुर्ध्वा सुभगोम-
गन्म । वत्समिय मातरां संरिहाणे संमानं योनिमनुं संच-
रंती ॥ ३ ॥

अच्छ । सिंधुं । मातृत्तमां । अयासं । विपाशं । उर्वी । सुभगां ।
अगन्म ॥ वत्संश्च । मातरां । संरिहाणे इति संरिहाणे । संमानं ।
योनिं । अनुं । संचरंती इति संचरंती ॥ ३ ॥

हे नयी मातृत्तमानविशयेन मातरं सिंधुं सर्वणीं शुतुद्रीं खानच्छामिमुह्येनावावं
विश्वामिश्रोऽहं प्राप्नोऽभूवं । उर्वीं महतीं सुभगां शीमाग्रवतीं विपाशं त्वामगन्म
वयं प्राप्ताः स्म । किं कुर्वन्सौ । मातरा मातरौ द्वे धेनू वत्समित् चरिहाणे । अं-
तर्णोत्सन्नयो लिहिः । जिह्या लेदुमिच्छंतीं यथा वत्समनुगच्छतस्तद्रत् समान-
मेवं योनिं स्थानं समुद्रमनु अमित्यस्य संचरती सन्वक्तु चरंती । युवात्मयासमिति
पूर्वेणान्वयः ॥ अयासे । या प्रायण इत्यस्य ह्रस्वः । इडावावदहादसः । अगन्म । म-
मेर्लटि बहुलं छंदसीति शपो लृक् । म्नेवेति मकारस्य नकारः । निपातः । संच-
रंती । चरतिर्गल्यर्थः । तृतीयस्युक्तत्वाभावादात्मनेपदाभावः । शतुर्लसाविधातुकस्वरे-
णानुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः ॥

एना वयं पर्यसा पिन्वमाना अनु योनिं देवकृतं चरंतीः ।
न वर्तवे प्रसवः सर्गस्तक्तः किंयुर्विप्रो नृद्यो जोहवीति ॥ ४ ॥

एना । वयं । पर्यसा । पिन्वमानाः । अनुं । योनिं । देवकृतं ।
चरंतीः ॥ न । वर्तवे । प्रसवः । सर्गस्तक्तः । किंयुः । विप्रः ।
नृद्यः । जोहवीति ॥ ४ ॥

एवं सुते नयी विश्वामित्रं प्रत्युचतुः । एनेनेन पर्यसा पिन्वमानाः संतर्षयंत्यो
देवकृतं देवनेद्रेण कृतं सरिदं योनिं स्थानं समुद्रमनु लक्ष्मीकृत्य चरंतीर्बच्छंत्यो व-

यमास्महे । इयोर्बहुवचनं पूजार्थं । तासामस्माकं सर्गतकः सर्गे गमने प्रवृत्तः प्रसव उद्योगो न वर्तते निवर्तनाय न भवति । किंयुः किमिच्छन्ती विप्रो ब्राह्मणो नद्यो नदीरस्माद् ओहवीति ऋशमाह्वयति ॥ एता । इदंशब्दस्य तृतीयाया एनादेशः । गुप्तां मुहुनिनि तृतीयाया आज्ञादेशः । ऊडिदमेति विभक्तेश्चात्तत्वं । पिन्वमानाः । पिबि शेचने । देवहृत्वं । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्यः । नर्तवे । वृत्तु वर्तने । तुमर्थे तवेनप्रत्ययः । नित्स्वरः । सर्गतकः । के चेति पूर्वपदप्रकृतिस्यः । किंयुः । किमिच्छन् । क्यचो मांस्तान्यवप्रतिषेध इति छांदसात्वादय प्रतिषेधो न भवतीति क्यच् क्यच्छंदसीत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । नद्यः । छांदसो यणदेशः । ओहवीति । इयो यद्बहुवचनस्य चेति संप्रसारणे कृते गुणो यद्बहुवचनेत्यभ्यासस्य गुणः । यजे वेतीडागमः । गुणः । लिधातः ॥

रमध्वं मे वचसे सोम्याय ऋतावरीरुपं मुहूर्तमेवैः । प्र
सिंधुमच्छां बृहती मनीषावस्युरहे कुशिकस्य सुनुः ॥ ५ ॥

रमध्वं । मे । वचसे । सोम्याय । ऋतावरीः । उप । मुहूर्तं ।
एवैः ॥ प्र । सिंधुं । अच्छ । बृहती । मनीषा । अवस्युः । अहे ।
कुशिकस्य । सुनुः ॥ ५ ॥

विश्वामित्रो नदीः प्रतिव्रूते । ऋतावरीः । ऋतमुदकं । तद्वत्सो हे नद्यो यूयं मे विश्वामित्रस्य मम सोम्याय उत्सीयीहं सोमं संपादयामीत्येवं सोमसंपादिने वचसे तदर्थमेवैः । पंचम्यर्थे तृतीया । शीघ्रगमनेभ्यो मुहूर्तं मुहूर्तमात्रमुपरमार्थं । उपपूर्वा रमिरुपसंहारे वर्तते । क्षणमात्रं शीघ्रगमनादुपरता भवति । सामान्येन नदी-यूच्यमानानु रागीहितं प्रयोजनमकुर्वतीषु पुरोवर्तिनां शुतुद्रीं प्रति व्रूते । कुशिकस्य राजर्षेः सुनुर्विश्वामित्रोऽहं बृहती महत्या मनीषा मनीषया सुत्यावस्युरात्मनो रक्षणमिच्छन् सन् सिंधुं शुतुद्रीं स्वामच्छामिसुह्येन प्राड्ये प्ररुपेणाह्वयामि । अत्र निरुक्तं । उपरमध्वं मे वचसे सोम्याय सोमसंपादिन ऋतावरीर्हे-तवञ्च ऋतमित्युदकनाम प्रत्यृतं भवति मुहूर्तमेवैरयनैरनैर्वा । प्रामिद्धयामि सिंधुं बृहत्या महत्या मनीषया मनस ईषया सुत्या प्रक्षया वा वनाय कुशिकस्य सुनुः कुशिको राजा बभूव । नि० १. २५. । इति ॥ रमध्वं । सु उपरमे । उपपूर्वादिमतेर्विभाषाकर्मकात् । पा० १. ३. ८५. । इत्यात्मनेपदं । ऋतावरीः । ऋतशब्दान्मत्वर्थे छंदसीवनिपाधिति वनिष् । वनो रचेति वीप् रेफश्चांतादेशः । वा छंदसीति सवर्गशीर्षः । आर्मथितस्य पादादित्वात्पाठिक्रमाद्युदात्तत्वं । एवैः । इय गतो । इयशीर्ष्यां वन् । कार्यधातुकलक्षणो गुणः । नित्स्वरः । बृहती मनीषा । उभपत्र तृतीयायाः पूर्वसद्वर्गशीर्षः । अवस्युः । वनो रक्षणमिच्छन् । गुप आ-

त्वन्ः वयञ् । नः वय इति नकारांतस्य पदसंज्ञाया नियमितत्वाद्न भवारस्य
रत्नं भवति । क्याच्छंदशीत्युप्रत्ययः । अहे । ह्यतेर्लृङि सिचि आत्मनेपदेष्वन्-
तरसां । पा ३. १. ५४. । इत्यणदेशः । गुणः निघातः ॥

इंद्रो अस्माँ अरद्द्रञ्जवाहुरपाहन्वृत्रं परिधिं नदीनां ।
देवोऽनयत्सविता सुपाणिस्तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः ॥ ६ ॥

इंद्रः । अस्मान् । अरद्द्रत् । यञ्जवाहुः । अर्प । अहन् । वृत्रं ।
परिधिं । नदीनां ॥ देवः । अनयत् । सविता । सुपाणिः । तस्य ।
वयं । प्रसवे । यामः । उर्वीः ॥ ६ ॥

नवः प्रत्ययः । हे विश्वामित्र वज्रबाहुः वज्रबुधो बाहुर्न्यस्तासौ वज्रबाहुः
तादृशो बलवानिंद्रो नदीरक्षणरदत् । रदतिः खनतिकर्मा । अयनत् । कथमख-
नत् । उच्यते । नदीनां अन्वकारिणीनामापां परिधिं परितो निहितमुदकमंतः कृत्वा
परितो वर्तमानमित्यर्थः । तादृशं वृत्रं । वृणोत्याकाशमिति वृत्रो मेघः । तं मेघ-
गपाहन् जघान । तस्मिन् हत भाषः पतिता । तामिर्गच्छंतीमिवैयं याताः ।
एवं मेघहननद्वारेणाखनत् । न केवलमखनत् किं तर्हि सविता सर्वस्य जगतः प्रेरक-
गुपाणिः शोभनहस्त उत्पत्तिस्वितिकर्तृत्वात्तादृशो देवो द्योतमान इन्द्रोऽस्माननयत्
मेघभेदनं कृत्वोदकप्रेरणेन समुद्रमपूरयत् । तस्य तादृशसामर्थ्येपितस्वेंद्रस्य प्रमवे-
ऽन्मनुष्याणां वर्तमाना उर्वीरदकैः प्रभृता वयं याम. नच्छामः । न तव वचना-
दुपरनामहे । उक्तार्थं यास्को ब्रवीति । इंद्रो अस्मानरद्द्रञ्जवाहु । रदतिः खनति-
कर्मापाहन्वृत्रं परिधिं नदीभागिति व्याख्यानं । देवोऽनयत्सविता सुपाणिः ब्रह्मा-
णपाणिः । पाणिः पणायतेः पूजाकर्मण । प्रहृष्ट पाणी देवान्पूजयति । तस्य वयं
प्रसवे याम ऊर्वीरदकैः । नि० २. २६. । इति ॥ अरद्द्रत् । रदतेर्लृङि रूपं । वज्र-
बाहुः । बहुभ्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अहन् । हंतेर्लृङि रूपं । निघातः । परिधिं । डृषान्
धारणपोषणयोरेत्यासाह्वमंशुपसर्षे षोः किरिति किंप्रत्ययः । आतो लोपः । कृदु-
त्तरपदस्वरः । अनयत् । वयतेर्लृङि रूपं । सुपाणिः । पण व्यवहारे मुतो च ।
अधिपणाथो रडायल्लक्षौ च । उ० ४. १३६. । इतीण् । भाषल्लक्ष् । बहुभ्रीहौ
नश्सुभ्यामिति खरः । प्रसवे । पू प्रेणे । प्ररोरविति भावेऽपप्रत्ययः । भाषप-
ञ्चेत्युत्तरपदातोदात्तत्वं । यामः । या प्रापण इत्यस्य लटि रूपं । निघातः । उर्वीः ।
उरश्चन्द्रोतो गुणवचनादिति रौप् । या छंदवीति सवर्णवीषं. । प्रत्ययस्वरः ॥

- प्रवाच्यं शश्वधा वीर्यं तदिंद्रस्य कर्म यदहिं विवृशत् ।
वि वज्रेण परिपदौ जघानायज्ञापोऽयं नमिच्छमानाः ॥ ७ ॥

प्रश्वाच्यं । शश्वधा । वीर्यं । तत् । इंद्रस्य । कर्म । यत् । अर्हि ।
विश्वत् ॥ वि । वज्रेण । पुरिऽसदः । जपान् । आयन् । आपः ।
अयने । इच्छमानाः ॥ ७ ॥

योऽयमिन्द्रोऽर्हि मेघं विश्वत् उदकप्रेरणार्थं जपानेति यत्कर्म छेदनरूपं तद्विदं
तस्यैन्द्रस्य वीर्यं सामर्थ्यं शश्वधा सर्वदा प्रवाच्यं । प्रप्रेषणं वचनीयं । तथा स इंद्रः
पुरिपदं परितः सीदत आसीनान् प्रतिबंधकारिणोऽपुरान् वज्रेण विजपान् । अथा-
यने स्थानमिच्छमाना इच्छन्त्य आप आयन् याति ॥ प्रवाच्यं । वच परिभाषण
इत्यस्माद्दलोर्णमिति ष्यत् । गित्त्वादुपधावृद्धिः । वचोऽशब्दसंज्ञायां । पा० ६. ३.
६७. । इति वृत्ताभावः । व्यत्ययेनामुदात्तत्वं । यद्वा पाचयतेरचो यत् । यतोऽभाव
इति स्वरः । शश्वधा । शश्वच्छब्दात्पार्थे धाप्रत्ययस्यकारलोपश्च इष्टव्यः । मिश्रत् ।
ओमश्चेदने । तुदादिः । अङि मङ्गिज्यावपीत्यादिना संप्रसारणं । सह सुपेत्वन स-
हेति योपविभागात्समाशः । रामासस्वरः । परिपदः । कृप् । संहिताया सदिरप्रते-
रिति पत्वं । जपान् । हृतेर्लिटि गलि रूपं । निपातः । आयन् । अथ गतावित्यस्य
लटि रूपं । पादारित्वादिनिपातः । इच्छमाना । इप् इच्छाधामित्यस्माद्व्यत्ययेन शान-
नच् । तस्य लघावंधानुक्कारे कृते प्रत्ययस्वर ॥

एतद्वर्चो जरितुर्मापि मृष्टा आ यत्ते घोपानुत्तरा युगानि ।
उक्थेषु कारो प्रति नो जुपस्व मा नो नि कः पुरुपत्रा न-
मस्ते ॥ ८ ॥

एतत् । वचः । जरितः । मा । अपि । मृष्टाः । आ । यत् । ते ।
घोपान् । उत्तरा । युगानि ॥ उक्थेषु । कारो इति । प्रति । नः ।
जुपस्व । मा । नः । नि । करिति । कः । पुरुपत्रा । नमः । ते ॥ ८ ॥

नयः प्रसंगादिदखोत्रं कृत्वा विश्वामित्रं प्रत्युचुः । जरितः स्तोत्रेण विश्वामित्रं वे
त्वीर्यं यत्संवादात्मकं वचस्य नोऽमीत्याघोपानुद्घोषवन्वर्तसे तदचो मापिमृष्टा-
मा विस्वामी । किंकारणं । उत्तरा युगान्युत्तरेषु याश्चिक्रेषु युगेष्वह सन्धेषु कारो
शस्त्राणा वक्तेस्त्वं नोऽस्मान्प्रति जुपस्व यथादात्मनेन तेन वाज्येन प्रतिषेवस्व ।
इदानीं नोऽस्मान् पुरुपत्रा पुरुषेषु मा निकः । अक्षिप् युक्तिरुपसवाद्वाक्याध्याप-
नेन नितरं पुंयत् प्रागल्भ्यं भा कारी । ते तुभ्यं नमः ॥ मृष्टाः । मृष्ट्वा इत्यादि-
स्यस्य लटि व्यत्ययेनात्मनेपदं । अदादित्वाच्छपो लृङ् । प्रथादिना पत्वं । निपातः ।
घोपान् । पुषिर् संशब्दन इत्यस्य शतरि सर्वविधीन्य छंदसि विकल्पितत्वादतो गुण
इति पररुपत्वाभावात् । सर्ववैरीर्षं । शतुर्लघावंधानुक्कारे कृते धानुस्वरः । युगानि ।

युजिर् योगे । उंछादिषु घञंतत्वेन निपातनाद्गुणत्वं । विशिष्टविपर्यं च निपातन-
मिष्यते । कालविज्ञेये रषाद्युपकरणे चेति तत्र पाठदेवांतोदात्तत्वं । काल्यभनोरत्वं-
तसंयोग इति द्वितीया । कारो । करोतेः कृवासाजिमीत्यादिना उष्प्रत्ययः । आमं-
त्रितत्वाभिपातः । कः । करोतेर्लुङि च्छेर्मन्ने षष्ठ्यादिना लुक् । इल्ष्यादिना सिधो
लोपः । न माहयोग इत्यजनावः । पुरुषना । देवमनुष्यपुरुषमस्यैभ्यो द्वितीया-
सप्तम्योर्बहुलमिति सप्तम्यर्थे प्राप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

ओ पु स्वसारः कारवे शृणोत यूयौ यौ दूरादनसा र-
थेन । नि घृ नमध्वं भवता सुपारा अधो अक्षाः सिधवः
स्रोत्याभिः ॥ ९ ॥

ओ इति । सु । स्वसारः । कारवे । शृणोत । यूयौ । यः । दूरात् ।
अनसा । रथेन ॥ नि । सु । नमध्वं । भवत । सुपाराः । अधः अक्षाः ।
सिधवः । स्रोत्याभिः ॥ ९ ॥

विश्वामित्रो नदीः प्रत्युपाच । स्वसारो भगिन्यः सिधवो हे नद्यः कारवे स्तोत्रं
कुर्वाणस्य मम वचनं सु सुष्टु ओ शृणोत शृणुतैव । धनसा शकटेन रथेन च सह
दूराद्द्विप्रहृष्टादेशाद्दो युष्मान्यवी प्राप्तोऽस्मि । यूयं सु सुष्टु निनमध्वं आत्मना
स्वयं प्रद्धा भवत । तथा सुपाराः । रषादीनां तीरात्सुखेनावरोदणारोहणे यथा
स्थानां तथा शोभनरोषसध भवत । किंच यूयं स्रोत्याभिः श्रवणशीलाभिरिद्विरधो
अक्षा रषाणस्याभयाद्भवत । यदापोऽभस्वाभस्याद्भवति तदा रषादीनि नेतु
शक्यंते । तस्मात्तत्परिमाणोदका मयतेत्यभिप्रायः ॥ ओ इति प्रष्टासंज्ञा । शृ-
णोत । शु श्रवण इत्यस्य लोटि प्रत्ययस्य तप्तनतनवनायेति तयादेशः । पिरवाहुणः,
निपातः । यूयौ । या प्रापण इत्यस्य भूतमाने लिट्शुत्तमे णत्यात् औ णल इत्यौ-
कारः । एकादेशस्वरः । यः । युष्मच्छब्दस्य द्वितीयाया बहुवचनस्य वक्षसाविति व-
च्छादेशः । पू । निपातरथेति संहितायां वीर्षः । नमध्वं । णसु प्रहृत्वे शब्दे चेलस्य
कर्मकर्तारि न दुहृद्धनमां यन्निचणाविति प्रतिषेधाद्यगभावः । अधो अक्षाः । अधर-
शब्दस्य पूर्वाभराणामसि पुरषवधैयामित्यतिप्रत्ययोऽधादेशात् । अक्षशब्दो-
ऽस्य व्याप्तादित्यस्मादशेर्देशने । उ० ३. ६५. इति सप्रत्यायांतः । शृष्टुत्तरपदप्रकृति-
स्वरः । सिधवः । आमंत्रितत्वाभिपातः । स्रोत्याभिः । सोतःशब्दात्स्रोतसो विभाषा
व्यङ्ग्यौ । पा० ४. ४. ११२. इति व्यप्रत्ययः । इत्यादिलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

आ ते कारो शृणवामा यचांसि यूयार्थं दूरादनसा रथेन ।
नि ते नंसै पीप्यानेव योपा मर्यायिव कन्या शश्वचते ॥१०॥

आ । ते । कारो इति । शृण्वाम् । वचांसि । ययार्थ । दूरात् ।
अनसा । रथेन ॥ नि । ते । नसे । पीप्यानाऽइव । घोषा । मर्याय-
ऽइव । कन्या । शश्वचै । त इति ते ॥ १० ॥

नद्य पूर्वं विश्वामित्रवाक्यं प्रत्याख्यायानयर्चा तस्य वाक्यमाशुश्रुत् । कारो खोत्रं
दुर्वाण हे विश्वामित्र ते तव वचांसीमानि वाक्यान्वाश्रणवाम कात्स्न्येन शृणुमः ।
तव समीहितं प्रयोजनं कुर्म इत्यर्थः । अनसा शकटेन रथेन च सह यदाथ यतो
दूरादागतोऽपि । अयं च ते त्वदर्धं निनसे नीचेनमाम । अल्लेकविदक्षयानैवव-
चनं । रथेन गंतुं माधोदका भवामेत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । पीप्यानेव योषा ।
पीप्याना पुत्रं स्तनं पामयंती योषा माता यथा प्रद्वीभवति । दृष्टांतंतर यथा कन्या
युवतिर्मर्याविव मनुष्याय पित्रे भ्रात्रे वा शश्वचै परिष्वजनाय नद्या भवति तद्वत्ते
त्वदर्धं प्रद्वीभवाम । ते इति पुनरुक्तिरादरार्थः । एतानृचं यास्क एवं व्याचष्टे । आश्र-
णवाम ते कारो वचनानि याहि दूरादनसा च रथेन च निनमाम ते पाययमानेव
योषा पुत्रं मर्याविव कन्या परिष्वजनाय निनमा इति वा । नि० २. २७. । इति ॥
कारो । संयुद्धौ शाकल्यस्येती । पा० १. १. १६. । इति प्रयत्नपज्ञा । शृणवा-
म । शु ध्रवण इत्यस्य लोव्याहुतमस्य पिषेलाऽगमः । पित्वाहुणः । निपातः ।
ययाथ । या प्रापण इत्यस्य भूतमात्रे लिटि यल्येकाप उपदेशेऽनुदात्तादितिदप्रति-
षेधः । लिट्स्वरः । अनसा । सहार्थे वृत्तीया । नसे णसु प्रहल इत्यस्य लेट्पुत्रमे
स्तिन्बहुलमिति सिर् । वैतोऽन्यनेलैकारादेशः । निघातः । पीप्यानेव । पीप्याने
इत्यस्मान्तर्भावित्त्वर्थस्य लिटि वानपि रूपं । पित्स्वरः । योषा । यु मिश्रणे । शृ-
वणरिहनीत्यादिना । उ० ३. ६२. । सप्रलय । यौतीति योषा । वृषादित्वादाह्यु-
दात्तः । शश्वचै । प्वञ्च परिष्वंग इत्यस्मात्सपदादिलक्षणो भावे किप् । पुषोदरादि-
त्वादिरूपसिद्धिरतोदात्तश्च ॥

यदंग त्वा भरताः संतरैर्युर्गव्यन्ग्रामं इपित इंद्रजुतः ।

अर्पादहं प्रसवः सर्गितक्त आ यो वृणे सुमतिं यज्ञिर्यानां ११

यत् । अंग । त्वा । भरताः । संतरैर्युः । गव्यन् । ग्रामः ।
इपितः । इंद्रजुतः ॥ अर्पात् । अहं । प्रसवः । सर्गितक्तः । आ ।
वृः । वृणे । सुमतिं । यज्ञिर्यानां ॥ ११ ॥

विश्वामित्रो नदी । प्रत्युवाच । अगोत्यामंत्रणे । हे नद्यो यद्यस्माद्युष्माभिरितितीर्षो-
नंमोत्तरणमभ्यनुज्ञातं तस्माद्भरता भरतपुत्रजा मरीयाः सर्वे त्वा परस्वल्पेकता-
मापन्तां नदीं त्वा संतरैर्यु सम्यगुत्तीर्णा भवेयुः । तदेव विशिनष्टि । गव्यम् वा

उदकानि वरीतुमिच्छन्निषितस्त्वयाम्बनुज्ञात इन्द्रजतो युष्माकं प्रवर्तकेनेद्रेण च
 प्रेरितो प्रागो भरतानां संघोऽर्थात् संचरेत् । यतः सर्गतयो गमनाय प्रवृत्तः
 प्रसवस्रोपामुचोयोऽह पूर्वं युष्माभिरुज्ञातः । अहं तु यज्ञियानां यहाहाणां वो
 युष्माकं सुमतिं शोभनां स्तुतिमा वृषे सर्वतः संभजे ॥ भरताः । भरतश-
 ष्वाहुस्तादित्वाद् । तस्य यजनोऽथेति लुह् । अतश्च । प्रलयस्वरः । संतरेयुः
 तरेतेति लुक् । सुति रूपं । शैलैस्सर्वधानुस्वरे धातुस्वरः । तिष्ठि चोदात्तवतीति गतेर्मि-
 श्रतः । गव्यद् । गा आत्मन इच्छन् । सुप क्यच् । एकादेशस्वरः प्रामः ।
 प्रसतेरा च । उ० १-१४१ । इति मन्त्रस्य आकाशदेशस्य नित्स्वरः । इन्द्रजतः
 जू इति सौत्रो धातुर्गव्यर्थः । ध्युकः किति ति निष्ठायाभिदप्रतिषेधः । तृतीया कर्म-
 णीति पूर्वपदप्रवृत्तिस्वरः । अर्णात् । ऋषी गतास्थित्वस्य छेदि तिपि सिन्धुलमिति
 सिप् । लेशोऽडागमः । एकाच इतीदप्रतिषेधः । गुणः । प्रलयस्य पितृवानुदा-
 त्तये धातुस्वरः । वृषे । वृह संभकावित्वस्य छिटि रूपं । यज्ञियानां । यज्ञार्थित्वम्भ्या
 घराजातिनि घप्रत्ययः । प्रलयस्वरः ॥

अतारिपुर्भरता गव्यवः समभक्त विप्रः सुमतिं नदीनां ।
 प्र पिन्वध्वमिपयतीः सुराधा आ वृक्षणाः पूणध्वं यात
 शीमं ॥ १२ ॥

अतारिपुः । भरताः । गव्यवः । सं । अभक्त । विप्रः । सुमतिं ।
 नदीनां ॥ प्र । पिन्वध्वं । इपयतीः । सुरार्धाः । आ । वृक्षणाः । पू-
 णध्वं । यात । शीमं ॥ १२ ॥

गव्यवो गा आत्मन इच्छन्तो भरता मरतकुलजा सर्वेऽतारिपु तां नदीं सम-
 तरन् । विप्रो मेधावी विश्रामिन्नो नदीनां सुमतिं शोभनां स्तुतिं समभक्त समभजत ।
 यूर्यं तु यथापूर्वमिपयतीः कुल्यादिद्वारात्तं कुर्वन्ना अत एव सुराधाः शोभनधनो-
 पैता दूर्पं वृक्षणाः इति मसरितः कुल्याः प्र पिन्वध्वं प्रकर्षेण तर्पयत आपृणध्वं ।
 ताः सर्वतः पूरयत च । शीमं शीमं यात गच्छत ॥ अतारिपुः । तू ह्यनतर-
 पयोरित्वस्य लुक् सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति वृद्धिः । अडागमस्वरः । गव्यवः । सुपः
 क्यच् कयाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । तस्य स्वरः । अभक्त । भज सेवामित्यस्य लुक्
 सिचो श्लो श्लीति लोपः । पादादित्वादनिघातः । पिन्वध्वं । पिदि सेचन इत्यस्य
 लोटि रूपं । निघात इत्यंती । इपं इवैलः । उत्करोतीति सिच् । नाविष्ठवत्प्रा-
 निपदिच्छेतीष्टवद्भाषोरेरिति टिल्लेषः । वा छंदसीति सवर्णदीर्घः । प्रलयस्य उ ।
 पूणध्वं । पूण ग्रीणने । लोटि रूपं । व्यत्ययेनात्मनेपदं । यावयभेदादनिघातः । यात
 या प्रापण इत्यस्य लोटि रूपं । अत्रापि न निघातः । शीमं । शीमृ वरथने । स्वाप्-
 वेऽनेन तद्गतिरिति वरणे घञ् । नित्स्वरः ॥

उद्ध ऊर्मिः शम्या हुंत्वापो योक्ताणि मुंचत । मादुष्कृतौ
व्येनसाह्यौ शूनमारतां ॥ १३ ॥

उत् । वः । ऊर्मिः । शम्याः । हुंत्तु । आर्षः । योक्ताणि । मुंचत ॥
मा । अदुःस्कृतौ । विऽएनसा । अह्यौ । शूनं । आ । अरतां ॥ १३ ॥

पूर्वमुत्तितीर्ष्विन्धामिप्रो नदीदन्त्वाहुनोत्तितीर्षुः पुनराह । हे नद्यो वो युष्माक-
मूर्मिस्तरंगः शम्या युगकीला युग्यकठभार्धादिसकत्रा रज्ज्व दृष्ट्वं यथा भवन्ति
तथा हुंत्तु गच्छतु । स तरंगो रज्ज्वनामथो गच्छत्विलमिप्रायः । तथा हे आपो यूपं
योक्ताणि ता रज्जुमुंचत । यथा न स्पृशन्ति तथा यांत्विलमिप्रायः । व्येनसा विगतपापेन
अत एवादुष्कृतौ कल्याणकर्मकारिण्यौ अह्यावह्ये न केनापि तिरस्करणीये विपाट्
शुतुयौ रयानां शूनं समृद्धिमारतां आगच्छता । एवं विश्वामिप्रो नदीः सुत्वा
तामिरज्जुगतोऽतरदिति ॥ ऊर्मिः । ऋ गतौ । अतंरुवेति मिप्रत्ययः ऊरिल्लयमादेशो
धातोः । ऋच्छतीत्यूर्मिः । प्रत्ययस्तरः । शम्याः । शमु उपशमे । पोरदुषपादिति
यत्प्रत्ययः । यतोऽनाव इत्यासुदात्तत्वं । हुंत्तु । हन हिंसागलोरिन्धम्य लोटि ह्वं ।
निघातः । योक्ताणि । युजिर् योमे करणे दात्रीशसयुजैत्वादिना घृन्प्रत्ययः । नि-
स्तरः । मुंचत । मुच्छ भोक्षणे । निघातः । अदुष्कृतौ । इमुद्योः सामर्थ्य इति विसर्ज-
नीयस्य पत्वं । व्येनसा । बहुनीहो पूर्वपदस्तरः । सुपो ङादेशः । अह्यौ । हन हिंसा-
गलोरिल्लस नन्पूर्वसाह्यादयथेति निघातनायकः । कित्वाहुपभालोपः । हो इतेरिति
घञ् । सर्वविधीना छंदसि विकल्पितत्वादशौचः शीभावाभावः । एकादेशस्तरः ।
शूनं । अयतेर्नंपुंसके भावे ऋ इति क्तः । यजादित्वात्संप्रसारणं । हल इति दीर्घत्वं ।
धोदितधेति निघानात्वं । निघा च व्यजनादित्याद्युदात्तः । अरतां । ऋ गताभिल्लस्य
लुङि ष्लेः सतिशास्त्वर्तिभ्यश्चेलजदेशः । ऋदशोऽङि गुणः । न माहयोग इत्यङ-
भावः । निघातः ॥

(मं० ३ सू० ४२.)

१३.

उर्ष नः सुतर्मा गृहि सोर्मभिद्रु गर्वाशिरं । हरिन्भ्यां
यस्तै अस्म्युः ॥ १ ॥

उर्ष । नः । सुतर् । आ । गृहि । सोर्म । हुंद्र । गोऽर्वाशिरं ॥
हरिऽभ्यां । यः । स्तै । अस्मऽयुः ॥ १ ॥

हे इंद्र नोऽस्मदीयं सुतममिषुतं गवाशिरं पयसा मिश्रितं सोमं प्रति उपागहि
समीप आगच्छ । यतो हरिभ्यामश्वभ्यां युक्तस्त्व रथोऽस्मयुरसान्कामवमानो वर्तते ॥
गवाशिरं । आहपूर्वस्य श्रीणातेः क्रिप्यपस्पृधेयामान्जुरित्वादिनाशिर इत्यादेशः । बहु-
मीही पूर्वपदस्वरः ॥

तर्मिद्रु मद्रुमा गंहि बहिःष्ठां ग्रावभिः सुतं । कुविश्वस्य
तृष्णयः ॥ २ ॥

तं । इंद्र । मर्दं । आ । गृहि । बहिःऽस्यां । ग्रावऽभिः । सुतं ॥
कुवित् । तु । अस्पृ । तृष्णयः ॥ २ ॥

हे इंद्र ग्रावभिः सुतममिषुतं बहिःष्ठां बहिषि स्थितं मर्दं । मयतेऽनेनेति मद्रुः
सोमः । तर्मिद्रुं सोममागहि आगच्छ । कुवित्प्रभृतं गया भवति तथास्य सोमस्य
पाने नु क्षिप्रं तृष्णवः तृप्तो भव ॥ मर्दं । मदी हर्षं । मद्रोऽनुपसर्ग इत्यप्रत्ययः ।
तस्य पितृवादनुदात्तत्वे घातुस्वरः । बहिःष्ठां । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । क्रिप् । चंहितायां
पूर्वपदसकारसादेशप्रत्ययबोरेति पत्वं भुत्वं । कृदुत्तरपदस्वरः । तृष्णवः । तृष्
श्रीणान् इत्यस्य डेट्यङ्गममः । कुवियोगादनिपातः । शुभ्रादिषु तृमनतप्रोत्तीति
पठितं । तथापि सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वाद्वा नत्वप्रतिषेधो न भवति ।
प्रत्ययस्वरः ॥

इंद्रमित्था गिरो ममाच्छांगुरिपिता इतः । आवृते सोमं
पीतये ॥ ३ ॥

इंद्रं । इत्या । गिरः । मर्मं । अच्छं । अगुः । इपिताः । इतः ॥
आऽवृते । सोमंऽपीतये ॥ ३ ॥

हे इंद्र इषितास्त्वदर्धं प्रेषिता इत्येत्यमनेन प्रकारेणोच्यमाना मम गिरः सुतिलक्षणा
याव इंद्रं त्वामितोऽस्मादेवयजनदेशादच्छागुः आमिमुख्येन गच्छंतु । किमर्थं ।
सोमपीतये सोमपानार्थमावृते तामावर्तयितुं इत्या । इदंछन्दसात्था देतौ च छंदसीति
ब्यत्ययेन याप्रत्ययः । इदम एतेतौ रथोरितीदित्यादेशः । प्रत्ययस्वरः । अच्छं । अच्छ
गल्पार्थवदेपिति गतिबंधा । अगुः । इप् गतावित्यस्य लुकि हर्षं । निपातः ॥

इंद्रं सोमस्य पीतये स्तोमैरिह हवामहे । उक्थेभिः कुवि-
द्रुगमत् ॥ ४ ॥

इंद्रं । सोमस्य । पीतये । स्तोमैः । इह । हवामहे ॥ उक्थेभिः ।
कुवित् । आऽगमत् ॥ ४ ॥

सोमैस्त्रित्वं च दशादिस्तोमसाभ्यैः स्तोत्रैश्च षेभिरुक्थैः शस्त्रैश्चेह कर्मणि सोमस्य पीतये सोमपानार्थमिंद्रं द्वागमहे चयमाह्वयामः । कुविद्वहुवारमाहूतः स इंद्र आगमत् यज्ञं प्रत्यागच्छतु । आयमत । गमैल्लेख्यवापमः । आगमा शतुदात्ता इत्यदोऽनुदात्तत्वाद्वातुस्वरः । विवि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । कुमियोगादनिघातः ॥

इंद्र सोमाः सुता इमे तान्दधिष्व शतक्रतो । जठरं वाजिनीयसो ॥ ५ ॥

इंद्र । सोमाः । सुताः । इमे । तान् । दधिष्व । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ॥ जठरं । वाजिनीयसो इति वाजिनीयसो ॥ ५ ॥

हे शतक्रतो इंद्र इमे सोमाः सुताः प्राबमिस्त्वदर्थमभिपुताः । हे वाजिनीयसो अश्वपन । यद्वा वाजोऽश्वमासु फलत्वैनास्तीति वाजिन्यः क्रियाः । तासां वासक हे इंद्र तान्त्वोमरसात् जठरे दधिष्व धारय ॥ वाजिनीयसो । वाजराब्दान्महर्षेऽत इनिठनामितीनिप्रत्ययः । ऋभेभ्यो जीविति वीर् । तासां वतो । संबुद्धौ चेति गुणः । आमंत्रितत्वादात्मिकमनुदात्तत्वं ॥

विद्या हि त्वां धनंजयं वाजेषु दधूपं कवे । अर्धा ते सुभ्रमीमहे ॥ ६ ॥

विद्य । हि । त्वा । धनंजयं । वाजेषु । दधूपं । कवे ॥ अर्ध । ते । सुभ्रं । ईमहे ॥ ६ ॥

हे कवे कांदिर्दिशिंद्र वाजेषु युद्धेषु दधूपं शत्रूणामभिमवितारं अत एव धनंजय । धनं जयतीति धनंजयः । तादृशं त्वा त्वां विद्य हि जानीमः खलु । अथानंतरं ते तव सुभ्रं धनमीमहे वावामहे ॥ विद्य । विदेर्लटि विदो लटो वेति मसो मादेशः । पादादित्वादनिघातः । धनंजयं । जि जय इत्यस्माद्धन उपपदे धंतायां सूतृजिधारिसहितपिदम इति खच्छप्रत्ययः । अर्ध्विपदजंतस्य सुमिति पूर्वपदस्य सुनागमः । चित्त्वादंतोदात्तः । दधूपं । निष्ठा प्रागल्भ्य इत्यस्य यदुक्थभ्यासस्य रीगागमाभावश्लोदसः । तदंतात्पचायचि मणेऽचि चेति बलो लृक् लघूपभयुजे प्राप्ते न धातुलोप इति तस्य प्रतिषेधः । चित्त्वादंतोदात्तः ॥

इममिंद्र गवांशिरं यवांशिरं च नः पिव । आगत्या वृषभिः सुतं ॥ ७ ॥

इमं । इंद्र । गोऽशिरं । यवऽशिरं । च । नः । पिव ॥ आगत्या । वृषऽभिः । सुतं ॥ ७ ॥

हे इंद्र गवाक्षिरं गव्यमिधुणोपेतं सोमं तथा नवाक्षिरं यवमिधुमोपेतं उपभिप्रा-
वमिः सुतमभिपुतं नोऽस्मदीयमिमं सोमं देवयजतमागत्य पिब ॥ गवाक्षिरं नवाक्षिर-
मिलन्न आहपूर्वस्य श्रीणातेः क्लिप्पपस्त्रुषेयामावृचुरित्वादिनामिद् इत्यादेशः । बहुनीहो
पूर्वपदप्रकृतित्वाः ॥

तुभ्येदिंद्रं स्व ओक्येइसोमं चोदामि पीतये । एष रंरंतु
ते हृदि ॥ ८ ॥

तुभ्यं । इत् । इंद्र । स्वे । ओक्ये । सोमं । चोदामि । पीतये ॥
एषः । रंरंतु । ते । हृदि ॥ ८ ॥

हे इंद्र तुभ्येतुभ्यमेव पीतये पानार्थं स्वे स्वरीय ओक्ये स्थाने जठरेऽभिपुतमिमं
सोमं चोदामि प्रेरयामि । एष पीतः सोमस्वे तव हृदि हृदये रंतु अत्यर्थं र-
मता ॥ तुभ्यं । शुभच्छब्दस्य चतुर्थ्येवचने तुभ्यमहामिति तुभ्यादेशः । गुप्ता सुत-
गिति गुपो हृक् । एषि चेत्याद्युदात्तः । ओक्ये । ब्रह्मादित्वात्तापेक्षो मप्रत्ययः ।
तिरस्वरितः । चोदामि । बुद प्रेरणे । ष्यंतस्य लटि रूपं । बहुलमन्वनापीति षेड्ङ् ।
निघातः । रंरंतु । रंरं क्रीडायामित्यस्य यटुक् लोटि सर्वविधीनां छंदसि विकल्पित-
त्वाद्नाभ्यासस्य नुमभावः । संहितायामन्येषामपीलभ्यासस्य वीर्षः । निघातः ।
हृदि । हृदयशब्दस्य षड्भोमात् हृदित्यादिना हृदादेशः । ऊडिदमिति विभक्त्येवदात्तत्वं ॥

त्वां सुतस्य पीतये प्रलामिद्र हवामहे । कुशिकासो अव-
स्यवः ॥ ९ ॥

त्वां । सुतस्य । पीतये । प्रलं । इंद्र । हवामहे ॥ कुशिकासः ।
अवस्यवः ॥ ९ ॥

हे इंद्र अवस्यवस्तुतो रक्षणमिच्छंतः कुशिकासः इतिष्ठोनेत्यत्रा वयं सु-
तस्य प्रावमिरमिपुतस्य सोमस्य पीतये पानार्थं प्रलं पुरातनं त्वां हवामहे सुदि-
स्तज्ञपामिर्षाभिराह्वयामः ॥ पीतये । स्थागापापचो भाव इति क्लिन् । हिष्ठवत्सरति-
शर्त्यांतानां । ऋ० १. ७. । इत्यंतोदात्तत्वं । हवामहे । ह्यतेर्लेटि बहुलं छंदसीति
संप्रसारणे रूपं । अवस्यवः । अव इच्छंतीत्यत्रार्थे सुपः क्यच् । कयाच्छंदसीत्युप्रत्ययः ।
कुशिकासो अवस्यव इत्यत्र संहितायामन्यादवचादिना । पा० ६. १. ११६. ।
एकः प्रकृतिभावः ॥

(मं० ४ सू० ३०.)

१४.

नकिरिन्द्र त्वदुत्तरो न ज्यायाँ अस्ति वृत्रहन् । नकिरेवा
यथा त्वं ॥ १ ॥

नकिः । इन्द्र । त्वत् । उत्तरः । न । ज्यायान् । अस्ति । वृत्र-
हन् ॥ नकिः । एव । यथा । त्वं ॥ १ ॥

हे इन्द्र इन्द्र इन्द्रस्य नामकेन्द्र । लोक एषोऽपीति शेषः । त्वत्त्वत् उत्तर उदक-
हृतरो नकिरस्ति न भवति । त्वतो ज्यायान् प्रथमतर एकोऽपि नास्ति । हे इन्द्र
स्व लोके यथा प्रसिद्धो भवसि तथापि एकोऽपि नकिरेवासि नैव भवति ।
कश्चिदपि लोक इन्द्रसदृशो नास्तीत्यर्थः ॥

सत्रा ते अनु कृष्टयो विश्वा चक्रैव वावृतुः । सत्रा महाँ
अस्ति श्रुतः ॥ २ ॥

सत्रा । ते । अनु । कृष्टयः । विश्वा । चक्राऽईव । वावृतुः ॥ सत्रा ।
महान् । अस्ति । श्रुतः ॥ २ ॥

हे इन्द्र कृष्टयः प्रजास्ये त्वामनुलक्षीकृत्य सत्रा सत्यमेव ववृतुः वर्तते । तत्र ह-
ष्टावः । विश्वा विश्वानि व्याप्तानि चक्रेव चक्रणीय । यथा चक्राणि शकटमनुवर्तते
तद्वत् हे इन्द्र महारत्नं सत्रा सत्यमेव श्रुतो विश्रुतोऽसि गुणैः प्रख्यातो भवति ॥

विश्वे चनेदना त्वा देवासँ इन्द्र युयुधुः । यदह्ना नक्त-
मातिरः ॥ ३ ॥

विश्वे । चन । इत् । अना । त्वा । देवासँ । इन्द्र । युयुधुः ॥
यत् । अह्ना । नक्तं । आ । अतिरः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र विश्वे चनेत्सर्वे एव देवासोऽमुष्मिन्निजिगीषीवो देवो अना प्राणरूपेण बलेन
त्वा त्वां सहायं लब्ध्वा युयुधुः अगुरैः सह युद्धं चक्रुः । यद्यस्मात्कारणादह्ना अहः-
सु नक्तं रात्रिषु पानिरः वा समंतात् सप्तवर्षीः अतः कारणाद्युयुधुश्चित् पूर्वैश्च संवत्सः ॥

यत्रोत वाधितैर्भ्यश्चक्रं कुरुसाय युध्यते । मुपाय इन्द्र
सूर्य ॥ ४ ॥

यत्र । उत् । वाधितेभ्यः । चक्रं । कुत्साय । युध्यते ॥ मुपायः ।
इद् । सूर्ये ॥ ४ ॥

यत्र यस्मिन्पुत्रे उतापि च हे इद् त्व वाधितेभ्यः कुत्सहायेभ्यो युध्यते युद्ध
कुर्वते कुत्साय च सूर्यं सूर्यसंबधि चक्रं मुपाय अमुष्णा । अपहृतवानसीत्यर्थं । त-
स्मिन्पुत्रे प्राव शचीभिरेतशमिति परेण संबध ॥

यत्र देवाँ ऋघायतो विश्वाँ अयुध्य एक इत् । त्वमिन्द्र
वनूरहन् ॥ ५ ॥

यत्र । देवान् । ऋघायतः । विश्वान् । अयुध्यः । एकः । इत् ॥
त्व । इद् । वनूर् । अहन् ॥ ५ ॥

हे इद् त्वमेक इदसहाय एव यत्र यस्मिन् सप्तमे देवानिद्रादीन्वृषायतो वाधमा
नान्विश्वान् सर्वात्राक्षत्तादीन्पुष्य युद्धमकरो । तदा वनूर् हिंसकानहन् अश्वी ॥

यत्रोत मर्त्याय कमरिणा इन्द्र सूर्ये । प्रावः शचीभिरे-
तशं ॥ ६ ॥

यत्र । उत । मर्त्याय । कं । अरिणाः । इन्द्र । सूर्ये ॥ प्र । आवः ।
शचीभिः । एतशं ॥ ६ ॥

यत्र यस्मिन् सप्तमे उतापि च हे इद् त्व मर्त्याय मनुष्यायेतशाख्याय ऋषये स-
ूर्यमरिणा अहिंसी । कमिति पूरण । तदानीं शचीभिर्युद्धकमेभिरेतशमेतत्सञ्चरन्पि
प्राव प्रवर्षेणारक्ष ॥

किमादुत्तासि वृत्रहुन्मर्षवन्मन्युमत्तमः । अत्राह दानु-
मातिरः ॥ ७ ॥

किं । आत् । उत । अस्ति । वृत्रऽहन् । मर्षऽवन् । मन्युमत्तमः ॥
अत्र । अहं । दानुं । आ । अतिरः ॥ ७ ॥

हे वृत्रहन् वृत्राणामावरकाणा तमसा हतमर्षवन्पनवन्निद्र त्वमादनतरमेव उतापि
च । किमिति प्रश्ने । मन्युमत्तमोऽसि अत्यत श्रेयवान् भवसि । अत्रास्मिन्नतरिक्षे-
ऽदेव दानु दानो पुत्र वृत्रमातिर । आ समतादहिंसी ॥

एतद्धेदुत वीर्यं मिन्द्रं चकथे पौंस्यं । स्त्रियं चहुर्दृणायुवं
वधीर्दुहितरं दिवः ॥ ८ ॥

एतत् । घृ । इत् । उत । वीर्यं । इंद्रं । चक्रथं । पौंस्यं ॥ छिवं ।
यत् । दुःऽहना । युर्वं । वर्धीः । दुहितरं । दिवः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र उतापि च ययस्त्वमेतद्गुणलक्षित पौंसं बल वीर्यं सामर्थ्योपेत चक्रथं वृत्त-
यानसि घेदिति पूरणौ । निच दुर्हणाद्युर्वं दुष्ट हननमिच्छिती दिवो दुहितरं गुलो-
कसवासादुत्पन्ना छियमुपसं वर्धी अवधी ॥

दिवश्चिद्धा दुहितरं महान्महीयमानां । उपासंमिन्द्र सं
पिणक् ॥ ९ ॥

दिवः । चित् । घृ । दुहितरं । महान् । महीयमाना . ॥ उपसं ।
इद्र । सं । पिणक् ॥ ९ ॥

हे इन्द्र महान्महीयमानो दिवो दुहितरं गुलोकस्य पुत्री महीयमानां पूज्यमानामुपसमुपो
देवीं सपिणक् विद्ध सपिष्टवानसि खलु ॥

अपोपा अनसः सरत्संपिष्टादहं विभ्युर्षी । नि यत्सीं
शिश्नधृर्षी ॥ १० ॥

अपं । उपाः । अनसः । सरत् । सऽपिष्टात् । अहं । विभ्युर्षी ॥
नि । यत् । सीं । शिश्नयत् । धृर्षी ॥ १० ॥

व्या कामाना वपिवैदो ययदा सीमेतद्गुण सवन्धि शकटं निशिश्नधत् न्ववधीत्
तदोपा उपादेवता विभ्युर्षीरसकाशाद्गीता सती सपिष्टादिद्रेण सचूर्णितादनस शकटा-
दपसरत् अपजगाम । अहेति पूरण ॥

एतदस्या अनः शये सुसंपिष्टं विपादया । ससारं सीं
परावर्तः ॥ ११ ॥

एतत् । उस्याः । अनः । शये । सुसंपिष्टं । विपादिसि । आ ॥
ससारं । सीं । परावर्तः ॥ ११ ॥

सुसंपिष्टमिद्रेण सुद्रु संचूर्णितमस्या अपस सन्ध्येतदन शकट विपादिसि विपा-
दादया नवी तस्या तत्तीर भाशये आ समताच्छेते अशेत । सीमित्यमुपोदेवता
शकटे भजे सति परावतो दूरदेशात्ससार अपससार ॥

उत सिंधुं वित्राल्यं वितस्थानामधि क्षभिं । परिं छा इंद्र
मायया ॥ १२ ॥

उत । सिधुं । विज्यात्वं । विज्यात्स्थानां । अर्धि । क्षमिं ॥ परि ।
स्थाः । इन्द्र । मायया ॥ १२ ॥

हे इन्द्र उतापि च विवात्वं विगतवात्वावस्थां संपूर्णजलां नितस्थानां विस्तिष्ठमानां
सिधुं नदीमविहलि क्षमाया मायया प्रज्ञया परिष्ठाः पर्वस्थाः सर्वतः स्थापनं कृत-
वानसि ।

उत शुष्णस्य धृष्णुया प्र मृक्षो अभि वेदनं । पुरो यदस्य
संपिणक् ॥ १३ ॥

उत । शुष्णस्य । धृष्णुया । प्र । मृक्षः । अभि । वेदनं ॥ पुरः ।
यत् । अस्य । संपिणक् ॥ १३ ॥

उतापि च हे इन्द्र धृष्णुया धर्मकत्वं शुष्णस्य शुष्णनाम्नोऽशुरस्य संभ्रमि वेदनं
वितममि अभिः सर्वतः प्र मृक्षः प्रकषेणावाधयाः । यददास्य शुष्णस्य पुरः पुरामि
नगरानि संपिणक् संपिण्यनसि तदा प्र मृक्ष इति संबन्धः ॥

उत दासं कौलितरं बृहत्तः पर्वतादधि । अत्राहन्निद्र शं-
वरं ॥ १४ ॥

उत । दासं । कौलितरं । बृहत्तः । पर्वतान् । अधि ॥ अत्र ।
अहन् । इन्द्र । शंवरं ॥ १४ ॥

उतापि च हे इन्द्र त्वं दासमुपक्षयितारं कौलितरं कौलितरनाम्नोऽश्वं शंवरमसुरं
बृहतो महतः पर्वतादरेरशुपरि बध थावाचीनं कृत्वाहन् हतवानसि ॥

उत दासस्य वचिनः सहस्राणि शतार्धधीः । अधि पंच
प्रधीरिव ॥ १५ ॥

उत । दासस्य । वचिनः । सहस्राणि । शता । अर्धधीः ॥ अधि ।
पंच । प्रधीन् इव ॥ १५ ॥

उतापि च हे इन्द्र त्वं प्रधीनिव चक्रस्य परितःस्थितान् शंक्रुनिव द्विसकान्पंच शता
पंचशतानि पंचशतसंख्यायान् सहस्राणि सहस्रसंख्याकान्दासस्य लोकानामुपक्षयि-
तुर्वचिनो वचिनामकस्यास्य संबन्धिनोऽनुचरान्पुराणान्प्राधिकमवधीः हतवानसि ॥

उत त्वं पुत्रमंश्रुवः परावृचं शतक्रतुः । उक्थेष्विन्द्र आ-
भजत् ॥ १६ ॥

उत् । लं । पुत्रं । अद्भुतः । पर्यङ्कः । इतर्जतुः ॥ अथेषु ।
इंद्रः । अभजत् ॥ १६ ॥

उतापि च शतशतुरिंद्रस्त्वं तं प्रसिद्धममु। एतच्छास्त्राः पुत्रं परावृत्तमेतन्नामक-
मुशेषु स्तोत्रेष्वामजत् भागिनं वृत्तवान् । अयमर्थो बर्माभिः पुत्रममुनः । ऋग्वे०
४. १९. ९. । इत्यस्यामृचि प्रतिपादित इति ॥

उत् त्वा तुर्वशायदू अस्नातारा शचीपतिः । इंद्रो विद्वां
अपारयत् ॥ १७ ॥

उत् । त्वा । तुर्वशायदू इति । अस्नातारा । शचीपतिः ॥ इंद्रः ।
विद्वान् । अपारयत् ॥ १७ ॥

उतापि च अस्नातारास्नातारी यथातिशयानभिपिच्छी त्वा स्यौ तो प्रसिद्धौ तुर्व-
शायदू तुर्वशानामानं यदुनामकं च राजानौ शचीपतिः वर्मणा पालकः । यद्वा शची-
दस्य भार्गो तस्याः पतिर्भर्ता विद्वान् सवलमपि जानन्निद्रोऽप्राप्यत् अभिषेका-
हंनकरोत् ॥

उत् त्वा सद्य आर्यां सरयोर्इंद्र पारतः । अर्णीं चित्रर-
थावधीः ॥ १८ ॥

उत् । त्वा । सद्यः । आर्यां । सरयोः । इंद्र । पारतः ॥ अर्णी ।
चित्ररथा । अवधीः ॥ १८ ॥

उतापि च सद्यः सपदि हे इंद्र त्वं त्वा स्यौ तावार्योर्वाचार्यत्वाभिमानिनौ संतावपि ।
इंद्रविषयमक्षिप्रद्वारहिताविल्वर्धं । सरयोः सरय्या नद्याः पारतः पारे तीरे वसता-
वर्णां चित्ररथा अर्णनामकं चित्ररथनामकं च राजान्तावधी अहिषी ॥

अनु द्वा जहिता नयोऽधं श्रोणं च वृत्रहन् । न तत्ते
सुम्नमष्टवे ॥ १९ ॥

अनु । द्वा । जहिता । नयः । अधं । श्रोणं । च । वृत्रहन् ॥
न । तत् । ते । सुम्नं । अष्टवे ॥ १९ ॥

हे वृत्रहन् वृत्रस्य हिंसकं त्वं जहिता जहितौ सर्वेषुमित्यल्लभं च छहिनमेकं
श्रोणं च पंशुमपरं च द्वौ एतौ दामनुनयः अधपंशुत्वपरिहारेणातुनीतवानपि । हे इंद्र
ते त्वया दत्तं तत्सुम्नं सुपमठये व्याणुं योऽपि न प्रभवतीति शेषः ॥

शतमश्मन्मयीनां पुरामिन्द्रो व्यास्यत् । दिवोदासाय दा-
शुपे ॥ २० ॥

शतं । अश्मन्मयीनां । पुरां । इंद्रः । वि । आस्यत् ॥ दिवःऽदा-
साय । दाशुपे ॥ २० ॥

इन्द्रोऽश्मन्मयीनां पाषाणनिर्मिताया पुरा शंबरस्य स्वधिना नगराणां शत शतसं-
ख्याक दिवोदासायैतन्नानकाय दाशुपे हविर्दत्तवते यन्मनानाय व्यास्यत् व्यक्षिपत् ॥

अस्वापयद्दभीतये सहस्रां त्रिंशतं हथैः । दासानामिन्द्रो
मायया ॥ २१ ॥

अस्वापयत् । दभीतये । सहस्रां । त्रिंशतं । हथैः ॥ दासानां । इंद्रः ।
मायया ॥ २१ ॥

इन्द्रो मायया स्वकीयया शक्त्या दासानां लोकानामुपशपयितृणां राक्षसादीनां
त्रिंशतं त्रिंशत्सख्याकानि सहस्रां सहस्राणि दभीयते दभीतिनामकस्यार्थाय हथैर्दमन-
साधनैरायुधैरस्वापयत् अन्वीत् ॥

स घेदुतासिं वृत्रहन्तस्मान् इंद्र गोपतिः । यस्ता विश्वानि
चिच्युपे ॥ २२ ॥

सः । घे । इत् । उव । अस्मि । वृत्रहृन् । स्मानः । इंद्र । गोऽ-
पतिः ॥ यः । ता । विश्वानि । चिच्युपे ॥ २२ ॥

उतापि च हे इदं यस्तु ता तानि विश्वा विश्वानि समस्तान् शत्रून् पिच्युपे प्रा-
प्यावय । हे इन्द्रहृन् वृत्राणां शत्रूणां हिंसकं गोपतिर्गवा पालक स त्वं समान
सर्वेषां यन्मानानां सम सन् प्रख्यातोऽसि । घेदिति पूरणी ॥

उत नूनं यदिद्वियं करिष्या इंद्र पौंस्यं । अद्या नकिष्टदा-
मिनत् ॥ २३ ॥

उत । नूनं । यत् । इंद्रियं । करिष्याः । इंद्र । पौंस्यं ॥ अद्य ।
नकिः । तत् । आ । मिनत् ॥ २३ ॥

उतापि च हे इदं यत्पौंस्यं स्वकीयं बलमिद्वियं यानप्योपेतं नूनं करिष्या कृतवा-
नति खलु । अद्यावत् न कथितद्वलं नकिरामिनत् न हिंसात् ॥

वामं वामं त आदुरे देवो ददात्वयमा । वामं पूषा वामं
भर्गो वामं देवः करुळती ॥ २४ ॥

वामंऽवामं । ते । आऽदुरे । देवः । ददातु । अर्यमा ॥ वामं । पूषा ।
वामं । भर्गः । वामं । देवः । करुळती ॥ २४ ॥

हे आदुरे शत्रूणां दारमित्तिं ते तव वामं वामं यद्यद्वहनीयं संभजनीयं धनमस्ति
लोके तद्वामं यस्त्वर्षमासीनां नियमयितैतन्नामको देवो ददातु प्रयच्छतु । तथा करु-
ळती कृतदंतः पूषा पोषको देवो वामं धनं ददातु । भर्गोऽपि धनं ददातु । अत्र
करुळतीत्येतत्संनिहितत्वाद्भ्य इत्यनेन संभंपनीयं । अथवर्षमासीनां त्रयाणामपि वि-
शेषणत्वेन भाष्यं । कथं पूष्णे विशेषणं स्यादिति साक्षांश्रुत्वात् न । सानिष्याकांश्रयोः
सद्भावेऽपि गोम्बतामंतरेणान्वयान्मोमात् । तस्मात्पूषा प्रपिष्टमागोऽदंतको हीलादि-
श्रुतिषु पूष्ण एवार्थतत्त्वेन प्रपिष्टेर्व्यवहितस्यापि तस्यैव विशेषणत्वं युक्तं । वामं
यजनीयं भयतीत्यादि निरुक्तं । ६. ३१. । अत्र द्रष्टव्यं ॥

(मं० ५ सू० १)

१५.

अवोध्यग्निः समिधा जनानां प्रति धेनुर्मिवायुतीमुपासै ।
यद्वा इव प्र वयामुज्जिहानाः प्र भानवः सिंस्रते नाकमच्छ १
अवोधि । अग्निः । संऽइधा । जनानां । प्रति । धेनुंऽइव । आऽ-
यती । उपसै ॥ यद्वाऽइव । प्र । वयां । उन्ऽजिहानाः । प्र । भानवः ।
सिंस्रते । नाकं । अच्छ ॥ १ ॥

अयमदिर्जनानामप्यर्वादीनां समिधा समिद्रिजोधि प्रनुलोऽभूत् धेनुमिव ।
अगिहोप्राथं धेनुं प्रति यथा प्रातर्बुध्वते तद्वदायतीमागच्छेतीमुपसं प्रति । उपःकाल
इत्यर्थः । अथ प्रनुदस्यामेर्मानयो ज्वाला भद्रा महती वयां शाखा प्रोजिहानाः
प्रोद्गमयंतो वृक्षा इव प्रोजिहानाः स्वाधिष्ठानं त्यजन्तो नाकमंतरिक्षमच्छान्निमुख्येन
प्रसिंस्रते प्रसरंति ॥

अवोधि होता यजथाय देवानूर्ध्वो अग्निः सुमनाः प्रातर-
स्यात् । समिद्धस्य रुशददर्शिं पाजौ महान् देवस्तमसो नि-
रमोचि ॥ २ ॥

अवोधि । होता । यजघाय । देवान् । ऊर्ध्वः । अग्निः । सुऽमनाः ।
 प्रातः । अस्थान् ॥ संऽईदस्य । कशत् । अदर्शि । पार्जः । महान् ।
 देवः । तमसः । निः । अमोचि ॥ २ ॥

अथ होता होमनिष्पादकोऽग्निर्देवान्युडव्यान्यनयाय यदुमवोधि मुष्यते । सोऽ-
 मि प्रातः काले सुमना शोभनमनस्त्रो यजमानानुप्रदुद्धि सन् ऊर्ध्वोऽस्थात् उति-
 ष्ठति । समिद्धस्यास्य कशत्रोचनान पात्रो वल ज्वाल्यालक्षणमदर्शि दृश्यते । अथ
 तथाभूतो महान्देवस्तमसोऽधकाराभिरवोधि निमुञ्चोऽभूत् ॥

यदी गणस्य रशनामर्जीगः शुचिरंके शुचिभिर्गोभिरग्निः ।
 आदक्षिणा युज्यते वाजयंत्युत्तानामूर्ध्वो अधयज्जुह्वभिः ॥ ३ ॥

यत् । ई । गणस्य । रशनां । अर्जीगरिति । शुचिः । अंके । शु-
 चिऽभिः । गोभिः । अग्निः ॥ आत् । दक्षिणा । युज्यते । वाजऽयंती ।
 उत्तानां । ऊर्ध्वः । अधयत् । जुह्वभिः ॥ ३ ॥

यद्यदा ईमेनमभिर्गणस्य संपात्मकस्य जगतो रशना रज्जुरिव व्यापारप्रतिबंधं
 तमोऽनीगरिति गृह्णाति वा । समिद्धो भवतीत्यर्थः । तदा शुचिर्दक्षिणोऽग्निः शुचिभि-
 र्गोभिर्दक्षिणै रग्निभिरंके व्यनक्ति विधु जगत् । आदन्तारलेव दक्षिणा प्रवृद्धा
 वाजयन्त्यभिच्छाज्यधारा युज्यते युक्ता भवति । अथवा दक्षिणा प्रवृद्धाज्यधारा
 युज्यते । तां च धारासुत्तानामूर्ध्वतानामुपरि विस्तृतानूर्ध्वं उभय सन् जुह्वभिरपयद
 पिवति ॥

अग्निमच्छा देययतां मनींसि चक्षुषीव सूर्ये सं चरन्ति ।
 यदी सुवाते उपसा विरूपे श्वेतो वाजी जायते अग्ने अह्नां ४

अग्नि । अच्छ । देवऽयतां । मनींसि । चक्षुषिऽइव । सूर्ये । सं ।
 चरन्ति ॥ यत् । ई । सुवाति इति । उपसा । विरूपे इति विऽरूपे ।
 श्वेतः । वाजी । जायते । अग्ने । अह्नां ॥ ४ ॥

आग्निं देवमच्छामिसुख्येन देवयता देवानात्मन इच्छता यजमानाना मनाति संच-
 रन्ति । देवा यष्टम्यास्तार्थं ऋदाय परिष्पतीति ध्यायतीत्यर्थः । चक्षुषीव सूर्येण
 प्राणिनां यथा सूर्ये संचरति तद्वत् । यद्यदा ईमेनमग्निमुपसा सह विरूपे दालापृथिव्यौ
 सुवाते जनयत तदानीं श्वेतः प्रकृष्टवर्णोपितो वासी वैश्ववानभिरहाय उदयच्छले
 जायते । प्रवर्धत इत्यर्थः ॥

जनिष्ट हि जेन्यो अग्ने अह्नी हितो हितेष्वरूपो वनेषु ।
दमेदमे सुप्त रत्ना दधानोऽग्निहोता नि पसादा यजीयान् ५

जनिष्ट । हि । जेन्यः । अग्ने । अह्नी । हितः । हितेषु । अरूपः ।
वनेषु ॥ दमेऽदमे । सुप्त । रत्ना । दधानः । अग्निः । होता । नि ।
ससादा । यजीयान् ॥ ५ ॥

अयमग्निर्जेन्य उत्यादनीयोऽहमग्र उदयकालेऽजनिष्ट प्रादुरभूत् । पश्चात् हि-
तेषु वनेषु वनोत्पेषु काष्ठेष्वरूप धारोचमानः सन् हितः स्थापितः । पश्चाद्दमे दमे
तत्तयागपदे एत रत्ना रमणीयाः सप्तज्वाला दधानो पारयमाणः । अथवा यजमानेभ्यः
सप्तविधानि रत्नानि दधानोऽग्निहोता होमनिष्पादकः सन् यजीयान्यष्टव्यः सन् निप-
सादा निपण्णो भवति ॥

अग्निहोता न्यसीदुचर्जीयानुपस्थे मातुः सुरभा उ लोके ।
युवा क्वविः पुरुनिष्ट अस्ताया धर्ता कृष्टीनामुत मध्य इद्धः ६

अग्निः । होता । नि । असीदत् । यजीयान् । उपऽस्थे । मातुः ।
सुरभौ । ऊं इति । लोके ॥ युवा । क्वविः । पुरुतिऽस्थः । अस्तर्वा ।
धर्ता । कृष्टीनां । उत । मध्ये । इद्धः ॥ ६ ॥

अयमग्निहोता होमनिष्पादकः सन् यजीयान्यष्टव्यः सन् न्यसीदत् निपसादा ।
कुत्रेति तदुच्यते । मातुः सर्वस्य निर्मातृभूम्या उपस्थ उत्संगे तत्रापि सुरभावाज्या-
दिधौरभ्ययुक्ते लोके सर्वद्वन्द्वे स्थाने वेदिलक्षणे । उतापि च युवा नित्यतरुणः सर्वत्र
मिथितो वा क्वविर्मेधावी पुत्रनिष्ठो बहुस्थान ऋतावा यज्ञधानधर्ता सर्वस्य धारक
एवंभूतः सन् कृष्टीनामृत्विष्यजमानाना मप्य इद्धः दीप्तः सन् यत्नेन इति शेषः ॥

प्र शु त्यं विप्रमध्वरेषु साधुमग्निं होतारमीळते नमोभिः ।
आ यस्ततान् रोदसी ऋतेन नित्यं मृजंति घ्राजिनं घृतेन ७

प्र । शु । त्यं । विप्रं । अध्वरेषु । साधुं । अग्निं । होतारं । ईळते ।
नमःऽभिः ॥ आ । यः । तुतान् । रोदसी इति । ऋतेन । नित्यं ।
मृजंति । घ्राजिनं । घृतेन ॥ ७ ॥

स्यं तमग्निं नमोभिः स्तुतिभिर्नृ क्षिप्रमीळते शुवंति । धीहसं तं । विप्रं मेधा-
विनमप्वरेषु साधुं फलसापकं होतारं होमनिष्पादकं । यो देवो रोदसी धावापृधि-

व्याघ्रतेनोदकेनाततान विस्वारितवान् । अग्नौ प्रास्ताहुतेरादित्यद्वारा वृष्टपुत्यादफ-
क्षात् । अथवा ऋतेन सत्यभूतेन इविषा दिव तथाभूतेन वृष्ट्यादिफलेन भुव चाततान् ।
वाजिनमजवत देव यजमाना निल घृतेनोदकेनाग्नयेन वा मृजति परिवरति ॥

मार्जाल्यो मृज्यते स्वे दमूनाः कविप्रशस्तो अतिथिः
शिवो नः । सहस्रशृंगो वृषभस्तदोज्ञा विन्ध्वी अग्ने सहसा
प्रास्यन्यान् ॥ ८ ॥

मार्जाल्यः । मृज्यते । स्वे । दमूनाः । कविऽप्रशस्तः । अतिथिः ।
शिवः । नः ॥ सहस्रशृंगः । वृषभः । तत्तऽभोज्ञाः । विश्वान् । अग्ने ।
सहसा । प्र । असि । अन्यान् ॥ ८ ॥

मार्जाल्य समार्जनीयोऽयममिष्टंज्यते परिचर्यते स्वे स्वकीये स्थाने । वीटशोऽय ।
दमूना दानमना दातमना वा कविप्रशस्त कविभिर्मैधाविमि प्रशस्त प्रवर्षेण सुखो
नोऽस्माकमतिथियत्पूज्य शिव सुखकरय । सहस्रशृंगोऽपरिमितज्वालो वृषभो
वर्षिता फलाना तदोज्ञा यत्प्रसिद्ध बल तेजो वाल्मि तदेवौजो यस्य सादृश ।
सर्वबलरूप इत्यर्थ । अथ प्रत्यशवाद । हे अग्ने विश्वानन्यान् स्वव्यतिरिक्तान्
सर्वान् सहसा बलेन प्राप्ति । प्रेति परेलर्धे । परामवधि व्याप्तु वा प्रभवति ॥

प्र सद्यो अग्ने अत्येप्यन्यानाविर्यस्मै चारुतमो वृभूर्य ।
इंलेन्यो वपुष्यो विभावा प्रियो विशामतिथिर्मानुषीणां ॥९॥

प्र । सद्यः । अग्ने । अति । एपि । अन्यान् । आविः । यस्मै ।
चारुतम । वृभूर्य । इंलेन्यः । वपुष्यः । विभावा । प्रियः । विशा ।
अतिथिः । मानुषीणा ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्व यज्ञमासाद्य सद्यस्वदानीमेवान्यान् स्वसमानानलेपि अतिक्रामसि ।
यस्मै चारुतम सखाभिर्वभूर्य । किंच त्वमीलेन्य सुखो वपुष्यो वपुष्को वीतिक्रो
वा विभावा विशिष्टदीप्तिमान्, प्रिय प्रियभूतो विशा सर्वेषा प्राणिना तथातिथि
पूज्यो मानुषीणां प्रजानां भवति ॥

तुभ्यं भरति क्षित्यो यविष्ठ वलिमग्ने अतित् ओत दू-
रात् । आ भंदिष्ठस्य सुमतिं चिकिद्धि बृहत्तं अग्ने महि
शर्म भद्रं ॥ १० ॥

तुभ्यं । भरंति । क्षितयः । यविष्ट । वलिं । अग्ने । अर्तितः । षा ।
उत । दुरात् ॥ आ । भर्दिष्ठस्य । सुऽनुति । चिकिद्धि । बृहत् । वे ।
अग्ने । महि । शर्म । भद्रं ॥ १० ॥

हे यविष्ट युवतमग्ने तुभ्यं क्षितयो मनुष्या भरंति संपादयंति । किं । वलिं पूजां
हविर्भक्षणमंतिर्गोत्रतिकादुतापि च दुरात् । आ इति चार्थे । किंच भर्दिष्ठस्याति-
शयेन सोढुः । सुमतिं स्तुतिमाचिकिद्धि भाजानीहि । हे भगो ते तव शर्म मुख-
मस्मभ्यं दातव्यं बृहन्महद्भद्रं सुखं च ॥

आद्य रथं भानुमो भानुमंतमग्ने तिष्ठ यजतेभिः समंतं ।
विद्वान्पथीनामुर्वं तरिक्षमेह देवान्हविरर्घाय यक्षि ॥ ११ ॥
था । अद्य । रथं । भानुऽमः । भानुऽमंतं । अग्ने । तिष्ठ । यजते-
भिः । संऽअंतं ॥ विद्वान् । पथीनां । उरु । अंतरिक्षं । आ । इह ।
देवान् । हविःऽअर्घाय । यक्षि ॥ ११ ॥

हे भानुमो वीक्षितमग्ने अद्यास्मिन्यागदिने भानुमंतं वीक्षितमंतं समंतं समीचीनप्रा-
तोपेतं रथं यजतेभिर्विष्वैर्देवैः । सहातिष्ठ आरोह । विद्वान्यष्टश्वदेवपरिज्ञानवांस्रवं
पथीनां देवयजनमार्गान्प्रति । द्वितीयार्थे षष्ठी । उर्वंतरिक्षं प्रभूतंऽतरिक्षे देवान्यष्ट-
द्वान्हविरर्घाय हविर्भक्षणवेद्वावक्षि आवहसि ॥

अवोचाम क्वये मेर्घाय यच्चो वंदारु वृषभाय वृष्णे ।
गधिष्ठिरो नमसा स्तोममग्नां दिवीव रुक्ममुख्यंचमश्रे-
त् ॥ १२ ॥

अवोचाम । क्वये । मेर्घाय । यच्चः । वंदारु । वृषभाय । वृष्णे ॥
गधिष्ठिरः । नमसा । स्तोमं । अग्नां । दिविऽर्धव । रुक्मं । उरुऽख्यंचं ।
अश्रेत् ॥ १२ ॥

यद्यमात्रेयाः क्वये मेघादिने मेघ्याय मेघार्हाय वृषभाय वर्यकाय फलानां वृष्णे
सेक्रे यूने वंदारु वदनशीलं यच्चः स्तोत्रमवोचाम । अथ ऋषिरात्मानं परोक्षेणैव नि-
र्दिश्य स्तुतिमुपसंहरति गधिष्ठिरोऽयमृषिर्नमसा नमस्कारेण हविषा वा युक्तं स्तोमं
स्तोत्रमवावधेत् भयतिसा । दिवि रुक्मं रोचमानमुद्व्यंचमुद्गमनमादित्यमिव ॥

(मं० ५ सू० ६३.)

१६.

ऋतस्य गोपावधिं तिष्ठथो रथं सत्यधर्माणा परमे व्यो-
मनि । यमत्र मित्रावरुणावधो युवं तस्मै वृष्टिर्मधुमत्पिन्वते
दिवः ॥ १ ॥

ऋतस्य । गोपौ । अधि । तिष्ठथः । रथं । सत्यधर्माणा । परमे ।
व्योमनि ॥ यं । यत्र । मित्रावरुणा । अवधः । युवं । तस्मै ।
वृष्टिः । मधुमत् । पिन्वते । दिवः ॥ १ ॥

हे ऋतस्योदकस्य गोपौ रक्षितारौ सत्यधर्माणा सत्यधर्माणां युवां रथमपितिष्ठ-
थ आरोहयोऽस्मद्यज्ञमागमनार्थं । कुत्र । परमे व्योमनि निरतिशय आकाशे । हे
मित्रावरुणौ युवं युवामत्रास्मिन्वहे यं यजमानमवयो रक्षयः तस्मै यजमानाय
वृष्टिः पर्जन्यो मधुमदुदकं दिवो युक्तोकात्पिन्वते सिन्नति वधेयति ॥

सुभ्राजावस्य भुवन्स्य राजथो मित्रावरुणा विदथे स्व-
दृशा । वृष्टिं वां राधो अमृतत्वमीमहे द्यावापृथिवी वि-
चरन्ति तन्यवः ॥ २ ॥

सुभ्राजा । अस्य । भुवन्स्य । राजथः । मित्रावरुणा । विदथे ।
स्वःऽदृशा ॥ वृष्टिं । वां । राधः । अमृतऽस्थं । ईमहे । द्यावापृथिवी
शक्ति । वि । चरन्ति । तन्यवः ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणौ सुभ्राजौ सत्यप्रान्तमानौ युवामस्य भुवन्स्य राजथः ईशाये ।
स्वदृशा स्वर्गस्य दृष्टारौ युवां विदथेऽस्मद्यज्ञे सुभ्राजाविति संबंधः । वां युवां वृष्टिं
राधो धनं वृष्ट्याख्य धनममृतत्वं स्वर्गं चेमहे प्रार्थयामहे । युवयोस्त्वन्धो वि-
स्तृता रश्मयो द्यावापृथिवी वि चरन्ति विविधं प्राप्तवन्ति । अथवा वृष्टिं धनम्-
त्सवं चेमहे ॥

सुभ्राजा वुप्रा वृषभा दिवस्पतीं पृथिव्या मित्रावरुणा
विचर्षणी । चित्रेभिरधैरुपं तिष्ठथो रवं चां चर्षयथो असु-
रस्य मायया ॥ ३ ॥

संऽराजो । उषा । वृषभा । द्विवः । पती इति । पृथिव्याः ।
मित्रावरुणा । विचर्षणी इति विऽचर्षणी ॥ चित्रेभिः । अग्नेः । सूर्य ।
तिष्ठथः ॥ रथं । थां । चर्षयथः । असुरस्य । मायया ॥ ३ ॥

संराजो सम्प्रानमानानुषोदूर्णवली वृषभा वर्धितारौ दिवो सुखोक्तस्य पती
स्वामिनी पृथिव्याथ पती विचर्षणी सर्वस्य द्रष्टारौ मित्रावरुणौ । एव महातुभावी
चित्रेभिश्चापनीषैरभ्रैर्मेषै सह रथ स्तोत्रमुपतिष्ठथ । पश्चात् था च चर्षयथोऽसु-
रस्योदकनिरचितु पर्जन्यस्य मायया प्रज्ञया सामर्थ्येन ॥

माया वा मित्रावरुणा द्विवि श्रिता सूर्यो ज्योतिश्चरति
चित्रमायुधं । तमग्नेर्ण वृष्ट्या गृह्यथो द्विवि पर्जन्य द्रप्सा
मधुमंत ईरते ॥ ४ ॥

माया । वा । मित्रावरुणा । द्विवि । श्रिता । सूर्यः । ज्योतिः ।
चरति । चित्र । आयुध ॥ तं । अग्नेर्ण । वृष्ट्या । गृह्यथ । द्विवि ।
पर्जन्य । द्रप्साः । मधुमंतः । ईरते ॥ ४ ॥

हे मित्रावरुणा वा युवयोर्माया दिवि धिता धात्रिता । कैषा युवयोर्मायो-
च्यते । सूर्य सर्वस्य प्रेरको ज्योतिर्दीप्यमानश्चित्र चायनीयमायुधमुफलक्षणायुध-
रूपश्चरति परिभ्रमत्यतरीक्षे । शत्रुमारकत्वादायुधमुच्यते । तं सूर्यमग्नेण मेधेन
वृष्ट्या दिवि गृह्यथ गोपायय । हे पर्जन्य देव त्वया मित्रावरुणाभ्यां प्रेरितेन
मधुमतो द्रप्सा थाप ईरते ईर्यते । त्वत्पृष्टा वा गच्छति ॥

रथं युंजते मरुतः शुभे सुखं शूरो न मित्रा वरुणा गर्वि-
ष्टिषु । रजोसि चित्रा वि चरति तन्ययो दिवः संवाजा
पर्यसा न उक्षतं ॥ ५ ॥

रथं । युंजते । मरुतः । शुभे । सुखं । शूरः । न । मित्रावरुणा ।
रोऽश्ष्टिषु ॥ रजोसि । चित्रा । वि । चरति । तन्ययः । दिवः ।
संवाजा । पर्यसा । नुः । उक्षतं ॥ ५ ॥

हे मित्रावरुणौ युवयोरेतुप्रहात् मरुत शुभ उदकार्यं सुखं शोभनाशङ्कारं रथं
युंजते अश्वैर्गोत्रयति । शूरो न शूर इव । स यथा युद्धाय रथ युगति तस्मात्
गविष्टिषु गवामुदकानामेवमेषु निमित्तेषु चित्रा चायनीयानि रजोसि श्लोकान्

तन्यवस्तुतास्ते महतो वि चरति विविध चरति । तस्मात् संहितो हे सम्राजा
युवा दिवो द्युलोकात्प्रयसोदकेन नोऽस्मानुभत सिंचत ॥

वाचं सु मित्रावरुणाविरावतीं पर्जन्यश्चित्रां वदति त्वि-
पीमतीं । अत्रा वसत मरुतः सुमायया चां वर्पयतमरुणा-
मरेपसं ॥ ६ ॥

वाचं । सु । मित्रावरुणौ । इरावतीं । पर्जन्यः । चित्रां । वदति ।
त्विपीमतीं ॥ अत्रा । वसत । मरुतः । सु । मायया । चा । वर्पयत ।
अरुणा । अरेपसं ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणौ युवयोस्तुप्रहात् पर्जन्यो मेघ सु सुष्ठिरावतीमक्षवतीमक्षसा
यिका चित्रां चायनीयां त्विपीमतीं वीतिमतीं वाच पर्जन्यश्च वदति सन्दयति
वृक्षर्षं । महत्थात्राऽत्रामि मेघान् सु सुष्ठु वसत आच्छादयति मायया स्वप्नया ।
युवा च पर्जन्येन महद्भिध सहादृणामरणवर्णामरेपसमपाया वृष्ट्यविधातिनीं वा
वर्पयत ॥

धर्मणा मित्रावरुणा विपश्चिता व्रता रक्षेथे असुरस्य मा-
यया । ऋतेन विश्वं भुवनं वि राजथः सूर्यमार्षत्थो दिवि
चित्र्यं रथं ॥ ७ ॥

धर्मणा । मित्रावरुणा । विप-श्चिता । व्रता । रक्षेथे इति । असु-
रस्य । मायया ॥ ऋतेन । विश्वं । भुवनं । वि । राजथः । सूर्यं ।
आ । धृत्य । दिवि । चित्र्यं । रथं ॥ ७ ॥

हे मित्रावरुणा विपश्चिता प्राज्ञौ युवां धर्मणा जगद्धारकेण वृष्ट्यादिरुक्षणेन
धर्मणा व्रता यज्ञादिधर्माणि रक्षेथे पालयथ । अहुरस्य मेघानां निरसितु पर्जन्यस्य
मायया प्रशया च ऋतेनोदकेन यज्ञेन वा निमित्तेन विश्वं भुवनं सर्वं भूतजात वि
राजथ । विधीयथ इत्यर्थं । सूर्यमा सूर्यं च । विष्णु पूज्य रथ रक्षणस्वभाव दिवि
द्युलोके धत्थ धारयथो जगदुपकारार्थं ॥

(मं० ५ सू० ७३.)

१७.

यदुद्य स्यः परावति यदर्वावर्त्यश्विना । यद्वा पुरु पुरु-
भुजा यदंतरिक्षे आ गतं ॥ १ ॥

यत् । अद्य । स्यः । पराऽवर्ति । यत् । अर्वाऽवर्ति । अश्विना ॥
यत् । वा । पुरु । पुरुऽभुजा । यत् । अंतरिक्षे । आ । गतं ॥ १ ॥

हे पुरुभुजा बहुषु यज्ञेषु भोक्ताराधिकं रक्षितारो वा हे अश्विना यदद्यायासिन्
काले पराबल्यन्तं वरदेशे शुक्लेके स्थो भवथः । यद्वा अर्वाबल्यरणवति गतुं शक्ये
प्रदेशोऽतिके स्थः । यदादि वा अथवा पुरु बहुप्रदेशेषु स्थः । यदादि अंतरिक्षे स्थः
तस्मात्सर्वन्मादयागतं आगच्छतं ॥

इह त्या पुरुभूतमा पुरु दंसांसि विभ्रता । वरस्या या-
म्यधिगू हुवे तुविष्टमा भुजे ॥ २ ॥

इह । त्या । पुरुऽभूतमा । पुरु । दंसांसि । विभ्रता । वरस्या ।
रामि । अधिगू इत्याधिगू । हुवे । तुविष्टमा । भुजे ॥ २ ॥

इहास्मिन्महे त्या ती पुरुभूतमा पुरुणा बहूनां यजमानानां भावमितृत्वमौ पुरु
पुरुणि दंसांसि किंमणि विभ्रता धारयती वरस्या वरणीयावधिगू अन्वैरधृतगमन-
कर्माणी यामि उपागच्छामि । तुविष्टमा प्रभूतमौ भुजे भोगाय पालनाय वा
हुवे आह्वयामि ॥

ईर्मान्यद्वपुषे वपुश्चक्रं रथस्य येमधुः । पर्यन्या नाहुषा
युगा महा रजांसि दीयथः ॥ ३ ॥

ईर्मां । अन्यत् । वपुषे । वपुः । चक्रं । रथस्य । येमधुः ॥ परि ।
अन्या । नाहुषा । युगा । महा । रजांसि । दीयथः ॥ ३ ॥

हे अश्विनी तुवां रथस्य युष्मदीयस्यान्वचक्रमीर्मा । अतंरीर्मेति रूपं गत-
र्मादित्ये वपुषे तस्य शोभायै वपुर्वपुष्वात् तेजोवत् चक्रं येमधुः नियमितवतो
स्थः । अन्यान्येन चक्रेण महा महत्त्वेन स्वसामर्थ्येन नाहुषा युगा । नाहुषा गत-
ध्याः तेषां युगा युगोपलक्षितान् कालान् प्रातरादिसवनान् नदोरानादिका-

जान्या रजांसि लोकांश्च परिशीलयः परिगच्छयः । न्यद्र्यस मूर्धनि चक्रं
रयस्य वेमयुः । ऋक्वे० १. ३०. १९. । इत्युक्तं ॥

तद् यु वामिना कृतं विश्वा यद्दामनु पृवे । नाना जाता-
वरेपसा समस्मे बंधुमेयधुः ॥ ४ ॥

तत् । ऊ इति । सु । वां । एना । कृतं । विश्वा । यत् । वां ।
अनु । स्तवे ॥ नाना । जाती । अरेपसा । सं । अस्मे इति । बंधुं ।
अ । ईयधुः ॥ ४ ॥

हे विश्वा व्याप्तौ यत् येन स्तोत्रेण वां युवामनुपृवे अनुस्रुवे तद् । च इति
पूरणः । एनानेन पौरेण सु सुधु वां युवाभ्यां कृतं संपादितं भवतु । नाना पृथ-
गेव जाती समृद्धावरेपसाऽपापावस्मे अस्मान्यं बंधुमधं धनं वा समेयधुः सन्मरु-
गमययः । धन्यरु प्रयच्छतमित्यर्थः ॥

आ यद्वां सूर्या रथं तिष्ठद्रघुप्यदं सदा । परिं वामरूपा
वयो घृणा वरंत आतपः ॥ ५ ॥

आ । यत् । वां । सूर्या । रथं । तिष्ठत् । रघुऽस्यदं । सदा ॥ परिं ।
वां । अरूपाः । वयोः । घृणा । वरंते । आऽतपः ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ वा युवयोः सदा सर्वदा रघुप्यदं शीघ्रं रथं सूर्या युवयोः पत्नी
यत् यदातिष्ठत् आश्विनवती तदा वां परिवरंते परितो वृषंति । के । अरूपा
अरोचमाना घृणा शीता आतप आतापनाः शत्रूणां वयोऽश्वाः । अथवा तप इति
विशेष्यं । वयोर्गंतर उक्तलक्षणा आतपः सर्वतस्तापमिच्छो शीघ्रयः परिवरंते ॥

युवोरत्रिंशिकेतति नरा सुभ्रेन चेतसा । धर्मं यद्दाम-
रेपसं नासत्यात्सा भूरण्यति ॥ ६ ॥

युवोः । अत्रिः । चिकेतति । नरा । सुभ्रेन । चेतसा ॥ धर्मं ।
यत् । वां । अरेपसं । नासत्या । आसा । भूरण्यति ॥ ६ ॥

हे नप नेतापराश्विनौ युवोर्भुवयोः । युवामित्यर्थः । अत्रिरस्मतिता ऋषिः
सुभ्रेन मुत्तेनाग्निदाहोपशमरूपेण हेतुना चेतसादरघुकेन मनसा विकेतति
आनाति । स्तुतवानित्यर्थः । एति दुःखे म्रसमुप्यते । दुःखस्य कः प्रसंग इत्यत
आह । यदस्मात् हे नासत्यौ वां युवयोरासात्सेन तत्रिंशेन स्तोत्रेण धर्मं शीघ्रं
ददंतमग्निमग्नीः सदाशय प्रदित्तमारेपसमपावं सुखकरं भूरण्यति प्राप्तवान् ॥

सुरप्यतिर्गतिर्कर्म । अत्रेरेभेः सकाशाद्रक्षणे हिमेनाग्निं प्रेक्षं । ऋग्वे० १. ११६.
८ । युवभृपीसमुत वसमप्रये । ऋग्वे० १०. ३९. ९. । इत्यादिभिः सष्टं
प्रदर्शितं ॥

उग्रो वां ककुहो ययिः शृण्वे यामेपु संतनिः । यद्वां दं-
सोभिरश्विनात्रिर्नरावर्तति ॥ ७ ॥

उग्रः । वां । ककुहः । ययिः । शृण्वे । यामेपु । संतनिः ॥ यत् ।
यां । दंसःऽभिः । अश्विना । अत्रिः । नरा । आवर्तवर्तति ॥ ७ ॥

उग्र उग्रूर्णवलो वां युवयोः ककुह उच्छिद्रतो महान् ययिर्गता संतनिः सततं
गच्छन् रघो यामेपु गमनेपु यज्ञेषु वा शृण्वे श्रूयते । हे अश्विना हे नरा यद्य-
स्मादां युवा दंतोमिः कर्मभिरत्रिरस्मात्प्रितावर्तति आवर्तयति ॥

मर्ध्व ऊ पु मधूयुवा रुद्रा सिपक्ति पिप्युपी । यत्समुद्रा-
त्ति पर्यथः पक्काः पृक्षो भरंत वां ॥ ८ ॥

मर्ध्वः । ऊं इति । सु । मधूयुवा । रुद्रा । सिपक्ति । पिप्युपी ॥
यत् । समुद्रा । अति । पर्यथः । पक्काः । पृक्षः । भरंत । वां ॥ ८ ॥

हे मधूयुवा मधुरस्य सोमादेर्मधमितारौ हे रुद्रा । एव सुतिः तथा द्रव-
णीयो ह्ययुञ्जी वा वां मध्वो मधुरस्तेन सु पिप्युपी सुपु प्याययंती सुतिरस्म-
त्कृता सिपक्ति सेवते । यद्यदा समुद्रा समुद्रवणसाधनान्यंतरिक्षाप्यतिपर्यथः
अतिपात्यथः । यज्ञं प्राप्नुय इत्यर्थः । पक्काः पृक्षोऽजावीनि हविर्लक्षणाणि वां
भरंत त्रियते यजमानैः ॥

सत्यमिद्धा उ अश्विना युवामाहुर्मयोभुवा । ता याम-
न्यामहूतमा यामज्ञा मृळयत्तमा ॥ ९ ॥

सत्यं । इत् । वै । ऊं इति । अश्विना । युवां । आहुः । मयःऽसुवां ॥
ता । यामन् । याम्ऽहूतमा । यामन् । आ । मृळयत्ऽतमा ॥ ९ ॥

हे अश्विना युवा सत्यमित् सत्यमेव । वा इति पादपूरणः । मयोयुवा युवस्य
भावयितारावाहुः पुराविदः । ता तौ सुस्रकरत्वेन प्रसिद्धौ युवां यामन्यज्ञे याम-
हूतमागमनार्थं मृशमाहातव्यौ भवतमिति शेषः । यामन्सत्यज्ञेऽस्यदर्शागमने
या मृळयत्तमा चातिशयेन सुस्रमितारौ भवतां ॥

इमा ब्रह्माणि वर्धनाश्विभ्यां संतु शंतमा । या तक्षाम्
रथीं इवावोचाम बृहन्नमः ॥ १० ॥

इमा । ब्रह्माणि । वर्धना । अश्विभ्यां । संतु । शंतमा ॥ या ।
तक्षाम् । रथान् इव । अवोचाम । बृहत् । नमः ॥ १० ॥

अथ स्तुति नियमवति । इमेमानीदानीं कृतानि षड्भागि परिहृद्वानि स्तोत्राश्व-
श्विभ्यां वर्धना वर्धनानि समर्थकानि शंतमा सुखतमानि संतु । या यानि तक्षाम
संपादयाम रथानिब शिल्पी शस्त्राक्षम तानि संतु । ययं बृहत् प्रभूतं प्रभूतफलप्रदं
नमो नमस्कारोक्तिमबोचाम ॥

(मं० ५ सू० ८०.)

१८.

द्युतद्यामानं बृहतीमृतेन ऋतावरीमरुणसुं विभ्रातीं ।
देवीमुपसं स्वरावहतीं प्रति विप्रासो मतिभिर्जरते ॥ १ ॥

द्युतन्त्यामानं । बृहतीं । ऋतेन । ऋतावरीं । अरुणसुं । वि-
भ्रातीं ॥ देवीं । उपसं । स्वः । आस्वहतीं । प्रति । विप्रासः । मति-
भिः । जरते ॥ १ ॥

द्युतयामानं दीप्तस्थां बृहतीं महतीमृतेन सखेन यज्ञेन वर्तावरीमृतवतीमरुणसु-
मरुणसुं विभ्रातीं प्युच्छंती देवीं द्योतमानामुपसं स्वरावहतीं स्वर्गं गच्छतीं । एवं
महानुभावामुपसं विप्रासो मेधाधिन ऋत्विजो मतिभिः स्तुतिभिः प्रतिजरते स्तुवंति ॥

एषा जनं दर्शता द्योधयती सुगान्पथः कुण्वती यात्यग्नें ।
बृहद्द्रथा बृहती विश्वमिन्वोपा ज्योतिर्यच्छत्यग्ने अह्नीं ॥२॥

एषा । जनं । दर्शता । द्योधयती । सुगान् । पथः । कुण्वती ।
याति । अग्नें ॥ बृहद्द्रथा । बृहती । विश्वं इन्वा । उपाः । ज्योतिः ॥
यच्छति । अग्नें । अह्नीं ॥ २ ॥

दर्शता दर्शनीवैषोषा बोधयती । कं जनं । प्रसुप्तमित्यर्थः । पथः सुगान् सु-
धमनान् कुण्वत्यग्ने स्वर्गस्य पुरस्तादाति गच्छति । कीदृशुपाः । बृहदया प्रभूत-

रया बृहती महती विश्वमिन्वा विर्यं व्याप्नुवाना विश्वतर्पणा वा । इन्द्रयुषा अहामग्रे ष्योतिस्तेजो यच्छति ॥

एषा गोभिररुणेभिर्युजानान्नेधती रुधिमप्रायु चक्रे ।
पथो रदती सुवितार्य देवी पुरुष्टुता विश्ववारा वि भाति ॥३॥

एषा । गोभिः । अरुणेभिः । युजाना । अन्नेधती । रुधिं । अप्र-
आयु । चक्रे ॥ पथः । रदती । सुवितार्य । देवी । पुरुष्टुता । विश्व-
वारा । वि । भाति ॥ ३ ॥

एषोषा अरुणेभिररणवर्षागोभिर्वतीवर्दे रथं युजाना योजयंस्त्वत्वेव्यंस्त्व-
क्षीणा । किं । रुधिं धनमप्राप्स्वप्रगंतु अविचलितं चक्रे करोति । किं कुर्वती ।
पथो मार्गान् रदती प्रकाशयती । किमर्थं । सुवितार्य मुष्टु गमनाय देवी योतमाना
। पुरष्टुता बहुभिः स्तुता विश्वनारा सर्वैर्वरणीया विभाति प्रकाशं करोति ॥

एषा व्येनी भवति द्विवर्ही आविष्कृष्वाना तन्व्यं पुर-
स्तात् । ऋतस्य पंधामन्वेति साधु प्रजानतीव न दिशो
मिनाति ॥ ४ ॥

एषा । विऽरनी । भवति । द्विऽरहीः । आविऽकृष्वाना । तन्व्यं ।
पुरस्तात् ॥ ऋतस्य । पंधां । अनुं । एति । साधु । प्रजानतीऽइव ।
न । दिशः । मिनाति ॥ ४ ॥

एषोषा व्येनी भवति विशेषेण श्वेता भवति द्विवर्ही द्वयोः प्रथममप्यमयो-
वृषोषाः पश्चात्तन्व्यं स्वोयां तन्माविष्कृष्वाना प्रनटीकुर्वती । कुन । पुरस्तात् पूर्व-
स्थां दिशि । किंच ऋतसादिभ्यस्य पथा पंधानं साधु सम्बगन्वेति । किंच प्रजान-
तीव विश्वं प्रकाशयतीव । इवेति संप्रत्यये । न दिशो मिनाति न हिनस्ति । प्रस्तुत
दिशः प्रकाशयति । अथवा प्रजानतीवस्तुतमिति प्रकर्षणावगच्छती चक्षेस्य
पंधामन्वेति ॥

एषा शुभ्रा न तन्व्यो विद्वानोर्ध्वं स्नाती दृशये नो अ-
स्थात् । अप द्वेषो बाधमाना तमांस्त्युषा द्वियो बुद्धिता ज्यो-
त्तिपागात् ॥ ५ ॥

एषा । शुभ्रा । न । तन्वः । विद्वाना । ऊर्ध्वाऽह्व । स्वाती ।
दृश्ये । न् । अश्वात् ॥ अर्प । द्वेष । वार्धमाना । समासि । उषाः ।
दिवः । दुहिता । ज्योतिषा । आ । अगात् ॥ ५ ॥

एषोषा शुभ्रा न शुभ्रवर्णा निर्मला स्वच्छता योषिदिव तन्वोऽग्नानि विद्वाना
प्रज्ञापयती स्वाती नानि कुर्वणोर्ध्वोक्षतेष ज्ञानादुत्तिष्ठतीव नोऽस्महर्धमस्माक पु-
रतो वा दृश्ये सर्वेषा दर्शनायोदस्थात् पूर्वस्या दिग्दुत्तिष्ठति । किं कुर्वती ।
द्वेषो द्वेष्याणि समास्यवाधमाना दिवो दुहितोषा ज्योतिषा तेषा साहागात्
आगच्छति ॥

एषा प्रतीची दुहिता दिवो नून्योर्ध्वेव भद्रा निरिणीते
अर्षः । व्यूर्ध्वती दाशुपे वार्याणि पुनर्ज्योतिर्युवतिः पूर्व-
र्थाकः ॥ ६ ॥

एषा । प्रतीची । दुहिता । दिवः । नून । योषाऽह्व । भद्रा ।
नि । रिणीते । अर्षः ॥ विऽऊर्ध्वती । दाशुपे । वार्याणि । पुनः ।
ज्योतिः । युवतिः । पूर्वर्था । अकरिर्त्सकः ॥ ६ ॥

एषोषा प्रतीच्यमिमुखा सती दिवो दुहिता नून सर्वान् प्राणिन प्रति भद्रा
योषेव कस्याणवेषा योषिदिवाप्तो रूप निरिणीते द्रेत्यति । किम् । दाशुपे इविर्दाने
यजमानाय वार्याणि वरणीयानि घनानि व्यूर्ध्वती प्रयच्छती युवतिर्निस्यौवना स
र्वान् मिश्रयती वा पुनरस्यापि पूर्वेषा पूर्वमेव ज्योतिस्त्वजोऽक करोति ॥ ५

(मं० ७ सू० ६१.)

११.

उद्धा चर्ध्वरुण सुप्रतीकं देवयोरिति सूर्यस्तन्वान् ।
अभि यो विश्वा सुर्वनानि चष्टे स मन्युं मर्त्येष्व्वा चिकेत् १
उत् । वा । चर्ध्व । वरुण । सुऽप्रतीक । देवयोः । एति । सूर्ये ।
तन्वान् ॥ अभि । यः । विश्वा । सुर्वनानि । चष्टे । सः । मन्यु ।
मर्त्येषु । आ । चिकेत् ॥ १ ॥

हे मित्रावरुण मित्रावरुणौ देवयोर्द्योतमानयोर्वा युवयोश्च प्रचारक तेभ

सुप्रतीक शोभनरूपमेवंरूपं सूर्यस्ततन्वान् तेजो विस्तारयन्तु देवोः प्रच्छति । अ
योदितो यो देवो विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातान्यमिचष्टे अग्निं सूर्यमि त देवो
मर्त्येषु प्ररुत मन्यु खोत्रे कर्म वा विकेत आजानाति ॥

प्र वां स मित्रावरुणावृतावा विप्रो गन्मानि दीर्घं सुकृतं
यतिं । यस्य ब्रह्माणि सुकृतं अवाथ आ यत्कृत्वा न शरदः
पृणैथे ॥ २ ॥

प्र । वां । सः । मित्रावरुणौ । सुकृतं । विप्रः । गन्मानि ।
दीर्घं सुकृतं । इत्यतिं ॥ यस्य । ब्रह्माणि । सुकृतं इति सुकृतं । अवाथः ।
आ । यत् । कृत्वा । न । शरदः । पृणैथे इति ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणौ वा युवयोर्मन्मानि मननीयानि खोत्राणि स प्रपिद्यो विप्रो मेधा-
वृतावा यज्ञवान् दीर्घश्रुतं चिरकालं धोता एवमुक्तश्रुणो वृषिष्ठ इत्यतिं प्रेर-
यति । यस्य ऋषेर्ब्रह्माणि पीरवृत्तानि खोत्राणि हे सुकृतं शोभनकर्मापाववायो रक्षय ।
यत्कर्म शरदो बहून् संवत्सरानापृणैथे आपूरयेथे स इदियतिं ॥

'प्रोरोमित्रावरुणा पृथिव्याः प्र दिव क्रुष्याद्बृहत्तः सु-
दानु । स्पर्शो दधाथे ओषधीषु विश्ववृध्वयतो अनिमिपं रक्ष-
माणा ॥ ३ ॥

प्र । उरोः । मित्रावरुणा । पृथिव्याः । प्र । दिवः । क्रुष्यात् ।
बृहत्तः । सुदानु इति सुदानु ॥ स्पर्शः । दधाथे इति । ओषधीषु ।
विश्वु । ऋधक् । यतः । अनिमिमिपं । रक्षमाणा ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ युवामुरोर्विस्वीर्णया पृथिव्या अग्निं प्र प्ररिरे-
चाथे । अस्वेदेव प्ररिरेचे । ऋग्वे० १. ६१. ९ । इत्यादिषु प्रश्नन्दस्य तिरिच
इत्यनेन सह सप्तपदशेनादनाप्युचितविद्याप्याहारेण तिरिच इति योज्य । तथा ऋ
ष्याद्बृहत्तमहत्तो बृहत् स्वरूपतोऽतिमहत्तो दिवो बुल्लोकादपि प्ररिरेचाथे हे सुदानु
शोभनदानौ । किंचौषधीषु विश्वु प्रजासु निमित्तमूतासु प्रजासु चेति वा स्पर्शो रूप
दधाथे धारयेथे । किं कुर्वती । ऋषयः सत्त्वेन यतो विवेकात् सत्त्वेन गच्छतो
जनानिमिमिपमव्यवधानेन सर्वदा रक्षमाणा पालयन्ती ॥

शंसा मित्रस्य वरुणस्य धाम शुष्मो रोदसी वद्वधे म-
हित्वा । अयन्मासा अयज्वनामवीराः प्र यज्ञमन्मा वृजर्न
तिराते ॥ ४ ॥

शंस । मित्रस्य । वरुणस्य । धाम । शुभ्रः । रोदसी इति । वदुषे ।
महिऽत्वा ॥ अयन् । मासाः । अयञ्जनां । अवीराः । प्र । यत्तस्मिन्मा ।
वृजनं । तिराते ॥ ४ ॥

हे ऋषे मित्रस्य वरुणस्य च धाम तेज स्थानं संघं सुहि । ययोर्देवयोः द्युष्मो
बलं रोदसी यावापृथिव्यौ सह वर्तमाने महित्वा स्वमहत्त्वेन वदुषे वध्राति पृथक्स्था-
पयति इयं पृथिवीय यौरिति पृथक्करोति । यावापृथिवी सहास्वामिति श्रुते । अय-
ञ्जनात्मननुष्ठातृणा मासाः कालावयवा अवीरा अपुना एवायन् संतु गच्छंतु ।
तद्विपरीतो यज्ञमन्मा यज्ञार्थं मतिमान्यज्वा वृजनं बलं प्रतिराते प्रवर्धयतु । प्र-
वर्ध्वातिवर्धनाय ॥

अमूरा विश्वा वृषणाविमा वां न यासु चित्रं ददृशे न
यज्ञं । द्रुहः सचंते अनृता जनानां न वां निष्यान्यचिते
अभूयन् ॥ ५ ॥

अमूरा । विश्वा । वृषणौ । इमाः । वां । न । यासु । चित्रं ।
ददृशे । न । यज्ञं ॥ द्रुहः । सचंते । अनृता । जनानां । न । वां ।
निष्यानि । अचिते । अभूयन् ॥ ५ ॥

हे अमूरा अमूरो हे विश्वा व्याप्तौ हे वृषणौ वर्धितारौ वां युवाभ्यामिमेमादि
सुविपचांसि कियते । यासु सुतिषु चिनमाध्वयं न ददृशे न दृश्यते न यज्ञं न पूजा
दृश्यते । युवाभ्यां महिभ्रोऽपि महत्त्वान् प्रबलेन कियमाणमपि स्त्रोत्रं न चम-
स्कारोदीत्ययं । जनानामृता सुखविषयाणि स्त्रोत्राणि दृशे दोग्धारः सचंते ।
सेवते न महात ॥ वां युवाभ्यां कियमाणानि निष्यान्यं परिहृतानि रहस्यान्वपि
स्त्रोत्राण्यचितेऽज्ञानाय नाभूयन् न भवंति ॥

समु वां यज्ञं महयं नमोभिर्हुवे वां मित्रावरुणा सवार्धः ।
प्र वां मन्मान्यचसे नवानि कृतानि ब्रह्म जुजुपन्नमानि ॥ ६ ॥

सं । ऊं इति । वां । यज्ञं । महयं । नमः । ऽभिः । हुवे । वां ।
मित्रावरुणा । सवार्धः ॥ प्र । वां । मन्मानि । ऋचसे । नवानि ।
कृतानि । ब्रह्म । जुजुयन् । इमानि ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणौ वां युवयोर्वसं नमोभिर्नमस्कारैः सुतिभिः समु महयं सपूज-
याम्यहं । तदर्थं हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ वां सवाधो याथायुक्तोऽहं हुवे आह-

यामि वाभापरिहाराय । वां युवायुवसे सेवितुं नवानि नूतनानि सुत्वानि वा म-
न्मानि स्त्रोत्राणि प्र भवन्त्वित्यध्याहारः । कृतानि गया समूहीकृतानीमानोदानी कि-
यमाणानि ब्रह्म परिशुद्धानि स्त्रोत्राणि युवां जुजुपन् प्रीणयंतु ॥

इयं देव पुरोहितिर्युवभ्यां युज्ञेषु मित्रावरुणावकारि ।
विश्वानि दुर्गा पिपृतं तिरो नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा
नः ॥ ७ ॥

इयं । देव । पुरः ऽदितिः । युवऽभ्यां । यज्ञेषु । मित्रावरुणौ ।
अकारि ॥ विश्वानि । दुःऽगा । पिपृतं । तिरः । नः । यूयं । पात ।
स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

अनया स्तुतिमुपसंहरति । हे देवा देवी मित्रावरुणौ युवभ्यां युवाभ्यां यज्ञेष्वियं
पुरोदितिः पुरदिक्रमा पूजा स्तुतिउक्षणावार्ति कृताभूत् । ता सेवित्वा विश्वानि
दुर्गाणि दुर्गां दु खेन गंतव्यान्वापदक्षिरस्त्रिस्करतं । तथा कृत्वा नोऽहान्यिष्टं
पारयतं । शिष्टो गतः ॥

(मं० ७ सू० ७१.)

२०.

अप स्वसुरूपसो नग्निहीते रिणक्ति कृष्णीररुपाय पंध्यां ।
अश्वामघा गोमघा वां हुवेम दिवा नक्तं शरुमस्मद्युयोतं ॥१॥

अप । स्वसुः । उपसः । नक् । जिहीते । रिणक्ति । कृष्णीः ।
अरुपार्य । पंध्यां ॥ अश्वऽमघा । गोऽमघा । वां । हुवेम । दिवा ।
नक्तं । शरुं । अस्मत् । युयोत् ॥ १ ॥

इष्टुः स्वस्यानीयाया उपसः सकाशात् नक् नक्तं सन्निरपजिहीते अपय-
च्छति । तस्मा अश्वकाशं दत्त्वा स्वयमगतेत्यर्थः । सता ससे ज्वायस्यै योनिमारुक् ।
श्रुवे० १. १२४. ८. । इत्युक्तं । कृष्णीः कृष्णवर्णा सन्निरुपायाचेचमानायादि
भूयोय वा पंधा पंधानं मार्गं रिणक्ति रेषयति । यस्मादेवं तस्मात्पुवगोरामन-
समयात्वात् हे अश्वामपाऽश्वधनी हे गोमघा गोपनी । उभयोः प्रदातापवित्यर्थः ।

इदमौ वा युवा हुवेम सुम. आह्वयामः । दिवान्त्त सर्वदा शरं हित्कमस्तद-
स्ततो युयोत पृथङ्कुरुत ॥

उपायातं दाशुपे मर्त्याय रथेन वाममश्विना वहता । यु-
युतमस्मदनिराममीवां देवा नक्तं माध्वी त्रासीयां नः ॥२॥

उप० उपायातं । दाशुपे । मर्त्याय । रथेन । वामं । अश्विना ।
वहता ॥ युयुतं । अस्मत् । अनिरा । अमीवां । देवा । नक्तं । माध्वी
इति । त्रासीयां । नः ॥ २ ॥

हे अश्विनौ युवामुपायात उपागच्छतमस्मदाह्वान प्रति । किमर्थं । दाशुपे इविपा
दात्रे मर्त्याय यज्ञमाणात् तदर्थं रथेन वाम धननीय धन वहता वहतौ । अस्मदस्ततो
युयुत पृथङ्कुरुत । किं । अनिरा । इतानं तद्रहितं दारिद्र्यमित्यर्थं । अमीवा रोगं
च । हे माध्वी मधुमतौ युवा नोऽस्मात् दिवा नक्तं सर्वदा त्रासीयां रक्षतं ॥

आ वां रथमवमस्यां व्युष्टौ सुम्रायवो वृषणो वर्तयंतु ।
स्यूमगमस्तिमृतयुग्भिरश्वैराश्विना वसुमंतं वहेथां ॥ ३ ॥

आ । वां । रथं । अवमस्यां । वि० व्युष्टौ । सुम्रायवः । वृषणः ।
वर्तयंतु ॥ स्यूम० अगमस्ति । श्रुतयुक्० अभिः । अश्वैः । आ । अश्विना ।
वसुमंतं । वहेथां ॥ ३ ॥

अवमस्थानासत्ताया व्युष्टौ व्युच्छन्न उपति वा युवयो रथं सुम्रायव शुलेन यो-
जवतोऽश्वा वृषणो वपंका युवाना वर्तयंतु । स्यूमगमस्ति मुखरदिम स्यूतरदिम व-
सुमतं प्रदेवपत्नयुक् रथ हे अश्विनाश्विनाहतयुग्भिरदकयुक्तरश्वैरदकप्रदेर-
धैरावहेथां ॥

यो वां रथो नृपती अस्ति वोळ्हा त्रिवंधुरो वसुमां उ-
च्चर्यामा । आ न एना नास्त्योपयातमभि यद्वा विश्वस्न्यो
जिगाति ॥ ४ ॥

यः । वां । रथः । नृपती इति नृपती । अस्ति । वोळ्हा । त्रि०-
बंधुरः । वसु० अमात् । उच्चर्यामा ॥ आ । नः । एना । नास्त्या ।
वपं । यातं । अभि । यत् । वां । विश्व० स्न्यः । जिगाति ॥ ४ ॥

हे नृपती नृणां यजमानानां पालकारश्चिनो वां सुवशो रथो वोढइ सुवयो-
 वाहकोऽस्ति सर्वदा संनिहितो वर्तते । कीदृशोऽथ । त्रिवंधुरः सारम्यधिष्ठानस्था-
 ननयोपेतो वसुमान् धनवानुसयामोसं दिवसं प्रति गता एनेनेन रथेन हे नासत्या-
 धिनो नोऽस्माद्युगधातं । यद्यो यद्य रथो वां विश्वस्त्वो व्यासहोऽनिजिगाति
 अग्निगच्छति । अथ वा । यद्यस्माद्विश्वस्त्वो वशिष्ठो वां जिगाति स्वौति अत
 उपाधातं ॥

युवं च्यवानं जरसोऽमुमुक्तं नि पेदवं ऊहधुराशुमर्ध्वं ।
 निरंहसस्तर्मसः स्पर्तमत्रिं नि जाहुपं शिथिरे धातमंतः ॥५॥

युवं । च्यवानं । जरसः । अमुमुक्तं । नि । पेदवे । ऊहधुः ।
 आशुं । अर्ध्वं ॥ निः । अंहस । तर्मसः । स्पर्त । अत्रिं । नि । जाहुपं ।
 शिथिरे । धातं । अंतरिर्ति ॥ ५ ॥

हे अधिना युवं युवां च्यवानं जरसो जीर्णाद्रूपादमुमुक्तं अमुंचतं । युवं च्य-
 वानमाधिना जरतं पुनर्युवानं । ऋग्वे० १. ११७. १३ । इति ह्यम्यन । तथा
 पेदव एतन्नामकाय रात्र आशुं शीघ्रगामिनमथ निरुहसु. न्यवहतं युदे । युवं धेतं
 पेदवे । ऋग्वे० १. ११८. ९. । इति निगमः । तथात्रि महर्षिमंहस ऋषीसादग्ने सक्व-
 रात्तमसक्व गुहातः स्थिताथ सक्राशानिष्यतं न्यपारयतं । युवमृषीसमुत तसमनथ
 ओमन्वंतं चक्रुः । ऋग्वे० १०. ३९. ९. । इति निगमः । तथा जाहुपं शिथिरे
 शिथिले भ्रष्टे स्रष्टेऽतमध्ये पुनर्निधातं न्यधातं । परिविष्टं जाहुपं विश्वतः सीं ।
 ऋग्वे० १. ११६. ३०. । इति हुक्तं ॥

इयं मनीषा इयमश्विना गीरिमां सुवृत्किं वृषणा जुषेथां ।
 इमा ब्रह्माणि युवयून्यग्मन्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥६॥

इयं । मनीषा । इयं । अश्विना । गीः । इमां । सुवृत्किं । वृषणा ।
 जुषेथां ॥ इमा । ब्रह्माणि । युवयूनि । अग्मन् । युयं । पात । स्व-
 स्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

हे अधिनाधिनावियं मनीषा स्तुतिर्युपयोः कृतेति शेषः । तदेवात्तरार्थं पुनह-
 च्यते । इयं गीः स्तुतिः कृता । हे वृषणा कानाना वर्षकाविमामसाकृता सुवृत्किं
 शोभना स्तुतिं जुषेथा देवेषा । इमेमानि ब्रह्माणि कर्माणि स्तुतिरूपानि युवयूनि
 युवां कामयमानानि संलग्मन् गच्छंतु । युवां युयं पातेति सिद्धं ॥

(मं० ७ सू० ७७.)

२१.

उपो रुरुचे युवतिर्न योपा विश्वं जीवं प्रसुवन्ती चरार्थं ।
अभूदग्निः समिधे मानुषाणामज्योतिर्विधाधमाना तमांसि १

उपो. इति । रुरुचे । युवतिः । न । योपा । विश्वं । जीवं । प्रसु-
वन्ती । चरार्थं ॥ अभूत् । अग्निः । संसृष्टे । मानुषाणां । अकः ।।
ज्योतिः । विधाधमाना । तमांसि ॥ १ ॥

इयमुपा उपो समीप एव स्वस्य रुरुचे दीप्यते । युवतिर्वीवनीपेता योपा न
योपिदिव । सा यथा वृत्ताभरणादिना पत्युः समीपे प्रदीप्यते तद्वत् । किं कुर्वती ।
विश्वं सर्वं जीवं जीवन्तं चरार्थं संचाराय प्रसुवन्ती प्रेरयन्ती । किंचामिर्मानुषाणां
मनुष्याणामर्थाय समिधेऽग्नौ समिधनीयोऽभवत् । कृतार्थे केन । समिधः सन्
तमांसंघकारान्वाधमाना वाधमानं वाधकं ज्योतिस्तेजःसंघमकः अकार्षत् । अथ-
वौपसं ज्योतिस्तमांसि वाधमाना वाप्यमानान्यकः अकरोत् ॥

विश्वं प्रतीची सप्रथा उदस्याद्गुह्यासो विश्वंती शुक्रम-
श्वैत् । हिरण्यवर्णा सुदृशीकसंहृग्गवां माता नेत्र्यहामरोचि २

विश्वं । प्रतीची । सप्रथाः । वत् । अध्यात् । दशत् । वासः ।।
विश्वंती । शुक्रं । अश्वैत् ॥ हिरण्यवर्णा । सुदृशीकसंहृक् । गवां ।
माता । नेत्री । अहो । अरोचि ॥ २ ॥

विश्वं कृत्स्नं जगत्प्रति प्रतीच्यमिमुखी सप्रथाः सर्वतः पृथुतपोदस्यात् उदग-
च्छत् । उदिता च दृष्टीसं शुक्रं तेजोमयं वासो वसनीयं तेजःसमूहं विश्वंती
धार्यस्वश्वैत् वर्धते । हिरण्यवर्णा हिरण्यवर्णवर्णोपेता सुदृशीकसंहृक् । संह-
ृश्यतीति संहृक् तेजः । सुपृ दृशीनीयं संहृक् तेजो यस्याः सा सादृशी । गवां वासो
गवामेव वा माता निर्मात्री । उपच्छले हि पक्षिमनुष्यादीनां वासो निर्गच्छति ।
गवामपि तस्मिच्छले संचारात्निर्मातृत्वं । अथवा रश्मीनां निर्मात्र्यरोचि रोचते-
ऽहो नेत्री दिवसानां प्रापयित्री ॥

देवानां चक्षुः सुभगा वंहती श्वेतं नयती सुदृशीकमश्वं ।
एषा अदशि र्दिमभिव्यंका चित्रामघा विश्वमनु प्रभृता ॥३॥

देवानां । घर्षुः । सुऽभगा । घर्हती । खेतं । नयती । सुऽदृशीकं ।
 अश्वं ॥ इपाः । अदृशि । रश्मिऽभिः । विऽभेच्छ । चित्रऽमेधा ।
 विश्वं । अनु । प्रऽभूता ॥ ३ ॥

देवानां चक्षुष्यु स्थानीयं तेजो वर्हती धारयती- सुभगा शोभनयना सुदृशीकं
 सुदर्शनमश्वं सर्वदा गन्तारगादिखं नयती प्रापयंती । किं । खेतं खेतवर्णोपेतं सूर्यं ।
 प्रकाशयुक्तं कुर्वतीत्यर्थं । कीदृशुपा । रश्मिमि. स्वकीयैर्व्यक्तादृशि रश्मते च ।
 चित्रामेधा विश्वमनु सर्वं जगदनुलक्ष्य प्रभूता प्रवृद्धा सर्वजगत्प्रवहा-
 राण्येत्यर्थं ॥

अंतिवामा दूरे अभित्रमुच्छोर्वी गव्यूतिमभयं कृधी नः ।
 यावय द्वेष आ भरा वसूनि चोदय राधो गृणते मघोनि ४

अंतिवामा । दूरे । अभित्रं । उच्छ्र । उर्वी । गव्यूति । अभयं ।
 कृधि । नः ॥ यावय । द्वेषः । आ । भर । वसूनि । चोदय । राधः ।
 गृणते । मघोनि ॥ ४ ॥

हे उपोऽतिवामा अस्मदतिके वामं वननीय धनं यस्या अंतिवामा त्व-
 मभिन्नमस्मच्छनुं दूरेऽस्मात्तो विप्रकृष्टदेशे वर्तमानं कृत्वा व्युच्छ विभाहि । यथा
 मित्रो दूरे भवति तथा व्युच्छेत्यर्थं । तथोर्वी गव्यूति भूमिमभयं नोऽस्माक कृधि
 कृह । किं च द्वेषोऽस्मद्रेदृश्यादय अस्मात् पृथङ्कृत । वसूनि शत्रूणां धनान्याभर
 आहर । राधो धनं चोदय प्रेरय । गृणते तुल्यते मत्स्य हे मघोनि धनवति ॥

अस्मे श्रेष्ठेभिर्भानुभिर्विभाह्युषो देवि प्रतिरंती न आयुः ।
 इषं च नो दधती विश्ववारे गोमदम्बावद्रथयच्च राधः ॥५॥

अस्मे इति । श्रेष्ठेभिः । भानुभिः । वि । भाहि । उषः । देवि ।
 प्रतिरंती । नः । आयुः ॥ इषं । च । नः । दधती । विश्ववारे ।
 गोऽमत् । अश्वेऽवत् । रथेऽवत् । च । राधः ॥ ५ ॥

हे उपो देवि अस्मे अस्मभ्यं श्रेष्ठेभि प्रशस्वैर्भानुनी रश्मिभि प्रकाशोर्विभाहि
 प्रकाशय । किं पुवंती । नोऽस्मावमापुर्युष्य प्रतिरंती वर्षयंती । हे विश्ववारे विश्वेः
 समजनीये देवि नोऽस्माभ्यमिवं च गोमदोभिर्गुह्यमिहोपेतमधावदशेऽथोपेतं रथवदशे-
 रूपेतं राधो धनं च दधती विभाहीति ॥

यां त्वा दिवो दुहितवर्धयंत्युषः सुजाते मतिभिर्वसिष्ठाः ।
सास्मास्तु धा रयिमृष्वं बृहंतं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ६

यां । त्वा । दिवः । दुहितः । वर्धयति । उषः । सुजाते । मति-
भिः । वसिष्ठाः ॥ सा । अस्मास्तु । धाः । रयि । ऋष्वं । बृहंतं ।
यूयं । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

हे दिवो दुहितरूप सुजाते शोभनजनने यां सा त्वा मतिभिः स्वोन्नैर्वसिष्ठा
वर्धयन्ति सा त्वमस्मास्तु वसिष्ठेषु ऋष्वं प्रदीप्तं बृहंतं मदातं रयि धनं धाः धेहि ॥

(मं० ७ सू० ८६.)

२२.

धीरा त्वस्य महिना जनूपि वि यस्तस्तंभ रोदसी चिदुर्वी ।
प्र नार्कमृष्वं नुनुदे बृहंतं द्विता नक्षत्रं प्रथच्छ भूम ॥ १ ॥

धीरा । तु । अस्य । महिना । जनूपि । वि । यः । तस्तंभ ।
रोदसी इति । चित् । उर्वी इति ॥ प्र । नार्क । ऋष्वं । नुनुदे ।
बृहंतं । द्विता । नक्षत्रं । प्रथत् । च । भूम ॥ १ ॥

अस्य वरुणस्य जनूपि जन्मानि महिना महिना तु क्षिप्रं धीरा धीराणि धैर्यवन्ति
भवन्ति यो वरुण उर्वी विस्तीर्णो रोदसी चित् यावाश्चिन्वावपि वितस्तीम विविधे
स्वप्ने स्वप्ने स्थाने स्थिते अकरोत् । यद्य बृहंतं महांतं नाकमादित्य नक्षत्रं च
ऋष्वं दर्शनीयं द्विता द्वैषं प्रनुनुदे प्रेत्यति सः । अहनि सूर्यं दर्शनीयं प्रेत्यति
राशौ नक्षत्रं तमेति द्विप्रकार । भूम भूमि च यः प्रथत् अथयत् विस्तरितवात्
तस्मात् वरुणस्यैत्यन्वयः ॥

उत स्वयां तन्वाद् सं वदे तत्कदा न्वैतर्वरुणे भुवानि ।
किं मे हव्यमहृणानो जुपेत कदा मृत्लीकं सुमना अभि ख्यं ॥ २ ॥

उत । स्वयां । तन्वां । सं । वदे । तत् । कदा । न्वै । तर्वरुणे । भुवानि ।
वरुणे । भुवानि ॥ किं । मे । हव्यं । अहृणानः । जुपेत । कदा ।
मृत्लीकं । सुमनाः । अभि । ख्यं ॥ २ ॥

वरुणं शीघ्रं दिदृक्षमाण ऋषिरनया वितर्कयति । उवेति विधिक्रियाया । उत किं खया तन्ना खीयेनात्मीयेन शरीरेण संबदे सह्यवदनं करोमि । आहोस्वित् सत्तन वरुणेन सह संबदे । कदा तु कदा खलु वरुणे देवेऽतमुवाचि शतर्भूतो भवानि । वरुणस्य नित्ये संलभो भवानीत्यर्थः । अपि च मे मदीयं हृदयं स्तोत्रं हविर्वाद्गणानोऽकुप्यन् वरुणः किं केन हेतुना जुषेत सेवेत । सुमनाः शोभनमनस्वः सप्तर्हं कदा कस्मिन्काले गृह्णीकं सुखयितारं वरुणमभिरुप्यं अभिपश्येयं ॥

पृच्छे तदेनो वरुण दिदृक्षूपो एमि चिकितुषो विपृच्छे ।
समानमिन्मे क्वयश्चिदाहुरयं ह तुभ्यं वरुणो हृणीते ॥ ३ ॥

पृच्छे । तत् । एनः । वरुण । दिदृक्षु । उपो इति । एमि । चि-
कितुषः । विऽपृच्छे ॥ समानं । इत् । मे । क्वयः । चित् । आहुः ।
अयं । ह । तुभ्यं । वरुणः । हृणीते ॥ ३ ॥

हे वरुण तदेतः पार्षं पृच्छे त्वा पृच्छामि । दिदृक्षु । छांदसः सुसोपः । द्रु-
मिच्छन्नर्हं । येन पापेन हेतुना त्वदीयैः पार्षैर्वदोऽस्मि पृष्ट. सन् तदापं कथय ।
अहं विपृच्छं विविधं प्रष्टुं चिकितुषो विदुषो जनानुषो एमि उपाया । ते क्वय-
चित् श्रुतदर्शिनो जनाश्च मे मष्टं समानमित् समानमेवैकरूपमेवाहुः अकथयन् ।
यदाहुस्तदाह । हे त्वोत्तुभ्यमयं ह्ययमेव वरुणो हृणीते । कुप्यतीति । अतः
कोपं परित्यज्यास्मान्पाशैभ्यो मोचय ॥

किमागं आस वरुण ज्येष्ठं यत्स्तोतारं जिघांससि सखार्यं ।
प्र तन्मे वोचो दूळभ स्वधावोऽर्व त्वानेना नमसा तुर इयां ४

किं । आगः । आसु । वरुण । ज्येष्ठं । यत् । स्तोतारं । जिघांससि ।
सखार्यं ॥ प्र । तत् । मे । वोचः । दूःऽदृभ । स्वधाऽवः । अर्व ।
त्या । अनेनाः । नमसा । तुरः । इयां ॥ ४ ॥

हे वरुण ज्येष्ठमधिकं किमागं आस कोऽपरोपो मया कृतो बभूव । गद्येना-
गसा सखार्यं मित्रभूतं प्रीतं स्तोतारं जिघांससि इन्द्रमिच्छसि । हे दूळभ दुर्दभ अ-
न्यैर्बधितुमशक्य स्वधावस्तोजलिनं हे वरुण तदागो मे मह्यं प्रवोचः प्रब्रूहि । एवं
सति तस्य प्रायश्चित्तं कृतवानेना अपापः सप्तर्हं तुरस्तरमाणः शीघ्रो नमसा नमस्कार-
रेण हविषा त्वा त्वामवेसां उपगच्छेयं ॥

अवं द्रुग्धानि पित्र्यां सृजा नोऽव या वयं चक्रमा त-
नूभिः । अवं राजन्पशुत्पं न त्रायुं सृजा वत्सं न दास्रो व-
सिष्ठं ॥ ५ ॥

अव । द्रुग्धानि । पित्र्यां । सृज । नः । अव । या । वयं । चक्रम ।
वनूभिः ॥ अव । राजन् । पशुत्पं । न । त्रायुं । सृज । वत्स । न ।
दास्रो । वसिष्ठं ॥ ५ ॥

हे वरुण पित्र्या पितृत प्रातानि नोऽस्मदीयानि द्रुग्धानि शोहान् वधनहेतुभू-
तानवसृज विमुच अस्मत्तो विभेदव । वय च या यानि शोहजातानि तनूभि
शरीरैश्चक्रम कृतवत स्म तानि चावसृज । हे राजन् राजमान वरुण पशुत्प न
तावु स्तेन्यप्रापञ्चित कृत्वावसाने घातादिभि पशूना तर्पयितार स्तेनमिव दास्रो
रजोवत्स न वत्समिव च वसिष्ठ मां वधकापापादवष्टन विमुच ॥

न स खो दक्षो वरुण धृतिः सा सुरा मन्युर्विभीदको
अर्चिस्तिः । अस्ति ज्यायान्कर्नीयस उपारे स्वप्नश्चनेदनृतस्य
प्रयोता ॥ ६ ॥

न । सः । खः । दक्षः । वरुण । धृतिः । सा । सुरा । मन्युः ।
विभीदकः । अर्चिस्तिः ॥ अस्ति । ज्यायान् । कर्नीयसः । उपऽपारे ।
स्वप्नः । चन । इत् । अनृतस्य । प्रऽयोता ॥ ६ ॥

हे वरुण स खो दक्ष पुरुषस्य स्वभूत तद्दल पापप्रवृत्तौ कारणं न भवति । किं
तर्हि धृति स्थितोत्पत्तिप्रमथ एव निर्मिता देवगति कारण ॥ ध्रु गतिस्वैर्ययोरिति
धातु ॥ सा च धृतिर्यैश्चमाणरूपा सुरा प्रमादकारिणी मन्यु श्लोघध सुर्वदिविषय
सन् अनयहेतु । विभीदको पतसाधनोऽक्ष । स च धृतेषु पुरुष प्रेत्यलनयहेतु
भवति । अर्चिस्तिज्ञानमविवेककारण । अत ईदृशी देवकृतिरेव पुरुषस्य पापप्र-
वृत्तौ कारण । अपि च वनीयसोऽल्पस्य हीनस्य पुरुषस्य पापप्रवृत्तावुपार उपायते
समीपे नियतृत्वेन क्षितो ज्यायानधिक ईश्वरोऽस्ति । स एव त पापे प्रवर्तयति ।
तथा चास्मात् । एष बोवासाधु कर्म कारयति त वमथो निनीयत इति । एव च
सति स्वप्नश्चनेदनृतस्य पापस्य प्रयोता प्रकषेण मिधमिता भवति । इदिति
पूरक । स्वप्ने इतैरपि कर्मभिरङ्गुनि पापानि जायते किमु वक्ष्य्य आप्रति कृपै
कर्मभि पापान्युत्पद्यत इति हे वरुण त्वया शंसव्य इति भाव ॥

अरं दासो न मीळ्हुपे कराण्यहं देवाय भूर्णयेऽनागाः ।
अचेतयदचितो देवो अर्यो गृत्सं राये क्वितरं जुनाति ॥७॥

अरं । दासः । न । मीळ्हुपे । कराणि । अहं । देवाय । भूर्णये ।
अनागाः ॥ अचेतयन् । अचितः । देवः । अर्यः । गृत्सं । राये ।
क्वितरः । जुनाति ॥ ७ ॥

मीळ्हुपे श्रेष्ठे कामानां वपित्रे भूर्णये जगतो भर्त्रे देवाय दानादिगुणयुक्ताय
वरुणायानाम्प्रसादादपापः सन्नहमरमर्लं पर्याप्तं कराणि । परिचरणं करताणि ।
दासो न । यथा गृह्यः स्वामिने राम्यक् परिचरति तद्वत् अर्यः स्वागी स न
देवोऽचितोऽजानतोऽस्मानचेतयत् चेतयतु प्रज्ञापयतु । गृत्सं स्वोत्तरं च क्वितरः
प्राङ्गतरो देवो राये धनाय धनप्राप्त्यर्थं जुनाति प्रेरयतु ॥

अर्यं सु तुभ्यं वरुण स्वधावो हृदि स्तोम उपश्रितश्चिद-
स्तु । शं नः क्षेमं शमु योगे नो अस्तु यूयं पात स्वस्तिभिः
सदा नः ॥ ८ ॥

अर्यं । सु । तुभ्यं । वरुण । स्वधाऽवः । हृदि । स्तोमः । उप-
श्रितः । चित् । अस्तु ॥ शं । नः । क्षेमं । शं । कुं इति । योगे । नः ।
अस्तु । यूयं । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ८ ॥

हे स्वधावोऽन्नवन्वरुण तुभ्यं त्वर्थं कियमाणोऽयमेतत्सूक्तात्मकः स्तोमः स्तोमं
हृदि त्वरीये हृदये सु मुष्पश्रित उपगत समवेतोस्तु । चिदिति पूरकः । अथात्स
प्रापणं योनः । प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमः । नोऽस्मरीये क्षेमे रक्षणे शमुपद्रवाणां शमन-
मस्तु । योगे च नोऽस्मरीये प्रापणे शमु शमनमेवास्तूपद्रवाणां हे वरुणादयो देवाः
यूयं नोऽस्मान् सर्वदा स्वस्तिभिरभिनाशैः पात रक्षत ॥

(मं० ७ सू० ९५.)

२३.

प्र क्षोदंसा धार्यसा सस्र एषा सरस्वती धरुणमायसी
पूः । प्रवार्वधाना रथ्येव याति विश्वा अपो महिना सिंधु-
रुन्याः ॥ १ ॥

प्र । क्षोदंसा । धार्यसा । सस्रे । एषा । सरस्वती । धरुणं । आयसी ।
पूः ॥ प्रवार्वधाना । रथ्याऽइव । याति । विश्वाः । अपः । महिना ।
सिंधुः । अन्याः ॥ १ ॥

सरस्वत्या एषा नदीवत्रिगमा एषा दृश्यमाना नदीरूपा सरस्वती आचस्यवसा
निर्मिता ए पुरीव धरुण । त्रिगत्रलय । धरुणा धारयित्री धार्यसा धारकेण क्षोद-
सोदकेन प्रसधे प्रधावति शीघ्र गच्छति । सिंधु स्वदनसीला नदीरूपा सान्या विश्वाः
सर्वा स्वप आपणा महिना महिना प्रवार्वधाना मृशं वाधमाना रथ्येव प्रतोलीव
विस्तीर्णा सती याति गच्छति । यद्वा रथ्येव रथिनेव यथा रथी रथेन मार्गस्थं तरु-
कुत्मादिकु चूर्णीकृत्य गच्छति तद्वत् स्वकीयेन नेगेन सर्वं सविपती गच्छतीत्यर्थं ॥

एकाचेतत्सरस्वती नदीनां शुचिर्यती गिरिभ्य आ समु-
द्रात् । रायश्चेतती भुवनस्य भूरर्धृतं पयो दुदुहे नाहुपाय २

एका । अचेतत् । सरस्वती । नदीनां । शुचिः । यती । गिरिऽभ्यः ।
आ । समुद्रात् ॥ रायः । चेतती । भुवनस्य । भूरैः । धृतं । पयः ।
दुदुहे । नाहुपाय ॥ २ ॥

सहस्रवत्सरेण ऋतुना यक्ष्यमाणो नाहुपो नाम राजा सरस्वतीं नदीं प्रार्थयामास
सा च तस्मै सहस्रवत्सरेपर्याप्त पयो धृतं च प्रददौ । अयमर्थोऽत्र प्रतिपाद्यते ।
नदीनामन्यासां मध्ये शुचि घृष्टा गिरिभ्य सनासासासमुद्रात्समुद्रपर्यंतं यती
गच्छत्येना सरस्वती नदचेतत् नाहुपस्य प्रार्थनामज्ञासीत् । तथा भुवनस्य भूतजा-
तस्य भूरैर्बहुलस्य राशो धनानि चेतती प्रज्ञापयती प्रगच्छती नाहुपाय राशे धृतं
पयस्य सहस्रवत्सराजतो पर्याप्त दुदुहे दुग्धवती दत्तवती ॥

स वावृधे नयो योपणासु वृषा शिशूर्वृषभो यज्ञियासु ।
स वाजिनं मध्वयज्ञो दधाति वि सातये तन्धं मामृजीत ३

सः । वृषुधे । नर्यैः । चोर्षणासु । वृषा । शिशुः । वृषभः । यक्षि-
यासु ॥ सः । वाजिनै । मृषवत्ऽभ्यः । दधाति । वि । सातथै । तन्वै ।
ममृजीत ॥ ३ ॥

मध्यस्थाने वायु सरस्वान् । नर्यो नृभ्यो हितो वृषा सेचनसमर्थः शिशुरल्पः
प्रादुर्भावसमयेऽप्यतया दृश्यमानो वृषभो वर्धिता । एवंभूतः स सरस्वान् यक्षियासु
यज्ञार्हासु योषणासु योषित्स्वात्मनः कलत्रभूतासु मध्यमस्थानास्त्वसु मध्ये वरुधे
वर्धते । स तादृशः सरस्वान् मधुवन्नो हविष्मन्नो यजमानेभ्यो वाजिनं ग्लिनं
पुनं दधाति ददाति । तथा सातथे लाभार्थं तन्वै वेदा शरीर निमानृजीत विमार्ष्टि ।
लाभार्थं सस्करोतीत्यर्थः । यद्यप्येवा सरस्वतः स्तुतिस्तथापि सरस्वत्याः प्रीणनार्थं
तत्स्वप्नमिति छादोगिके सरस्वते वृषेऽस्या उक्तो विनियोगो न विरुध्यते ॥

उत स्या नः सरस्वती जुषाणोप श्रवत्सुभगा यज्ञे अ-
सिन् । मित्तुभिर्नमस्वैरियाना राया युजा चिदुत्तरा स-
खिभ्यः ॥ ४ ॥

उत । स्या । नः । सरस्वती । जुषाणा । उप । श्रवत् । सुऽभगा ।
यज्ञे । असिन् ॥ मित्तुभिः । नमस्वैः । इयाना । राया । युजा ।
चित् । उत्तरा । सखिभ्यः ॥ ४ ॥

उतापि च जुषाणा प्रीयमाणा सुभगा शोभनधना स्या सा सरस्वती नोऽस्माक-
मस्तिव्यन्न उपश्रवत् अस्मदीया । स्तुतीरुपश्रवोत् । कीदृशी सा । मित्तुभिः
प्रद्वैर्जातुभिर्नमस्वैर्नमस्कारैर्देवैरियानोपगम्यमाना । चिदुत्तरार्थं । युजा नित्यबुक्तेन
राया धनेन च संगता सखिभ्य उत्तरोत्कृष्टतरा । ईदृश्यस्मदीया स्तुतीरुपश्रवो-
त्स्तिव्यव्यः ॥

इमा जुह्वाना युष्मदा नमोभिः प्रति स्तोमं सरस्वति
जुपस्व । तत्र शर्मन्प्रियतमे दधाना उप स्थेयाम शरणं न
वृक्षं ॥ ५ ॥

इमा । जुह्वानाः । युष्मत् । आ । नमःऽभिः । प्रति । स्तोमं ।
सरस्वति । जुपस्व ॥ तत्र । शर्मन् । प्रियतमे । दधानाः । उप ।
स्थेयाम । शरणं । न । वृक्षं ॥ ५ ॥

हे सरस्वति इमेमान्मस्मदीयानि इवीषि जुह्वानास्तुभ्यं जुह्वतो वयं नमोमि-
स्त्वद्विपर्यैर्नमस्करोद्दिग्भ्यश्चत्सकाशादा । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाव्याहाराः । आदरीमहि
धनानीति शेषः । स्तोमं चास्मदीयं स्तोत्रं प्रतिजुषस्व प्रतिसेवस्व । वयं च
प्रियतमोऽतिशयेन प्रिये तव लक्ष्मणे शर्मन् शर्मणि मुखे दधाना निधीयमानाः संतः
शरणं न वृक्षमाश्रयभूतं वृक्षमिवोपस्थेयाम त्वामुपतिष्ठेम । सगच्छेमहि ॥

अयमुं ते सरस्वति वसिष्ठो द्वारावृतस्य सुभगे व्यावः ।
वर्धं शुभ्रे स्तुवते रासि वाजान्युयं पात स्वस्तिभिः सदा
नः ॥ ६ ॥

अयं । ऊं इति । ते । सरस्वति । वसिष्ठः । द्वारौ । ऋतस्य ।
सुभगे । वि । आवरित्यावः ॥ वर्धं । शुभ्रे । स्तुवते । रासि । वाजान् ।
युयं । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

हे सुभगे शोभनधने सरस्वति अयं वसिष्ठस्ते त्वां यंतुर्ऋतस्य बहस्य संबंधिन्यौ
द्वारौ पूर्वापरे व्यावः विदुषोति । उ इति पूरकः । हे शुभ्रे शुभ्रवर्णे देवि वर्धं वर्षस्व ।
तथा स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते वसिष्ठाय वाजान्तानि रासि प्रयेहि । अन्यद्वतं ॥

(मं० ८ सू० २९.)

२४.

बभ्रुरेको विपुणः सुनरो युवाङ्ग्यंके हिरण्ययं ॥ १ ॥

बभ्रुः । एकः । विपुणः । सुनरः । युवा । अंजि । अंके । हिर-
ण्ययं ॥ १ ॥

अत्र दशानामृचां किंनित्यदक्षिणात्पृथग्देवतं । अत्र प्रथमायां बभ्रुरित्यनेन
सोमोऽभिधीयते । सोम्यं षष्ठमालभेतेत्यादिषु दृष्टत्वात् । बभ्रुर्वशुवर्णः, सवेलतादिषु
परिपठः । यद्वा इमृशू धारणपोषणयोः । कुर्मथ । उ० १. २२. इति कुप्र-
त्ययः । तयंस्व सुधामयं, किरणैस्त्वावदुद्धते चंद्रमसि इ सोपशमनानि पुथानि खड् ।
यादशो विपुणो विप्वगधनः एतत् सुप्त रात्रीणा नेता । राजबधंदनेतृका, खड् ।
एतादशो युवा प्रतिदिवसमाभिर्भूतत्वात्तएण एको देवः सोमो हिरण्यवं हिरण्यय-
मेति । अमिब्यज्यते प्रकाश्यतेऽनेनेत्वंन्याभरणं । अमिब्यकिरापनं पुंडत्तमुकुदा-
दिकं खदारीत्तंके अमिब्यंजयति ॥

योनिमेक आ संसाद् द्योतनोऽतर्देवेषु मेधिः ॥ २ ॥

योनिं । एकः । आ । संसाद् । द्योतनः । अतः । देवेषु । मेधिः २

अत्र योनिसिति लिगादत्रिरुच्यते । अग्रे वृहपतय इत्यादिषु दृष्टत्वात् । देवेषु देवानामतमेष्वे योतन स्वतेजसा दीप्यमानो मेधिरो मेधावी । अथवा मेधाका-
क्षिणा स्तोत्राणां मेधादातृत्वेन मेधायुक्त । एवमिध एकोऽमिथोनिं स्थानभूतमाह-
यनीयादिकमाससाद् हवि स्वीकरणार्थमासीदति ॥

वाशीमेको विभर्ति हस्त आयसीमंतर्देवेषु निधुविः ॥ ३ ॥

वाशीं । एकः । विभर्ति । हस्तं । आयसीं । अतः । देवेषु । निऽ-
धुविः ॥ ३ ॥

देवेष्वतर्देवानां मध्ये द्योतमानो निधुविर्निधवे स्थाने वर्तमान । यद्वा नितरां
गमनमस्यास्तीति निधुवि सर्वदा गच्छन् । अथवा सप्रामेषु शत्रूणां पुरतोऽतिशयेन
स्थैर्यवान् । एतादृश एकस्त्वष्ट्रनामको देव आयसीमयोमवधारा वाशी । वाश-
शब्दे । शब्दयत्याह्वयति शत्रून्नयेति वाशी तदक्षयसाधन कुठार । त स्वकीये
हस्ते विभर्ति धारयति ॥

वज्रमेको विभर्ति हस्त आहितं तेन वृत्राणि जिघ्रते ॥ ४ ॥

वज्रं । एकः । विभर्ति । हस्तं । आहितं । तेन । वृत्राणि । जि-
घ्रते ॥ ४ ॥

अत्र वज्रलिगादिदो देवता । एक इद्र आहित स्वकीयहस्तो निहितं वज्रमेतशाम-
पमायुध विभर्ति धत्ते । स एवेद्रस्तेन निहितेन वज्रेण वृत्राणावरकाणि रक्षासि
पापानि वा जिघ्रते यत्र हति ॥

तिग्ममेको विभर्ति हस्त आयुधं शुचिरुग्रो जलापभे-
पजः ॥ ५ ॥

तिग्मं । एकः । विभर्ति । हस्तं । आयुधं । शुचिः । उग्रः । जला-
पऽभेपजः ॥ ५ ॥

अत्र जलापभेपज इत्यनेन द्दोऽभिधीयते । शुचिः । शुच पीता । सर्वत
स्वतेजसा दीप्यमान । यद्वा शुच शोके । शत्रूणां शोचयिता दु खयिता अत एवोत्र
उद्गर्णवले जलापभेपजो रोगापनयनेन मुलकरभेपजयवान् । यद्वा स्तोत्राणां दु खर-

पसंसारोच्छेदेन मुखनासिनिष्पन्नः । 'प्रथमो देव्यो निष'गिलादिश्रुतिभिरस्य निषस्त्वं श्रूयते । तादृश एको रश्मिर्म्म तीक्ष्णधारमालुधं । आयुष्यति संप्रहरति शत्रून्गमेने-
खायुधं पिनाकः तं खनीये हस्ते विभर्ति ॥

पथ एकः पीपाय तस्करो यथा एष वेद निधीनां ॥ ६ ॥

पथः । एकः । पीपाय । तस्करः । यथा । एषः । वेद । निऽधीनां ६

पथ इति लिगेन पूषा निययते । सं पूषन्नश्चनस्तिर । ऋग्वे० १. ४२. १. । इत्यादिषु दृष्टत्वात् । एकः पूषनामको देवः पथो मार्गान् पीपाय । प्यायतिवर्धनक-
र्माश्वत्र रक्षणार्थः । वेऽग्निहोत्रादि कर्म कुर्वति तेषां स्वर्गमार्गं ये दुष्टं कर्म कुर्वति तेषां यातनामार्गं च रक्षति । उभयेषां मार्गविपर्ययो यथा न भवति तथा पालयतीत्यर्थः । एष सोऽयं पूषा तिधीनां पृथिव्या निहितानि धनानि वेद वेति । ज्ञात्वा स्रोतृषा तानि ददातीत्यर्थः । तत्र दृष्टं । तस्करो यथा । यथा चोरः पथि गच्छतां पुरुषाणां धनहरणार्थं मार्गं रक्षति तथा च स चोरो गृहे निहितानि ज्ञात्वा तदाह्वय तस्य सहायेभ्यो यथा तानि ददाति तद्वत् ॥

त्रीण्येकं उरुगायो वि चक्रमे यत्र देवासो मर्दति ॥ ७ ॥

धीर्णि । एकः । उरुगायः । वि । चक्रमे । यत्र । देवासः । म-
र्दति ॥ ७ ॥

उरुगायो विचक्रम इति पदलिङ्गादिष्णुहच्यते । उरुगाय उरुमिर्वहुभिर्गातव्यः । यद्वा बहुषु देशेषु गता बहुवीर्तिर्वा । सर्वान् शत्रून् स्वसामर्थ्येन शब्दयत्वार्यदय-
तीति चोरुगायः । एवादृश एकोऽसहायो विष्णुस्त्रीणि पदानि भुवनानि विचक्रमे साधु-
पादेन विक्रांतवान् ॥ वे. पादविहरणे । पा० १. ३. ४१. । इति क्रमतेरालम्बेपदं । यत्र येषु लोकेषु देवास इन्द्रादयो देवा मर्दति यजमानदत्तैर्हविर्भिर्मांशानि तानि विच-
क्राम इत्यन्वयः ॥

विभिर्द्वा चरत एकया सह प्र प्रवासेव वसतः ॥ ८ ॥

विऽभिः । द्वा । चरतः । एकया । सह । प्र । प्रवासाऽईव ।
वसतः ॥ ८ ॥

एकया सहेति लिङ्गादधिगमनिधीयते । द्वा द्वौ द्वित्वसंस्थोपेतावधिनी विभिः । धी गत्यादिषु । क्रिप् । छांसो हस्तः । गमनसाधनैरश्वैश्चरतः संचरेते । किंचेमाव-
धिनावेकया सूर्याख्यया ताभ्यां स्वयं श्रुतया क्रिया सह प्रवसतः प्रवासे तत्रैव गमनं

कुरुतः । प्रवाते दृष्टांतः । प्रवातेय । यथा प्रवातिनौ द्वौ पुरुषावेकवा द्विया सह प्रवसतस्तद्वत् ॥

सद्गो द्वा चक्राते उपमा द्विवि सद्वाजा सर्पिरासुती ॥९॥

सद्दः । द्वा । चक्राते इति । उपमा । द्विवि । सद्वाजा । सर्पि-
रासुती इति सर्पिःऽआसुती ॥ ९ ॥

सद्वाजाविति लिंगेन मित्रावरुणावनिधीयेते उपमोपमौ परस्परं स्वकालोपमा-
नभूतौ । यद्गोपमीयत आभ्या सर्वमित्युपमा । सर्वस्य एतावेव सद्वाजा सद्वाजा
सम्यग्धीष्यगानौ सर्पिरासुती सर्पिर्दत्तमाभ्यामास्यत इति सर्पिरासुती । पूतद्विवि
द्वा द्वौ मित्रावरुणौ दिवि तुल्येके सद्दः श्रीदंलनेति सद्दः स्थानं तच्चक्राते अवाद्यां ॥

अर्चित एके महि सामं मन्वत तेन सूर्यमरोचयन् ॥१०॥

अर्चितः । एके । महि । सामं । मन्वत । तेन । सूर्यं । अरोचयन् १०

एकेऽन्नमो महि महत्सामं निरुत्संनदसादि मन्वत । सदेवार्चितः पूतवंत एतादृशा
अन्यसोमोकेन साम्ना सूर्यमरोचयन् अवीपयन् । त एवान् देवता ॥

(मं० १० सू० ७२.)

२५.

देवानां नु वयं जाना प्र वोचाम विपन्यया । उक्थेषु
शस्वमानेषु यः पश्यादुत्तरे युगे ॥ १ ॥

देवानां । नु । वयं । जानां । प्र । वोचाम । विपन्यया ॥ उक्थेषु ।
शस्वमानेषु । यः । पश्यात् । उत्तरे । युगे ॥ १ ॥

अदितिर्दाशाय्यनेन सूकेन स्वयं यथादिलानजनयत्तद्वीति । बृहस्पत्युपिपक्षे च
ऋषिरदितेः सहाशादादित्योत्पत्तिप्रकारमाह । वयं देवानामादिलानां जाना जन्मानि
प्रवोचाम प्रकथयाम । विपन्यया विस्पष्टया वाचा । वयमिति वोचामेति चोगमय
पूजार्थं बहुवचनं । अपैक्यदाह । शो देवानां मयः पूर्वं युग उत्पन्नोऽप्युत्पन्नेषु शस्व-
मानेषु भागे शस्त्रेषुत्तरीयमानेषुत्तरे युगे वर्तमानं सुबंतं शोतारं पश्यात् पश्यति ।
अनेकेष्वपि युगेषु गतेषु कर्मसु शस्वमानो वर्तेत इत्यर्थः ॥

ब्रह्मणस्पतिरेता सं कूर्मार इवाधमत् । देवानां पूर्वे यु-
गेऽसतः । सदैजायत ॥ २ ॥

ब्रह्मणः । पतिः । एता । सं । कूर्मारः ऽइव । अधमत् ॥ देवानां ।
पूर्वे । युगे । असतः । सत् । अजायत ॥ २ ॥

ब्रह्मणोऽजस्य पतिरदितिरैतानि देवानां जन्मानि कूर्मार इव स यथा भ्रमयाभि-
मुपधमति प्रज्वलनार्थमेवं समधमत् । सदैपादयदित्यर्थः । देवानां पूर्वे युगे आदि-
सृष्टावित्यर्थः । तेषामुपादानकारणादसतो नामरूपवर्जितरथेनात्समानाद्ब्रह्मणः सत्ता-
शात्सत्तामरूपविशिष्टं देवादिकमजातय प्रादुरभूत् ॥ असद्वा इदमत्र आसीत्ततो
वै सदैजायतेति हि श्रुतिः । न सदात्मकस्य प्रपंचस्यासत्कारणत्वं युक्तमिति वाच्यं
छंदोगैः कथमसतः सजायितेत्यसत्कारणत्वमाक्षिप्य सदैव सौन्द्येदमत्र आसीदित्य-
वधारितत्वात् । छा० उ० ६, २. । तर्ह्यसत्कारणप्रतिपादवचन्यानां वा गतिरिति
षेत् तेषामव्याकृतत्वामिप्रायत्वात् 'तन्मेदं तर्ह्यव्याकृतमासी'दिति श्रुतेः । यद्येवं तर्प-
दितेः सत्ताशात्कथं देवायुत्पत्तिः । नायोरग्निरित्यादिवद् अधिष्ठानसत्ताशादुत्पत्तेः ।
यद्वा देवानां कारणभूतं सदसुतो ब्रह्मणः सत्ताशादुत्पन्नमिति योजनादुक्त्यावोऽसि-
न्यक्षेऽपि समान एव ॥

देवानां युगे प्रथमेऽसतः सदैजायत । तदाशा अन्वजा-
यंत तदुत्तानपदस्परि ॥ ३ ॥

देवानां । युगे । प्रथमे । असतः । सत् । अजायत ॥ तत् ।
आशाः । अनु । अजायंत । तत् । उत्तानपदः । परि ॥ ३ ॥

पूर्वाभिमुक्तं । तदन्वाशा दिशोऽगायंत । तत्परि तदन्वित्यर्थः । उत्तानपदः उत्ता-
नगूर्ध्वतानं पर्वत इत्युत्तानपदो वृक्षाः । तेऽगायंत प्रादुरभवन् ॥

भूर्जेज उत्तानपदो भुव आशा अजायंत । अदितेर्दक्षो
अजायत दक्षाददितिः परि ॥ ४ ॥

भूः । जज्ञे । उत्तानपदः । भुवः । आशाः । अजायंत ॥ अदितेः ।
दक्षः । अजायत । दक्षात् । ऊं इति । अदितिः । परि ॥ ४ ॥

भूरुत्तानपदो वृक्षाजज्ञे । तथा भुवः सत्ताशादन्ता अजायंत । तथादितेर्दक्षोऽजा-
यत उत्पन्नः । दक्षाद् दक्षादप्यदितिः पर्यजायत । न स्वोपक्षं कार्यं स्वस्यैव कारण-
मपि भवतीति विप्रतिपिद्धमिति वाच्यं । यास्त्वाचार्य इदमेव वाक्यमुदाहृत्य विरो-

धमाशङ्क्य पर्यपहरत् । तथा हि अदितेर्देशो अजायत दक्षादितिः परीति च तत्क-
थमुपपद्येत । समानजन्मानौ स्यातामित्यपि वा देवधर्मेणेतरेतरजन्मानौ स्यातामितरे-
तरप्रकृति । नि० ११. २२. । इति ॥

अदितिर्ह्यजनिष्ट दक्ष या दुहिता त्वं । तां देवा अन्व-
जायंत भद्रा अमृतबंधवः ॥ ५ ॥

अदितिः । हि । अजनिष्ट । दक्ष । या । दुहिता । त्वं ॥ तां ।
देवाः । अनु । अजायंत । भद्राः । अमृतबंधवः ॥ ५ ॥

हे दक्ष तव या दुहिताभूस्तादितिरजनिष्ट हि पुनानादित्याम् । तदेवाह । तां देवा
अन्वजायंत भद्राः सुखा भजनीया अमृतबंधवोऽमरणबंधनाः ॥

यद्देवा अदः सलिले सुसंरब्धा अतिष्ठत । अत्रा वो
नृत्यतामिव तीव्रो रेणुरपायत ॥ ६ ॥

यत् । देवाः । अदः । सलिले । सुसंरब्धाः । अतिष्ठत ॥ अत्रं ।
वः । नृत्यतांऽइव । तीव्रः । रेणुः । अपं । आयत ॥ ६ ॥

अनयोत्तरेण चादित्याः स्तूपंते । यद्यदा हे देवा अदोऽमुष्मिन्सलिले यूयं सु-
संरब्धाः सुपु लब्धात्मानोऽतिष्ठत स्थितवंतः । आपो वा इदं सर्वमप एव ससर्जा-
दाविति श्रुतिस्मृती । अजास्मिन्सलिले नृत्यतामिव वो युष्माकं संबंधी तीव्रो दुःसहो
रेणुरसभूत एकोऽसायत अपागच्छत् । दिवं प्रति गत इति सूर्यामिप्रायं । परा
मार्ताडमास्यदिति वक्ष्यति ॥

यद्देवा यतयो यथा भुवन्नान्यर्पिन्वत । अत्रा समुद्र आ
गूळहमा सूर्यमजभर्तन ॥ ७ ॥

यत् । देवाः । यतयः । यथा । भुवन्नानि । अर्पिन्वत ॥ अत्रं ।
समुद्रे । आ । गूळहं । आ । सूर्यं । अजभर्तन ॥ ७ ॥

यद्यदा हे देवाः यतयो यथा । वृक्षा नियमयंतीति वा वर्षणेन यातयंतीति वा
यतयो मेधाः । ते यथोदकं भुवन्नानि लोकं पूरयंति तद्वत्स्वतेजोभिरर्पिन्वत पूरतयंतो-
ऽत्र समुद्रेऽप्ला गूळहं निगूळहं सूर्यं प्रातस्प्रदायाजभर्तन आहृतयंतः ॥

अष्टौ पुत्रासो अदितेर्ये जातास्तन्वर्षुस्परि । देवाँ उप प्रै-
त्सुष्टभिः परा मार्ताडमास्यत् ॥ ८ ॥

अष्टौ । पुत्रास्तः । अदितेः । चे । ज्ञाताः । तुर्न्य । परी ॥ देवान् ।
 र्ष । प्र । ऐत् । सप्तऽभिः । परी । माताडं । आस्यन् ॥ ८ ॥

अष्टौ पुत्रास्त पुत्रा मित्रादयोऽदितेर्भवति । येऽदितेस्त्वन परि शरीराज्जाता
 उत्पन्ना । अदितेरष्टौ पुत्रा अप्सर्युनाङ्गणे परिगणिता । तथा हि । ताननुमिष्यामो
 मित्रश्च वदन्श्च धाता चर्मिमा चांसश्च भगश्च विश्वामादित्यवेति । तथा तत्रैव
 प्रदेसातरेऽदितिं प्रसूत्याप्राव । तस्या उच्छेषणमदपुस्तप्राभात् सा रेतोऽप्यत तस्यै
 चत्वार आदित्या अजायत सा द्वितीयमपचदित्यष्टानामादित्यानामुत्पत्तिर्येजिता ।
 तै० स० ६ ५ ६ १ । सादिति सप्तभि पुत्रैर्देवानुपप्रेत उपागच्छत् । अष्टम
 पुत्र मातां च स्यं परास्य च परि प्राक्षिपदित्यथ ॥

सप्तभिः पुत्रैरदितिरुप प्रैत्पूर्य्य युगं । प्रजायै मृत्यवे
 त्वत्पुनर्माताडमाभरत् ॥ ९ ॥

सप्तभिः । पुत्रैः । अदितिः । र्ष । प्र । ऐत् । पूर्य्य । युगं ॥
 प्रजायै । मृत्यवे । त्वत् । पुनः । माताडं । आ । अभरत् ॥ ९ ॥

पूर्वगत्रोक्त एवार्थं पुनरत्रोच्यते यामिमांसांश्च्यतिरिक्तैर्मित्रादिनिरदिति पूर्व
 पुराण युगमुपप्रेत उपागता । अथ प्रजायै प्राणिनामुत्पत्तये मृत्यवे तेषा मरणान्न
 मातां च । मृतामृदाद्दवाजात माताडनामान स्यं पुनराभरत् आहरत् सुलोकेऽ
 धारयत् । प्राणिमरणजननादीना स्योदयास्तमयावतता स्फुटा । तस्यै व्यूदनाडम-
 जायतेत्यादि प्राज्ञण । तै० स० ६० ५ ६ १ ॥

(मं० १० सू० १०८.)

२६.

किमिच्छंतीं सरमा प्रेदमान्द् दुरे ह्यध्वा जगुरिः पराचैः ।।
 कास्मेर्हितिः का परित्तकम्यासीत्कुर्यं रुसायां अतरः पर्यांसि १
 कि । इच्छंतीं । सरमा । प्र । इदं । ज्ञान्द् । दुरे । हि । अध्वा ।
 जगुरिः । पराचैः ॥ का । अस्मेऽर्हितिः । का । परि । अतकम्या । ज्ञा-
 सीत् । कुर्यं । रुसायाः । अतरः । पर्यांसि ॥ १ ॥

अनयागच्छंतीं सरमां दृष्ट्वा पणयो वदंति । सरमा सरणशीलेनभामिना देवशुनी
किमिच्छंतीं किं प्राथेयमाना सतीश्मस्मरीयं स्थानं प्राप्नुवन् प्राप्नोत् । आहपूर्वो नधि-
न्यासिकर्मा । तस्य बुद्धिं मने पठेत्त्यादिना ध्वेलेत् । इन्द्रस्य हि दृश्यत दत्त्वावागमः ।
पराचैः पराधि पराश्रुखान्याश्रुतिवर्जितानि यानि यमनानि तैर्जगुरिरुद्धैः । महता
प्रयत्नेनापि गंतुं न शक्यत इत्यर्थः । गृ निगरणे । आदगमहनेत्यादिनां किन्प्रत्ययः ।
बहुलं चंद्रदि । पा० ७. १. १०३. । इत्युत्वं । तादृशोऽमध्या दूरे हि विप्रकृष्टः
सह्य । गद्वा । पराचैः पराननेर्जगुरिरखर्धं गन्तो पाणिभालमनालोक्रमाना सतीर्दं
स्थानं प्राप्नोति । दूरेऽयमध्या सदच्छया गंतुं न शक्यते । अतो नयमेता दृच्छामः ।
हे सरमे का कीदृश्यस्नेहितिः कोऽस्मात्प्रदपेक्षितार्यो
निहितः । यद्वा । अस्मानु कोऽर्थो गतः । दधातेर्द्दिनोतेर्वा किनि रूपं । आगच्छं-
त्यास्व वा कीदृशी परितन्मया रात्रीरासीत् । यद्वा तत्कदिर्गल्यर्थे । परितकनं परितो
गमन भ्रमर्षं वा कीदृशमासीत् । कथं च रसाया शब्दायमानाया अतारिभनया
योजनशतमित्तीर्णाया पयास्युदकान्वतरं तीर्णवत्यसि एतद्दृढ । अत्र किमिच्छंती
सरमेदं प्राणदिलादिकं निरुक्तं द्रष्टव्यं ॥

इन्द्रस्य दूतीरिपिता चरामि मह इच्छंतीं पणयो निधी-
न्यः । अतिष्कदो भियसा तन्न आवत्तर्था रसाया अतरं प-
यांसि ॥ २ ॥

इन्द्रस्य । दूतीः । इपिता । चरामि । महः । इच्छंतीं । पणयः ।
निधीन् । वः ॥ अतिष्कदः । भियसा । तन् । नः । आवत् ॥
तर्था । रसायाः । अतरं । पर्यांसि ॥ २ ॥

अनया तान्तरमा प्रत्युवाच । हे पणव एतन्नामका अमुरा इन्द्रस्य दूती । तुषां
मुलनिति प्रथमेकवचनस्य गुह्यद्वयः । अहनिपिता तेनैव प्रेषिता सती चरामि
शुष्मदीर्गं स्थानमागच्छामि । किमर्थं । वो शुष्मदीयान्शुष्मदीये पर्वतेऽधिष्ठापितान्महो
महतो निधीन्बृहस्पतेर्गोनिधीनिच्छंती कामवमाना सती चरामि । किं व । अति-
ष्कदः । स्कंदिर्गतिशोपणयोः । भावे क्तिप् । अतिष्कंदादतिक्रमणाभावेन भियसा
भयेन तत्रवीजलं न । पूजाया बहुवचनं । मा मावत् अरक्षत् । तथा तेन प्रहारेण
रसाया नद्या पयास्युदकान्वतरं तीर्णवत्यसि ॥

कीदृङ्ङिन्द्रः सरमे का दृशीका यस्येदं दूतीरसरः परा-
कात् । आ च गच्छान्मित्रमेता दधामाथा गद्यां गोपतिर्नो
भवाति ॥ ३ ॥

कीदृक् । इंद्रः । सरमे । का । दृशीका । यस्य । इदं । दृतीः ।
 असरः । पराकात् ॥ आ । च । गच्छात् । मित्रं । एन । दधाम् ।
 जयं । गवा । गोऽपतिः । नः । भवति ॥ ३ ॥

तेषां वाक्य । हे सरमे तव स्वामींश्च कीदृक् कियत्परानुभवान् । वा दृशीका
 तस्य कीदृशी दृष्टि । दृष्टिरूपा सेना नियती । यस्य दृतीर्दृती त्वमिदमस्वीय स्थान
 परानादतिदूरादसर आगम । इति तामुक्त्वेदानीं ते परस्परमाहु । एषा सरमा
 गच्छाच्च आगच्छतु च । गमेलेत्याह्वानम । स्वामी भवति भवतु । न ह्येकस्या
 गो किंतु बहुना गवा स्वामी भवतु । इत्यदृष्टिभ्यां सामित्वात् बाहुल्यं च विवक्ष्यते ॥

नाहं तं वेदुं दभ्युं दभत्स यस्येदं दूतीरसरं पराकात् ।
 न तं गूहन्ति स्रवतो गभीरा हता इंद्रेण पणयः शयध्वे ॥४॥

न । अहं । त । वेदुं । दभ्युं । दभत् । सः । यस्य । इदं । दृतीः ।
 असर । पराकात् ॥ न । तं । गूहन्ति । स्रवतः । गभीराः । हताः ।
 इंद्रेण । पणयः । शयध्वे ॥ ४ ॥

सरमा वदति । हे पणय तमिदं दभ्युं दभत् इत्यमिति न वेदुं न जानामि । दभे-
 रचोयत् । वय । स इदो दभत् सर्वाअनान्दभति हिनस्त्वेव । दभेलेटि रूप ।
 नाक्यभेदादभिपात । यस्य दृतीर्दृश्यमिदं युष्मदीय स्थान परानादतिदूरादे-
 शादसरं प्राप्तभूव । इदो हिंनितव्यो न भवतीत्यत्र युक्तिमाह । स्रवत
 स्रवण स्रव तमाचरति । आचारथे विप् । तुगागम । जति रूप । स्रवणशीला
 गभीरा गभीरा नयस्वमिदं न गूहन्ति न यदृष्यति नाच्छादयति । किं
 स्वाविष्णुर्वन्ति । वय यस्य महिम्ना समुद्र प्रतिसराम । तस्मादेतिस्य इत्येन प्रकटी
 कुर्वन्ति । गूह संवरणे । भौवादिव । तस्माद्रे पणयो युष्मिन्नेण तादृशपरक्रमेण
 हता सत शयध्वे । शीद् सप्रे । बहुल छदसीति शपो दुग्भाव ॥

इमा गार्वाः सरमे या ऐच्छः परिं दिवो अंतान्सुभगे
 पतंती । कस्त एना अयं सृजादयुध्व्युतास्माकनायुधा संति
 तिग्मा ॥ ५ ॥

इमाः । गार्वाः । सरमे । याः । ऐच्छः । परिं । दिवः । अंतान् ।
 सुऽभगे । पतंती ॥ कः । ते । एनाः । अयं । सृजात् । अयुधी ।
 एत । अस्माकं । आयुधा । संति । तिग्मा ॥ ५ ॥

क्रुदा-पणय प्रच्यूचु । हे सुमने शोभनसौभाग्यवनि हे सरमे रिती युधोक-
स्वातान्पर्यन्तान्परि पतती पुन गावस्त्रिष्टतीति परितो गच्छती त्वग्निमा परिदश्यमाना
या गाय । सुव्यस्य । गा ऐन्द्र फणयसे ता एता गास्ते हवींश्च कोऽयुष्ययु-
द्धानघनात् अस्मात्पर्यन्तादवस्यनेत् विनिर्गमयेत् । सृजेकेटि ह्यं । अयुषी युषे
मत्वाप्रत्यये स्नात्वाद्यधेति निपातित । ननुत्तमासत्वात्प्रशदेषागाय । नन प्रक-
तिसरत्त्व । उतापि च । अस्माक तिग्मा विक्ष्यान्यायुधतुवानि सति तस्मादस्मा-
मिदुदमकृत्वा को नाम गा आहरति ॥

असेन्या वः पणयो वचांस्यनिपृव्यास्तन्वः संतु पापीः ।
अभृष्टो व एतवा अस्तु पंधा बृहस्पतिर्व उभया न मृच्छात् ॥ ६ ॥

असेन्या । वः । पणयः । वचांसि । अग्निपृव्याः । तन्वः । संतु ।
पापीः ॥ अभृष्टः । वः । एतवै । अस्तु । पंधाः । बृहस्पतिः । वः ।
उभया । न । मृच्छात् ॥ ६ ॥

सा तानिराह । हे पणयो वो युष्माक वनासि पूर्वोक्तानि पपनान्यसेन्याऽसेन्यानि
सेनाह्वाणि न भवति । सेनाशब्दात्तदहतीत्यर्थे छदसि चेति यत्प्रत्यय । नना सभास ।
ययतोधातदर्थे इत्युत्तरपदातोदात्तत्वं । तथा तन्वो युष्मदीयानि शरीराण्यनिपृव्या
इह्वाह्वाणि न सन्तु पराक्रमरहित्येन । पूर्ववत्प्रत्यय । ओगुण इति गुण । खरश्च
तादृश । यत् पापी पापयुक्तानि खलु । छदसीवनिपायिताप्रत्यय । जस श ।
किंच । वो युष्मदीय पथा मार्ग एतवै गतुमद्योऽनमर्थोऽस्तु । इण् गताधिक्यस्य
तुमर्थे तवैप्रत्यय तवै चालश्च युगपदिति धातो प्रत्यनातसा च युगपदुदात्तत्वं ।
तन हेतुगाह । वो युष्मदीयानुगयोभवन्निपान्पूर्वोक्तान् वो देहान्बृहस्पतिदिग्धेरितो न
मृच्छात् न सुखयत्तु कित्तु वाधेत । मृच्छ सुरते । ऐच्छागमः ॥

अयं निधिः सरमे अद्रिबुध्नो गोभिरश्वेभिर्वसुभिर्न्यृष्टः ।
रक्षति तं पणयो ये सुगोपा रेकु पदमलंकमा जगंध ॥ ७ ॥

अयं । निधिः । सरमे । अद्रिबुध्नः । गोभिः । अश्वेभिः । वसु-
भिरः । निऽन्यृष्टः ॥ रक्षति । तं । पणयः । ये । सुगोपाः । रेकु ।
पदं । अलंकं । आ । जगंध ॥ ७ ॥

ये पुनराह । हे सरमे अयं निधिरस्मदीय कोमोऽद्रिबुध्न । नभ संभवे । यधेर्व-
धितुषी चेति नप्रत्यय । बुध इत्यादेश । अद्रिर्दणको यस्य तादृश । तथा हतैर्गो-
भिरश्वेभिरश्वेभ्य वसुभिराग्नीर्वैश्व न्यृष्टो नितरा प्राप्नो भवति । ऋषी गतौ । धात्र

खये दीदितो निष्ठायामितीदृप्रतिपेध । गतिरन्तर इति गतेः प्रतिस्वरत्वं । सुगोपाः
शुभू रक्षणे आयप्रत्यर्वाताहिक्रम्यातोपयलोपः । सुटु गोपादितारो ये षण्यस्त्रेऽनु-
रास्त्रं निधि रक्षन्ति पालयन्ति । रेकु । रेकु संकायां । गोष्ठादिक उपल्लयः । शंक्रितं
शोभि. शब्दायमानं पदमस्मानिः पालितं स्थानमलकं व्यर्थमेवाज्जमंय आगतवत्यति ।
गमेलिटि रूपं ॥

एह नमन्नुपयः सोमशिता अयास्यो अंगिरस्तो नवग्वाः ।
त एतमूर्ववि भजंत गोनामथैतद्वचः षण्यो वमन्त्रित् ॥८॥

आ । इह । गमन् । ऊपयः । सोमशिताः । अयास्यः । अंगि-
रसः । नवग्वाः ॥ ते । एतं । मूर्व । वि । भजंत । गोनां । अर्थ ।
एतत् । वचः । षण्यः । वमन् । इत् ॥ ८ ॥

सरमा पुनः प्रत्युवाच । हे षण्यः सोमशिताः सोमेन तीक्ष्णीकृताः सोमशानेन
मत्ताः । शिन् निशाने । नमन्नि रूपल्लयः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रवृत्तिस्वरत्वं ।
साहस्य नवग्वा नवगतयः । यद्वा । अंगिरसां सप्तमासीनानां मध्ये केचन नवमु गाः
स्वप्यतिष्ठन् ते नवग्वाः । अनेन दशग्वा अप्युपलक्ष्यन्ते । उभयनिधार्त्वेऽंगिरस ऋ-
पयः । तेषां प्रथमोऽयास्य एतस्यामा च । त एत इह सुष्मदीये स्थान वा गमन्
आगच्छेयुः । गमेरुदन्ति दुर्लङ्लिटि इति सार्वकालिको लुट् । लुदिश्वाच्छेरद् ।
आगल च ते गोनां । गोः पादांत इति छंदसि तुवागमः । गवामूर्वं तं समूहं नि-
भवंत विभागं कुर्युः । यत्रापि पूर्ववत्सार्वकालिको लुट् । अधानंतरं षण्यो व्युमेत-
द्वचः पूर्वं यद्यर्थनागतासीति यद्वाक्यमपोचत तद्वाक्यं तदा वमन्निद्वन्तः परस्परं
एव भवथ । वसु उद्दिग्णे । शतरि मुपां मुलविति जसो लुक् । तुमागमः । संयोगा-
तस्य लोपः । यद्वा लुदि रूपं स्वरच्छांसः ॥

एवा च त्वं सरम आजग्मंथ प्रवाधिता सहसा दैव्येन ।
स्वसारं त्वा कृण्वै मा पुनर्गा अर्प त्ते गर्वा सुभगे भजाम ९
एव । च । त्वं । सरमे । आऽजग्मंथ । प्रऽवाधिता । सहसा ।
दैव्येन ॥ स्वसारं । त्वा । कृण्वै । मा । पुनः । गाः । अर्प । त्ते ।
गर्वा । मुऽभगे । भजाम ॥ ९ ॥

तयैवगुणे सति षण्यः प्रणयवान्यगद्वाः । हे सरमे त्वं दैव्येन वेनछंभयिता शब्दा
यदेन प्रवाधिता यथा तथा वल्लपुरं प्राप्य तत्र स्थिता गा दृष्टा पुनरामच्छेति तेन

प्रपीडिता स्वमेवं चेदाजगंशागतवत्प्रसि ॥ चशब्दश्चेदर्थे । निपातेर्यथादिहतेति तिष्ठो निपाताभावः । गमेर्दिष्टि यति रूपं । सह सुपेत्स न सहेति योगविभागात्समासः । तिष्ठि नोदात्तवतीति गतेर्निघातः । छित्स्वरः ॥ तर्हि ता त्वा स्वसार भूमिनीं कृण्वे करवे । समूहापेक्षैकवचनं । त्वं तु पुनर्मा गाः इंद्रादीन्मागच्छ । अपि तर्हि हे सुभगे सरमे ते त्वदीयाना गवा समूहं पर्वतादपगमय्य भजाम । त्व च वयं च विभजाम । विभागं करवानेत्यर्थः ॥

नाहं वेद भ्रातृत्वं नो स्वसृत्वमिन्द्रो विदुरंगिरसश्च घोराः ।
गो कामा मे अच्छदयन् यदायमपार्त इत पणयो वरीयः १०

न । अहं । वेद । भ्रातृत्वं । नो इति । स्वसृत्वं । इंद्रः । विदुः ।
अगिरसः । च । घोराः ॥ गोऽकामाः । मे । अच्छदयन् । यत् ।
आर्यं । अप । अतः । इत् । पणयः । वरीयः ॥ १० ॥

सा तान्प्रत्याचष्टे । हे पणयः अहं भ्रातृत्वं न वेद न जानामि । तथा स्वसृत्वं च नो वेद नैव जानामि । के जानन्ति तानाह । इन्द्रो घोराः शत्रूणा भयंकरा अगिरसश्च विदुः जानन्ति । किंच । अस्मात्स्थानादह यथायामिन्द्रादीन्प्राप्तं । अथ पय गतौ । लटि रूपं । तदा मे मदीया गोकामा सुष्मानिरपहता गा कामयमाना इंद्रादय अच्छदयन् सुष्मदीय स्थानमाच्छादयति । छद अपवारणे । अत कारणाच्चे पणयो वरीय उरतर गवा इद परित्यज्यापेत अच्छस्थानं प्रति गच्छत । यदा वरीयः प्रभूतमतिदूर देवं गच्छत इत । इण् गतौ । लोटि रूप । वरीयः । उरतरादीयसुनि प्रियस्थिरेखादिना वरादेशः ॥

दूरमित पणयो वरीय उद्गारो यंतु मिनतीऋतेन । बृह-
स्पतिर्या अविद्वन्निगूळहाः सोमो प्रावाण ऋषयश्च विप्राः ११

दुरं । इत् । पणयः । वरीयः । उत् । गारं । यंतु । मिनतीः ।
ऋतेन ॥ बृहस्पतिः । याः । अविद्वत् । निगूळहाः । सोमः । प्रावा-
णः । ऋषयः । च । विप्राः ॥ ११ ॥

हे पणयः सूर्यं वरीय उरतर दूर दूरदेशमित गच्छत । सुष्मानिरपहता गाव ऋतेन सखेन मिनतीर्मिनव्यो द्वारस्य विधायकं पर्वतं हिंस्रयो विदारयंश्च उच्यते तस्मादुद्रच्छंतु । यदा मिनतीः । व्यत्ययेन कर्मणि शतृ । नीयमाना सुष्मानिर्वा-
प्यमानास्ता गावः । सुच्छत्ययः । गा ऋतेन सुतिर्मिर्वाव्येनद्रेण राहायेन शृहृत् प

व्यादय उच्यन्तु पर्वताद्द्रुमयन्तु । निगूढा नितरां स्थापिता या या बृहस्पतिरुपि-
दत् लप्स्यते । तथा धोमस्तदमिपवधरिणो भावाणश्च विप्रा मेधाविन ऋपशोऽ-
गिरस्तथ लप्स्यन्ते । विदल्ल कागो । तीदादिकः । तस्माच्छन्दसि बृहद्ब्रह्मिड इति
भविष्यदर्थे लङ् । शे मुचादीनामिति जुगागमः ॥

(मं० १० सू० १३९.)

२७.

सूर्यरश्मिहरिकेशः पुरस्तात्सविता ज्योतिरुदयाँ अजस्रं ।
तस्य पूषा प्रसवे याति विद्वान्तसंपश्यन्विश्वा भुवनानि
गोषाः ॥ १ ॥

सूर्यरश्मिः । हरिऽकेशः । पुरस्तात् । सविता । ज्योतिः । उत् ।
अयान् । अजस्रं । तस्य । पूषा । प्रऽमवे । याति । विद्वान् । संऽप-
श्यन् । विश्वा । भुवनानि । गोषाः ॥ १ ॥

सूर्यरश्मिः । उपस. प्रादुर्भावानंतरं सर्वस्योदयात्पूर्वं यः कालस्तस्य कालस्या-
भिमानो देवः सवितोऽयुच्यते । सूर्यरश्मिः । सूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्यादित्यस्य रश्मि-
रेवं रश्मिरेषस्य स तथोक्तः । हरिकेशः । हरयो हरणशीला हरितवर्णा वा केशाः
केशस्थानीयाः प्रकाशमाना वा दीप्तयो मलेहराः सविता सर्वस्य प्रेरको देवः पुर-
स्तात्पूर्वत्वा दिश्यन्ममनवरतं ज्योतिस्त्रेज उदयान् उयाति उद्गमयति । वाते-
रतर्भावित्पथार्थाच्छादसो लङ् । व्यत्ययेन बहुवचनं । संहिताया दीर्घादटि समा-
नपाद इति नकारस्य हत्व । आतोऽटि नित्यमिति सामुनासिक आकारः । तस्य
सवितु प्रसवे प्रेरणेऽनुज्ञायां सत्या विद्वान्ज्ञानन्गोपायिता रक्षिता पूषा पोषको
देव आदित्यो याति नभसि गच्छति । किं कुर्वन् विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुव-
नानि भूतजातानि सपरयन् सन्पक् प्रकाशयन् ॥

नृचक्षा एष दिवो मर्ध्य आस्त आपप्रिवात्रोदसी अंत-
रिक्षं । स विश्वाचीरभि चष्टे घृताचीरन्तरा पूर्वमपरं च
केतुं ॥ २ ॥

नृऽचक्षाः । एषः । दिवः । मध्ये । आस्ते । आप्प्रिऽनात् । रो-
ईसी इति । अतरिक्ष ॥ सः । विश्वार्चाः । अग्नि । चष्टे । घृतार्चाः ।
अतरा । पूर्व । अवर । च । केतु ॥ २ ॥

घृषभा नृ मनुष्यापरयन् यद्वा उभिर्नैतृभी रश्मिभिः प्रशममान एष सविता
दिवो सुशोकस्य मध्य आलो निवीदति । किं इयन् । रोईसी दावापृथिव्याव-
तरिक्ष चापशिवान् सतेनरापूरयन् । प्रा पूरणे । अस्ताच्छादसो लिङ् । वसुधेति
तस्य कसुरादेश । वसोऽनाद्दसामितीदागम । स देवो विश्वाचीविश्वमचती एवं-
व्यापिनी प्राध्यादिमहादिशोऽभिचष्टे प्रशशयति । तथा घृताचीर्घृत वीस्र
रूपमचतीराग्नेयादिभिदिशाश्च प्रशशयति । अचते द्वित्रतादचतेषोपसरथान-
नमिति षीप् । ततो भस्त्रायाभ्यच इत्याकारलोपे चाविति वीर्षत्व । उदात्तनिवृत्ति-
स्वरैण धीप उदात्तत्वे प्राप्ते चाविति पूर्वस्वाच उदात्तत्वं । तथा पूर्व पूर्वमाग केतु
प्रज्ञापनीयनपर पृष्ठभाग चातरातरारु चाभिचष्टे प्रकाशयति ॥

रायो युध्नः संगमनो वसूनां विश्वा रूपाभि चष्टे शर्ची-
भिः । देव इव सविता सत्यधर्मद्वो न तस्थौ समरे धना-
नां ॥ ३ ॥

रायः । युध्नः । सुऽगमनः । वसूना । विश्वा । रूपा । अग्नि ।
चष्टे । शर्चीभिः ॥ देवःऽईव । सविता । सत्यऽधर्मा । इदं । न ।
तस्थौ । सुऽधरे । धनानां ॥ ३ ॥

रायो धनस्य युध्नो वधवो मूलभूतो वा । ऊडिदमित्यादिना रैशब्दाद्विभक्तेश्च-
दात्तत्वं । तथा वसूना धनानां संगमन सयमविता प्रापवितेश्च सविता शर्ची-
भिर्दीप्तिमिश्रश्चा रूपा सर्वाणि रूपाणि निरुणणीयानि पदार्थनातान्यानि चष्टे
अग्निपश्यति । प्रकाशयति । अपि च देव इवाय सविता सावको देव सत्यधर्मा
सत्यमवितश्च धर्मधारण धारणहेतुभूतं कर्म वा यस्य तादृशो भवति । तथैव न
इद इव धनानां समरे सम्राजे सम्यक्प्रापणे तस्यो । अय सवितोयुक्तं सन् तिष्ठति ॥

विश्वावसुं सोम गंधर्वमार्षो ददृशुषीस्तद्वृतेना व्यायन् ।
तदन्नवदिद्रो रारहाण आसां परि सूर्यस्य परिधीरपदयत् ४
विश्वऽवसुं । सोम । गंधर्व । आर्ष । ददृशुषीः । तत् । भ्रूतेन ।
वि । आयन् ॥ तत् । अनुऽअवैत् । इदं । रारहाणः । आसा । परि ।
सूर्यस्य । परिऽधीन् । अपश्यत् ॥ ४ ॥

हे सोम त्वया सहितं यधर्वं गीतरूपं गा शब्दं धारयतं विश्वावसुमेतच्छतं मा । उत्तरत्र तच्छब्दशुक्तेर्यच्छब्दाप्याहार । यदापो यमतीवर्षाख्या दत्तशुपीष्टिवल । ह्योऽलिष्टं क्षमु । उगितधेति षीप् । यतो सप्रसारणमिति सप्रसारण । जसि वा छदसीति पूर्वसवर्णशीर्ष । तत्तदानीमृतेन यद्देन हेतुना व्यायन् । मिथिवमयच्छब्दव्यवृत्तना । उद्गमनमातामसां सारहाणो गमयित्तदोऽन्ववैत् अन्ववुष्यत । बुद्ध्वा च हुन् यत् प्रवृत्त इति सूर्यस्य परोधीन्यरितो धीयमानान्नाच्यादिदिविभागान्यर्थपदयत् परितो दृष्टवान् ॥

विश्वार्थसुरभि तन्नो गृणातु दिव्यो गंधर्वो रजसो वि-
मानः । यद्वा धां सत्यमुत् यन्न विन्न धियो हिन्वानो धियु
इज्ञो अव्याः ॥ ५ ॥

विश्वऽवसुः । अग्नि । उत् । नः । गृणातु । दिव्यः । गंधर्वः । र-
जसः । विऽमानः ॥ यत् । वा । धा । सत्यं । उत् । यत् । न ।
विन्न । धियः । हिन्वानः । धियः । इत् । नः । अव्याः ॥ ५ ॥

विश्वावसुगंधर्वो नोऽस्माकं तदग्निं गृणातु अभिसुखं ब्रवीतु । गृ शब्दे । कैयारिक । प्वादित्वाद्ब्रह्म । कीदृश । दिव्य दिवि भव । तथा रजस उदकस्य विमानो निर्माता । किं पुनश्चत् । यद्वा प यच्च खलु खलमनितप यथार्थफल कर्म-जात । उतशब्दधार्ये । यच्च न विन्न न जानीमस्तद्बुभय ब्रवीत्वित्यर्थ । ऋषि बुतुपेलादिना पशुपदस्य साहितिको षीर्ष । षिष्ट पाद प्रत्यक्षकृत । हे विश्वा-वसो धियु कर्माणि हिन्वान सोमेन प्रवर्धयन् । हि गतौ ध्रुवो च । यद्वा धियु स्तुतीर्हिन्वान प्राप्नुवन् नोऽस्माकं धियु इत्कर्माण्येव बुद्धीरेव वाच्या रक्ष ॥

सस्त्रिमविंदुच्चरणे नदीनामपावृणोदुरो अदमं ब्रजानां ।
प्रासां गंधर्वो अमृतानि वोचदिद्वो दक्षं परिं जानादुहीनां ६
सस्त्रिं । अविंदत् । चरणे । नदीनां । अपं । अवृणोत् । दुरः ।
अदमं ब्रजानां । प्र । प्रासां । गंधर्वः । अमृतानि । वोचत् । इद्रः ।
दक्षं । परिं । जानान् । उहीनां ॥ ६ ॥

सस्त्रि । अस्त्रि संघात प्रवर्षेण सर्वस्य जगत आपदितारं मेघ । एणा शौचे । आद गमहन इति किन्प्रत्यय । लिङ्गुद्गावादिर्वचन । नदीनां शब्दकारिणीनामपां चरणे संचरणस्थानेऽस्त्रिस्तेऽविंदत् इदोऽलभत । लब्ध्वा प्राप्तमन्तानां । अदमा

व्याप्तो मेघः तत्र व्रजंतीनां । यद्वा मेघो व्रजो गोष्ठं निवासस्थानं यासां तादृशी-
नामपा दुरो द्वाराणि मेघाविर्यमनप्रदेशानपावृणोत् अपावृतवान् । यद्वा । अरमसु
शिलासु व्रजंतीनां गच्छंतीना व्याप्तगमनानां वा नदीना गंगायमुनादीनां चरणे
संचरणे प्रवृत्ते निमित्तभूते सति तदर्थमिदंः सस्ति मेघमविदत् अलमव । लब्धा
चांतगतानामपां निर्गमसाधनानि मेघस्य दुरो द्वाराण्यपावृणोत् अपावृतवान् ।
तथासां नदीनाममृतान्यमरणसाधनान्युदकानि गंधर्वो गोवेज्जसं धर्ता विधावमुह-
पेण धर्तमान इदं प्रायोचत् प्रजवीति । प्रवोढुमनुजानाति । तया इक्षं । दक्ष-
त्युदकं प्रवच्छतीति दक्षो वर्षणसमर्थो मेघः । तादृशं मेघमहीनां मेघानां मध्ये परि-
जानात् परितः सर्वतो जानाति । सा अवबोधने । लेख्यद्वायमः । ज्ञाननोर्नेति
जादेशः ॥

NOTES.

खतं 1-25.

ऋ 1.

1 वदिद्वि = 'Every day' for द्विवि द्विवि 'day by day'

2 विनीमसि = 'We violate or break, from मी In Rig Veda the first pers plural termination of the present is मसि as well as मस् The root मी shortens its final in the Veda मीनलोमिने (7 3 81) The general rule about the accent of verbs is—The verb in an independent clause is unaccented except when it stands at the beginning of a पाद् Here विनीमसि is accented as it is the verb of a subordinate clause

3 व्व = 'Order' Cf I. Ordo = I order

4 वचिद्वि— is a compound conjunction which means *Although* or *notwithstanding* but सायण following the पदपाठ takes वच् चिच् and द्वि separately interpreting वदेव, तदेव, by the usual rule of वत्तरोर्नित्यसंबन्ध In this मन्, सायण has to supply तदेव मां वच् by his taking वच् चिच् and द्वि separately If वचिद्वि is taken as a compound conjunction this मन् may be taken as a subordinate clause depending upon the next वच्

5 विश — from विद् = *people* The word विश् means 'a man' विश् = 'People' This word we find is rarely found in classical literature used by itself, but in विश्वावति we have this word as the first member of a compound, विश्वावति = *king* It is akin to "Wight" (Saxon)

6 व्— is a prefix to the verb विनीमसि The permissive rules about prefixes in Vedic literature छसि परेसि (पा 1 4 81) अवदित्वाथ (1 4 82) are opposed to the usual practice of prefixing them immediately to the roots The general rule is वेप्रत्ययतो, while in Veda they can come even after the root, and also at a distance from it, and one or more words may intervene as हरिभ्यः वाहि लोक आ, आ मन्त्रैरिन्द्रहृदिभिर्वाहि

ऋ 2.

1 विश्वादान = 'angry,' from हेस् (हिह) It is the perfect participle of हेस्, ए being irregularly changed to ई Note here that in Rig Veda ए when it comes between two vowels, is changed to एच्, as in अग्निमीळे पुरोहितश्च

ऋ 3

1 मृद्रीक = 'Favour,' from मृद् 'to take pity on'

2 न्— It has the sense of a particle of comparison like यथा, इव वा चेति प्रतिषेधार्थयो नाधायाम् उभयमन्वयवत् It is the negative particle in

ordinary language but in the Veda it is both a negative and a comparative particle. In the negative sense, its position is before the word of which the negation is meant while it is placed after the noun, with which a comparison is made.

3 विसीमहि—The meaning of विसीमहि cannot be definitely determined. Dr. Peterson and the वेदार्थद्वय join in interpreting this word as *Loose* the mind of वरुण, while सायण takes it to mean *Bad fast*, evidently understanding the prefix वि in its usual sense विशेषेण वि can be interpreted, as giving the contrary sense to the root to which it is applied on the analogy of विद्युन् and विरम्. Dr. Peterson's interpretation seems preferable but it is too much to say that सायण's meaning is beneath consideration. A fatigued horse is refreshed by his groom after being tied.

श्लोक 4

1 विमन्वव = 'Affectionate feelings'. By simply solving the compound which is used as an independent noun 'free from anger or malice'. The word 'feelings' may therefore be supplied. This is what सायण has done. In the absence of any other authority it is better to follow सायण than Roth who renders the word, as Dr. Peterson tells us by 'desires, longings'. This rendering seems to have been accepted by the वेदार्थद्वय.

2 वस इष्टे = 'With a view to obtain superior wealth'. वस इष्टे is according to सायण only Vedic for वसीदस्, which is comparative of वसु.

3 वसती उप—उप is used in the sense of *upto* or *towards*.

श्लोक 5

1 आहरामहे = 'May we bring hither'. कृ is of the 8th conjugation, and this is the Subjunctive form of the root.

2 इरुषदृसं = 'of far reaching sight'. It was believed by the pious ऋषिः that no act of theirs escaped वरुण's keen observation. They were therefore always to suppose themselves watched by this god.

3 नरम्—This word though usually rendered by सायण as *नेवार* seems to imply strength as the male sex is proverbially stronger than that of the female (अवरा).

श्लोक 6

1 देवता—Nominative dual. It means 'desirous of' longing for. The dual refers to मित्र and वरुण who are generally praised together. If in the course of a hymn addressed to one of these we abruptly light upon a dual form, it should not be difficult to understand who the other god might be.

३ धृत्तवत्—This compound can be solved in two ways. धृत्त वत्त वत्स or धृत्त वत्त येन 'whose order is obeyed' or 'who obeys the order' The word is used here in the latter sense. But the usual construction of this word is with the god and not with the worshipper

३ We have to notice इति in the पदपाठ after आशाते It directs our attention to the dual form इदमि कुद लृट् लिट् (पा ३४६) : c In the Veda the Aorist, the Imperfect and the perfect are used for almost any tense = देवो देवेभिरागमत्, where Aorist is used in the sense of Imperative

४ दातृणे—दातृण् is a present participle meaning 'one who gives,' formed by adding दात् to the root of विदान्, साहान्, मीढान्

ऋ ७

१ समुद्रीय —It is better to construe this word with नाव rather than with य so as to balance this word with the expression अन्तरि शेण पतताम् It will not then be necessary to supply जले पच्यन्त्या It is a feminine form of समुद्री in the genitive

२ We have to note here that वह्य has his power over the physical world He is supposed to guide the flight of birds in the sky and the course of ships on the sea He is elsewhere praised as chalking out the path of the sun He is also described as observing the good as well as the bad ways of men सत्यानुनेऽन पदवभानात् Thus it seems that वरुण is invested with very great power over the mental as well as the physical universe He preserves the uniformity of natural phenomena and exercises moral supervision over the inhabitants of the world In the पौराणिक ages we notice the sphere of his power much circumscribed He is allowed to be supreme over the waters but of all authority otherwise he is completely deprived वह्य of the पौराणिक age corresponds to Neptune of the western mythology as we find ships in danger offer up prayers to this latter god for rescue.

ऋ ८

१ य उपवसते = That is born (along with them) That comes up to bring the lunar year into accordance with the solar year = The intercalary month अत्रिमास coming every third year उपवस is used by Yaska in the sense of 'augment, that which is superadded'

२ मन्वावत् = सायण's explanation of this word appears satisfactory in the absence of any better suggestion We know वात् is one of the साधारण कारणs of all things and so every thing coming into being during

श्रुक् 11-12.

1 चिन्विद्यान्—'Learned.' From चिन् 'to know.' Perf. part.

2 वरुणं—Sāyana notices that वरुण is a termination applied in the sense of कृत्य 'to be done.' वरुण—may or may not be a form of वेद् as सायण argues but it is better to take it to be so. There is no doubt about वारिष्य Vedic subjunctive (वेद्) of वृ. See Whitney. 563 लिट्ये वेद्. There is a peculiar model form in Veda which पाणिनि calls वेद् and European scholars style the Vedic subjunctive. This वेद् is used generally in the sense of लिट् or the Potential.

3 कृतानि वाच &c. 'those that are done and those that are to be done.'

4 विशादा—from विष and वदन् meaning 'always.'

श्रुक् 13.

1 द्राणि—दलच 'armour.' Sāyana always renders this word by 'armour,' but European Scholars prefer to translate it by 'cloak' or 'mantle' as allied to L. 'drap'—drapery, draper &c.

2 वहन—The augment व is dropped even though there is no वा preceding.

3 निर्णितम्—This is indeed a difficulty. Sāyana endeavours to stick to the meaning of this word given in the Nighantu and therefore we find him reluctant to stray far away from रज्ज् as the meaning of this word. Until there is philological light thrown on the word it would not be safe to take it to mean 'ornament.' We may supply the word 'brilliant' to qualify the word 'form' and understand by निर्णित वरुण 'he bears or has brilliant form or appearance.' The root निज् means to 'cleans, to purify,' hence निर्णित् may mean 'clear clean, pure.' The other meaning 'to nourish' (निद्रिर् भोजपोषणयोः) would not do here. Our commentator however likes to translate 'well nourished body.'

4 परे स्वरो निवेदिरे—सायण no doubt elsewhere takes the word रज्ज् to mean 'a spy.' Cf. L. Specio. = I spy. Again it is difficult to believe that he should forget everything about the spies of Varuna. But here he evidently means to perceive a description of the person of वरुण. It is really a forced and even unauthoritative explanation of the word रज्ज् that he has given here. It is certainly better to take the common meaning of the word 'spy.' Altogether his gaudy dress, his sitting in the midst of spies, and much else that is said about वरुण in these mantras, all this goes to describe his supremacy and sovereignty. Here Sāyana takes it for 'rays.' लिट् III. 7.

श्रुक् 14.

1 रिषवः—'Wishing to harm,' hence 'enemies.'

१४ श्रुक्

2 अभिनाति—In his gloss on VIII.3-2 Sāyana says अभिनाति इति अभिनातिः शत्रुः We have this word used once at least as an abstract noun in the sense of 'vanity.' द्विषतः means 'desirous of harming.' द्विषाण = 'Those that hate,' and अभिनातवः may mean 'those that think or make too much of themselves.' All these are likely to injure any mortal king but God वरुण is free from all such fear.

ऋक् 15.

1 जगामि—'Full, not half.' Cf. L. semi. Gr. hemi.

2 ददास्—Sāyana elsewhere allows the word to mean 'glory.' But that meaning would not suit here, as the worshipper means to say that वरुण satisfies the hunger of men by giving them food to their heart's content,

3 The same verb दद्वे refers both to मानुष्ये and वरुणे

ऋक् 16.

1 गव्यूः अनु—Sāyana takes this word to mean गौड, but it is better to take to mean 'pasture-ground.' It is however not unnatural that cows may seek their pen as they might be eager to see their calves.

ऋक् 17.

1 बोपावहे—The base बो- is familiar to students of classical grammar as being that of Aorist according to the second variety. This is the Vedic Subjunctive. It is not clear who the parties of the conversation are. It is not however unusual for poets thus to suppose themselves holding conversation with the deity in their imagination. Poets have in their imagination joined birds in their flights, or otherwise been identified with the subjects they talk about. In the same way we may suppose that the present poet expects to enjoy the company of वरुण Vide VII. 88-3.

2 आभूत = आहतं. Sāyana quotes Pāpini to tell us that in the वेद the ह् in ह् and प्रह् is changed to भू. e. g. उभार for उदार and प्रभाय for प्रहाय. It deserves to be noted that we have this tendency to substitute a simple aspirate for a compound one belonging to older languages. These older forms do not totally disappear. Thus we find the compound aspirates remaining in Zend in cases where we have our ह् in Sanskrit. Z. dazh. S. दह् = to burn. Z. Rudh. S. र्ह् = to grow. We see however that compound aspirates reappear in several forms of these roots in Sanskrit, as बोहि, पश्यति, विष्टुः &c. Note also Gr. Ophis. S. अहिः = snake.

3 होतेव हारसे विदन्—It is not clear what is meant by 'you eat what you like as the होतः.' Perhaps we are to perceive a comparison with

Agni who, we know, is sometimes called होता *e. g.* होता रत्नधातमम्. The ऋषि thus says 'I have got मयि for you. You eat like Agni.'

श्लोक 18.

1 दशम्—अदर्शम् Aorist of दृश, the augment is dropped.

2 विश्वदर्शवं—सर्वैर्दृशनीयम्. दशम् is used by itself when it means 'lovely to behold.'

3 Here the poet supposes himself actually in sight of वरुण. All this is in his inspired imagination. This testifies to the pure and exquisite devotion of the ऋषि.

श्लोक 19.

1 शुधी—We have two instances in this मन्त्र of the lengthening of the final vowels in शुधी and अथा both archaic for शुधु and अथ.

2—आचके 'I sing' from कै just as we have जने from गे. We have रायण explaining this word by अभिष्टौमि—'I praise in त्व भामान्वाचके in I. 117-23. Sāyana paraphrases आचके by आभिमुख्येन प्रायेय. He notices there that the root though वरुणोप is conjugated in आत्मनेपद.

श्लोक 20.

1 रावति—The root is राव. It is here explained by Sāyana as दीप्यसे, but is undoubtedly means रक्षिषे. Sāyana elsewhere himself gives this meaning by the word अमृतस्य रावति.

2 वामनि—क्षेमप्रापणीय अस्मदीये is the rendering of Sāyana here. This is a word which is used in various senses in the वेद. It is explained as प्राप्ति, सम्प्राप्ते, गमने, &c. Any of these would suit the context here but it is not clear how वामन् should mean क्षेमप्रापण. The idea of क्षेम is not in the root. The explanation of वै. व. is hardly satisfactory. There we have वामनि—उपासनावात्. It is not clear what authority is there to interpret वामन् as उपासना. Again प्रतिशुधि never means प्रमथो भव. In classical Sanskrit प्रतिशु means 'to promise' and this meaning may be accepted here and so it is taken by Sāyana

श्लोक 21.

1 जीवसे—Vedic infinitive. We have more ways of making the infinitive in Veda than in the classical language. They are given in Pāṇini III. 49 by appending से, असे, ए, अथे, तवे तथे, *e. g.* वसे, जीवसे, प्रेये, चरथे, गमथे, दातवे, घृतवे, कर्तवे, &c. See Whitney 970 and see also Dr. Peterson's interesting philological note on the identity of the Sanskrit infinitive termination श्ते and the Latin Are.

2 लक्ष्मुनि—Imperative second person from the reduplicated base of लुच्—'to loosen.'

3 वाच—The noses of वरुण are famous in ऋग्वेद and we have frequent

mention of these VII, 59 8, 83 7 A Synonym of वरुण in later Sanskrit is वारी, and we have later poets using this word very often But it is strange that the original function of moral supervision and consequent chastisement of the offender has altogether being taken away from वरुण The Vedic ऋषि firmly believed that essence of life consisted in being never caught in the nooses of वरुण & in never committing any sin. This was indeed a high moral state of mind deserving imitation in these days In this God fearing we may say lies our सनातन-हिंदुधर्म

II 32

शब्द 1

1 वसुधा—Mentioned in the निषद् as such, occurs always in the plural. It means the rivers and Sāyana always explains it in that way Only once VI. 72 4, he has rendered वरा वसुधासु ज्वसु and here too the interpretation is based on the वीरिक्, or the etymological sense of the word वसुधा is evidently from वृ to flow The rivers overflow so do the udders. This meaning does not give a satisfactory explanation in वसुधा अभिनन्द &c The वे द suggests broke open the udders of the rain clouds on the strength of the explanation of the solitary passage indicated above. But it is the cows in the shape of waters that are confined by the demon ऋद्धि or वृत् Translating in the way of वे द would be to make cows of the वसुधा (clouds) The interior of the clouds is the meaning wanted here, for this we have no authority Sāyana's meaning appears to be perfectly intelligible After the second exploit of letting loose the waters, the parting of the rivers in distant channels is the natural sequel. So we may translate with Sāyana 'He divided the rivers proceeding from the clouds' Again the chalking out of the course of the rivers is not unknown to us as a function of Indra. We have in VII 49 1 इन्द्रो वा वशी वृषभो ररात् Indra with his thunderbolt has ploughed up a path for them" This ploughing up a path for them as Dr Peterson happily translates ररात्, is required after they are let loose from bondage lest there be a deluge all over the world.

2 वसुधं—Tear out, from वृद् 'to cut, to split, to drive out, to cleanse.

शब्द 2

1 वसुधं—'Rumbling,' वसुधं Sāyana proposes an alternative meaning वसुधेर्वाय—वसुधेर्वाय easy to discharge easy of use—In VII. 104 4 this word is used as a noun. वसुधं derives it from वृत् meaning 'to

sound' and 'to heat'. Deriving it from the root in its second sense this word स्वर्ण may be taken to mean 'heated, well-tempered'.

2 त्वष्टु = 'Sharpened, created, made.' This function of त्वष्टु of making a thunderbolt for Indra is spoken of very often. We have again I. 52-7. त्वष्टु.....ततश्च त्वष्टुमिभ्योऽसम्. I. 61-8. अस्माद्दुत्वष्टुतश्चरन् &c. &c.

3 अञ्जः = 'Quickly.' The instrumental form of this word अञ्जसा is used as an adverb in classical Sanskrit 'द्राक् कृत्स्नित्वाञ्जसायै त्वमरा'.

4 वासाः = वसतोऽसुताः 'eager for their calves' from वासी from वस 'to desire; सायण derives this word from वस 'to roar, cry,' which कालिदास uses for शिवारत in XI Ragh. तां शिताः प्रतिमयं ववाशिरे.

शब्द 3.

1 वृषयमापो—Nominal verb. Students of Kāvya-prakāśa's would recognise in this expression their वृषयता उपमा-वृष इव आत्परवीति.

2 विरुदुकेषु—Nothing more than what सायण has written can be suggested about this word. It seems that on the occasion of these sacrifices Indra took invigorating draughts of सोम and went to fight his enemies and got success. Indra's extreme longing for सोम has been spoken of in the Veda everywhere. He knows exactly where the सोम is being extracted and comes on amsin. It is said that he continually goes on looking for sacrificers who are extracting सोमगौरात् वेदीयानवधानमिन्द्रः &c. (VII. 98-1)

3 सायकम्-मारकम्='destroying', from सो 'to end'. Sāyana derives it from सि to bind and explains the word as वन्क. But वञ्ज is not like the nooses of वृष intended to bind the offender and so Sāyana's meaning would not be accurate enough.

4 सोम— is the juice of a particular plant. This is however not the etymological sense of the word. It comes from सू to extract and सोम would mean 'what is extracted', 'It would thus be a generic term for any kind of juice. But in course of time the word was restricted in use to the juice of a particular plant. From this we see that the import of words here is from general to particular. Exactly contrary is the word तैल which meant primarily oil of (tilās) sesamum and then came to mean any kind of oil. सोम juice is a very favourite offering of Indra. He drinks it and becomes so strong that he sweeps every thing before him. No foe dare stand against him. सोम came to be offered to all the Gods and in course of time began to be worshipped as a deity in itself. A whole book, the 9th maṇḍala, is dedicated to it.

शब्द 4.

विनित्से—Reduplicated base of विद् = 'to obtain, get, meet with'. The

mention of these VII, 59-8, 837 A Synonym of वरुण in later Sanskrit is वारुणी, and we have later poets using this word very often. But it is strange that the original function of moral supervision and consequent chastisement of the offender has altogether being taken away from वरुण. The Vedic ऋषिः firmly believed that essence of life consisted in being never caught in the nooses of वरुण. It is in never committing any sin. This was indeed a high moral state of mind deserving imitation in these days. In this God fearing we may say lies our सनातन-हिंदुधर्म

II 32

श्रुक् 1

1 श्रुक् — Mentioned in the निषद् as such, occurs always in the plural. It means the rivers and Śāyana always explains it in that way. Only once VI, 72 4, he has rendered श्रुक् श्रुक्काम् उषस्य and here too the interpretation is based on the श्रुक्, or the etymological sense of the word श्रुक् is evidently from श्रु to flow. The rivers overflow so do the udders. This meaning does not give a satisfactory explanation in श्रुक्काम् उषस्य ५०. The वे श्रु suggests broke open the udders of the rain clouds on the strength of the explanation of the solitary passage indicated above. But it is the cows in the shape of waters that are confined by the demon अदि or वृ. Translating in the way of वे श्रु would be to make cows of the वृक् (clouds). The interior of the clouds is the meaning wanted here, for this we have no authority. Śāyana's meaning appears to be perfectly intelligible. After the second exploit of letting loose the waters the parting of the rivers in distant channels is the natural sequel. So we may translate with Śāyana 'He divided the rivers proceeding from the clouds.' Again the chalking out of the course of the rivers is not unknown to us as a function of Indra. We have in VII, 49 1 श्रुक् या वशी वृभो ररा, Indra with his thunderbolt has ploughed up a path for them. This ploughing up a path for them, as Dr Peterson happily translates ररा is required after they are let loose from bondage, lest there be a deluge all over the world.

2 श्रुक्—'Tear out,' from श्रु 'to cut, to split, to drive out, to cleanse'

श्रुक् 2

1 श्रुक्—'Tumbling' श्रुक्काम् 'Śāyana proposes an alternative meaning श्रुक्काम्—श्रुक्काम् : easy to discharge, easy of use.—In VII, 104 4 this word is used as a noun. श्रुक्काम् derives it from श्रु meaning 'to

sound' and 'to beat'. Deriving it from the root in its second sense this word लयम् may be taken to mean 'heated, well-tempered'.

2 वृत्त = 'Sharpened, created, made.' This function of लय् of making a thunderbolt for Indra is spoken of very often. We have again I. 52-7. लया.....वृत्तवत्रमभिभूत्वोजसम्. I. 61-6. अम्मा इदु त्वद्यातसुदत्रम् &c. &c.

3 अंजः = 'Quickly.' The instrumental form of this word अंजस्य is used as an adverb in classical Sanskrit 'द्राक् सटिसंजमान्द्रामे'लमरः.

4 वात्राः = वलोन्युक्तः 'eager for their calves' from वाशी from वश् 'to desire; सत्यम् derives this word from वाश् 'to roar, cry,' which वलिन्यास uses for दिवास्त in XI Raghu. तां शितां प्रतिनय ववाशिरे.

ऋक 3.

1 वृत्तवत्रो—Nominal verb. Students of Kāvya-prakāśa would recognise in this expression their वृत्तता उपना-वृत् इव आचरसीति.

2 विक्रद्वेषु—Nothing more than what सायण has written can be suggested about this word. It seems that on the occasion of these sacrifices Indra took invigorating draughts of सोम and went to fight his enemies and got success. Indra's extreme longing for सोम has been spoken of in the Veda everywhere. He knows exactly where the सोम is being extracted and comes on a main. It is said that he continually goes on looking for sacrificers who are extracting सोमोराव वेदीयानवपानमिन्द्रः &c. (VII. 98-1.)

3 सायकम्=मारकम्-'destroying', from सो 'to end'. Sāyana derives it from सि to bind and explains the word as वन्धक. But वज्र is not like the nooses of वज्र intended to bind the offender and so Sāyana's meaning would not be accurate enough.

4 सोम—is the juice of a particular plant. This is however not the etymological sense of the word. It comes from सृ to extract and सोम would mean 'what is extracted', 'It would thus be a generic term for any kind of juice. But in course of time the word was restricted in use to the juice of a particular plant. From this we see that the import of words here is from general to particular. Exactly contrary is the word तैल which meant primarily oil of (tilās) sesamum and then came to mean any kind of oil. सोम juice is a very favourite offering of Indra. He drinks it and becomes so strong that he sweeps every thing before him. No foe dare stand against him. सोम came to be offered to all the Gods and in course of time began to be worshipped as a deity in itself. A whole book, the 9th mandala, is dedicated to it.

ऋक 4.

निमित्ते—Reduplicated base of निद् = 'to obtain, get, meet with'. The

clause means 'Verily you have never come across an enemy'. The sense is, of course, that of the present. The reduplication, that we have in the Veda, very often, even in the case of the present tense is intended to intensify the meaning. This mode of intensifying the meaning is preserved in our Marathi as मारारतो, but more frequently मारमारतो or मारमारमारतो. This latter is compared, by the late Prof. Apté in his exemplary work the Students' Guide, to the classical use of the imperative in such clauses as याहि याहीनि दाहि. This is really a case of *retroduplication*, if we may so coin the word, of the root to denote the intensive or the frequentative sense. Altogether the principle of repeating the root—a portion of it or the whole of it or the imperative form of it—once or twice before the terminations of any tense are appended, is the same.

२ जनवद्—'Creating'. Sayana seems to be accurate when he explains the word further by 'manifesting them by taking off the clouds, that had altogether concealed the sun and the dawn'. The people had lost all these and bringing them to view again is almost tantamount to creating.

शक 5.

१ वृषिष्या उपवद्—'That lying on the ground, falling flat on the ground'. From वृ 'to come in contact with'.

२ विवृष्या—विवृष्याणि P. R. of विवृद् 'to cut down', qualifying रक्षसि—'boughs'.

३ कुलिश—In the sense of an axe कुलिश कुलिश occurs in III. 2-1. This is the only other place where the word occurs in the Veda and there too it is not used in the sense of वृ. It is to be noted that the word occurs in the निवृद् as a synonym of वृ although in the two places where it appears that sense does not suit. The word is however used for वृ very largely in later literature, so much so that its use in the sense of an axe would be almost deprecated.

४ वृषतर—This word is a comparative of वृ, the sense is that of वृषतम—'Excessively mischievous, extremely enemical'. We have such comparatives and superlatives from nouns very often in Veda. वृषतम, वृषतर, कविषतम &c.

५ व्यसद्—'Whose arms are cut down. Elsewhere in the कण्वेद्, व्यस appears as a proper name, the name of a demon. One is almost tempted to take the same meaning here; translating—Indra killed वृ and he also killed with his great weapon, the thunder-bolt, व्यस who was more than वृ. But as the second half does not refer to any other demon than वृ, it is safe to follow सृषद् and take the whole वृ to be a description of the fall of वृ.

शक 6.

1 अयोदा इव—'As though he had no equal fighter, no combatant worthy of his arms; as if he were matchless, peerless.'

2 आजुदे = 'Challenged,' हृ with अ is thus used for challenge from the oldest times.

3 कनीषम् This word occurs only here. The context of course requires the sense given to it by our commentator—'one that carries away all enemies before him.' This word occurs in कनीषिन्. निरक्त has कनीषी सोमो, परसोनस्य पूयमानस्य अतिरिष्यपे तन् कनीषं वर्णान्त भवन्ति, सेननीषी सोमः सोमो is कनीषी because what remains of सोम being purified that is called कनीषं left behind.—the sediment of सोमो is thus कनीष. Indra is also called कनीषी because this कनीष the sediment of सोमो given to the horses of Indra. From all this one would have expected कनीषिणे instead of कनीषं in this मय.

4 नातारिच =, Could not save himself from, survive, get over.

5 सप्तृति = 'Impact, stroke,' from सप्तृति = संगत from कृ to go.

6 हजानाः विविप &c. — 'He pulverised the rivers.' The image is no doubt a little too strained, but none the less admirable. This is really true poetry because there is good suggested sense in the use of the particular word हजानाः for 'rivers.' The rivers are called हजानाः because of their breaking piece by piece the stones and the earth from the banks. This they did with greater force when वृष fell down into them, because the waters overflowed and the banks were naturally encroached upon. This is what the poet means by वृष's pulverising the rivers (river's bank) Our modern word कुलकपा is like हजानाः. Note that the word हजानाः occurs in the plural. This is really a beautiful description of the overflowing of rivers as a result of heavy rainfall.

7 The word इन्द्रशत्रुः with its accent is deserving of notice. It is a Bahuvrīhi compound and so is to be solved as इन्द्रः शत्रुर्षस्य शत्रुः Ordinarily speaking there is no difference between इन्द्रशत्रुः as a Bahuvrīhi and इन्द्रशत्रुः as a Shabthī Tatpurush. Both would mean the same thing. But this word has got an importance because of a myth that the parents of वृष prayed for a son who would kill Indra. They wanted to ask for a son who would be इन्द्रशत्रुः meaning इन्द्रस्य शत्रुः, but by an unhappy mispronunciation of the word instead of saying इन्द्रशत्रुः with the accent on the last syllable of the compound, they said इन्द्रशत्रुः with the usual accent on the first member of the compound unchanged. Hence they got what they asked viz. a son whose killer was इन्द्र. Thus in Kāvya-pradīpa, in the section of एतत् as a means of

determining the meaning of an expression where there is a possibility of more than one, we have the following remark on छद्मत्. "इन्द्रस्यो वधेत्" इति । अत्रेन्द्रस्योत्पत्तिसाम्बन्धोदात्तत्वे षष्ठीतत्पुरुषव्यक्त्यामिन्द्रस्य ज्ञातनकर्तृत्वं लभ्यते । पूर्वपदान्बोदात्तत्वे च इन्द्रः ज्ञातयित्वा वसति बहुमीहितमिन्द्रस्य ज्ञातनकर्तृत्वं लभ्यते." It deserves to be noted however that this compound occurs throughout the R̥gveda only twice viz. verses 6 and 10 of this hymn.

श्लोक 7.

1 अयन्मत्—Imperfect of the nominal verb वृत्त्य 'to wish to fight.' Before the Desiderative य् the word वृत्ता drops its final as also do वृत्ति and वृत्त.

2 पुरश्चा न्वस्त—'Scattered in all directions.'

3 जघान = 'Hit' not 'killed as in later Sanskrit.

श्लोक 8.

1 अयुया—This word may better be taken to mean 'thus, in this way.' It is instrumental and we may supply रीत्या rather than suppose this to be a case of a छद्मत् विभक्तिव्यत्यय an arbitrary Vedic change of case as a Śāyana does in which case he is obliged to supply the noun पृथिव्याम्.

2 नदी न विद्धे—'Like a river overflowing its banks.' वेदार्थवत् suggests that नदी should be understood to mean a 'bull' for which there seems to be no authority. विद्धो नदी is उपमान and शयानः अग्निः is उपमेय.

3 मनोरहाणाः—सद्यन् takes it as "pleasing to the mind" (of men eager to see the waters flow which were so long confined by वृत्त); वेदार्थवत्'s meaning 'satisfied as to their wishes,' referring to the waters themselves, suits the context better, as their liberation from long captivity must be a source of joy to them. Śāyana's meaning is probably fixed on the Marāṭhī expressions मनाल्ल वेणारी; मनात् भरणारी &c.

4 पत्न्यः शी—This occurs only here. The affix त् is applied to the locative plural of पद्= 'foot'. The word means 'lying at their feet.'

श्लोक 9.

1 नीचाववाः—'With her arms brought down.' The lengthening of the final of the first member is Vedic.

2 वृधुवृत्रा—'The mother of वृत्.' A Bahuvrīhi compound वृत्तः पृत्रो वृत्ताः सा.

3 वृत्—We have it here in the Nominative case, but the meaning is that of the Accusative by the principle of व्यत्यय.

4 ज—This particle of comparison which ought to stand after the उपमान (see note 2 श्लोक 3) is here used before it. We can reconcile this with वासुदेव's rule उपनिष्टाद्युपाचारत्वेन वेनोपनिष्टोरे (उपाचारः=position) only, if we suppose an adjective qualifying a noun as practically part and parcel of it. Thus here सृजन्त्या goes with वेनू and ज is put after it

श्लोक 10.

1 दीर्घं तम आशयद्विद्वश्वः—This clause presents an unusual construction Śhāyana takes दीर्घं तमः as an adverbial adjunct to आशयत्. The translation according to him would be 'Vṛitra fell down so as to meet with death'. It is better to take तमः as accusative to आशयत् and translate 'Vṛitra lies in long darkness' meaning of course that he has sunk into oblivion, nobody knows where he is. In classical Sanskrit we have अविशी in the sense of 'to dwell' and governs an accusative वैकुण्ठमपिशेवे दृष्टिः. There seems to be no objection to understand here that Vṛitra has made long darkness his resting place.

श्लोक 11.

1 दास, दस्युः—These names occur in the Veda as the names of aboriginal races, against whom the Aryans had to fight in their onward march into the interior of India. From दस्यु to destroy. दस्यु has been explained by वासुदेव sometimes as one that hampers the holy rites of the Aryans. दस्युs themselves and the एगिs another aboriginal race are said to be non sacrificers. All the curses are invited to fall on the head of these non sacrificers (अदश्वत्) while all the blessings are to go to the Aryans who devoutly offer sacrifices. एगिs are often mentioned as given to cattle lifting. (See X, 109 our No. 26.)

श्लोक 12.

1 देव एव.—'The unrivalled brilliant hero वृत्र.' It is noteworthy that the word देव is applied to वृत्र, in this Mantra. एव here is like अवोदा in verse 6.

2 अश्वो वारो &c.—This is a highly poetic image. 'You become the horse's tail, O Indra, when the enemy retaliated on the thunder-bolt'. From इन्द्र's being spoken of as वारु, the fact of वृत्र's being मरुत 'a gaddly' which the horse's tale wards off is suggested. This verse therefore is an instance of an एकदेशविवेक.

3 सप्त सिधून्—It is better to take the rivers of the Punjab rather than those mentioned by Śhāyana. सर्वदे = 'to move'. Inf.

4 सोममवदः—May be simply taken to mean 'you have earned your सोम by liberating the waters. For this exploit of yours, you will get enough of सोम'.

श्लोक 13.

1 The weapons mentioned in the first half of this Mantra are also those wielded by Indra. It is superior might however that decides the issue of the combat and this was in Indra's favour.

2 अपरीन्द्र. = 'Against others'. अपरी-feminine of अपर. It can also be

taken as the opposite of पूर्व and made to refer to future time as Sāyana takes elsewhere and as we have in such words as पूर्वोपवे or पूर्वान्तरम्.

ऋक् 14.

1 अहेयांस्तार वमनस्यः—The Bhāshya of Sāyana is not quite clear. It is not clear why Indra was frightened. Again it little redounds to the credit of a God whose exploits have been so elaborately described that he should be asked by his own worshippers to take heart and not to take to heels like a coward. Equally unsatisfactory is the interpretation of the वेदायेवम् which is clear in itself, as we are told that a partisan of अग्नि is pursuing Indra and the poets are asking him "what pursuer in behalf of अग्नि is after you that you have fled away in this way?" We think it better to take अहेः as ablative and to translate the Mantra thus—'What (partisan of अग्नि) that has gone away from अग्नि have you seen that fear has come to the heart of you who have killed वृत्र &c'. This fear is more of an eagerness to kill him than a feeling of cowardice.

This Mantra is suggested to the poet after the storm, or the fight of अग्नि and Indra, has ceased. He was actually witnessing the fight and now that everywhere it was calm he did not see Indra exploiting as before. He naturally supposes that on the defeat of वृत्र his partisans have fled in all directions and Indra has gone after them.

ऋक् 15.

1 यातो अचलितस्य—Is equivalent to what we have elsewhere चतुस्त्वयश्च 'moveable as well as immovable'. अचलित appears to be derived from चि 'to band' meaning 'what is tied down, what is fixed'.

2 शमस्य च शृण्विण्—Sāyana takes these to mean 'harmless and the horned', thus referring both to the lower animals. As we have mankind in the next half it is proper to restrain these two as Sāyana has done to all animals except the human beings. But शृण्विण् may better be translated as 'the harmful' among the animals—the horned as well as the non horned. शमस्य may then be taken to refer to quiet and harmless animals. This will bring the Antithesis in full view.

3 वेदु रात्रा वृषति &c.—'Dwells, remains the master of men'. It is said in the first half that Indra is lord over the lower animals. In the second we are told that he and no other is king of men; he pervades them all as the outer rim of a wheel does the spokes. The spirit of the verse is to describe the omnipotence and universal benevolence of the deity. He throws the cloak of his protection over all beings. How beautifully does the illustration of the felly and the spokes set forth the interdependence of the

king and his subjects! This however is not the point here chiefly meant by the poet.

सूक्तं 1-48.

ऋक् 1.

1 दुहितृदिवः—Ushas is looked upon as the daughter of द्यौः and sister of भृगु and वृहण, (L. 123-5) भृगस्य सप्तस्य वरुणस्य जायते: उपसु is also said to be the sister of the night. As the sun rises after the dawn he is said to follow उपसु as a paramour does his sweet heart. In VII, 78 3 the dawns are said to generate the Sun along with the Sacrifice and Agni, अजीजनन्तु सर्वं यजमग्निम्.

ऋक् 2.

1 The word उपसु is used sometimes in the plural. The first half of this Mantra refers to the dawns in general.

2 निष्पुनिरिः.—The dawns are invoked to bestow horses, cows, wealth, sons, and all kinds of happiness on the worshippers. निष्पुनिरिः is 'giving everything in abundance.' 'All bestowing' (Muir).

3 वस्तो—Infinitive of वस् 'to shine.' It is better to take the word thus than to interpret it in the way Sâyana has done

4 यजता—यजतावती—यजतावती all meaning 'one that utters pleasant and truthful voices or words,' are synonyms of उपसु.

5 मघोनाम्—मघवन् is generally translated by European scholars by 'mighty.' This word is applied to deities as well as to worshippers. Sâyana generally translates it as 'wealthy.' Here it refers to the sacrificers. Muir seems to take the word to mean 'the magnificent' in general. He translates 'Sent us the wealth of the magnificent.'

ऋक् 3.

1 उवास—from वस् 'to shine.' It is better to understand उवास to be a form of वस् 'to shine' than from वस् 'to dwell' as Sâyana has it, उवासात् is the Vedic दैह

2 जीरा रथानां—People began to drive in their chariots after it was dawn and horses with their fresh vigour ran fast, so it is natural that the dawn should be called 'the impeller of our chariots.' वेदाधेयस्य, we think unnecessarily, refers to the chariots of अग्निः, सविः, मित्र, अर्यमा and other Gods, in this expression.

3 आचरन्तेषु—'Appearances.' 'Whenever she makes her appearance. This form occurs only here. 'At her arrivals' (Muir.) 'At her occurrences' would be philologically near the original word, as चर is akin to L. carro.

श्लोक 4.

1 वानेषु—This word is like आपरणेषु in the last Mantra—'when-
ever you arrive.'

2 मनः प्रयुञ्जते—'Incline their mind to give; are bent upon giving.'

3 कृपवत्तमः कृपवत्—कृपवत्तम is a word of the sort of Indratama, Vritratama &c. This कृपवत् thinks himself to be possessed of the qualities of his family in the highest degree. It is decent pride and not vanity to say so.

4 तन्नाम—वत् of course shows that the same is well known. Students may be reminded that त्व् requires no वत् when we are talking of प्रसिद्ध, प्रदान्त and अनुभूत things. It is natural that he should say so about his donors to whom he is probably officiating as priest.

श्लोक 5.

1 स्मृती—Is one of the sixteen words for उषस् in the नियुट्. We find स्मृ used for gods. There is therefore nothing strange if a female deity is called स्मृती.

2 प्रयुञ्जती—It matters not whether it is taken to mean 'protecting or enjoying.'

3 जरायन्ती—'Making old.' We have this epithet applied to उषस् four times in the Veda. as people see more and more dawns, they grow older and older, while उषस् herself is said to be strong as ever and beautiful as ever. She is said to weaken others by reducing their period of life from day to day. We have the following interesting Mantra about this I. 92. 10 पुनः पुनर्जायमाना पुराणि &c. in the third quarter of which we have a curious simile, comparing उषस् with a butcher cutting the wings and killing a bird.

4 ईवते Context requires us to understand this as a causal.

श्लोक 6.

1 समन्तं—'Active.' Sāyana here paraphrases समीचीनं वेद्यत्वं पुरम्. This word generally means battle and सायण explains it so in all other places. Muir accepts Sāyana's interpretation here and translates the clause 'who sends forth the active and the beggars.' The वेदार्यम् takes सम् to be the meaning of the word here. As we have here वि repeated both before अग्निः and समन्तं we must take two different clauses, otherwise "who sends forth the wealth-seeking to battle" would have given good sense.

2 ओदती } —Both are names of उषा. ओदती from उद् to wet, as
वाजिनीवती } every thing is wet with dew at dawn. वाजिनीवती =
bringer of food.

3 पदं न वेति—'Does not wish a resting place.' शी is a root having

various meanings भी गतिमगननवालिचनसादनेषु. The third meaning of कृति = 'desire,' is to be taken here. Therefore Sâyana renders वेति by कामयते.

4 नाकिः = 'नकोऽपि.' It is a compound of a negative and a pronoun. It is equivalent to 'not even one.' 'The flying birds do not at all remain idle when it is dawn.' किः is an old nominative of कित् of L. quis.

5 वहिवांसिः = 'Flying.' Vedic perfect participle of वृ.

6 ते ख्युयी = 'At the dawning; when you dispel darkness.'

शक 7.

1 अयुक्त = 'Yoked.' It is better to supply अयुक्त् as Muir does.

2 शतं श्रेणिः = 'With hundred chariots' probably full of wealth to be given to the worshippers.

3 सुभाग = 'The lucky.' भाग = 'lot, luck' from भृ. We have two other nouns भाग and भाग्य also used in the sense of 'fortune, luck,' as महाभाग, संदभाग्यः; but these are in later Sanskrit. It is amusing to note that the word सुगु has remained in its Marathi corruption सुवक which means 'fine' and has nothing to do with 'lot or luck.'

शक 8.

1 अस्याः चक्षुसे = 'At her appearance, at the sight of her' i. e. when people see her. 'Before her glance,' Muir.

2 अयोच्छ्व = 'Let her drive away.' Ushas is to put to flight those that Ate and those that harm the worshippers.

3 कृणोति—The root कृ belongs in later Sanskrit to the eighth class, but we have it in Veda treated like a root of the 5th class. It is deserving of notice that the forms of this root are made up in Zend also after the mode of the 5th class. कृणोत् in Zend is Kērēnaot. It is also used as an ordinary root of the first conjugation but no form occurs in R̥gveda to show it to be of the 8th class.

शक 9.

1 मानु = 'Rays or light.' मानु in later Sanskrit means 'the sun' and also 'his rays' as we have मानुमानुदलदृषणलोचने.

2 चन्द्रेण = 'Delightful.' It deserves notice that some of the words of the etymology of which we never dream when resting with them in classical literature, are used in their primitive sense in the Veda c. g. आचरण, दाम, चरित्र &c.

3 दिविष्टि = 'In the dawns when sacrifices or prayers are to be offered.' Sāyana's way of interpreting the composition of the word is fanciful. He explains it elsewhere as देवदत्तनवालेषु.

4 Notice the natural alliteration (वर्णाश्रितिरनुप्रासः) in this verse, how वृ and दृ recur in a beautiful way.

श्लोक 10.

1 निवामया = 'possessed of brilliant riches.' (Muir) विव generally means 'varied' or of various kinds.'

2 प्राणत जीवत—The use of these two words is surely to intensify the meaning of sole dependence. 'The breath, the life of the universe (depends) on you.'

3 सा नो &c.—There are two sentences in this second half of the Ṛik. The omission of the verb वापाहि is particularly charming as it is so very natural. The poet is so overpowered. 'To us, then in your great chairot.' The whole verse has altogether the appearance of brisk conversation.

श्लोक 11.

1 दत् = 'Give.' Generally दन् means 'to beg' but the meaning we have attached to the word suits better here. If Sāyana would have taken the word here as he has done in VII. 23. 27. VIII. 60 14. and VII 17. 5. he would have been saved all his struggle in this place. In translating as we have done we have his own authority in the places referred to.

2 तेना नद सुवृत्नो—If we supply नः as an antecedent for दे in the next clause everything is all right. देव = 'By means of that sacrificial food, which उवा is invoked to bestow in the first half. The sentence may then be translated 'You thereby bring the well doers (Gods) to the sacrifices of us, who as sacrificers praise you.' सुवृत्त is generally an adjective used as a noun for the performers of sacrifice, but its use as an adjective to Gods is not unknown in Veda.

3 अग्निः—'One who offers oblations, a Sacrificer.' This is a word almost like होत. It is applied to a human priest as well as to Agni, because अग्नि is supposed to be the होत of the Gods. In the same way अग्नि is अग्नि in as much as he carries the offerings given by men to the Gods. From वद.

श्लोक 12.

1 सुवीर्यम्—It may be taken with वापद् or independently as 'heroism' as another object to वः which means वेदि = 'bestow.'

३ शोभन् अशान्तम्—should be taken independently as distinct objects to the verb श्मः.

श्लोक 13.

२ ह्यन्तः 'shining, brilliant.' It is not necessary here to understand the word as 'destroying the enemies' as Śāyana does.

२ अद्भुतम्—'Here they are seen.' In later Sanskrit दृग् would not take the Seventh Variety of the Aorist.

श्लोक 14.

१ कृतये } = 'Protection and food.' Both these are derived from
अवसे } अय् and since they are used together, two different
} though allied meanings are attached to them.

२ मरुतोमान् अभिमृषीदि—'Commend our hymns, do honour to our hymns; cherish; recognise.' The recognition is not to be only verbal but substantial. It is to be by the bestowal of wealth and light. This mode of connecting the instrumentals with the verb seems better than that of Śāyana who supplies उपलक्षि to connect them with उपय्.

२ मही—The word मही which is in classical Sanskrit a synonym of पृथ्वी 'the Earth' is generally used as an adjective meaning 'great, venerable' in the veda. It is indeed put down in the निघण्टु as one of the words for 'the Earth' but rarely used in the Veda as such. It means 'the Earth' in X. 77. 4.

४ ये चिदि—It is not obvious how ये should be connected. If we take चिदि like चिदि as a compound conjunction meaning 'although' we shall have good sense. The poet may mean to say to Ushas 'Your munificence has been drawn upon by many already, still as your resources are exhaustless and inexhaustible you would confer wealth and other blessings on me.' It may mean 'whosoever.'

श्लोक 15.

१ अद्भुतम्—'Free from robbers.' This seems to be a secondary meaning from वल्. In the pastoral and agricultural life of the sages they might be afraid of wolves carrying away their cattle. So we may here understand both wolves and robbers. The latter though human are not less brutal.

श्लोक 16.

१ नःसमिन्दि—'Deluge us with; unite us with; bestow upon us.' From सिद् = 'to shower.'

2 विश्वेरासा = 'Of various kinds or forms.' इवा, पुत्र and वान 'food, fame and fortune.'

3 दुम्नेन विश्वतुसा = 'With glory quickly spreading through the world' Sayana renders it by 'all conquering'. This form occurs only here. विश्व = 'All subduing' occurs in VIII. 90 5. as an epithet of इन्द्र

सूक्त. I. 49.

श्लोक 1.

1 अद्रेभि — As we have to supply a noun we may supply anything, ways, horses favours &c.

श्लोक 2.

2 दिवश्चिद् &c. — 'From above the brilliant heavens.'

1 सुश्रवस (जन) = 'prosperous or offering good oblations'

2 तेन = तेन रथेन — 'Coming in that car.'

3 Note that अथस्या governs an accusative, according to अपिशीरणासां कर्म

श्लोक 3.

1 अर्जुनी — Is one of the sixteen names of उपसु

2 ऋतुर्नु — This word is like आचरणेषु, दामेषु in verses 3 and 4 of the last hymn. It is not here used in the sense of 'seasons' ते ऋतुर्नु = 'after your coming or arrival'

3 परि मारुन् — 'Go about' This is a beautiful Mantra describing how every one is glad at day break and moves about.

4 द्विपदतुषद — The formation of such compounds as these is a linguistic phenomenon pointing to the affinity of the Sanskrit language with Latin and Greek. *La Bipes, Quadrupes Gr. Tetrapous* The Latin words are the originals of the English *Biped* and *Quadruped* and the Greek is very near to our word *चतुष्पद* and generally speaking Greek is much nearer to Sanskrit than Latin. Still both Greek and Latin belong to the same stock as Sanskrit and Zend. The order of languages in point of affinity is in harmony with distance from India of countries where they were spoken, thus, Sanskrit Zend, Greek and Latin.

श्लोक 4.

विश्वामासि रोचन् — रोचन् here is proleptic. स्वामासि विश्व रोचन् कुर्ये भवति वा 'you light the world into radiance.'

सूक्त. I. 116.

श्लोक 1.

1 वरिरीव प्रवृजे — Sayana seems to say that प्रवृजे is Vgdie for प्रवृजे.

But it is first person singular and so there is no occasion for the सूत्र of Pāṇini लोपस्य आत्मनेपदेः. It has for its nominative some one understood. As some one cuts up the दूर्वा and makes them into a mat, so says the poet, he would compose his hymns. The simile is difficult to understand in these days, but must be quite natural and unforced with the ऋषि of the Veda. We know them inviting the gods to take their seats on the दूर्वा meaning probably mats of that grass. One has to be careful in making these mats; in the same way a composer of hymns has to weigh his words before they are made into hymns. Altogether we need not wonder at the frequency of this simile in the Veda. Again we have often सुवृत्ति meaning 'prayer.' It means 'a well turned or well made hymn.'

३ लोनाम् इवमि जन्वियेव वातः—It is better to follow सायण in the explanation of this clause and translate 'as the wind sends forth the waters of the cloud, so do I send forth my songs of praise.'

जन्विष्य no doubt means 'thunder' as suggested in the वेदार्थप्रकाश, but it would not suit the context here as we always see chances of rains disappearing as the wind blows away from us. Again the flow of a speech can be compared with the shower. On the whole we see no reason to differ from सायण.

३ The second half of the verse is said to refer to a tradition of a self-choice marriage of कम्पु with a devotee of इन्द्र, named विमद. विमद has to fight against his competitors who would not allow him to carry her away quietly. विमद found it hard to hold his own and the इन्द्र interfered, put down the enemies and conveyed the bride safely in their chariot to विमद. There must be, no doubt, some fight for the bride, but whether it was a signal of a self-choice marriage or a mere unprovoked robbery on the part of विमद is not as clear as one would wish it to be. We have passages in the Veda to show that विमद wanted to play the part of रावण of लंका, or Paris of Troy. युवं इन्द्रिभिर्दिमदाय जावां न्यूहयुः पुरमित्रस्य योषाम् । (I, 117, 20.) युवं रयेन विमदाय शुभ्रयुवं न्यूहयुः पुरमित्रस्य योषणाम् (X, 39, 7.) It undoubtedly jars on our sense to accuse a Vedic deity of having helped in this heinous offence. One can easily understand how सायण translates योष by कुमारी and says that कम्पु or शुभ्रयु was पुरमित्र's daughter who took to husband विमद in a self-choice marriage. The stages of the history of the institution of marriage are many and the first has been by competent historians said to be forcibly carrying away a bride. At such an early period women were treated as common objects of

booty and the old law 'Might is right' prevailed. It might be possible here that both पुरमित्र and विमद attempted to take वन्द्य and पुरमित्र got the upper hand and would never have lost the bride if it had not been for the more potent interference of the अश्विन्.

4 सेनाजुता = 'Outstripping an army' evidently of the enemies देव-शैब्य suggests that सेना should be taken to mean 'an arrow' and quotes in support European scholars, without, however citing any authority either of a dictionary or of an akin word from the allied languages, so as to bring the weight of philology, if not of lexicography in favour of the suggested meaning. In the present state of matters mere analogy of मनोजवा cannot be accepted as convincing.

5 अर्भकाव— अर्भक generally means a 'child' and it is the way of रायण to render such words as अर्भक, सिन्धु as सद्द्व गारुडीय, meaning, of course, 'favourite.'

अङ्क 2.

1 पत्न and हेम are nouns from roots पृ and हि like वृत् and वल्ले from कृ and वृ.

2 शाश्वताना— is Vedic for शाश्वताना as वास्तु explains it, 'harming or injuring.'

3 रासभ— It is amusing to note that रासभ 'a donkey' is yoked to the chariot of अश्विन्. We have elsewhere horses also yoked to the chariot of अश्विन्. Again the very name अश्विन् indicates that they were fond of horses and were good riders. It is plain in (1, 34, 9) यदा दोगो वाजिनो रामयस्य येन वद नासलोपयाम' 1, that a donkey was yoked to अश्विन्'s chariot, but the evidence of the name of the deity and other passages is against the theory that a donkey was the favourite animal of अश्विन् as in later mythology we have the mouse of Ganespati, the peacock of Saraswati &c. One almost likes to interpret the word रासभ in the ऋग्वेद in some such way as to make it an epithet of a horse, but the way is not clear and the weight of later authority to say that the अश्विन् used a donkey has become very crushing. We have subsequently tales of the races of Indra and अश्विन् in which the अश्विन् carry off the prize in a car drawn by asses.

4 वमस्य प्रथने आजौ— In the absence of better light, it is safe to follow सायण and understand with him that wherever slaughter was going on it was gala day for वम. प्रथने is an adjective to आजौ meaning 'full of booty, rich in booty.' वन from हृन् 'to kill,' means 'wealth got by destroying the enemy.'

श्लोक 3.

1 मयुजान्—Perfect participle in the sense of the present participle.

2 आत्मन्वीभिः = 'Their own' as सायण prefers it to the alternative meaning 'strong' which he himself proposes.

3 This exploit of अश्विन shows us that the ऋषि of the Veda were not opposed to taking to the sea. It seems that there were fighting ships, and sea fights were not uncommon. This reads an instructive lesson to those, happily diminishing in number, that are opposed to travelling by sea.

श्लोक 4.

1 वानैः—सायण seems to take it with रथैः. It is better to take it to mean ships swift-sailing like birds. This is an example of रूपमात्मनोक्ति. See Note VII, 77.

पारे विनिः रथैः &c—Bhujyu was taken to the dry shore in ships, and beyond that he was taken to the house of his father in a hundred-wheeled chariot with six horses.

श्लोक 5.

1 तदनीरथैषाम्—वीर्य is a nominal verb meaning 'to exploit, to do heroic deeds.' तद् is correlative to यत् in the next half. The negative adjectives going with 'the sea' describe the difficulty of the situation. 'So did you exploit in the sea having no bottom, affording no shelter, presenting nothing to grasp (for support)'

2 अरिष = 'Oar' is a word formed like चरित्र = 'foot' As चरित्र helps a man to go from one place to another so does अरिष help a boat. चर = to walk and क् = to go.

श्लोक 6.

1 आपाप = 'who had miserable horses or who had no good horses.' This word occurs only here. It may also be a proper name.

सदा दाप &c,—The tradition here referred to is As'vin's bestowing an excellent charger on Pedu their devotee. Pedu had a bad horse and continually met with defeat in all his battles. Now, the horse given by As'vin always brought him success, so much so, that the munificence of the twin gods came to be highly praised and the gift horse earned a good name and is always honoured with praises at all times.

श्लोक 7.

1 पशिय = Descendant of पत्न—आगिरस *

2 वातेतर—This is the only place where it occurs. सायण's mean-

ing of a wicker pot with a leather-lining outside is perfectly applicable.

3 **घृण्यः**—This hateful drink is mentioned in Veda two or three times more and the Vedic Rishis were aware of its mischief. See verse 6 of our No. 22.

श्लोक 8.

1 **अग्नि**—This is a name mentioned very often in the Veda and one of the ten books (V) belongs to the Rishis of this family. अग्नि is relieved from a variety of dangerous situations. One of these is described here. His friends and relatives had given him up for lost when Atri was thrown into burning fire which As'wins quenched by means of snow fall or feecold water as Śāyana has it.

2 **सखि**—'Safely.' This is an adverb to अग्निन्वयुः सर्वगणं—'all the relatives and friends of Atri,' this is one of the two accusatives of the verb, the other being अग्निम्.

3 **अपत्**—It is to be noted that both अ and प are used in the sense of 'to give' in the Veda. Sometimes we have the locative with अ as अस्मत्तु पेदि, but here we have regular dative (असौ).

This exploit of अग्निम् is as noted in the वेदाभेद्यह, attributed to अग्नि in I, 51, 3. Such instances of the functions of one deity ascribed to others are not uncommon in the Veda. We have some works of Indra set down as performed by वरुण also. All this is, however, the result of the predominating devotion of the poet for the time being. When the poet praises Indra he magnifies him to the skies. The same poet describes वरुण in the same style of panegyric. Muir says, 'This is in accordance with the practice of the Indian poets to exaggerate the attributes of the particular deity who happens at the moment to be the object of celebration.' One would, however, observe that not only the Indian poets, but poets, in general, who are nothing if they are not the slaves of inspiration, are sinners in this way everywhere.

श्लोक 9.

1 **हरदापो न पानदाय रुदे** &c.—'The waters trickled down for the drinking of thirsty ऋदम् which was to him a thousand-fold wealth.' न is not taken by सारण in its usual sense of इद, because it must then come after the noun with which comparison is made. The rule is as वाक् gives it अस्मिन्नुपचारस्तस्य देवोऽभिर्गोदे। The meaning we have given, is that of a रूपक and not of an उपमा. The difference between this and the usual रूपक is only that there is no compound.

Instead of saying मुखकमले आनन्दयति if one says मुखं कमले आनन्दयति । we should have a प्रयोग like the present; or मदनेनाभिना (मदनाभिना) दधते. Compare कृपया सुधया सिच हरे मां सापमूर्च्छितं (रसगंगापर p. 241.) न may then either be taken as a conjunction meaning 'and' as सायण takes it; or it may be looked upon as an expletive word. सायण takes राये सहस्राय to mean as 'and for thousand-fold wealth' as coordinate to कयनाय although there is no च after सहस्राय.

न which we have after आयः joins the three sentences 'The अग्निः moved the wall from its place', they made it with bottom upwards and opening downwards', and 'the waters trickled down.' Another way still may be proposed to interpret the sentence and that is by taking न in its usual negative sense; and translating 'The waters dropped down not for making thirsty योत्स्यं drink, but (to give) thousand-fold wealth.' This is in keeping with ordinary usage. When in danger of an impending drought we are blessed with rainfall, it is common to say 'it is not rain that is falling but it is gold.'

अङ्क 10.

1 सुवृषः = 'Infirm,' Perfect participle from वृ 'to grow old.'

2 वन्नि = 'Old age,' from वृ 'to cover' as सायण explains covering or affecting a man's body from top to toe.'

3 द्राणि = 'Cloth' cf. L. drap. सायण translates it by 'armour.'

4 अहित Past participle from perfect base of हृ 'to abandon.' अयान was given up by his friends and relatives. कनीनाम्—Vedic for कन्वाणाम् The plural deserves notice. It is argued from this and similar passages that the institution of polygamy was not looked upon as objectionable in the Vedic days; cf. VII, 18, 2. राजेव हि जनिभिः क्षेप्येव ।

अङ्क 11.

1 वरुणम् = 'Act of protection,' सायण translates it 'choice; one that is to be chosen or wished for.'

2 निषिन्निवाणम्—'One that was concealed like wealth buried.' The enemies of इंद्र are said to have thrown him into a pit in a retired place; and this act of theirs is compared to the burying of treasures. Note that अद् here is for इ as we have always इ for इ in Veda so इ = इ + इ = इ + इ = अद्.

3 विदितम्—This is an epithet appropriate to gods as they are expected to know what is hidden from man.

अङ्क 12.

1 The tradition alluded to here and noticed by the commenta-

reader would like to construe परिश्वम् with लेख्य and translate 'the leg of लेख्य like the wing of a bird was cut off in battle at night'. But we have followed सायण because the tradition runs that विरप्य's leg was cut off and विरप्य was a female relative लेख्य whose priest was अणस्य. Besides we have युव सपो विरप्यमेतरे इय (X, 39, 8) and the same service of अश्विन् to विरप्य herself is mentioned in I, 112, 10 and with this tradition the construction of the second half of this verse is natural.

2 विरप्यादे षने द्विते सन्ने—The iron leg was substituted that विरप्य may move again to acquire booty. The word षन् which now means wealth in general must originally have meant booty or wealth acquired by killing the foe. The ए of षने might well be substituted by ह in हन् which would be a verbal noun from हन् 'to kill.' The locative षने is here what is called निषवस्रहमी as चर्मणि हति द्वीपिनम् meaning 'for skin,' so here 'to move for wealth.'

3 परितन्वा= 'Night' The time of अश्विन्'s appearance is, as we have already said after midnight and before dawn. It is also believed to mean 'bustle.'

This verse deserves notice because it tells us of the development of the science of medicine, so far as fractures are concerned.

ऋक् 16

1 चक्षुदाम् is a perfect participle of क्षुर् 'to cut into pieces' कक्षाश्च the son of a kind named क्षान्तिर् gave hundreded (hundreded and one as we have it in I, 177, 18) sheep to be eaten up by a she-wolf and the father in the genuine spirit of the Roman Brutus visited the offences of his own son with the severe punishment of blindness. The अश्विन् restored the visual power to the eyes. सायण tells us that the she-wolf was अश्विन्'s donkey in disguise, and hence the interference of the gods.

2 अनर्बन्= 'Which had lost their power of seeing' This is how सायण renders it. 'Irresistable' (वैशधेयज्ञ). Or it may be an adverb meaning 'for good' 'never to be lost.'

ऋक् 17.

1 विधेरेवा अन्वमन्वन्त दृष्टिः= 'All the gods allowed it heartily' The tradition here is that all the gods entered into a competitive race for the hand of सुहा. The race being won by अश्विन् the gods yielded.

2 ससुपेदे= 'You two were united with'

3 रथ कार्ष्णवालिष्ठर् अर्बता श्वती= Being won by means of the horse reaching the goal, as it were, she mounted the chariot. This is how सायण takes the sentence, वेदाश्वयज्ञ translates 'she mounted your chariot'

this case the translation would be 'the chariot associated with wealth or having wealth on it carried you.'

4 विद्युन्मरु= 'Crocodile.' A bull and a crocodile were yoked to the chariot; this fact shows as सायण suggests the influence for good of अश्विन्. Though naturally antipathetic, these two served the gods with one accord forgetting their enmity altogether.

श्लोक 19.

1 जन्हावी is तद्धि from जन्हु= 'Posterity or descendants of जन्हु.'

2 वानैखिरक्षो माण वपनीम्= 'Having, three times a day, oblation to offer.' The sacrificial day has three सवन- periods of sacrifice—morning, midday, and evening.—मातः, माध्यदिन and सादं सवनम्.

श्लोक 20.

1 विभिन्दुना= 'Penetrating, making its way through all places.' This epithet is intended to shew that the course of अश्विन्'s chariot was irresistible. Even in later Sanskrit we have a similar adjective qualifying a chariot e. g. सप्रतिहतगतिः.

2 पर्वतात्—सायण and वैदार्थयत्न join in translating this word by mountains.' पर्वत and many other words now meaning 'mountain' are given in the निषेदु as synonyms of मेघ. This meaning of clouds may be taken here also; because there is nothing strange in saying that the अश्विन् passed through the skyey regions.

3 The words अन्न and दिन्न for gods are well known. The same idea occurs in the Veda with regard to a variety of gods.

श्लोक 21.

1 एकास्वा वसतोः &c.—The first half mentions one devotee and the second mentions another. Notwithstanding the fact that these names occurs twice or thrice elsewhere they are not more than mere names to us. एकास्वा वसतोः is genitive in the sense of locative, रणाय should be taken as a regular noun meaning 'battle field.' सद्यन् is Accus. plural of सृष्ट. It is governed by सन्वे which is Dat. used infinitively. Translate:—'O As'vins, one day you saved Vas's for the battle-field so that he may gain thousands.'

2 वृषुवसः—सायण proposes two meanings, the first as an adjective to अश्विन् meaning 'of great note,' the second—the name of a king born of an unmarried woman. The first meaning, if accepted, would enhance the glory of अश्विन्'s exploits as in that case it would shew that they had to fight with no common enemies. A slight face though it is, may be explained by this meaning of वृषुवसः. It will tell us why अश्विन् are calling in the aid of Indra.

ऋक् 22.

1 आर्चक like राय is तृप्ति from कृत्क.

2 वाः—'Water,' अश्विन् made the water of a well rise to the surface so that thirsty इर might drink it.

3 शचीनिः—'Through your rites,' Indra is called शचीवति in the Veda. This word is properly explained as शचीनाम् वनेषाम् शलकः protector of the rites. This epithet of Indra has given rise to a number of traditions in later mythology. He is made the husband of शची. This may be the help of the god to men, personified as his consort.

4 वसृष्टिः—'Exhausted' from जय 'to weary, to harm, to kill.' This adjective explains why the milk was required. इरु got the milk and thus exhaustion probably disappeared. How homely and natural is this praise of the gods.

5 शिव्युगांश्—This is another exploit of अश्विन्. The cow of his devotee शत्रु was barren and अश्विन् cured it of barrenness i.e., filled her with milk. This exploit shows that अश्विन् knew not only the science of human medicine, but also was skilled in the veterinary portion of the healing art.

ऋक् 23.

1 वृत्त, विश्व, विष्वाप्—These three names occur in this मन्त्र, but we do not know what the family did. In the same way the proper names that occur in the Veda hardly give us any very connected interesting historical information. ऋषि are mentioned and kings too in numbers only as recipients of favours from gods. In VIII, 86, 5 विष्वाप् who is mentioned here in our मन्त्र as a child disappearing is represented as having himself received the favours of अश्विन्. That hymn is said to be addressed to the अश्विन् by विश्व.

2 इरु न नष्ट—This simile seems natural and appropriate. As a young calf strays away and is not to be found, just so a child not properly watched, especially, if it is active, soon gets out of sight and causes by its disappearance an amount of anxiety which every one who has young sons, daughters, brothers, or sisters must have experienced. The joy too is commensurate when the missing child is found. Altogether this मन्त्र is so simple and natural that it bespeaks of the guileless devotion of our ancestors of Vedic days. The usual saying among us 'दोर आधि दोर' rises to our mind when reading the simile in the present verse.

ऋक् 24.

1 प्रवृत्—'Burning within.' सायण says the उपदान is here dropped.

He was lying there helpless wet and cold outside, but burning within with distress. Altogether *मनसः* means 'harassed at heart, chagrined.'

2 The state of *रेम* here described is not uncommon. Cases often are reported of persons beaten and wounded and cast into a tank or well supposing them to be dead. The period of ten nights and nine days for which *रेम* is said to have remained in water is unusual.

ऋक् 25.

1 *अस्य ऋषिः*—*अस्य* has for its antecedents the havings or possessions of the *ऋषिः*. This is an instance of a pronoun without an expressed antecedent. The antecedent is as it is termed *वृद्धिः*. This is very easy to understand, because we must suppose the *ऋषिः* while offering up his prayers sitting, standing or kneeling in the midst of his own house and even very near his farm. It is therefore natural for him to refer to all these by the collective genitive *अस्य* at the end of his prayer, "May I be the lord of all this!"

2 *उत्त पर्यन्तं &c.*—The poet here prays that he may enter the last stage of his life in full vigour and health with the use of his eyes and other senses unimpaired and enjoying long life.

3 The simile *अस्तमिदं* deserves notice and we believe, is very well explained by our commentator. We enter the various stages of life and this very metaphor is likely to suggest entrance into a house or the parts of a house. So many stages of life may well be compared to as many gates through which a man has to pass. In the same way our poet here says that he may enter old age as he would enter the very house in which he dwells,—with the same gladness of heart and with the same expectation of pleasure that a man feels when going back from his business outside to his happy home.

We have in this hymn the various exploits of *ऋषिः*. Whether they are real events in which human beings were concerned or only allegorical descriptions of physical events is more than one can definitely say; but the very variety and number of these traditions make it unlikely that all these should be merely physical occurrences described as human concerns. The deliverances of *रेम*, *वन्दन*, *परावृत्त*, *मुन्यु*, *च्यवन* and others are explained, as *Muir* tells us by many European scholars as referring to certain physical phenomena with which the *ऋषिः* are supposed by these eminent scholars to be associated. To us it seems that it is what we may call a *Yaskomania*.

The वैश्वः, the most prominent representative of which school we have in यास्क, have this method of putting cosmical interpretations on the hymns of वेद and the method suits very well, and no doubt affords excellent explanations in the case of many सूक्तः. But it is, if one is allowed to say, sheer madness to push it too far. यास्क himself has indulged in this amusing mode of interpretation a little too far, and some European scholars are greater sinners in the same way. When we have so many and so varied accounts of favours and deliverances as in the present hymn, one feels it impossible to put cosmical interpretations without being driven to put forced and unnatural constructions on the simple utterances of the Vedic poets. Altogether the cosmical interpretations, given in season and out of season, do immense credit to the ingenuity of their authors. Beyond this we are not prepared to say anything.

सूक्त 1-184.

श्लोक 1.

1 अपरम्—Is used adverbially in the sense of 'next day.'

2 सियो नपाता—'Sons of heaven.' The alternative meaning proposed by सायण need not be taken, because we have this epithet occurring often, not less than eight times in the Veda, and we know नपात् means 'a son' as in हनूनापात्, अपा नपात्, सहस्रो नपात् &c. *Nepos* in L. and नपु in later Sans. mean Grandson. *Nepos* also means 'nephew.'

सुदास्ताराव—This is explained by our commentator without any reference to the comparative affix हर as 'very liberal,' and indeed it is not unusual to do so, but we think wherever we have these terminations हर and त्तर after nouns and adjectives, it is better to interpret them as involving a comparison. The name of a person that has become very famous is often used as a common noun indicative of the superior degree of the quality belonging to him. Thus we have 'Shakespeare' used in the sense of 'the best dramatist.' Even in the Veda we have such words as इन्द्रतम, महत्तम, वृत्रतर &c. So we may here take सुदास्ताराव to mean 'in the interest of one who is more than or superior to सुदास् the famous वज्रवान् of इक्षिण and the favourite of इन्द्र.'

श्लोक 2.

1 अग्ने—Is a form of असात् which has the meaning of all cases as यास्क notices it in VI 2, 3. (1) अग्ने ते वधुः (2) अग्ने याद नासत्या सजोषाः, (3) अग्ने समानेति वृषभ वीसेभिः, (4) अग्ने प्रवन्धि सपरश्वीपत्, (5) अग्ने आरात्रिदेषः सनुतर्हुयोत्तु, (6) ऊर्व इव ध्रुवे यामोले, (7) अग्ने पय वसवोवयन्ति.

2 वृषि—Is one of the names of the aboriginal races with whom the Āryās had to contend in their progress

3 अष्टोक्तिभिर्नवीनान्—सायण takes मनीमान् as objective to हृवन् and supplies अचित् after अष्टोक्तिभि in order to go with मति—'prayers' Thus the clause means 'bear (of) our praises full of grateful utterances' वेदायल connects मनीनामष्टोक्तिभि with एष translating 'Brought hi'berwards by the address of hymns.'

4 एष—Is for एषी Again it is not clear how वेदायल translates it by अनीनो मायण who takes it as an independent adjective seems to be correct He translates अन्वेष्टारी 'seeking looking for' Gods are in Veda, said to be anxious for सोम and for praises, so here we may suppose अधिन् to be either after सोम or hymns This word occurs only here,

5 निचेतार—It is better to take वृषे with this word and translate *Listening with ears* 'निचेतारी literally means 'observing or taking cognizance' सायण connects वृष with हृवन् This is surely an unnecessary दूषणय He gives a very queer meaning to निचेतारी because नि is arbitrarily taken to be used for सून् and निचेतारी is meant for सचेतारी *who store hymns that are received* In VII 57, 2 निचेतार is an epithet of Maruts and there Śāyana explains it as मृत्यदाय = 'seeking' but Prof Max Muller translates by 'finding out' This last also will do here निचेतार occurs only once more X, 61, 27 where Śāyana takes it to mean 'selecting'

अङ्क 3.

1 वृषन्—This word is here explained by सायण to mean अधिन् on the strength that they are sometimes identified with the sun and the moon They may however, without reference to any such supposition by simply literally translated as पोषरी = 'nourishing'

2 सुहृत्वेव देवो—May be taken as predicate after कर्त्तव्य meaning *Gods turned into arrows* वहतु may be infinitive of purpose The whole may be translated thus—In order to carry off वृषां the nourishing अधिन् were, as it were 'gods turned into arrows'

सुहृत्ता = 'Turned into arrow,' of course, means 'become swift and straight-going like an arrow'

3 शिष्ये—Ought to cause no difficulty because वृषां the wife was to be taken away in order to bring grace and happiness to the home of अधिन्

4 वसुधा—Praises' अन्वुवादा—'Composed at the time of rites' Your praises are sung at the time of rites connected with a sacrifice to

great वरुण as in the former ages.' This is how सारुण translates. वेदाथेयुः translates "Your high steeds born in the firmament galloped with the ancient teams of great वरुण!". We have अयम् in the sense of 'rites or religious work.' The word is akin to L. Opus = 'work.' कुरु is explained by सारुण as 'high' in III. 54, 6; V. 73, 7.

श्लोक 4.

1 मान्यस्वकारो = One is at first sight inclined to take मान्य as a common adjective meaning 'respectable' as our commentator has done. But having regard to the fact that all the occurrences of the word are in the first सूक्त and in the hymns from 165 to 184, one is inclined to bestow more thought upon the point. It seems that मान्य might be one of the names of अगस्त्य as it occurs in the twenty-third अनुवाक five times which is set down as अगस्त्यः.

2 अहुमन्ति = 'The people rejoice at the prospect of strength'; or the verb may be taken in the causal sense as 'they please or exhilarate you to secure strength'.

श्लोक 5.

1 मानेभिः—The same remark that is made above regarding मान्य applies to this word. मानेभिः must mean all the relatives of मान्य or all the members of the family which may be known as मान each of whom may be called मान or मान्य. With regard to this word मान it must be noted that it occurs in four other places, but the meaning there is distinctly 'a measure,' 'a measure rod,' or 'creation' परिमाण, मानदण्ड or निर्माण.

2 सुवृत्ति—Is here an adverb meaning 'in such a way as to give the whole hymn a good turn.' 'Efficaciously' (Muir).

3 वनयाव स्मने = 'For self and progeny.' This expression is an indication of the fact that the whole family is present when the hymns are sung in honour of deities, and prayers offered to them. One man probably the eldest or the cleverest composes verses on the spot or recites those which are heir-looms in the family and he does all this in behalf of all the members of his family. It is therefore that we find, at the end of many hymns, this invoking of blessing on self and relatives.

4 The word अकारि deserves notice. The poet here says that he has composed this hymn which throws a light on the general supposition that the ऋषि are not the composers but seers of the hymns. We have also अत्रकुरुतृतीयान् in later literature. The word वरु like

the word *poet* comes from a root which means 'to make.' This also is an indication in the same direction. Muir in his Sanskrit texts Vol III. has accumulated all such passages as prove the composition of Vedic hymns by the कविः

५ अगस्त्रे मरुता = Taking interest in अगस्त्रे 'or accepting the common meaning of मरु 'to enjoy oneself, to be exhilarated, we may have a रक्षणा on अगस्त्रे, and take it to mean अगस्त्रगृहे

सूक्त ६

१ अस्तं तनसं पारम्— तनस् may here mean 'darkness of the night' as we have in I 92 6 a hymn to उपस् or it may mean figuratively difficulty as सायण takes it. Both these would be natural interpretations. सायण in VII. 73 explains this as तमसोऽज्ञानस्य तत्कार्यस्य जननमपगतं सप्तारदुःखस्य. To take तनस् to mean संसार or 'the worldly life which is illusion caused by तमस् one of the threeगुणः (सत्त्वं रजस् and तमस्) of प्रकृति is to unnecessarily involve the simple Vedic facts into a vortex of philosophical technicalities. Sāyana's alternative explanation of ignorance of sacrificial matters is better.

२ पवित्रिर्देवयाने = By ways taken by the Gods. Prof Tilk's explanation of देवयान and विदुयान and देवलोक and विदुलोक. He shows that the उत्तरायण = 'Sun's course to the North was called देवयान in remote Vedic ages. When the Sun goes to the North he is with the Gods when to the south he is with the Fathers. See ch II Orion.

जीरदानु—सायण explains this at the end of his gloss on I 165, 15 as जदनीन्दानम् = 'Gift of favour bringing victory. The quarter विद्यामेव वृजन जीरदानु is common to the including verses of many (twenty one) hymns in the twenty third and twenty fourth अनुवाक्य of the first मण्डल we have a parallel to this in इतिष्ठेयं द्यु पात स्वस्तिभिः सप्तान्. The word जीरदानु occurs in various forms elsewhere and सायण reads it as a बहुव्रीहि compound meaning 'of quick gifts one who bestows favours readily.' It is used as an epithet to various deities. In the same way we may take the word to mean a god who would bestow favours readily. वैश्वदेवः takes this to mean a 'son.'

सूक्त II 23

सूक्त १

१ उत्तमं प्रवक्षाम = 'The best among those of excellent renown.'

२ अयेष्टराजे = 'The king of the greatest.'

३ प्रमदप्रति = 'The lord of prayers.' प्रमन् neuter is a very common word in the Veda and means 'a prayer' or 'a rite.' The poets of the

Veda have got an अधिमानिदेवता or presiding deity for everything that they saw or thought of. We know that Indra is a God, the chief of all, the deity that controls the phenomena of rain and light, अग्नि the presiding deity of fire, मित्र of day, वरुण of night, उषस of the dawn, अश्विन् of the close of the night, सविता of the sun, मरुत् of the storms and many others. In the same way we have here ऋद्धन्वस्विति the deity of the prayers offered by Rishis. He is supposed to be the protector of those hymns and secure the result wished for by the offerers of them. It is maintained by European scholars, by Roth in particular, that this god is a later introduction, as the conception of ऋद्धन्वस्विति points out a transition in the thought of Rishis first they conceived deities for the physical powers and the idea of having deities to preside over moral and mental things, comes later on. They are inclined to think that all the gods whose names end in स्विति as वायस्विति वासोस्विति &c are more recent.

४ गणपति—Of course does not mean our modern Elephant-god who is looked upon as the dispeller of all difficulties and invoked at the beginning of every ceremony. There are various groups of gods, one of which is known as the वरुण or the मरुत्. So there must be some groups supposed, of which ऋद्धन्वस्विति must be understood to be the lord. If गणना may be taken to mean स्तोत्रगणना then गणपति would only be another name like ऋद्धन्वस्विति. वे० द्रो translates गणपति by 'The master of the troops. Commander of hosts'.—Muir गणना गणपति ऋद्धन्वा ऋद्धन्वस्विति are similar expressions where we perceive a repetition of the words, which is more colloquial than necessary. we say in Marathi गार्द्व गोमूत्र, सेनेचा सेनाधिपति, सुराचा सुरासी &c

शुक्र २.

१ One of the functions attributed to ऋद्धन्वस्विति which name some times assumes the form of वृद्धस्विति, is like अग्नि to take the oblations to the gods therefore it is said here that gods get their sacrificial share from you.

२ अशुभ—This is an epithet which is often applied to Indra. It means the slayer of अशुभ or simply 'mighty, strong'. वृद्धस्विति is some times described as performing some of the exploits which are generally attributed to Indra. Such as killing of वृष, of वरुण and letting loose the calves confined by the demons.

शुक्र ३

१ अग्निवृद्धन्व = 'Destroyers of enemies' — 'chastiser of foes'

२ गोवृद्धन्व = 'Breaker of clouds' 'Cow pen-cleaving' (Muir)

3 सविद् = 'Heaven-reaching,' सायण who could not forget his own idea of heaven and absolution translates it by giving heaven,

शब्द 4.

1 दादात्—Vedic subjunctive. It means 'who would give or offer oblation, poverty (अद्) would not overcome him.'

2 वृत्रत्रिपः = 'The haters of the rites.' We have already seen that the Aryans often had to maintain their own against the uncivilized races. They were opposed to the sacrificial rites of the Aryans. They are described by the Aryans as जघनन्, जघानन् and so on.

3 मन्वुमीः = 'Destroyer of wrath,' or 'one that puts down the bad feelings, the passions' सुनीतिभिर्दयसि and मन्वुमीः as qualifying ब्रह्मणस्पति show the deity to be a moral guide of the devotees as the other clauses and epithets point him out to be their protector from various dangers.

शब्द 5.

1 विवापसे—From the ablative असात् one is inclined to take this word in the sense of 'drive' as the वे० द० has done. But the meaning is unusual. The sense is that of harming the enemies out i. e. chastising them so that they should go away.

2 द्वापविनः—Is a word like भापविद् 'having double dealing' as सायण properly explains it.

शब्द 6.

1 पविद् = 'Pilot,' 'showing the way,' literally 'making the way' (for us worshippers).

2 विचक्षण—Which is now used very commonly in Marathi for a clever observant man—here means possibly the same thing. सायण explains it by सर्वज्ञ which is more appropriate in the case of a god.

3 हरो दये = 'Bears grudge or practises fraud.'

4 मर्मे = 'Let it destroy him.'

5 हस्ताही 'Impetuous or precipitate' It means literally—'taking one to headlong ruin.' Here with मर्मे it means lit.—'May his own evil intentions take him to headlong ruin.' This prayer of the worshipper is certainly nobler than the devotees of other deities who ask the deities to kill their enemies.

6 दुष्पुना—Sāyana explains it here as 'wickedness' and this meaning suits very well. The word occurs as an adjective in our No. 5. 21 where 'wicked' is the meaning given. It cannot be correctly derived. Sāyana says दुष्टं पुनं माता काः दुष्पुनाः In I. 189, 5 दुष्पुनादे occurs

where Sāyana takes it to mean 'an enemy' It always occurs in the feminine gender, so we cannot suppose दुष्पुन to be a form of it though in the Padapāṭha दुष्पुनायसे and दुष्पुनायते are separated as दुष्पुन-नसे, -यते

शक 7.

1 अरातीवा—'Assailant,' or it may mean 'not giving or offering oblations,' from रा 'to give'

2 इत्—See note शक 15 शक I 48

शक 8

1 तनुनाम्—तनु in Veda means आत्मन् Here it may also mean descendants as they come from तनु

2 अवसर्तु—This occurs here alone अवसर्तु is a verbal form that throws light on the word The Verb अवसृ also does not occur more than once in VI 43 4 अभिदस्ते अवसर्तु It means 'to protect.' So अवसर्तु must mean 'protector'

3 दुर्वेदा—एव='Course of conduct' दुर्वेद=one whose conduct is wicked, malicious'

4 उत्तर सुप्त='Higher happiness' उत्तर is comparative and our common word उत्तम is superlative of उत् which means चकृष्ट

5 उप्रसन्—The root नश् in Veda means 'to reach to pervade, in fact it does not differ in meaning from अश् to pervade This नश् is conjugated as a root of the 1st class, whereas our classical नश् 'to perish' is a root of the fourth conjugation

शक 9

1 सुहृथा—Furtherer This is instrumental of the verbal noun सुहृत्

2 त्वया सुहृथा—'With you as the promoter of our good interest' like त्वया युजा = 'with you as our associate

3 अनप्रस='Impious,' 'not performing any rites' अप्रस means form and अनप्रस would mean deformed or 'of ugly form This is how वाक्क seems to explain this word and we have Āryās calling all sorts of bad names to be aborigines, their enemies This meaning is not improbable

शक 10

1 पशिया and सुशिया = Generous, one who satisfies manifold पशि and सुशि from the reduplicated forms of पृ and शृ like पशिमि पशिकि and सुशिमि सुशिकि and सुदि in sense of one who has done that which is indicated by the root सुशि would thus mean 'one who has bathed pure or clean

2 मा नो दुःशस ईरत = 'May not the evil tongued rule over us.'

3 दुःशस and सुशस—are antithetical This is a very good example of antithesis.

4 शशिषीमहि = 'Prosper, flourish' or with शसि supposed as an accusative it may mean 'we glorify you with hymns'

शु 11.

1 अननुर = 'Of unparalleled liberality' Lat.—'Who has no अनुद—an imitator or successor in charity' We have this idea here expressed in a compound, but this is often expanded into a separate prominent clause

2 दम्बिता = 'Discomfiting, subduing' Cf L. domo

3 आहव—हे with अ means 'to challenge' and Sāyana certainly derives आहव correctly from that root as in a battle challenges are given and accepted

4 उग्रस and शीघ्रहविष —Both of these are adjectives referring to an enemy However fierce or over-confident a foe may be the God puts him down

शु 12.

1 अदेवेन मनसा = 'With a devilish mind, ungodly of diabolical intentions'

2 शसस = 'the worshipper, the praiser' This word has been given two meanings by सयन The first is the best as the ungodly are always said to be opposed to the sacrificers and the praisers We are however obliged thus to connect शसस with शस If derived from शस it may mean 'a ruler' शसो (amongst the rules)

शु 13

1 विशा इर्यो &c = 'The Lord (इहस्पति) routed up or overthrew all the enemies desirous of harming as though they were chariots'

शु 14

1 तपनी—This is the Vedic instrumental of हपनी 'a scorching weapon' 'a brand'

2 ता निदे दधिरे = 'Held you up to censure, spoke evil of you'

3 परिशप = परिशप—रप् is a verbal noun for 'a talker' परिशप = 'to censure,' in the same way परिशप also means 'to censure' परिशप means revilers रप् and शप are the same. The English word *Lip, Labial* are connected with शप् The Latin root *Loquor* is akin to शप् Another instance of Sanskrit labial changed into a guttural in Latin is कप् = 'to cook,' and L. *Copus*

2 अग्निरसु—Which is a name applied even to *Agni*. It has really no apparent propriety here. Still there is no doubt that it refers to बृहस्पति.

3 गोयन्—समुद = 'Herd of cows'. The exploit which is commonly attributed to *Indra* is ascribed to बृहस्पति. It can be explained on no other hypothesis than इवानामुत्तम इव, the immediate deity addressed is all in all. *Indra* is here at least mentioned as a helper, but we have cases of the same exploit attributed to other deities without the faintest allusion to *Indra*. The very words निरपामौञ्चो अर्जव occur in I 56, 5 which is a hymn addressed to *Indra* who is said to have drunk Soma, killed *Vritra* and brought down an ocean of waters.

ऋक् 19

1 दन्ता = 'Restrainer,—charioteer.' We have seen that बृहस्पति is the presiding deity of prayers and so the excellence of a prayer may well depend upon his favour. He may control the composer of a hymn and prevent him from saying unwelcome things.

2 बोधि = 'Know'. अस सुकस्य is an accusative to बोधि and at the same time possessive referring to दन्ता.

3 तनयं त्विन्व = 'Make happy our posterity.'

4 विश तद्भद्रं &c = 'All is well that gods protect.'

5 बृहद् = 'Great hymn'. The word ब्रह्म which comes from the same root बृह 'to expand, grow' is also used in the sense of prayers बृहद्देव्यं &c = 'May we say a great hymn in the sacrifice—we having heroic sons.'

ऋक्. II 28

ऋक् 1.

1 स्वरात् = 'Self shining, shining not by reflected light.'

2 आदित्य = See hymn X, 72 and note thereon at the end.

3 इदं कवे &c = 'This in honour of the intelligent self-shining *Āditya*, *Varuṇa*.' We have of course to supply 'hymn is' after 'this'. This is a common elipsis in the Veda.

4 सन्ति = 'Existing'. Śāyaṇa's explanation द्वितीयभावविकारमादि seems to refer to the following passage in *Nirukta*—ब्रह्माविकारा भवन्ति इति वाप्यादिति—जायते, अस्ति, विपरिमये, वर्धते अयश्चीवते विवरयति सत्य is then the second of these six stages विश्वानि सन्ति—'all beings'.

5 यजसाय—This word occurs several times in the Veda, but always in this dative form. We have seen that such dative forms are used as infinitives and this particular word is often used in the sense of

यद्म् as यज्ञाय देवान्. Sometimes it is used as regular dative in the sense of यज्ञाय, but this present is the only case where Śāyana takes it to mean sacrificers and it suits the context well. मन्त्रो यज्ञाय = 'Agreeable to the sacrificers.' Taking the usual signification of the infinitive we may translate 'pleasing to worship' meaning of course the same thing.

ॐ वरुणस्य सुकीर्तिम् = 'Good fame.' This may be that which is obtained through the favour of Varuna. Śāyana takes कीर्ति to mean 'praise or good words' spoken by Varuna to indicate that he is pleased with the worship. वे० यद् follows Śāyana.

७ मूरेः—This word generally means 'much.' Here however it is used for a protector or a supporter. From the root मृ—we have मूर्ति in मूर्तिदेवतायाः in VII, 86 used in the same sense. वे० यद् understands मूरे in the sense of 'great'.

श्लोक 2.

1 तव ह्ये सुमवाः = 'Prosperous under your law.'

2 स्वाधो—This word is used both in the Sing. and Plur. and always paraphrased by Śāyana almost in the same way, 'of deep devotion, devout.'

3 उपावन—This word which is used in later Sanskrit only in a secondary sense 'present' appears here in its first signification which is 'coming or appearing' as we have seen the words आवरण and दाम in I, 48.

४ अरुणम्—From अृ 'to praise' as अृ 'to praise,' 'to pray.'

५ अग्रवो न—Rishis are compared with the अग्निः. Even now in common parlance among us there is talk of a Brāhmana like Agni, to denote the superior learning and penance of him.

श्लोक 3.

1 पुरुवीरस्य = 'Having many heroes at your command.' पुरुवीरस्य— is an adjective having reference to the ability of Varuna to bestow heroic sons on the worshippers.

2 अदम्बा = 'Irresistible,' lit. 'never defeated,' never checked.'

3 युन्वाय नः अमित्रमन्त्रम् = 'Pardon us and make friends with us.' युज्यं = 'Friendship'

श्लोक 4.

1 सिधवो वरुणस्य ऋतम् पन्थि—It is better to construe thus: 'They go the straight way chalked out by Varuna for them.' सिधुः 'the rivers' may be supplied as an object to अस्तुञ्ज् in the previous sentence.

- ३ न श्रमन्ति = 'Are not fatigued and do not come to rest.'
 ३ न विमुच्यते = 'Do not leave off in the middle.'
 ४ वयो न पतु = 'Like birds they get down to the ground.'
 ५ खुपा - लघुया गता = 'Swiftly' खु = लघु which is akin to light

ऋक् ५

१ छेदि and छदि—Are third person singular passive Aorist of छिद् and छ 'to cut'

२ विम्व ववत मे हनुमाच्छेदि—This is highly figurative 'Let not the thread be broken of me who am weaving (performing) a rite or (composing) a hymn.'

३ पुरा ऋतो = 'Before its proper season or period, prematurely'

४ वे ऋतस्य खाम् = 'The river of your truth means the path of truth chalked out by you.' The poet means to say 'as long as I am bound up by sin, I am not free to follow the path of truth and righteousness'

५ अपतो माया—May mean 'the full measure of my sacrifice' This meaning of the word माया we have in other places of the ऋग्वेद, III 38, 3, III, 46, 3

ऋक् ६

१ ह्य अयो मयु = 'Drive away completely,' from मयु, a Vedic root some forms of which such as मिम्यु, मिमिष, मिमिष्यतु, मिमिषु, मिमिष्यन् occur in the ऋग्वेद. The form मयुक् also is found. The root means 'to reach, to go, to be united,' and might be connected with L. mitto

२ गुमाय—Vedic for गृह्णात

३ अहो = 'sin' We have अह्य used in the sense of 'fire' in VII 71. The word अय, which also means 'sin, difficulty danger,' seems to be a modification of अह्य. A similar case is of रह्य 'speed and रय 'a chariot' अह्य is connected with L. Ango = to vex, torment, and Gr. Ankhos = 'pain, distress'

४ त्वदारे—आरे means really दूरे 'away' Here 'any body away from you & e different from you त्वदन्य

५ इमे for इहे —It is well known that this root governs a noun in the genitive case. Its object here is निमिष which is the genitive of the verbal noun निमिष् which is used here for निमेष. Of the sovereignty of Varuna we have said enough before. The poet here emphasises the same and says that none else has any power—not even of a twinkling to say nothing of anything more.

श्लोक 7

1 मन्त्रद्वन्द्वं = 'One that commits sin' This is connected with इष्टे by Śāyana, who would translate 'committing sin in the matter of the sacrifice in your honour' वेदार्थवत् translates ते इष्टे as 'at thy bidding' taking it as a modifying clause to श्रीगति

2 न—This negative particle is here used without any verb We have to supply some suitable verb as क्षिणी which is taken by Śiyana The poet says 'Harm us not, Varuna, with the weapons which strike him who commits sin &c'

3 अमर—This word which is akin to अमर of the Zend means 'mighty' This is an epithet applied to all gods as well as demons असुरी माया is used with reference to the frauds of the black races in the Veda In classical Sanskrit we have अमर invariably meaning demons and this proceeds from our restricting the word अमर to the enemies of gods Aryan gods are called देव by the Persians and the name अमर is given by them to their own gods The Hindoos gradually come to repudiate the name अमर with reference to their own gods Now giving the name अमर to demons they formulated by a false analogy the word मर to denote their own gods It is thus to be noted that the word मर is of Postvedic origin The word अमर is derived from the root अम as we have the word अमर from the root मर to shine. The अ then is not the negative particle and अमर does not mean नमर But such is the run of common usage that this clear fact is thoroughly ignored वेदवत् appropriately notes the analogy of some other words that have received similarly rough handling in the history of the Sanskrit language विद्वान् comes from विद् as does the word विद्वान्, but the former is tortured in a way which is really noteworthy विद्वान् is solved as विद्वान् पत्न्या सा, thus creating one more word पत्नी for husband It has helped to increase the number already large of the names of the Hindu Gods as मातृव, उमापत्नी

4 ज्योतिष प्रवसथानि = 'Places outside the sphere of light' We have the word अवास्य for house in classical Sanskrit, निवसन्नावसथे पुराहदि (Ragh VIII) and आवास means 'residence' and प्रवास means 'traveling' or 'remaining away from home.' With the help of these words in classical Sanskrit it is not difficult to understand the meaning of the expression here

श्लोक 8.

1 नूनं—अपर = 'Today and after today' Cf आवास्य आवापत्नी दुवेय of Bik. I. of our No. 6

2 दुविनात् = 'Appearing everywhere.'

3 त्वे हि वृ &c. = 'For, oh you hard to check your ordinances are quite unshaken as if fixed on a mountain.' As regards the inviolable character of Varuṇa's order and his undisputed sovereignty, we need not say any more.

अङ्क 9.

1 कण्ण—For कण्णानि.

2 परा सावीः = 'Discharge (the debts contracted by me).' The augment अ is not added. We have many such instances in Veda. For the past tenses in Zend there is no augment. It is likely that the augmentless forms are the older ones. The absence of it after the negative particle न्ना is a remnant of the older system.

3 माअन्यकृतेन भोवन्—It is a form from भुञ्ज् as we have दर्शन् from दृश्, 'May I not make merry by other's acquisitions or doings.' This shows how self-dependent the ऋणि sought to be.

4 अशुष्टारु &c. = 'These great downs are to me not shining.' They are dark to me—evidently because the gladness of nature makes not the debtor's heart happy. अ नो जीवान् राशि = हे वरुण वामु नो जीवान् आशाशि. 'order oh Varuṇa, that we may be alive at those dawns.' The poet means to say that he is not alive so long as he groans under debt. There is no life unless he is free from it.

5 The वे वृत्त connects the third quarter with the fourth and translates 'on the numerous Ushases that have not yet shone' i. e. in days to come. We have followed Sāyana as the clause अशुष्टारु explains the state of the mind of the debtors.

अङ्क 10.

1 युज् = 'Relative,' 'One joined, connected by blood-relationship' to distinguish it from ह्यत्. Otherwise we have युज् used often in the sense of 'friendship.'

2 वृक्—Sāyana's explanation of this word is noticeable. He calls the wolf अशुष्टारु—forest or wild dog. The wolf is an animal of the dog kind. We may also make a distinction between ह्येत् and वृक्. The former is a 'thief' and the latter a 'robber.' ह्येत् may be connected with English *Steal* A. S. *stellan* and वृक् which comes from अशुष्टारु 'to cut' suggests ideas of fighting and bloodshed.

अङ्क 11.

1 भूरिदावन् = 'Giving much.' वन् is a termination added to the root दा 'to give.'

2 सुयमात् रायः = 'Well restraining riches.' 'Keeping within bounds.

3 मा अवस्थाः = 'May we not stay away from,' 'may we not be without.'

4 वृद्—May be taken as an adverb meaning 'highly.' वृद्दरेम = 'we may speak highly.' Sāyana takes it to be a noun, meaning 'great praise.' वृद्दरेम विद्वे सुवीरः is the refrain of nearly half the hymns of this Mandala (II).

5 Thus we see in this concluding verse the poet summing up what he wants from Varuna. He does not want to make a show of his poverty to his rich and bountiful friends and relatives with a view to get them to relieve his needs. He wants to have wealth for himself and wishes to be blessed with heroic sons to help him in singing the praises of his God. This as we have often seen, is the ambition of the Rishis. They are not dwellers in forests, with their back scornfully turned on this work-a-day world. Nor do we find them seeking unification with God and absolute cessation of worldly cares.

सूक्त II. 38.

ऋक् 1.

1 सवाय—सू (S. P.) from which the name सविता is derived means to impel. There is, सू cf. 5 'to extract juice' from which the word सोम is derived. सवाय may here mean either 'for impelling people to work' or 'for making them take up their सुव or सवन in which सोम is extracted.'

2 सविता is in various places taken to mean an 'impeller' वेदक, as the Sun (सविता) moves people to active work. Students of वेद are aware of two deities representing the Sun—सूर्य and सविता. Sometimes they are separated while at others they are identified. Besides these two we have वृद् and मिद् having some of the functions of सवितृ and सूर्य assigned to them.

3 वदवाः = तद् (प्रसव) अपः (कर्म) वस सः । 'Having that function.' स्वस्ती जनवद् = 'Made a partner in well-being or happiness, welfare.'

ऋक् 2.

1 पुरुपाणिः बाहवः प्रसिद्धति = 'Of long arms he stretches forth his hands,' meaning that he throws his rays afar off. पाणि and बाहु both meaning 'hand' are used here. बाहु has its cognate in Zend Bāzu the plural of which is Bāzva. पाणि is said by some to be akin to *L. Manus* but others suggest that *Manus* is connected with म् 'to Moanro.'

२ निमुषा = 'Excessively' cleansing or purifying.' Waters which are greatly holy and thus purifying are in his order, or under his control and the wind too in the sky sports under his rule.

श्लोक ३.

१ आशुभिर्वाण् विमुचति = 'Going fast (carried by his fleet horses), He (सवित्रा) will now halt (lit. unyoke); or it may mean 'Even one who is going post haste will now halt.' वाण् nominative of वात् present participle of वा to go.

२ अरीरमत् अतमानं &c. = 'Stops the traveller from his journey.' (lit. 'going further.')

३ अहर्गुणां चिद् न्यायानविष्यां—The difficulty here is about न्यायान्. The form अयान् occurs four times, but except here it is with the prefix अन्. It is an acr. 3rd person sing. from the root यद् vide. Whit. (890 a.)

४ अगात्—'Approaches.' All the verbs in the verse are principal ones. अरीरमत् alone has accent, because it stands at the beginning of a quarter.

श्लोक ४.

१ वयन्ती = 'Weaving.' Śāyana has supplied रात्रिः as nominative to सम्भवत् and नारी as a noun to be qualified by वयन्ती. He takes the meaning to be 'like a woman weaving a cloth the night has again enveloped all light.' All this Śāyana has done because of the misguidance of Yāska who quotes this clause as an example of simile in his निरुक्त IV. 2-3. The clause forms a part of a description of night-fall. It is a mere continuation of the last श्लोक. We have been told there that the traveller has stopped his journey, that the hero's enthusiasm has been abruptly curbed and the poet goes on to tell us that the female weaver, the night, has again taken up her weaving. We need not, in explaining the clause, say like Śāyana नारीव रात्रिः as the clause is an example of निगन्तादिसदोक्ति or रूपकादिसदोक्ति. By विततं वयन्ती नारी, which is a well-known idea with the vedic Rishis, we have the knowledge of night directly, just as from कमलद्वाराद् निःसरन्ति नारायणः we have the idea of the glances from the two eyes of a damsel.

Another and a more natural meaning that may be suggested is 'The female weaver has rolled up again the cloth woven by her.' Because the sun is down she could not proceed with her work. The work is going on for days together. She does it by daytime and

rolls it up in the evening to be taken up again the next day. The verb *सम्यत्* which is explained by Sâyana as *संवेद्यति* need not cause much difficulty. The cloth that is woven is rolled upon a big long roller as it is gradually made up.

2 मयाकर्तोऽयथात् = 'The man (the clever man) has kept aside his work in the midst of its being done' meaning 'he is obliged to leave it half done because of the closing shades of the evening.'

3 सहाय उरसात् = 'Has awakened and got up.' This may refer to *वीरः*; but it is grammatically a little queer that the next verb in the same quarter should refer to the Sun. So we should better take *संविता* as nominative to the verb in the last quarter of this verse only.

4 अहर्ब्यदर्शः = 'Apportioned the sacrificial times.' The wise man settled his hours of devotion and sacrifice. Thus he formed his programme for the day to come. The sun then came up.

5 अरमतिः—This word occurs very often in the Rîgvêda and Sâyana has given various explanations of it. It is applied as an epithet to various gods. The meaning that is given here viz. that of 'never resting' suits all contexts, but particularly here as of the Sun it has been always said that he knows no rest. *Cl. आतुः सकृद्-सुखदुरा पव.*

ऋक् 5.

1 विश्वाभुवि विष्टवे = 'Presides over all food.' There seems to be no objection to our understanding the clause to mean 'presides over all life' as the Sun does it by making it possible. The meaning 'food' is of course by *भुक्ता उद्युता* as *आभुवत* in *आभु पीष्टवे*. The primary sense would not do and hence a secondary one arises. The connection between the primary and the secondary or the figurative (*सङ्ग-लक्षित*) senses is either similarity or something else. The present is a case of the latter; the *संख्य* being *कार्यकारण*.

2 शोकः = 'Light' from *शुच्* 'to shine.' We have *शोतुवानः, शुचिः, शोचिः, शुक्लं* &c. from the same root which is of cl. 4 while *शुच्* 'to lament' is of cl. 1. In Veda the root is always treated as one of cl. 6.

3 वेत्त—This word is variously explained in the Veda, by *संख्यतु सुह, प्रहा, मध*. It is probably derived from *विच्* 'to know' the palatal being changed to guttural and *प्रहा* seems to be the natural meaning of the word; and this should be accepted here.

4 अह्य वेत्तं अतु = 'Befitting his (Agni's) intelligence.' We know Agni is very often praised as *विष्, रुचि, मेधिर* &c. all meaning 'intelligent.'

सविद् is here said to send the chief share to the mother (उरस), as paraphrased by Sâyana, who reserves it for Agni.

श्लोक 6.

1 कामः अग्नं अभूत् = 'The desire of all that go about is homewards.' We have this word अग्न corresponding to the word 'home' and we have also the word दम् which is cognate to L. domus; thus we find that we have in the Sanskrit words for house from which both the Saxons and the Latins got their word for it.

2 विहृतं अग्नः = 'Half-done work.' L. Opus has been noticed before.

3 देव्यस्य सवितुः ऋतु अनु = 'According to the law of the divine सविता.'

4 दृशन्—This form occurs only here. दृशन्त. is used in the sense of 'many.' दृशन्त is also used as accusative in the same sense. So दृशन् may be taken in the same sense viz —'many,' or 'all.'

5 हित्वा—For the active indeclinable past participle Veda has three suffixes क्त्वा, क्त्वाय, and क्त्वा. Whitney notices in 993 that क्त्वा occurs 35 times against 21 of क्त्वाय occurs only 9 times in the Rig-veda and eight times in the 10th book alone. The prepositions being considered as separate words, there was no occasion for the क्त्वा of the classical language as in सवितुः.

श्लोक 7.

1 स्वया दित्वा &c—The poet means to say that the सविद् keeps water in the sky and in the course of time it is available to animals roaming through deserts. When rain falls, even the animals wandering through the waste deserts get water.

2 वनानि विभ्यः = 'Trees are there for birds.' This means that the birds have trees for their shelter. But it is interesting to see that they are connected with सविद् the God of the Sun, because without warmth no tree can grow. Thus we see that both birds and beasts derive benefit from the Sun—the former by getting water when they are in parched lands and the latter getting trees for their shelter when they are scorched by heat. In this way we see the Sun oppressing the beings with his heat and at the same time providing remedies against his own doings. All this is according to his settled order which is inviolable.

3 नृभिः—A compound of a pronoun and a negative. It takes a singular as well as a plural verb. नाकिर्दित्सन्तमामिन्द्र (VII. 32, 5). See note 4 Rik 6 of l. 48.

ऋक् 8.

1 सत्यम्'s construction of this verse is not smooth. He takes many words understood. Again जर्जुराः in the first half is taken with मार्ताण्ड in the second half which seems forced. The two halves may be taken separately. The first referring to वृष्य and the second to सविता. The word मार्ताण्ड is never used in Veda in the sense of a bird. Sâyana's explanation of मार्ताण्ड is in accordance with X. 73 where in the last verse मार्ताण्ड the eighth आदित्य is said to be the Sun—the measurer of the deaths and births of animals and cannot therefore be interpreted as a bird.

2 यादाद—Occurs only here. According to Sâyana, it means 'obtainable by the moving.' Monier Williams in his dictionary points out that modern scholars like to interpret it 'as far as is practicable. "As well or as quickly as possible."

3 अयम्—Sâyana's explanation of this word as आप्तुं योग्य is certainly inaccurate. It would have been अय्य in that case. अयं means 'belonging to sky.'

4 निमिषि = 'In a twinkling.' It may mean 'at sunset.'

5 स्वदा = 'From their dwellings.'

6 जन्मानि = 'Animals, beings, people.' Translate the verse — 'Varuna occupies in a twinkling his pleasant skyey abode which is within the reach of the moving. But the pervading and observing Sun (मार्ताण्ड) comes to his own place and he (सविता) sends out people from their dwellings (on business). Varuna at night brings all people to rest, while the Sun, by day, sends them to work. It should be noted, however, that सविता is said to preside over both day and night.

7 व्याकः = 'Sends away,' 'separates,' कृ with वि and अय from which the word व्याकरण is derived.

ऋक् 9.

1 We have to note here the inviolable nature of the order of सविष्. No God can change it. This means of course that the phenomena connected with the Sun are unalterably regular.

2 नमोभिः रद्द स्वस्ति हुवे—स्वस्ति means 'favour' or it may be an adverb meaning 'happily.' नम although it is given as a synonym of food may better be taken to mean 'a salutation.' The clause simply means 'I ask this favour with salutations, or 'with humble bowing I gladly offer this prayer.'

3 For अर्चय see X. 73 our No. 25 and for रद्द see VIII. 29 our No. 24.

ऋक् 10.

1 Sāyana has explained ममं, विद् and पुर्वि by giving their यौगिक or etymological sense. He evidently does not like to see other deities invoked in a hymn addressed to हविर्. But it is not uncommon to find other deities invoked in a hymn addressed to a particular God. ममं, विद् and पुर्वि may thus be made objects of वाजयतः 'glorifying.' We glorify मम &c. Sāyana takes वाजयतः in the sense of the accusative and makes it an adjective to नः. The translation according to him would be 'may the lord of the divine duties deserving to be praised by men protect us glorifying him who is worthy of adoration and contemplation and who is intelligent.'

2 वामस्य वादे रयीषां सप्तये च = 'In the attainment of wealth and in the acquisition of riches.' The repetition is evidently intended to intensify the meaning.

ऋक् 11.

1 इ न भवति आपये = 'Which would be happiness-giving to (every) relative.' The expression उद्गसाय जग्निवे of this verse, very probably refers to the composer of the great hymn and सौतृभ्यः to his copraisers (not composers) and आपये to all his relatives. We have often seen that it is not for himself alone that a poet sings hymns but also in the interest of all his family and often in company with them all. Thus to borrow a Christian idea the poet was the chaplain of his own family. This system of praise of and prayer to Gods in company shows that the people did not care to go to any public temples. To any such there seems to be no allusion in the Veda.

सुक्त III. 9.

ऋक् 1.

1 अपां नपातं = 'Son of the waters,' alluding to the submarine fire.

2 सुप्रदुर्विम्—Following Sāyana as usual Dr. Wilson translates this word by 'accessible.' The more natural interpretation and the one which Sāyana himself has put upon the word elsewhere is 'of great exploitation.' प्रदूर्ति is generally explained as 'excessive haroemaking' (प्रदूर्तिस्तन). This word occurs three times and in all these our commentator paraphrases it similarly.

ऋक् 2.

1 वना for वनाणि = 'Trees, woods.'

2 वावगान—This is an obscure word explained by यास्क as वासवमान 'wishing or longing for.'

3 The meaning of the second half is not quite clear. The word निवर्तन has two meanings — 'Disappearance' and 'return or reappearance.' If we understand that after once going to the watery regions of the sky, अग्नि returns in the form of lightning, then that manifestation would be difficult to bear. सावय seems to take निवर्तन as 'disappearance' or lit. 'remaining away.' He seems to explain the verse thus. "When longing for the woods you go to your mothers, the waters, that sojourn of yours oh Agni, cannot be tolerated by us, so that though you are away you are here (with us too)."¹ Thus showing that the fire burns the wood, remains in the waters and is also with the ऋषि. Sāyana tells us that the ऋषि have him in their sticks which if rubbed, for a moment, would produce him (fire).

ऋक् 3.

1 तृप्तं—सावय explains elsewhere as "bitter" and this meaning suits here well, as the poet gives Agni credit for being of a good mind namely "ready to accept any offering, good, bad, indifferent. It may mean also तृप्तः.

2 ऽ प्रत्ये &c.—This verse shows that the more elaborate sacrifices engaging the services of many priests had come into use. The double occurrence of ऽ shows that one is expletive. These prepositions (ऽ, मन्, उव, उर्) are never used singly as expletives.

ऋक् 4.

1 द्विषः सशतः—'Enemies or hostile armies' as सावय takes it सशत = 'going together.'

2 अग्नि—This governs the accusative द्विषः. It is also part of the perfect participle ईविवाप्तम्. Agni passes all these over and conceals himself in the skyay regions where he is found out by Gods.

ऋक् 5.

1 इत्था—'In this manner' as indicated in the previous Mantra.

2 The act of finding out अग्नि is here said to be performed by मातारिषम् who took him to the Gods or to the worshippers. The word देव is applied to both in Veda.

३ ससुवांसमिन् तन्ना—It is not clear why Sâyana supplies वृत् after ससुवांसम्. It really refers to anybody that has drawn himself away, even like a culprit to evade detection. In any organised society, the pursuit of a fugitive is quite conceivable. Agni is like a fugitive and मातरिश्वन् found him out in a far off country as a policeman gets hold of a fugitive. Some such idea is not impossible. on the whole ससुवांसम् means 'one who has stolen away.'

ऋक् 6.

१ मानुष—सायण takes this to mean 'beneficial to men.' This is applied to Indra in I. 84, 20. We have नृ as an epithet of Gods. If नृ is allowed to be so, it is not clear why मानुष should not be accepted in the same way.

ऋक् 7.

I About the birth and existence of अग्नि there have been given various versions in the different portions of ऋग्वेद. (1) He is said to have been generated by सो (2) By Indra, between two stones. (3) By the dawns (4) By Indra and Vishnu together &c. Of this kind is also the tradition of his being brought unto the earth for the good of Gods and men by मातरिश्वन्, who evidently is not a God but like Prometheus of western mythology belongs to an intermediate class between Gods and men. To this it might be opposed that अग्नि is sometimes styled मातरिश्वन्. Still मातरिश्वन् has got no independent hymn to itself, and its being used for अग्नि must be only figurative. मातरिश्वन् is explained both by वाक् and सायण to be वायु on the strength of its being derived from अयु. The three existences of अग्नि are the Sun in the heavens, the lightning in the sky, and ordinary fire on the earth. It is natural for men to suppose that the first two which are beyond their control and are more miraculous, must have something to do with the generation of the third. Again they could generate fire by friction by rubbing two stones or pieces of wood together and his very process on a large scale they witnessed in the phenomena of lightning. Thus it is natural for men to establish some connection between the lightning fire and ordinary fire. Some such reasoning has made the Vedic poets to put forth among others a theory of creation of earthly fire from मातरिश्वन् the lightning fire. अग्नि in the lightning is called मातरिश्वन् in III. 29, 11.

तनूनपादुच्यते गर्भं आसुरो नराशंसो भवति यद्विजायते ।
मातरिश्वा यदमिमीत मातरि चातस्य सगौ अमवत्सरीमणि ॥

The powerful factus (Agni resting in the pieces of wood) is called *तृणपाद*. He is *नराश* when he is born. He is *मातरिषु* when he is produced in the mother (अतरिषु sky). It is in the movement of these that the generation of वात or वायु takes place.

२ तद्गद तव दसना—Though generally in the instrumental सायण here takes दसना in the nominative. Thus usual way will quite do well. That good luck covers even an ignorant man is on account of your exploit' सायण seems to take दसना in the nominative, because he does not like to take गद as a noun.

३ अथिदिवरे = 'In the evening' as सायण has in his gloss here. But in the only other place where the word occurs, सायण takes it to mean 'at night VII 1 29. It may mean in the morning also.

४ पशुव—सायण by paraphrasing the word as two-footed and four footed seems to mean, all animals men as well as cattle.

ऋक् ८

१ रीर = Lying hidden (अभ्यवरलीन) of शर्मिणिवाभ्यवरलीनपादका (Raghvans 1 III)

२ पावकदोचिष = Of purifying lustre'

ऋक् ९.

१ As सायण has summed up the gods make up the number of 3339. It is not to be understood that the Gods are so many different ones. The number includes various manifestations of thirty three Gods as we are told by Sayana. Still a reference to later works does not make the matter quite clear.

One may very well doubt whether really there is any reference to Gods at all. देव is a word very often used for worshippers as well as Gods. Here we may suppose that worshippers are meant. The number is only indicative of the fact that Agni had many worshippers before. Three might be the favourite number of our poet.

सूक्तं III ३३

ऋक् १

१ पशुय क्षिपे = Filling their clms with morsels. This is how Sayana does it evidently taking clms for months. 'Fill their jaws with fodder' Wilson.

३ ऋषीषिन् = 'Partaker of the spiritless सोम' It is not necessary to understand the word as 'going straight' as some European Scholars prefer to interpret it having regard mainly to its derivation from the root ऋच् 'to go straight'

३ हरी = 'Horos' Even in classical literature we have this word used for Indra's horses, हरिश् being the Sun's जदीय हरितो हरीश्च वनते वाजिनः (Sāhntala I)

४ मादकल—Although it often occurs as a request to Indra himself as 'enjoy yourself' 'be exhilarated it is better to follow ह्यवच here and to translate with Dr Wilson "exhilarate them at this ceremony"

ऋक् २

१ मधिनम् = 'Mixed with butter-milk' वे ष has 'mixed with barley meal' Probably 'burned after being mixed' It seems butter milk is added to give acidity

२ शुक्—May be taken to mean 'brilliant' Sayana proposes two meanings (1) Fresh (2) Being in the vessel of acid butter milk

३ रमि—like ददिम—Perfect in the sense of Present form रा—'to give' From the same root we have the word अरामि = 'non giver, non worshipper,' hence 'an enemy'

४ मास्तेन गणेन—मरुत्स are said to form a collection of gods and wait upon the Mejestic Indra. They are the storm-gods of ऋग्नेः Many hymns have been composed in their honour They are said to be '२४ s boys' They are also called 'sons of heaven' Indra is called मरुत्कान् मरुत्सुः Indra is often called to drink सोम with मरुत्स and रुद्र There are some very beautiful hymns on मरुत्स in the वेद All these hymns have been translated and ably annotated by Max Muller in his Vedic hymns vol XXXII Sacred Books of the East

५ सन्नेष = 'Along with' We have सक् in the same sense

६ वावृषत् = Lat 'Shower,' 'pour like a shower, drink off.' This shows that the सोम juice is not to be taken in small quantities but it is to be poured or drunk heartily Indra is said to be a very greedy drinker of सोम

ऋक् ३.

१ अर्चन्त इन्द्रं &c = 'Those मरुत्स, oh Indra, enhance your influence by praising you'

श्लोक 4.

1 मधुवत् विधिरे—मधुवत् is an adverb meaning 'sweetly, in a suave manner.' 'Gently' as Wilson translates it. विधिरे = 'Incited'—'encouraged.'

2 इन्द्रस्य शर्पो &c. = 'Who were the strength of Indra.' We have seen that the शर्पस् help Indra in his battle.

3 अमर्षो मन्वमानस—This is an expression like the modern वंदितमन्व 'who considers himself to be learned.' इन् also considered himself invulnerable. Indra when stimulated by the sweet words of the शर्पस् exactly hit upon the (मर्से) the vital assailable part of इन्. If it had been विवेद instead of विवेद it would have been correct to translate 'pierced the vital part' as Wilson does it.

श्लोक 5.

1 मनुष्यत् = 'Like that of मनु.' We have ऋषिः alluding to their predecessors favoured by the gods whom they praised. Regularly this ought to be मनुवत् which form occurs only once in II. 10, 6. मनुष्यत् is sometimes explained by क्षत्रियत् as 'human,' 'so far as is possible for man.' We have, like the present poet, प्ररुष्यत् invoking Agni to favour him as he favoured other ऋषिः. विष्वेधवदनिवृत्तातपेदो विरुष्यत् । अथिरुष्यन् महिवत् प्ररुष्यत्स्य ह्यपी इवम्. I. 45, 3.

2 मरुतैः—Must here be taken as 'adorable' as the commentator suggests, adjective to मरुताः (सुरष्टुभिः). Dr. Wilson, however, takes these as separate adjectives used as nouns and translates "with the adorable मरुत्स and with the traversers (of the air)."

सुरष्टुभिः—मरुतैः = 'Those that move in the sky' as storm-gods; their abode is naturally the sky.

3 अपो अर्णा तिसपि = 'Move down the waters (of the sky) to the waters of the earth.'

श्लोक 6.

1 आनी अत्यानिव &c. = 'Like swift horses you let loose the waters to move.'

2 अदेव = 'Demon, not divine.' The word अतुर is never used in Veda in this sense.

The construction of this runs into the next verse.

3 मरुतो इव—इवेन नित्यसमासः. We find that इव always follows the standard of comparison (उपमान) in the वेद; and so we may understand that with this particle we have always समासगा उपमा in the वेद; where-

as in later Sanskrit this rule of *नित्यसमास* with *ए* is not followed as *तुमोष मोक्षपराविदोषीन्*. From all this it will be plain why *ए* does not occur as a separate *ए* in the whole of the *ऋग्वेद*.

ऋ 7.

1 *इष्य बृहन्तम्*—'Great.' We generally find these two together, and distinction is drawn in the kind of greatness such as *size quality, influence*.

2 *न ममत् न मनाते*—'They did not measure and do not measure.' The sense is of course cannot measure. Note that *म* is here used in Perfect in both the *ए*'s.

ऋ 8

1 *इने*—Is to be understood in plural.

2 This is a *Rik* putting forth the great powers and sovereignty of Indra. He supports the earth and creates the sun and the Dawn *et* makes them shine. The same words are repeated in a variety of ways. What is said here in general terms, is mentioned in detail. For example in some hymns and *Riks* we have the deeds the several deeds of Indra set forth which are here only alluded to *इमे सुहना सुहन्ति*. Again *निभेदेवा ऽ नियति म्रानि* is expanded as in the preceding and following *Riks*. On the whole in these verses we have the undisputed supremacy of Indra urged with an iteration which is common in the ancient works of almost all languages.

ऋ 9

1 *अश्रोष—अश्रोह*—Sayana notices that this vocative has an accent on the first syllable because it stands at the beginning of a *पाद* by the Sutra *आमन्त्रितस्य च* occurring in the sixth *अध्याय* of *पणिनि*. Note also the simplification of the aspirate in later Sanskrit (*श* to *ह*).

2 *सोमे ऋत*—Indra's fondness for *सोम* is not only great but it is said to be inborn, so much so that we have it said about him, very often as here that he drinks *सोम* even the moment that he is born.

3 *तवम*—This is used in the sense of *एवस्वव*—'powerful—'mighty'. The dropping of *व* is Vedic.

4 *न वारत*—Is used in the causal sense, 'cannot ward off resist'.

5 The Vedic *ऋषि*s do not call their gods *भगवति*. They speak of them as born and assign even parentage and geneology to them.

श्लोक 10.

1 परमे व्योमन् = 'In the highest heaven'

2 कारुणवाः—Sâyana here paraphrases कर्मणां विधाता. Lit. 'doer of good deeds.' 'Artificer of creation' as Wilson translates it. But this word occurs in four other places in all of which Sâyana interprets it as स्तोत्राणां धारयिता—'Supporter of the praisers,' and this meaning suits here very well. कारु means 'a praiser.' In this sense it is used in the following hymn जाते वररो ह्यणवामा वनमि and in many places in Veda. धायस् is used in the sense of 'supporter.' VII. 95, 1. So the compound कारुवायस् can safely have the meaning which सावन attaches to it in all places except the present.

3 पूर्वः—The termination य is added here as in नव्य without any special sense.

श्लोक 11.

1 तुनिवत्—We have this word before in II. 28, 8 where it is applied to वरुण and means 'appearing everywhere.' Sâyana here takes this to be बहुव्रीहि compound and translates 'from whom many are born.' Ordinarily speaking one does not expect an adjective to end a बहुव्रीहि compound because it cannot be the principal member which in a बहुव्रीहि compound the last word ought to be.

2 अर्णः परिश्रयान् ओजायमानं = 'Lying around the water and manifesting his power.' Dr. Wilson takes परिश्रयान् as an adjective to अर्णः and translates 'Enveloping the slumbering waters.'

3 शिफवा—शिफ्यु is the Sanskrit word for 'hip.' शिफ्यी must be assumed to be its Vedic form to explain शिफ्य and शिफ्या the only two occurrences of the word in the वेद.

4 अदसाः = 'Covered,' from ष् 'to cover.' It is a root of class 2nd. So vast, the poet means to say, was the form of Indra that his buttock covered the whole earth and that the heavens could not comprehend his greatness.

श्लोक 12.

1 मुनयोऽयं is a बहुव्रीहि compound adjective to विद्येथ.

2 यद्देन यद् दत्तं &c. = 'Deserving of sacrifice, you protect the sacrifice by force of his sacrifice.' Note that the word यद् is used in the verse in the sense of 'sacrifice,' as well as 'sacrificer.' This verse also deserves notice as it shows the importance of sacrifices and their efficacy, as also the mutual obligation of the gods and the worshippers. The worshippers by their sacrifice are to increase the strength of the

god, and the gods are to protect the worshippers. Something like this mutual obligation has been expressed in the following verse of श्रीमद्भगवद्गीता. देवान्भावयतामेन, ते देवा भावयन्तु वः । परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमसाध्यम् ॥ १ ॥ अनेन *here* refers to दत्त.

श्लोक 13.

1 अवसा—अवसु generally occurs as a noun in the sense of 'protection, oblation'; But there Sāyana takes it as an adjective to दधेन of course translating स्वरक्षणेण—'protective.' 'Conservatory sacrifice.' Dr. Wilson. It may be taken to mean 'oblation given in a sacrifice.'

2 वक्ष्ये Pass. Perfect of वच् 'to glorify, to honour.' This verse gives an indication of the fact that the hymns of the ऋग्वेद were not composed all at the same time. There are various means of determining whether a particular hymn is earlier or later. It is impossible to determine the definite chronological order of the hymns, but certain ideas can be at once set down to be very old. We have some events narrated in certain hymns as actually occurring at the time of the composition while the same events are described as matters of history in other hymns. We have sacrificial ideas more prominently mentioned in some than in others. again we have direct evidence in the words of the hymns, as in the present, of the existence of the preceding poets and their songs. Agni is said to be deserving of praise at the hands of the old as well as the new ऋषिः. Here we have allusion to songs ancient, mediæval, and modern; thus pointing to three periods of the composition of hymns at the time when the present hymn was composed.

श्लोक 14.

1 निषेव and वजान—Are Perfects which may be taken either in the past or present sense. 'So soon as the thought occurs to me (of praising) I produce (a hymn).'

2 सार्धे वा—'Let me praise Indra before the day of the battle.' पापदिनः is explained here by Sāyana as 'the distant day of difficulty.' But in his gloss. on VII. 83, 5 he explains सार्धे दिशि by तस्मिन् दिने, युद्धदिने and this meaning it would be better to take here.

3 अहमो वच् &c.—वच् is connective adverb meaning 'when' or 'on which.' The clause means 'so that he may rescue us from danger on that day.'

4 नावेव यान्त् &c.—It seems that the poet holds that people on both sides in a fight invoke the God. There is, as it were, a competi-

tion. The side of the poet as also the one hostile to him, both vie with each other in praising Indra. It is therefore necessary that he should begin his praises before that final day *नावेव वान्त*—The ferryman is, as every one knows, anxiously urged to come soon, by people standing on both the banks of the rivers. This shows that the practice of fording rivers in boats was common in the Vedic days in cases where there were no bridges.

5 It was the belief of the worshippers of Indra that through faith in him they would get booty in battle VII 32, 14 *महा इते सपवन् पार्षे दिवि वापी वाज सिवासति*—'Through faith in thee, oh mighty one, the strong acquires spoils on the day of battle.'

श्लोक 15

1 *स्वाहा* &c.—Sâyana takes this as a separate clause meaning 'has been offered'. Wilson takes it, 'Welcome Indra' *वे व* takes *स्वाहा* with *आपूर्णे* meaning 'with the utterance of the word *स्वाहा*'. But the proper word in the case of Indra is not *स्वाहा* but *वषट्*.

2 *प्रदक्षिणित्*—This appears to be an adverb meaning 'on the right'. Sâyana elsewhere explains it *प्रदक्षिण पृथिति प्रदक्षिणित्*. He generally translates it by *प्रदक्षिप्येत्*. The word *दक्षिण* has got several meanings (1) The right hand (2) The south (3) Respectful or polite. As it is not clear what propriety there is in सोम's flowing on the right side of Indra, one is inclined to take *प्रदक्षिणित्* to mean 'respectfully'. This suits well with the adjective 'dear' applied to सोम so Wilson translates 'may the grateful सोम juice flow in reverence round Indra'. We think in II 43, 1 *प्रदक्षिणित्पनि गृणति कारव* the meaning 'respectfully' suits better. Nobody requires to be told of *L. Dexter* being *अक्षिण* to *दक्षिण*.

श्लोक 16.

1 *मय्यमृवन्*—Sâyana takes this to mean the 'Sub-marine fire'. There seems to be no objection to take it as 'the herd of cows' in reference to the usual exploit of Indra viz. the liberation of the cows by breaking the fortresses of the demons by whom they were taken away *उज्जन्*—Dr Wilson whose translation is intended to give Sâyana's meaning renders the clause, 'Thou hast repressed the strong flame abiding in abyss.'

2 *इदं विद्*—no doubt refers to some exploit of Indra *वे व* thinks that the allusion here is to the famous exploit of the liberation of the cows, of which we have seen so much elsewhere. 'Thou didst

break open the impregnable stall of the cows.' The whole ऋक् means that when Indra takes it into his head to do anything, it does not lie in anybody's power to resist him.

3 सखिभ्यः—Sâyana seems to have the Vedic विकल्पित्य here and interpret सखिभ्यः by सखिभिः. There seems to be, however, no objection to take it to mean 'in the interest of friends, devotees.'

4 परिषन्तः = 'Around that are around.' Though separately written in the पद्येठ the र in परि influences the following word and changes its initial सु to ए. We have similarly परिष्ट्या मयोनिः.

ऋक् 17.

1 सुने = 'Happiness-giving.' This is Sâyana's rendering, but as we have no other form of this word in the Veda it is better to take it as an adverb meaning 'for happiness, protection.' मुरं यथा मवति तथा as Sâyana himself takes it elsewhere.

2 संजिनं वनानां = 'Conqueror of the wealth of killed enemies' संजिन् is a verbal noun. On वन् see note on I. 116, 15. वन् is generally taken by Sâyana to mean 'the wealth acquired in battle.'

सुक्तं III. 33.

ऋक् 1.

1 जग्दी = 'Longing for (the sea).'

2 रिहाणे—from लिट् 'to lick, caress.' This is used as सायण points out in the desiderative sense "wishing to lick."

3 जनेरे = 'Run on, flow rapidly.' This is a hymn which gives us some definite information regarding the place of the Āryās. The two rivers सिन्धु and शुतुद्रि, generally called सिन्धु and सतुद्रा, are the modern Bias and Satlaj and their confluence is near Amritsar. So Vishwāmitr's locality seems to be in the Punjab. At any rate it shows that the Āryās had advanced so far.

4 The first three verses are in praise of the two rivers.

5 हासमाने—We may translate with Sâyana as 'rivalling each other.' It would perhaps be better to take it to mean 'Rejoicing' as both these are going from the mountains to the Ocean. The वनि or suggestion here is of women going from the paternal roof to the residence of their husbands.

2 प्रसवेयाम— We go by his order, we proceed under his inspiration

The word प्रसव here is from सू 'to impel, drive' from which सवित्रा and सूत come. The common signification of प्रसव *as in* आसन्नप्रसवा is 'delivery' and the word then is from सू 'to give birth'

ऋक् 7.

1 इथथा = 'In various ways' सायण paraphrases it by सदा = 'ever'

2 प्रवाच्य = 'Worthy to be praised to be highly applauded'

3 परिषत् = 'Sitting around besiegers' Vritra and his followers held the waters in confinement and they may well be said that they were the besiegers whom Indra slew with his thunderbolt

4 अयननिच्छमाना = 'Wishing an outlet' Wilson takes it to mean 'whence the waters proceed in the direction they desire' This is not following the words in the text

ऋक् 8

1 चरितृ = चृ and वृ both mean 'to praise' The former is generally used in *Ātmanepada* and in the 1st class while the latter is *Parasmaipada* and of the 9th class चरितृ thus means 'O praiser'

2 आ दत्त घोषानुत्तराँः—The meaning of the word घोषान् is not smooth सायण takes आघोषान् to mean उद्घोषवन् and takes उत्तरा युगलि as referring to उद्घोषेयु in the next quarter. The translation of the word according to him would be 'by no means forget oh praiser this speech of yours which you are sounding forth Oh praiser be favourable to us in the hymns which will be composed in the future ages.'

3 मा नो निरु पुरुषा—Wilson translates 'Treat us not after (the arrogant fashion of) men' निरु means 'to humiliate to maltreat, to insult to offend' One of these may be taken here 'Do not slight us or speak ill of us among men' निरुक्ति निराट् and नृषार are modern ideas of the same kind

ऋक् 9

1 अनसा रथेन—अनसु is used elsewhere as in IV 30 in the sense of a chariot. Here we have the word रथ also, and distinction must therefore be made, and Wilson takes ' with a wagon and a chariot'

2 निनम्य— Bow down, bend down, & c 'be ye low or shallow'

3 अपो अशा = 'Below the axle of the carriages (that are to be taken through the waters).'

4 The form *वयी* deserves notice. The Perfect is here used for Aorist. The use of Perfect in the 1st and 2nd person is very rare in the whole range of Sanskrit literature. Notwithstanding this fact 2nd Pers. Sing. Perf. has received so much attention from both students and examiners of Sanskrit Grammar.

श्रुक् 10.

1 *निनसे* = 'I shall bend down.' Here we have the singular whereas in the first quarter, we have plural *गुणवाम*. This change of number seems to be intended for the similes that are used. The rivers say this of each one of them individually.

2 *मर्त* is *मर्त्य* = 'Mortal.'

3 *कन्या* is a word for 'an unmarried girl.' Having regard to this general meaning Śāyana labours to explain the word *मर्द* by *सिद्* or *भाद्*. Yāska seems to have the meaning of the word as 'maiden' when he gives *केयं नेदस्या* = 'whom should she be taken to i. e. given in marriage; as the derivation of it. It is a question whether we must stick to this meaning in the interpretation of this *Rik*.

4 *श्रुयते*—Śāyana takes this to be the infinitive of *श्रु* but gives it the meaning of *श्रु* or *श्रुत*. *श्रु* means 'to move or to go' which Śāyana himself notices in his gloss on (X. 138, 2) where a form of this root *श्रुवः* occurs.

श्रुक् 11.

1 *ग्रामः* = 'A collection, assemblage.' It appears that after crossing the confluence of the rivers the *वसु* who seems to be the followers of Vishvāmītra had to obtain cows. This does not clash, as is suggested by *वेदाभेदज्ञ*, with the tradition that Vishvāmītra was loaded with gifts from Sudās when he sought to cross the rivers.

2 *अपारं ह प्रसवः* &c.—This, we think should be taken as an independent sentence. "May your course appointed by nature go on." *अपारं* is taken both by Śāyana and Vedārthayātna as a verb with *ग्राम* for its nominative, and *अह प्रवः* as a causative clause meaning 'Since their undertaking has been allowed by you.'

3 *शुभ्रिमावृणे* = 'I seek your favour.' *शुभ्रि* is lit. 'good mind, good opinion.'

4 *दधियानां* &c.—Both Śāyana and Vedārthayātna do not seem to take the first half smoothly enough. We should like to translate this:—'Since the Dharatās would cross you over, the assemblage

which is now stimulated by you and indulged by Indra is desirous of cows. Now may your appointed course be followed, I seek the high favour of you who are adorable."

श्लोक 12.

1 सुमतिं सुमन्त्रकं—'Composed a great hymn or obtained a great favour.' मन्त्र is used in the sense of 'arrange' or 'put together.' We have मन्त्रि used in this sense in R. canto V. मन्त्रिं विरलमन्त्रिर्मानुषोपहारः.

2 इष्यन्तीं सुराणां—'Bestowers of food by means of the supply of water,' which may be used in the various processes for agricultural purposes.

3 वज्रणां—Is in the निघण्टु given among the names of rivers. Śāyana understands this in the sense of 'canals' which meaning is perfectly suitable here. He makes it an accusative of the two verbs दिव्यन् and वृण्वन्. One would however naturally take वज्रणां in the sense of 'rivers' in general and make this word as well as सुराणां and इष्यन्तीः adjectives of सुयं understood.

श्लोक 13.

1 इह उर्मिः &c.—'Let your current flow, leaving the yoke-pins above.' It is to be noted that इह् which is not used separately in the sense of 'to go' in classical Sanskrit is thus used here. We have this sense of the word in उरति as noticed in Kāvya-prakāśha VII Ullās. It is instructive to think which of the two meanings 'to strike' and 'to go' is original. The latter is likely later as going is nothing about striking the ground at each pace. This is however a mere guess.

2 आपो योभानि भुवह—'O water, leave the ropes (untouched).'

3 अश्वी—अश्वी literally 'not to be killed,' hence 'not to be disrespected.' It is an epithet generally applied to a cow and this shows the respect for the life of a cow from the most olden times.

4 ज्येनसा—also naturally goes with the rivers but सायण takes it with the praiser and understands it in the locative.

मास्तु मास्तुम्—'Do not go to increase' i. e. 'do not be full of waters.' This is the explanation of सायण. But the usual meaning of स्तु is स्तु 'poor or devoid.' And therefore मास्तुमास्तुम् would be 'Do not go without increase i. e. be prosperous.' Wilson following सायण translates 'Exhibit no (present) increase' and suggests in the note that the usual meaning of स्तु—स्तु—'emptiness,' is not given here.

to the word because the poet's immediate need is shallowness of the water and so he asks the rivers, only for the time, to exhibit no increase

सूक्त III. 42.

ऋक् 1.

1 हरिभ्यान्—Here we have to supply वृत्तो रर according to Sūyara, and the construction then is यस्ते हरिभ्या वृत्तो रर स वज्रवृ—'Your car driven by Haris is favourable to us' Dr Wilson connects हरिभ्यां with आगहि and translates 'come with thy horses (yoked to thy car) which is favourably disposed to us' Without supplying anything can we not refer य to सोम and construe यत्त हरिभ्यां वज्रवृ and हरिभ्या may either be instrumental or dative? So that we may translate 'Which सोम along with your हरि or in the interest of your Haris is favourably disposed towards us' The construction with हरिभ्यां as Instr is no doubt a little awkward but it is not absurd. सोमा as well as your horses are kindly disposed towards us. The other way of taking the clause is —with हरिभ्यां as dative is comparatively smoother. 'Soma is favourable to us and will help us in propitiating your horses' All this difficulty arises from a desire to refer य to some word mentioned in the principle sentence and also reconcile this clause with the use of वज्रवृ in the next verse. Altogether य must go with सोम.

श्लोक 5.

1 बाजिनीवसो = 'Rich in food.' Sâyana also has given his usual interpretation as an alternative meaning here. "Furtherer of rites resulting in food." This is an epithet applied to many gods, अश्विन, उषस, आदित्याः &c. As all these use horses वे. दृ. suggests that the word should be taken to mean 'possessed of quick horses.'

श्लोक 6.

1 दधृव—Is a verbal noun meaning 'defester of enemies.' It is from the perfect base.

2 धनञ्जय—Here again we may notice that the word धृव is occurring when talking of battle. Indra is very often invoked by people to help them in battle. We have many hymns full of such invocations. Indra is particularly described to have aided king मरुताम् when he was attacked by ten kings. This constant description of Indra in the Vedas, as invincible, contrasts very poorly with the pitiable description of the same deity in the Paurâpic literature. Indra is there described as very jealous of his throne and constantly afraid of being dislodged and thus always on the alert to see if anybody performs hundred sacrifices to win his place or become a source of danger to him on account of his extraordinary penance. Again when any powerful demon arises to disturb the peace of the world he is driven to the extremity of going to Vishnu at the head of all the gods, and requesting him to assume an incarnation for the re-establishment of peace and order in the world.

श्लोक 7.

1 वृषभिः = 'With stones.' This is how Sâyana takes it. The usual sense of वृषन् 'a man' may be taken here. Sâyana himself paraphrases वृषभिः by अश्वज्वालिभिः हविःप्रदावृभिः I. 173. 2.

श्लोक. IV. 30.

श्लोक 1.

1 उत्तर = 'Superior.' This is comparative of उत् which is equal to उत्त. Prepositions alone are used where suitable words are to be supplied after them. Thus we have in compounds such as उत्तरेण. In sentences, verbs have to be supplied after them; such as प्रोतेऽभिवाचयत्वा वृषिभ्याः प्र दिव कषाद्दृष्टतः मरुताम् Sâyana supplies विरिषे with the remark अचिनकियाप्याहारण.

शक 2.

1 सप्त = 'Really' Cf L *certus* = sure, by वर्णव्यय (transposition of letters)

2 अनुवृत्त = 'Imitated followed' वृत् is used here in Parasmaipada, which is only done in later Sanskrit in Aorist With the thought of this verse compare दक्काचरति श्रेष्ठस्तदेवेतरो वन 'स व' प्रमाणीवृत्ते लोपस्तदनुवर्तते ॥ Gita III. 21

शक 3

1 त्वा युयुधु = 'They made you fight' (for them)

2 अना—Is certainly an insoluble puzzle Sayana himself once takes it for अना as in अविद्वन्नामप्य X 94, 3, 4, once he takes it for अनेहक, अन्नात्प्योऽना स्वम् VIII 21, 13, once as प्राणयुक्त in अना वना VIII 47 6, while in the present verse he takes प्राणस्त्रेण दहेन These are all the occurrences of this word in the Veda The explanations, though somehow suiting the context, have hardly any common basis वै द्वा says that in all these places the word may be dropped without any loss of meaning This is equivalent to saying that it is an expletive particle It is not easy to make any suggestion If the word त्वा is understood in the accusative and if युयुधु is not understood in the causal sense, it would be better to have, as the nominative of the verb, demony instead of gods Then देवा would have to be taken as referring to the demons Taking however, a general view of the occurrences of the word, one is inclined to think that अना is from आसन् = 'mouth (L Os—mouth) either in the literal or figurative sense In the present passage it may be taken to mean 'as a leader, putting you in front' The idea that Indra was made the leader by the Gods, is not uncommon In the Veda we have Rishis saying this often Just as we have त्वा युना = त्वा सहायभूतेन so we may take त्वा अना = त्वा मुखभूतेन = 'Being the leader of the gods, you fought'

शक 4

1 This and the following two verses are adjectival clauses to verse 7

शक 5

1 श्वायत् —This appears to be a nominal verb, but the noun श्वय is never used in the Veda.

शक 7.

1 किमाहुतासि &c.—The context of this verse is not quite clear The

poet asks Indra why he has got excessively angry just after he has killed the demon. After Indra killed his enemy the poet expects him to be quiet, but the God presents to the poet an angry appearance. Hence the question किमादुत्सि मन्नुमत्तमः.

श्लोक 8.

1 दुर्दणजुर्व = 'Wishing for wicked slaughter.' 'When meditating mischief.' Wilson.

2 This Mantra as Sâyana properly points out refers to the dispelling of the dawn. Indra here represents the Sun at whose approach the dawn disappears.

श्लोक 9.

1 The same thing is repeated here.

श्लोक 10.

1 निद्रिसम्भ्र = 'Smashed to pieces.' We have ब्रह्मेयान् उपनः संविषेत्. II. 15, 6. Indra broke her chariot and Ushas was obliged to leave the broken vehicle.

श्लोक 11.

1 अनः आसवे विपदि = 'The chariot thus broken lies on the विपद् river.' What becomes of the deity we are told in the second clause.

2 ससार सीम् = 'She went afar off.' सीम् which means generally 'on all sides, is here taken as a pronoun meaning 'she.'

श्लोक 12.

1 विरात्यन् = This is an adjective of सिन्धु. As Sâyana tells us it means lit. 'which had passed its childhood.' 'Full of waters, overflowing.'

2 विदस्थानाम् = 'Steady', दे० ए० renders it by 'expansive.' It appears that it refers to the river Indus with its fertilizing waters. Indra is here said to have established by his power (माया) this river on the earth evidently for the good of men.

श्लोक 13.

1 वृजुता = Sâyana paraphrases this by वर्षेत् and so he does almost always, understanding the word in the nominative either singular or plural. It seems better to understand it in the instrumental as Wilson who generally follows Sâyana takes it 'by valour.'

2 पुरो वरस्य संविण्डु = 'When you demolished his towns.' We have Indra destroying the fortresses of his enemies त्वच्चीत्यनि वज्रहस्त तानी नव सपुरो नवदि च सपः । निवेद्यने सप्तप्रानिवेपीरहन् च इत्ये ननुचिमुताहन् ॥ VII. 19, 5,

Here he is said to have demolished nine and ninety towns of *सुंदर* and preserved the hundredth for occupation. We have various names of enemies killed by Indra. *सुण* is one of them. It is said that *कुरु*, a devotee of Indra, called the God to help him in killing *सुण* his enemy. *कुरु* is one of the names of the thunderbolt and it is also the name of Rishi. Yaska derives both the words from *कृ* 'to cut, to kill,' and explains, in the case of the Rishi the propriety of his proposed derivation because *सत्सता इन्द्रः सुणे जघान सुण* is really the cloud that dries up everything by confining the waters within itself. Indra is everywhere described to have destroyed *सु* and liberated the confined waters. It is likely that *सुण* and *सुर* are identical. There is nothing strange in *कुरु* considering *सुण* as his enemy and calling upon Indra his God's aid to destroy his enemy.

श्लोक 14.

1 कौलितर—'The son of कुलितर.'

2 सुंदर—Whose cities Indra destroyed, is here said to be killed, being hurled down from a high mountain.

3 दास—Of course refers to the aborigines—the people that were opposed to the advancing Aryan civilization. These are variously described in the Veda as *कुली*, *असिही*, *अनप्रस*, and a number of names showing their dark complexion and ugly forms.

श्लोक 15.

1 पंच सता सहस्राणि—'Five hundred thousands.' This large army was evidently headed by *वर्षिन्*. He seems to be an actual barbarian king. *सुर* and *वर्षिन्* are often described to be killed by Indra. VII. 99, 5, VI. 47, 21 and IV. 14, 6. In the first of these the exploit is ascribed to Indra and Vishnu conjointly. Indra is said to have razed to dust the cities of *सुंदर*, hundred in some places, ninety-nine in others, while mention is made of the number of the followers of *वर्षिन्*. We may thus roughly conclude that *सुर* was strong in fortresses and *वर्षिन्* had a multitudinous army at his back. At any rate, the mention of these two together, in at least three verses, may lead us to infer that they were two allied heads of the aboriginal tribes of India against whom the Vedic Rishis had to contend before becoming masters of the north-western part of India.

2 वर्षीन् इव—वे. य. 'Like the felines (round the spokes of a wheel).'

श्लोक 16.

1 अग्रुः—In IV. 19, 9 we are told, that the son of Agru was extricated from an ant-hill where he was being eaten up by ants. In our verse here, we are told that the same Rishi was made to share in

the hymns. What this exactly means is not clear. The service rendered by वसुदेव in fashioning the thunderbolt for Indra secured for him a place among the Gods. It is not known if वसुदेव rendered some such service so that he became a participator in the hymns. Here we must simply understand that when hymns were addressed to इन्द्र, अमृषु was mentioned as an object of the God's favour. Dr Wilson takes वसुदेव as the name of the son of अमृषु but the word really seems to be a past participle qualifying अमृषु पुत्र. The form वसुदेव does not occur anywhere else. It evidently refers here to the state of the son of अमृषु from which Indra extricated him. We are told in IV 19 9 that Indra found the son of Agru devoured by ants and he delivered him from that state. When taken out he clearly recognised the serpent that was in the ant-hill. His joints were sundereed, but they were restrung when he was brought out safe. We give that verse here.

वृद्धीभिः पुत्रमुमुषो अदानं निवेशनाद्धरिव् आ जभर्थ ।
 व्यन्धो अख्यदहिमाददानो निर्भूदुखच्छित्समरन्तु पर्व ॥

Again we have another Rishi named वसुदेव who was given eyes and feet by Indra. He is mentioned in the second Mandala in hymns 13 and 15. One would, however, expect such deeds to be done by Asvins because they fall within the proper sphere of functions ascribed to the twin Gods. This particular service to वसुदेव we find included among the exploits of Asvins also (I 112, 8). In वसुदेव we have one, who was blind and lame and restored to the full use of the defective organs. The same story has undergone a variation and it is said that, Indra gave eyes to a blind man and gave feet to a lame man. This we have in verse 19 of the present hymn.

ऋक् 17

1 अस्नातारो = 'Not bathing'. The bathing here meant is the coronation अभिषेक. We have the story of वसति having disinherited his two sons दुर्वश and वदु. Indra, who knew the truth—the guiltlessness of the sons, relieved them.

2 दुर्वशवदु—The final of the first member of the द्वन्द्व compound is lengthened as usual in the veda. रदासोमो मित्रावरणो &c

ऋक् 18

1 लो—Vedic for लो. Marāthi speaking students would see that लो of the vulgar is nearer to this Vedic form than लो of the refined.

३ सरयोः पारतः—'On the other side of the Sarayu,' Wilson supplies 'dwelling' as Sāyana does.

२ अर्गा विप्रया—Nothing is known of these two names.

ऋक् 19.

१ अह्वये—Infinitive with त्वे from अह्व 'to persuade, to surpass, to cover, to outdo.' The idea of surpassing seems to be derived from the idea of pervading—that which is व्यापक is greater in extent as a thing which occupies a greater space, must be superior. Thus here न त्वो ब्रह्मह्वये means that 'your blessing is not to be surpassed.'

२ अनुनयः—In classical Sanskrit नी with अनु means 'to propitiate as one who is angry.' Hence 'to please.' This meaning may be taken here as the blind man is happy when he is endowed with the power of seeing and the lame with the power of walking. वे. य. translates the word by 'guide' which is the literal meaning of the word अनुनी—'to lead after.' Dr. Wilson translates: "Thou hast restored."

ऋक् 20.

१ अश्मन्मयीनां पुरां—We have already seen Indra destroying cities belonging to the enemies of his devotees. Here we have him pulling down the hundred, stone-built cities of S'ambara in the interest of his renowned worshipper सुरासु. In the hymns to Indra we have frequent mention of this king who is variously named as दिवोदासु or पैत्रवन्—the son of दिवन्. We have here an indication of the fortification of Vedic days in which stones and mud were largely used. We have also mention of iron fortresses as जख्सी पुरा in VII. 35.

ऋक् 21.

१ दन्वीलि is another Rishi-king who invoked the help of Indra whereupon the god killed the enemies who are named elsewhere चसुरि and, पुनि. We are here told that thirty thousand people belonging to the enemy were laid down by the weapons of Indra.

ऋक् 22.

१ सुमानः appears here to mean 'same,' 'even-banded,' 'impartial.' The poet means to say that Indra slays the enemies of all men and bestows cattle on all alike.

ऋक् 23.

१ इन्द्रियं इन्द्र करिव्याः—Here इन्द्रियं is used to mean 'worthy of Indra, befitting Indra.' The poet is repeating what he has said before that Indra's might is irresistible. It is to be noticed that the word इन्द्रिय which means 'sense' has never that signification in the R̥gveda.

श्लोक 24.

1 आदुरे—'Destroyer of foes,' referring to Indra as Śāyana takes it.

2 कर्कश्वती is कुचदन्तः—'With the teeth cut off.' It does not appear from the Mantra who this god is. We have in विश्वसुक्ता a tradition that पूषन्'s teeth were knocked out but here the poet may be taken to mean some god whose name he does not wish to mention. Besides it is not fair to take कर्कश्वती with पूषन् since in the R̥gveda at least we have no other occurrence of this difficult word.

3 वामे वाम इ आदुरे—Śāyana takes the word ते to refer to Indra, but it is rather strange that other gods as अर्यमा, पूषा, भृगु and others should be asked to bestow wealth which belongs not to themselves but to Indra. It is therefore preferable to understand that the word ते is a dative object to the verb ददातु and thus referring to यजमान. This meaning is suggested by the वे. द. who takes आदुरे as vocative, meaning 'oh you respectful' of course referring to the यजमान. On the whole वे. द. points out that Śāyana is inaccurate in putting this Mantra like the preceding 23 down to Indra.

4 About this whole hymn, it is to be noted that, we have very unusual things mentioned. We have here Indra destroying the उषस् in 8, 9, 10 and breaking her chariot; thus we have one deity against another. Verse 3 is interpreted by Muir as a civil war among Gods. He takes the विधेदेवाः to oppose Indra and him to destroy them at night. In the same way, we have in verse 18, Āryās destroyed by Indra. This is also strange. We have Āryās continually inviting the wrath of Indra and other gods on the Dāsās or the aborigines but a Mantra like this is unusual. Altogether this hymn affords indication as Muir points out that even in the Vedic days people of the same race were not always on friendly terms with each other.

सुक्त V. 1.

श्लोक 1.

1 प्रति पेतुमिहापवीमुपासं—The force of this simile is not quite clear. वे. द. brings in 'the calf' to suit the context. In VII, 78, 3. Agni is said to be generated by उषस् and so he may be said to meet the dawn with affection due to a mother. Dr. Wilson supplies 'pasture' as object to आसती. Śāyana seems to mean that as a man is awakened when the cow useful in the sacrifice approaches, so is fire awakened at the approach of the dawn.

2 वदान् = 'Branch.' By the principle वातवेकवचनं this is to be understood in the plural. उल्लिखानाः Tossing up (the branches high up) in the sky.'

ऋक् 3.

1 रक्षन् = 'That which binds, obstructs.' By this we are to understand here तमस् 'darkness.' Because so long as it pervades the earth, the people are unable to do anything.

2 दक्षिणा = 'Increasing,' referring to आज्यधारा, वाद्विणा &c.—'and people pour ghee into the fire as it is food-desiring' i. e. wishing that the worshippers should get food.

ऋक् 4.

1 इन्—This pronoun is used in the nominative as well as in the accusative as in these two successive Riks. The Zend has the same word for 'this.'

3 यदीं सुवादे उपसा &c. = 'When the heaven and earth of varied forms generate him along with उपसु.' This is Sāyana's gloss and there is generally little in this that is opposed to the statements about Ushas and Agni in the Veda. The वे य. translates उपसा by 'night and day' taking विरूपे as adjective to that noun. We have only one passage III. 14, 3 throughout the Veda where such a meaning is necessary and has been accepted by our commentator. There seems to be no such absolute necessity in the present passage. Nor again so far as we see, are we aware of any passage where Agni is said to be generated by day and night. In support of Sāyana's meaning there are passages saying that he is the son of चवापुवित्री. III. 2, 2, III. 25, 1. In VII. 78, 3, we see that he is said to be generated by उपसु the dawn. But there is nothing said of 'day and night'. It must also be confessed on the other hand that though उपसु is often said to be दक्षिण दिवः we have noticed no passage where it is said that it is generated by Heaven and earth. In this state of things we are inclined to follow Sāyana.

3 श्वतो बाजी—Is used for Agni. He is said to be a splendid horse to carry oblations to God.

ऋक् 5.

1 द्वितेषु वनेषु क्षितः = 'He is placed in friendly wood.'

2 वनेरने = 'In every house'. वजीवाप्—comparative of वजन्. This needs not be taken as वज्रवः because Agni himself is said to be the Hotā of the Gods and there is nothing awkward if human worshippers call him a better होता.

शब्द 6

1 उलोके—It is noticeable that although these two words are separated in the पदपाठ still we always find them occurring together in the same order. This leads one to believe that the original word was उलोके and not लोके. This fact being subsequently lost sight of and लोके surviving in later Sanskrit as a distinct word, the preceding उ in the Vedic passage came to be looked upon as an expletive particle and sundered from the word.

2 पुरुनिष्ठ = 'Many stationed (Wilson)

3 वृष्टी—This is a word which occurs very often in the Veda and means 'people.' It evidently comes from वृश् 'to plough.' There is no doubt that people have been called वृष्टी because of their making agriculture the chief means of livelihood. In the Veda we have often पञ्च वृष्टी which means five tribes of the people.

शब्द 7

1 विप्रम्—This word occurs in the Veda but it does not mean ब्राह्मण—a member of the priest class, because throughout the Veda we have, with one exception, no allusion to the castes. विप्र is an epithet applied to Gods as well as men and means 'intelligent.'

2 नमस्—'Prayer.' We do not say now नमो वरुणि but नमस्तु or नमस्तु रोमि from नम अशोचाम it appears to some that नमस् may be the original of the Mahomedan नवाज.

3 The word ऋत्त and compounds with it are peculiar to Rigveda. Sāyana generally takes it to mean 'a sacrifice.' It means 'truth.' ऋता वद् ऋतावरी, ऋतेय, ऋतु ऋतापूर are all familiar to the readers of R. V.

शब्द 8.

1 द्यूना—Is an obscure word in the Veda. Yāska explains it as दा दमना or दानमना or दम इति द्यूनाम दमना. Sāyana accepts the first two and the वेदो दक्ष prefers the last.

2 अतिथि—Agni is often called अतिथि of men. This word is from अत् which is identical with the later अद् 'to wander,' but Yāska's fanciful way is to derive it as 'one who does not visit on a settled date (सिधि), but comes unexpectedly.'

3 द्यूम = 'Strong.' Agni is here called 'a bull in order to show his strength and the adjective सहस्रद्यूम must have been suggested by the use of द्यूम.

4 तदोना = 'Of well known might.' तद् 19, as Sāyana renders it, 'quoted' Students of Kāvyaśāstra know that तद् is used for प्रतिद, प्रकृत and अनुभूत things

5 तसि—It may mean 'excel' The instrumental तद्गता is used to denote the point of superiority. 'Thou surpassesst all in strength' (Wilson)

श्लोक 9

1 प्र सवो अग्ने अत्येभ्यन्यान्—अभ्यान् appears to refer to other Gods It is here said that Agni leaves behind all gods in no time when going to the sacrifice of him to whom he manifests himself in the most charming way Agni is (VII I, 14) invoked to surpass other fires सेदन्निरग्नीरत्सु अथान्

2 मानुषीणा विद्या प्रिय अतिथि = The dear guest of the human beings' Or we may take विद्या प्रिय and मानुषीणा अतिथि 'Dear to the men and guest of men' We have मानुषी generally associated with विद्या It is therefore that we prefer the former construction But if मानुषी be understood in the sense of 'woman' like the word पुरुषी which occurs in VII 100 2 we shall have the alternative construction we have proposed It is not unlikely that men and women, all liked and welcomed Agni

श्लोक 10

1 आग्रति = Offer' 'Fero' in Latin represents the Sanskrit अग्र to offer—आग्र

2 शिव = People from शि 'to dwell' Hence meaning both settlers and settlements or colonies'

3 अतिव श्वेत दूर = From near and from far' अग्र is taken to mean च by Sāyana, but there seems to be no objection to take it with अतिव

4 मरिच = Most extolling' This word occurs once more and in the nominative case in I 07 3 It is superlative from the root मरच् to applaud, praise (Vide Whitney, 467)

5 चिन्दि—Imperative second person sing from the perfect base of चिद् to know 'Accept' (Wilson) ते (तस्मै) is subjective genitive. 'Happiness given by you'

श्लोक 11

1 मानुम्—Vocative going with Agni 'Resplendent'

2 समतम्—Symmetrical' 'Well conducted (Wilson)

3 पथीनाम्—Is Vedic for पथम् 'Ways of the sacrifice,' or it may mean simply 'roads'

4 सर्व्वन्तरिक्षम् = 'Through the wide firmament.' 'By the vast firmament' (Wilson).

5 आवृत्तिः = आवृत्तिः. The termination ति, it will be noticed, is applied without the conjugational sing. Similarly we have वृत्तिः for वृत्तसे.

6 हविरपाय = 'In order to eat oblations.' It is to be noted that अद्य is not to be found by itself although it looks like the dative, it has the meaning of the infinitive and as such it would have been separated from हविः but in the वृत्तम् we find them together. अद्य in the sense of अदन 'eating' is never used in the Veda. हविरप occurs twice in I. 163, 9, X. 94, 2 In the latter case Sāyana makes it (अदन) adjective to हविः in defiance to the authority of the वृत्तम्. In the other place I. 163. 9. he, indeed, paraphrases the compound as अन्नियेदन but still seems to prefer to take the words separately and interpret them as in the other passage. हविरपाय always occurs (thrice) in the same context as here.

श्लोक 12.

1 गविष्ठिरो नमसा &c. = 'Places, reposes, rests his hymn, or prayer on Agni as the radiant wide-spreading (Sun) on the heavens or in the sky.'

2 गविष्ठिरः—We may note that the Vedic Rishis follow the fashion of many ballad poets who weave their own name into the concluding lines of their poems. This practice is followed by great poets also in certain cases. Without any intention to talk profanely of the Vedic Rishis one may see that the name गविष्ठिर gives an indication of the pastoral life of the Rishi. Like युधिष्ठिर 'steady in fight' our poet was गविष्ठिर 'steady in his profession of cow-keeping.'

सूक्त V. 63.

श्लोक 1. मित्रायस्य.

1 ऋत्विज गोपौ = 'Protectors of or presiding over waters,' or it may mean 'protectors of truth' which is one of the usual functions attributed to ऋत्विज. Although this epithet properly belongs to वरुण alone, the two together are described in the Veda as performing functions characteristic of only one of them.

2 पिबन्ते = 'Fattens, makes abundant.' पिबन्ते is used both transitively and intransitively. गी. सरसि पिबन्ते वृत् (I. 181. 8) तसा इवा पिबन्ते मिथदागीम् (always) IV. 50 8. सायण in the present passage seems to take it transitively as he takes मधुमन् to mean 'water' and makes it an accusative.

tive to सिन्धवे We may thus translate सस्ये &c 'for him, the shower from the sky sends down water in abundance'

ऋक् 2.

1 सस्ये — Like ईश्याये has governed the genitive It has taken the accusative in ऋक् 7 of this hymn, 'you rule over or are the master of this universe'

2 The second quarter of this verse has no verb. सस्ये supplies सस्येभ्यो meaning possibly 'you are overlords of this sacrifice' The poet means to say 'you are lords of the universe, so you are lords here too, as everything here is to be done in your honour'

3 अमृतस्य = 'Immortality' सस्ये generally paraphrases this word by स्वर्गे = 'Heaven'

4 सस्ये — It is not clear what this word means The only two occurrences of this word throughout Rigveda are in this hymn सस्ये takes it to mean 'spreading rays' He evidently takes the word itself to mean विस्तृत and supplies रश्मय In 5 below he paraphrases the word by सस्ये and refers it to सस्ये Verse 5 makes it clear that मरुतः are the follower of सिन्धवस्यः to whom they render service. They are there said to go about the various regions evidently on the same work on which सिन्धवस्यः themselves drive in a beautiful chariot The work is सविष्टि looking for the cows which are taken away by the demons The same meaning of the word सस्ये i.e. attendants, retinue' must be intended in the present verse, as the last quarter here seems to be a mere paraphrase of the third quarter in verse 5 We have frequent mention of the attendants of इन्द्र in hymns addressed to him

ऋक् 3.

1 दिवः पृथिव्या पति = 'Lords of the heaven and the earth' We have here separation of the two members of the compound पृथिव्यादिवः It is very common in Veds It is therefore that we have no च to join them

2 विश्वपती = 'Seeing all' This is particularly an attribute of इन्द्र to whom विश्वपति and विश्वपति are often applied as epithets The form विश्वपती occurs nowhere else

3 अमरः — Means 'god,' here 'the god of shower, वसवः' The conjoint functions of इन्द्र and वसवः are not others than those attributed to इन्द्र separately. We have seen इन्द्र to be the lord of all natural phenomena, the preserver of order throughout the whole world. He

makes the sun shine in the sky and the rain fall on the earth. Of his supremacy in the moral world and the pre-eminently righteous character given to him we have said enough elsewhere.

श्लोक 4

1 शूलो ज्योतिष्वरति चित्रमायुषम्—शूल, the luminary moves about (like) a wonderful weapon. The poet probably means to say that the orb of the sun looks like the brilliant disc of a shield or rather like a well tempered glittering sword, which shines the more as it is brandished.

2 परम्य द्रष्टा मधुमत्त इति—Here is an abrupt address to god परम्य though of course in pronounced subordination to the joint deities मित्र and वरुण. The clause means 'O god of rain, the water drops are sent down (by your power)'

श्लोक 5

1 See notes on verse 3

श्लोक 6

1 परम्य—Utters wonderful speech which is bestower of food and full of splendour. This evidently is a description of lightening and thunder.

2 अन्ता वसत मरुत सुमावया &c—The storm gods by their power altogether cover the clouds and then we have a down pour of rain.

श्लोक 7.

1 धर्मज्ञा—धर्मज्ञ is the word from धृ like धर्मज्ञ from धृ. We know that the word धर्म assumes this form in classical Sanskrit only at the end of certain compounds. Here however, it is used as a separate word. The meaning is of course *the law that holds*.

2 व्रता रक्षणे—We have already noticed that व्रता is to be understood not in its modern sense of 'religious ceremonies observed by people' but taken to mean *order, ordinance* and वरुण as the lord of the Universe, keeps order everywhere. It has been said very often in the Veda that his arrangements are not disturbed by anybody. वरुण is described as धृ-व्रत whose laws are fixed in I. 25.

3 इयम्—Is understood in its etymological sense constantly moving.

4 अगुरस्वमावया—Although the context and the commentary of वरुण determined the translation of this expression in verse 3, to be 'by the power of god परम्य,' the same course would not do here. It is not clear whose help मित्र and वरुण secured in preserving their laws अगु

is often applied to इन्द्र himself and to other आदित्यः. So it appears that some divine being is meant here. इन्द्र would not do because his function is quite circumscribed, while the context of the present passage calls for the help of a god whose power would be almost ubiquitous. If by अग्निर without any proper noun to qualify we understand the god, would it be altogether wrong to suppose that it is Indra? In the Veda we have इन्द्रावरुणी praised and prayed to at the same time. The frequent mention of इन्द्रस्य in the preceding verse is no doubt a powerful argument why we should understand इन्द्रेण by अग्निर here, but a suggestion is put forth on the consideration mentioned above.

सूक्त V. 73.

ऋक् 1

1 अर्वावति—Is like परावति. It means 'near'. It is probably from अर्वाच् 'on this side' as पराच् 'on that side'. सायण however explains अर्वावति as अरवावति = गन्तु इत्येव from the same root ऋ.

2 पुर—'In many places'. 'Whether you are in many places' means whether you have to go to many places, having engagements with other worshippers. We have ऋषिः invoking their deities to come to them in spite of calls from other worshippers. Thus we have in VII 69, 6 a hymn addressed to अग्निम्—नरा गौरिव विदुः स्वाम्ना-स्वावमप स्वप्नोपयातम् । पुरुषा हि वा मतिर्निर्द्वन्द्वे मा वामन्वे निवमन् देववन्त ॥ "Oh you many ones, thirsty like the deer for the brilliant सोम, come to day to our sacrifice. They invite you with praises to many places (sacrifices). May not other worshippers detain you. Again in VII 33, 2 we have the ऋषिः by force of their hymns drawing away Indra while he was drinking सोम at the sacrifice of वादतपानुसुत in order that the deity should attend at the sacrifice of इन्द्र मुदासु to whom they were officiating as priests. Muir translates पुर by 'among different places of men'.

3 पुरम्—See note on this word in I 116, 13.

ऋक् 2.

1 अग्निम्—'Of unhampered course'. The same epithet is applied to the अग्निम् in VIII 32, 11, where अग्निम् is explained further as इमाने शत्रुवधार्थं हरया वृष्टन्ती. We have to note that the very epithet is applied in the hymn just mentioned to the worshippers themselves.

अग्निावोऽभिन् अग्निना हवामहे. अग्नि is again a proper name. It is said that he was one of the kings favoured by अग्निन्. अग्नि in singular is applied as an epithet to अग्नि (VIII. 60, 17) and to Indra (VIII. 71. 1.). —

2 पुरुभूतना—In the present hymn सायण explains it 'honouring many sacrificers.' The epithet is again applied to अग्निन् in VIII. 22, 12. भू is a verbal noun and as it is not uncommon the degree-termination is applied to it. Thus simple पुरुभू is also applied to the अग्निन् in IV. 44, 4 where सायण paraphrases बहुमवन्तौ and Wilson translates 'who are manifold' In VII. 22, 11, where epithet occurs as in the present verse, सायण takes it to mean 'assuming various forms or completely defeating or vanquishing many enemies.'

3 तुविष्टमा—This epithet is not given to अग्निन् again. तुविष्ट means generally 'much, superior.' It enters into composition in a variety of ways, prominently तुविष्टान्, तुविष्टस्य, तुविष्टाय, तुविष्टाय &c. तुविष्टम् is really the superlative and may be translated as 'the greatest' as सायण does it of महत्तम In I. 186, 6 where this word occurs as an adjective to Indra, of course in the singular. To Indra also it is not applied elsewhere.

4 गुत्रे—Infinitive with ए of गुत्र् गुत्रे हुवे—'I call you to protect.'

5 वरसा—This form occurs only here. It might be Vedic for वरीयसा comparative of वद् 'great.' वरसा is however used in the accusative in the sense of 'prayer or request' in VI, 49, 11.

शक 3.

1 ईमां—From ई 'to go' is a word which causes great difficulty here. It has no grammatical connection with any other word in the verse. सायण paraphrases it by आदित्य as he has done elsewhere, V. 62, 2 where, however, the word occurs as the nominative of a singular verb ईमां तरङ्गुीरहनिर्दुहे = 'The आदित्य in the course of days drew forth the steady waters.' So ईमां बहादरातिः—'He killed the enemies' ईमां is sometimes paraphrased as सर्वस्य प्रेरकः 'impeller of all' (Wilson). Whatever it might be ईमां in this verse seems to make no sense. ईमां literally may mean 'that which goes,' hence, we may take it to mean 'active.' ईयाति is often taken in the causal sense of प्रेरयति in the same way ईमां is taken for प्रेरक as indicated above. Thus it may mean 'propelling or pushing forward.' In these two senses ईमां may be taken as an adjective to चक्रन्. In I. 163, 10 we have ईमांतास where शक explains it समीरितान्ताः पृथ्वन्ता वा which shows ईमां means वृत्—'great or large' In this sense if we understand our word ईमां still making it an adjective of चक्रन् we shall have good sense.

Translate:—'you have fixed one bright though large wheel to your chariot for the sake of grace.' This way of taking ईर्षा an adjective to चरत् requires the Vedic license of the change of form. Without any such change, another meaning may be suggested, that is understanding ईर्षा as dual meaning सर्वेषां देवकी, of course, referring to the अश्विन्. This will then be in the vocative. As it stands at the beginning of a quarter there is no loss of accent. Altogether it must be confessed that the meanings proposed are only provisional. Taking these passages into consideration it seems possible to understand ईर्षा as an adverb, meaning 'here.'

2 मानुषा युवा—सायण Explains मानुषा युवा in V. 52, 4 as 'at all times.' As our expression is similar to this, the same meaning may be taken here. Again in X. 140, 6 our Commentator explains मानुषा युवा as 'human couples,' that is, the दत्तनाभ and his wife. This meaning also may serve our context equally well.

3 अर्था—Is instrumental—अनेन चक्षेण. The second half may be translated thus—'while with another (wheel) you go about the regions, in your greatness, to human couples.'

4 The poet in this verse says of अश्विन्, that the wheel of their chariot is large and bright, when the chariot is simply to be meant for display and pomp; but when meant for use, it has quite a different wheel which would be lighter and smaller, though less graceful in appearance.

श्लोक 4.

1 एना कृतम् = अनेन रचयितम् = 'Composed by this one' referring probably to himself. The poet means to say that the hymn by which he is celebrating the glory of अश्विन् is composed by himself.

2 नाना जातौ—'Having independent prosperity, wealth,' as सायण takes it. It seems to mean the same as ह्यवि ज्ञातौ 'appearing in various places.'

3 समस्तै = The explanation of this given by Saṅgana is not satisfactory. We do not know how द्यु should mean 'food or wealth,' still we have it in the list of synonyms of वन in the निश्वसु. The common meaning of 'relative, or friend' may suit as well. The As'win may be praised as uniting separated friends.

श्लोक 5.

1 स्वस्थम् = 'Marching rapidly.' स्व and ल्यु are one and the same. स्वद् means 'to go'; from this we have the modern word स्वदन for 'chariot.'

2 आतप—This is plural of आतप् verbal noun meaning 'lustre'

3 अरुष = अरोचमाना = 'Bright, brilliant.' The poet refers to the wife of the अश्विन् already appearing in other hymns. He means to say that her presence sheds immense lustre on the chariot अरुष has received great attention from Prof. Maxmuller who gives a long note giving all the sense of the word. He tells us there that Arusha in Zend means 'white' and this points to the original meaning of 'bright' of this word. This meaning suits here very well. We have this word again in verse 1 of our No. 20 where Maxmuller thinks it means 'the sun' (see Vedic hymns p. 17 and seq.)

श्लोक 6

1 विवेतति = Literally 'remembers, takes cognizance, knows, here 'thinks of'. This is an admirable example of the use of the historical present. अश्विन् thinks of you, O manly ones with a grateful heart (praises you) and lo! Oh नासत्य he bears the fire which harms him not.

2 सादय refers to other places where the same exploit of अश्विन् is narrated.

3 आला = स्तोत्रेण सादय notices that the source is put for the effect in this word आला = आस्त्रेण = तद्विभजन स्तोत्रेण. L. Os = mouth.

4 भुर्यति—भुर्य is a Vedic root having the same meaning as भुर्या which is an epithet of the आसवः. It means 'supporters'. Sayana gives the meaning of गति to this root. भुर्य seems to be a nominal verb. Another similar verb is भुर्य various forms of which occur in the Veda. भुर्य is only another modification of the root भृ. From the same we have Bear in English. *Bare* is our भृ. There the aspirate is lost whereas Gr. *Phor* has the hard instead of the soft aspirate.

श्लोक 7.

1 The poet means to say that when अश्विन् invoked अश्विन्, they came in their chariots the sound of which was heard from afar.

2 यदि—Sayana translates this word by 'Coer,' but Maxmuller prefers to take it to mean 'path'. Both the meanings are etymologically possible. The adjectives लय 'fearful' and बहुद high, exalted show that we should understand March, progress or passage by यदि. There is again the word दामेयु meaning 'paths, ways'.

3 संतति—It is very interesting to note that it is exactly the English word 'continuous'.

शक 8.

1 इन्द्र—This is often used as an epithet of अश्विन्, where सायण generally gives two alternative explanations—'praiseworthy or the sons of इन्द्र' In his gloss on V 70, 2 he follows वाक्य's way of fanciful derivation and suggests इन्द्रा दुःसाना द्रावणितारौ इन्द्रिन्द्रवर्णौ वा

2 मधुसूता—This epithet of the अश्विन् occurs only once again in V 74, 9 and evidently means 'associated with मधु=सोम' We have seen that the अश्विन् know the art of manufacturing Soma

3 मध्व सिध्व्युषी = Overflowing with मधु' Here we have genitive in the sense of instrumental We have to supply after सिध्व्युषी the word सुखे as nominative to सिध्वि = 'approaches or waits upon' The poet seems to mean that the prayer he offers is accompanied by a liberal offer of सोम If we supply the word धार after सिध्व्युषी as it occurs in IX, 16, 7 दिवो न सानु सिध्व्युषी धारा मुत्सव देवस, we shall have smoother construction So here we may construe मध्व सिध्व्युषी धारा = 'The full (सिध्व्युषी) current of the सोम'

4 पत्रा पृथु —We have the same expression in IV 43 5 वृत्मी वा पृथो भुरवन्त ददा where सायण takes पृथु to mean सोम and पत्रा to mean ददा We may take the same and translate—'when you cross over the skyey regions, they offer you सोम and boiled barley' or we may take ददा to mean शुद्धमनस and understand the ऋषि thus making पत्रा nominative to भवन्त and thus translating—'the simple ऋषि offer सोम to you'

शक 9.

1 सत्यभिद्रा &c = 'Rightly it is, they call you sources of happiness मदीमुखा, वामहृतमा, सुखदत्तमा are only so many complimentary epithets which a devotee may shower upon the deity he worships

2 वामहृतमा—This epithet of अश्विन् occurs only once more in VIII, 73, 6 It means 'who are most often invited at sacrifice' This is superlative of वामहृ— one who is invited at sacrifices' Cf पुरुभृतमा

3 Both the वामहृ in the two quarters (धारा) of the second half of the *Īd* mean 'sacrifice' The first refers to sacrifice in general, the second to the particular sacrifice performed at the time by the present poet This is how Sāyana explains it The repetition, however, of the word is not uncommon The word वामहृ is repeated with every new epithet applied to अश्विन् 'To our sacrifice, O you वामहृतमः, (come on) to our sacrifice O you सुखदत्तमा'

शक 10.

1 अश्विन्वा वर्णना = 'Glorifying the अश्विन्.'

१ वा तक्षान् रथानिव—'Which we have fashioned just as an architect does the chariots'

१ अशोचाम् सूत्रम् = 'We have said a great prayer of salutation' नमस् is 'a bow' and we make it and not say In Veda it means a prayer which is to be said Hence some perceive here the original of Mahomedan नमस् with which the root वृह (वृह) is generally used This is mentioned here as an amusing suggestion which is no doubt ingenious even if it turn out to be worthless.

सूक्तं, V 80.

श्लोक 1.

१ यत्तयाशात् = 'Whose chariot is brilliant' This is how सादय takes it यामन् is 'course' and this epithet may also mean 'of bright course'

१ क्रेते—It does not matter with which word it is taken. It may either go with क्रमावरीन् as सादय has taken or with वृद्धीर् meaning 'great by her truth'

३ अश्वान् = 'Ruddy,' lit, 'of ruddy form' अश्वन् being a word for रथ occurring in श्लोक 6 of this hymn

४ स्यावद्वरीम् = 'Bringing the Sun' This seems better than 'going to the Sun.'

श्लोक 2

१ युगान् पथ &c = 'She moves along making the path's easy to be traversed' They were not safe so long as it was dark.

२ अहामये = 'At the beginning of days'

श्लोक 3.

१ युगानां (योभिररथानां)—Yoking The word रथान् should be supplied We have उपद्म driving in a chariot drawn by ruddy horses also, युगानां वाणिनीरथानां अश्वानां उप (L 92, 15)

२ अश्वान्—'not harming' as सादय has himself in his gloss on VIII 2 16, taken it. अश्वान्, अश्वान् &c are all similarly understood Dr Wilson follows सादय's commentary उपद्म is here said to give 'permanent wealth'

३ पथो रथानां युगानां = 'Manifesting the ways for safe traversing' is a mere paraphrase of युगान् पथं वृद्धीम् ।

श्लोक 4

१ श्वेती—This epithet occurs only here We have रथी occurring

often in the sense of 'white,' Wilson translates this "incidly white" evidently meaning "very white, brilliant"

३ कृतस्व पथान् &c —In harmony with कृतावरी, कृतया, कृतेषा one would think it better to translate this clause as 'she' the knowing, follows the path of right' सायण takes कृतस्व to mean आदित्यस्य 'of the Sun'

३ प्रजानती—We have often adjectives like विद्वान् विदुषी applied to deities. So we do not see any necessity of understanding this word in the causal sense as सायण has taken it. प्रजानतीव is as usual put down as a compound, still we have सायण giving इव the sense of 'now' Wilson takes प्रजानतीव as उत्प्रेक्षा and translates 'she traverses the path of the Sun, as if knowing (his course)'. The force of इव is not quite clear

४ न दिशो मिनति = 'She does, by no means harm the quarters of the world' This is an instance of a negative mode of saying, used for forcibly asserting the opposite. The clause means she does positive good, viz gives light and obliges the world

श्लोक 5.

१ शुभ्रा—सायण properly supplies the word बोधिद् after शुभ्रा in order to have an उपमान to उपस्

२ तवो निश्रान्ता = 'Showing or exhibiting her person'

३ उर्वेव स्नाती = स्नानोदित्येव = 'Rising up, as it were from her bath'

४ दृश्ये नो अस्वत् = 'Stands up before our eye' The idea here is of a woman who bathes, puts on clothes and then appears before others उपस् is therefore very well compared to the bright appearance of a woman in this state

५ दुःखं तमामि = 'The hateful darkness' दुःख cannot be connected otherwise

६ जगाम्—Aorist used in the sense of the Present. The Poet describes the rise of the Ushas as he is actually seeing it. Hence all the verbs in the previous Riks are in the Present tense

श्लोक 6

१ नद्रा बोधेव निरिच्छीते जस्य = 'Like an auspicious woman she prevents her (beautiful) form to men. नद्रा is rendered as वस्त्रागवेषा, by सायण, which means 'putting on a blessed dress'. The sight of a happy woman is even now looked upon as a blessing. The iteration with which this idea of उपस् appearing like a well dressed woman affording pleasure and gratification to the people warrants us in assuming that almost the same regard was paid to सुवासिनी (happy women) as is shown to them at present in our society

2 अर्चयती दासुषे वायाणि = 'Bestowing choice gifts upon the offerer of oblation'

3 पुनर्ज्योतिरुपति पूर्वयात् = 'Ever youthful she makes (brings) light again as before' This evidently means when the dawn appears, darkness is dispelled and light, which had disappeared since the evening before, is restored. Wilson seems to understand that उपत् brings light at present as she did long ago.

4 वा is an affix signifying comparison. Thus here we have पूर्वया in the sense of पूर्वनिव यत्क in his Nirukta quotes V 44, 1, where similar instances or rather all instances of this affix occur (त प्रलया पूर्वया विश्वेभ्यः ।) Pāṇini also notices this in his Sūtra प्रलपूर्वविभवात्वात् छदति (V 3 111)

युक्त. VII. 61.

श्लोक 1.

1 Although 'the Sun' is mentioned in the very first Rik of this hymn which is dedicated to Mitra and Varuṇa he (the Sun) comes in as a subordinate deity, by way of glorifying Mitra Varuṇa. The Sun is said to be 'their eye'. Of the unlimited sovereignty of Varuṇa we have frequent mention in the Veda. In fact all deities including even Indra are unable to transgress his orders, so much so that it is suggested that there are two stages in the Vedic cult, the days of the supremacy of Varuṇa and those of the supremacy of Indra. At any rate the Sun is here called 'the eye of Mitra and Varuṇa' and he is said 'to observe all the worlds and take cognizance of the meditation (मन्त्र्यु) that is going on among men. The poet means to say that it is now time to offer up prayers to Mitra and Varuṇa.

2 वरुण alone is named but the dual form वा is used and this fact of one being mentioned where both मित्र and वरुण are meant has been already noticed. We may note that in ordinary talk also, we follow the mode of speaking to one only when the remarks are directed to him along with others.

3 हतवान्—The Vedic Perfect participle of तन्

4 चाधिकेत्—Perfect used as Present

श्लोक 2.

1 दिव्यशुक्—This word referring to the worshipper seems to mean

'known far and wide.' सायण's paraphrase 'विरुवाळं योता' is not quite intelligible. The word occurs in the same Mandala in VII, 16, 3 where our commentator translates it by 'दीर्घकाल शोक्तव्यम्' as an adjective to सुखं (happiness), which will be heard of for a long time to come.' This word occurs only once more in VIII, 25, 17 where सायण is driven to the helpless remedy of supposing the case-termination dropped and takes the compound as an adjective to वृहस्पतेः interpreting it as 'वदितरयेन प्रसिद्धम्' 'known widely.' Thus we see that this word is applied to the worshipper, to the god and to the gift of the god in the three different places where it occurs.

2 सुकृत्—Is an important word. We find this epithet applied to many gods. कृत् is explained by सायण as कर्म, but it is doubtless to be rendered by 'talent' Gr. *kratos* = power, intellect. See note Pk 10 No. 1. The Greeks have Socrates, Polycrates for सुकृत्, and गुरुकृत्.

3 वृषीये—v ordinarily of the third has been transferred to the ninth conjugation. Whitney 73L.

4 वरुत् = 'Year.' We see here part put for the whole as we have in English 'summers' and 'winters' used in the sense of 'years' for a youthful and old man respectively.

अङ्क 3.

1 प्र—Here we have to supply suitable verb after प्र, and we have no reason to reject सायण's suggestion of supplying रिच्. The verb that is generally understood when we have no expressed one is a form of the verb 'to be' as सुदरोज्जं. Here we have अस्ति understood and it is so because it can easily be supplied. The same verb can be supplied here. प्र means 'ahead' or 'in front' hence 'superior.' In this sense we have it used with अस्ति or वसति. So here too we can simply translate the clause before us 'you (are) ahead of the earth and the heaven.'

2 अस्मिन्निषत् = 'Constantly.' निस्तिच्, 'to see' without even allowing the eyes to twinkle. The tradition that god's eyes don't twinkle may be referred to such words in the Veda.

3 कृपयन्तः = 'Leading a straight-forward life.' Accusative to रक्षन्तः.

4 कृत् = 'high.' वृत् = 'large.' सायण properly distinguishes these referring the former to the intrinsic excellencies and the latter to the physical extent.

5 स्वर्गो दधाये—'Have your form in' possibly meaning 'you show yourselves in these' 'these are your manifestations.' This is how Sâyana takes it giving the meaning of 'form' to the word स्वर्गः. स्वर्गः

we have translated by 'spies' or 'servants' in *वदि स्वसो निवेदिरे* in Rik 13 of No. I Taking the same meaning we can interpret our clause here 'you place your spies in the midst of herbs and men' This Varuna has to do because he is sovereign over the whole Universe This meaning is in harmony with the clause *ऋषयनो रक्षमाचौ* They protect the righteous but they must know who are so and hence the need of 'spies' or 'agents'

शुक् 4.

1 *वदधे*—Perfect in the sense of the present. It is not quite clear to what root we should refer this form. It occurs twice elsewhere. The participle *वदधात्* is used half a dozen times. Sayana wavers between *वध्* and *वाध्*, but he seems to prefer to take these as forms of the former. But a general view of the passages shows that good meaning is given by understanding these from *वाध्*. VII 89, 1 has *रोदसी वदधान* as an adjective to the chariot of *वदधिन्*. In VI. 23, 7 we have Indra described as having liberated the rivers to flow on in a long course when they were confined or hemmed in on all sides. *बलीमनु प्रमुचो वदधाना रिवांमनु प्रसिति स्वदधौ*. In the light of these and other passages one would like to translate the passage here before us 'His might inspires fear by its greatness throughout the heaven and earth.' God Varuna punishes the moral offenders and so nothing is more natural than that his power should create awe in the minds of all people. The meaning is expanded in the next half. The poet tells us those, that do not worship go through life without sons, while those that think of worshipping grow strong.

2 *शुष्यन्*—*वृत्*. We find in the *निघटु* the word as *शुष्यन्* and used in the Veda *यस्य शुष्यादोरोसी अन्वसेताम्* (IL 12, 1). The word is derived by *वास्त* from *शुष्* 'to dry' *शुष्य* meaning 'that which dries up exhausts an enemy'.

3 *वदधन्मा*—'Inclined to sacrifice.' This is evidently a *Rahvrihi* compound like *वदधन्मां*. The noun making termination *न्* being added to the root *वद*. We have nouns by means of this termination such as *वर्मन्*, *वर्षन्*, *नामन्* and also *L. Nomen* from *gno*—'to know'. Note again that the word *वदधन्* is used as a separate word in the sense of 'prayer or praise' as the word *वदति* is used very often, *e g* below Rik 6.

4 *वीर*—'A heroic son'. We often find in the *ऋग्वेद* that worshippers pray to God that they may attain worldly gifts. The Vedic *ऋषिः* are not found to long for complete cessation of worldly affairs. They

ask their Gods to bestow upon them heroic sons, ample wealth and cattle. They wish to be successful in their battles with the enemy. They want spacious houses to dwell in and rich clothes to put on. This is their wish and hence the penalty of not sacrificing is here described to be a sonless state'

श्लोक 5

1 वृषणा—The word is paraphrased by सायण generally as 'वामानां वरि हारि' We have this word occurring very often in the Veda and in various contexts. It would not do always to stick to the etymological meaning of the word which is applied to gods many of whom have little to do with rain. It must be interpreted as 'strong,' 'manly.' The वेदाप्रद्वय has a very amusing and instructive note on the word (Page 120, I. 16-1) where the word is traced through all its significations.

2 न वदसु विन ददुये न ददसु—'In which nothing marvellous and nothing purely adulatory is to be seen.' The poet means 'we say here nothing (through a mere desire of producing something marvellous, nor do we mean merely to utter praise without meaning) it वदसु seems to mean mere वृषणा. There must be devotion in the heart of a worshipper but he should not sacrifice truth to it. This is what the poet seems to mean here. He wants to avoid not वृषणा but what we call लोदवृषणा or flattery.

3 इह सचते अनृता वनानाम्—सायण construes इह 'वतावामवृता सचते' meaning the malicious (alone) accept the false praises from the people (but not the noble). सायण seems to refer to the greatness of मित्र and वरुण the poet would thus rely upon their goodness in not accepting false praises it would be more natural to construe the sentence thus—'वनानाम् इह अनृता सचते' meaning 'The haters of men (alone) take to or offer false praises. The poet means to say 'We have the interest of the people at heart and therefore must not tell lies or offer false praises. Those that hate men and wish ill to them may do so. As we desire to secure favours from the gods, we must stick to the truth. One more argument why the truth and nothing but the truth should be the basis of prayers is added in the next sentence.

4 न वा निष्ठावचित् जघृक्षन्—No secrets remain unknown to you. We have the epithet जघृक्षन् applied to वरुण and we have seen him to observe the ways of the world from his own house. The same is referred to in the sentence here निष्ठाणि—'Secrets.' 'No secrets are beyond your knowledge.' Not only what we do but also what we think is quite manifest to you. The inmost of our feelings are clearly

perceived; hence it would not do to mean one thing and say another. We may compare Dilīpā's words to the divine lion in the second Canto of खुदरा—अंतर्गत प्राणभृतां हि वेर सर्व भवान् भावमतोभिषासे ।

श्लोक 6.

1 क्वचसे—Is Vedic infinitive by appending the termination असे to the root कच् 'to praise.'

2 जुजुवन्—Vedic subjunctive of जुज् 'to accept, cherish' from the Perfect base.

3 म—सायण supplies भवन्ति after म् to complete the sense of the third quarter. See note above Rik. 2.

श्लोक 7.

1 पुरोदिति—'Worship in the shape of a prayer' as सायण explains, intending probably to direct the attention of the readers that it was not idol worship. पुरोदिति may mean 'the office of a priest.' The poet may perhaps allude to his officiating as a priest for his people, family or masters.

2 तिर—सायण supplies पुरुनम् after तिर, but would it not be better to take it with सिपुनम् as part of the verb having reference to दुर्गा and translate 'May you take us through all dangers (safe and sound)!'

सूक्त VII. 71.

श्लोक 1.

1 नक्ष—'Night.' She is supposed here to be the sister of the dawn a very natural image as we find them together for a time. उषस, however, is called the sister of मग्न and वह्य in (L. 123, 5) भगस्त सखा नक्षस्य अग्निः ।

2 कृष्णीः—We find कृष्ण used as a noun for the night very often, but this form कृष्णीः is only once used here in that sense.

3 अरुणाय—Various cases of अरुण have been used in the vedas, but the word generally occurs as an adjective. It is paraphrased by सायण as गहनशील, दिनप्रदित्त and आरोपमान. In this last sense it is used as a noun here and elsewhere and interpreted as the 'Sun' as it suits the context.

4 रिपति पदाम्—'Vacates, leaves open the path.' How simple is the image here! The night retires and leaves the path for the coming in of the Sun.

5 अश्वामया गोमया—The अश्विन् are said to be rich in horses, rich in cows.

6 द्युपोतम्—Imperative from the Perfect base of *dyu* to separate. The same form occurs in the next *Rik*. Only the radical vowel is properly unguated there. It is the ablative *असद्* that gives *dyu* the sense of 'to separate.' Otherwise *dyu* means 'to join' and *वितु* means 'to separate' अथा स सीरैर्दंष्ट्रभिविद्युत् (VII. 104). 'Let him then be severed from his ten sons.'

7 दाद्युषे—From *दाद्यन्* from the Vedic root *दाद्य* with *द्* appended to it to form the agent noun 'giver (of oblations).'

श्लोक 2.

1 असीमा—'Disease,' from *अस्*+*सम्* with the augment *इ*. *अस्*—'to afflict with sickness, pain.'

2 मधुर्वी—The word occurs in the hymns to *अश्विन्* and seems to be a peculiar epithet of them. *सायण* has paraphrased it in a variety of ways. In his gloss on IV. 43, 4 he renders it as *मधुरस्य डाकस्य स्यारौ*, in I. 184, 4 *मधुपूर्जवाप्रयुक्ती*; in VI. 63, 8 *मद्वितारौ*, in VII. 67 the word occurs twice. Once it is paraphrased as *मधुरस्य सोमस्य अर्हौ* or *मधुनिचासंबविनौ* and again as *मधुमिवौ*; in V. 75, 1 *मधुविधावेदितारौ*. From all this we see that the *अश्विन्* were not only fond of *मधु* but had something to do with the making of it. They were skilful extractors of this *मधु* and the fact that the word is used in this sentence where the *अश्विन्* are exhorted to protect by day and night—this fact suggests the high medicinal quality of *अश्विन्*'s *मधु*. They are again invoked to keep off disease. All this together with the wonderful tales alluded to in the *ऋग्वेद*, of their having made old men youthful, shews that we have some basis for the subsequent tradition of supreme medical skill of these gods.

3 रथेन वाम वहन्ता—'Carrying wealth in the chariot.' This is a common description of the *अश्विन्*. They are called *वहुवाहन* 'carriers of wealth.' They drive in a chariot with yellow horses and are always ready to bestow health as well as wealth on their worshippers. Their name *अश्विनौ* suggests that they were good horsemen. There is difficulty to conclude the fact of their being good riders from their name only. This difficulty arises from the fact that although descriptions of horses being yoked to chariots are everywhere in the *Veda*, there is no allusion to their being used for riding. We have charioteers in the *Rigveda* but no cavaliers. No deity is invoked to come on horse back, though all gods are called upon to attend a sacrifice in one and the same chariot. The idea of a spacious omnibus was thus familiar to the Vedic *Rishis*. When

the art driving had advanced so far, it is no doubt strange that riding should be unknown. The twin gods are called जयिनीकुमारः and in later mythology they are made the fathers of two of the five षट्स one of whom सृष्टेव is reputed to be very skilful in शालिहोत्र the science relating to the horses.

‡ वासीयम्—Benedictive form of वै without the connective वा.

श्लोक 3.

1 सुम्रायवो वृषणो वावर्ववन्तु—सुम्रायवः is explained by सायण as मुखेन योजयन्तः. In all places else he takes it to mean मुखमात्मनां दृच्छन्तः. If वृषणः be taken to refer to sacrificers and not to horses as सायण here explains, the usual interpretation of सुम्रायवः would hold good in this case too. सायण is obliged to give a forced explanation of the word, because he thinks that it should refer to horses. It may be better to take it with वृषणः understanding the latter word as sacrificers; for this meaning of वृषणः which word is generally applied to gods, we have its etymological meaning as our authority. It means स्रज्जः 'able to produce children'; hence 'men.' In this way, it has been explained and made to refer to sacrificers by सायण himself in his gloss on इंद्राग्निर्वा कं वृषणो वदन्ति (I. 109, 3). Thus we take the meaning of the first half of this श्लोक to be 'may sacrificers, wishing for their own good, bring (towards themselves) your chariot at the next dawn.'

2 वृषणुभिः—As an adjective to horses, occurs twice elsewhere; once in VI. 39, 4; and once in IV. 51, 5. In the former सायण explained it 'having praises bestowed upon them; and in the latter he explains it as वृषणामिभिः 'going to the sacrifice.' And this last explanation seems to be the best.

श्लोक 4.

1 विश्वपत्यः—This is rather a difficult word. It would have made good sense if we should have been able to refer it to the ऋषिः (विश् + अपत्य + यः). ऋ is of course a Vedic augment introduced without meaning. अपत्य means 'a sacrificial act.' It is a word often used in Veda. विश्वपत्यः which strictly ought to be विश्वपत्य would mean 'one that performs all sacrificial acts.' सायण also proposes this as an alternative explanation. Unfortunately, however, there is no similar occurrence of the word विश्वपत्य throughout the Veda. Other cases of the word do occur where the meaning गुरुत्वं or व्याप्तत्वं 'of many forms' or 'of pervading form' suits very well. By taking विश्वपत्यः as referring to ऋषिः, we should be able to have the last quarter an adverbial clause introduced by यत् meaning 'since,' thus

avoiding the necessity of taking अर्थात् as meaning अ. Again students of वाचस्पतिकृत would see that by accepting the meaning we suggest the दोष of समासपूर्वकारण would be avoided. As we have an adjectival clause before the principal sentence, it would not be good to have another after it.

2 त्रिवधुर= 'Having three charioteer's seats' is a common epithet of the chariot of अश्विन्. The following verse to अश्विन् deserves notice.

त्रिवधुरेण त्रिवृत्ता रथेन विचक्रेण सुहृता वातमर्वाङ्गु! सिन्धुत गा त्रिचक्रयत्तो नो चषपत्-
मयिना वीरमस्मे ॥ (I 118 2) The number three is particularly to be marked and the simple prayer of the poet for cows, heroes and progeny deserves attention. अश्विन् are thus invoked for the health and strength of men and cattle.

3 उदयामा= 'Going out when it is day' अश्विन् are invoked very often by poets to appear at their sacrifices by telling them that it is day, the Sun is up and it is time for them to come. It is fit therefore that they should be called उदयामा, but we do not find this epithet repeated anywhere.

4 नासत्वा—Is a synonym for अश्विन्. It evidently means 'the truthful' lit 'not untruthful' न + अहत्वा combined into नासत्वा like वैश्व.

श्लोक 5

1 युव चवानम् &c—This verse recounts the noble services of अश्विन्. See legends about अश्विन् Muir's Sanskrit texts volume V Page 243.

2 नि-स्वर्तम्—This form occurs only here. It means 'rescued'. Other forms of this root स्तु that occur are स्तुयाम स्तुयिषि showing that it belongs to the fifth conjugation. It occurs in चातुर्वारं अस्तु मीतिपालनदो मीतिचक्रयोरित्ये in the ह्यदिगण.

3 अङ्गु—This word generally means 'sun', but here referring to the exploits of अश्विन् the commentator explains the word as अङ्गि and refers to the same exploit mentioned in X. 39, 9 as his authority. Thus we see in this मन्त्र that the अश्विन् restored स्वदास to youth, supplied वेदु with a fleet steed, rescued अङ्गि from burning abyss and placed चातुर्वारं firmly on the throne which was tottering before. We have already had before, a long hymn No 5 which may well be styled अश्विपुराण as it strings together almost all the tales of the Asvins. There are more too of the same kind.

सूक्त VII. 77.

ऋक् 1.

1 न—Is of course a particle of comparison

2 चरये—Infinitive of चर्

3 सनिधे अभूत् = 'Was kindled' 'Had to be kindled (M M).

4 सावण is doubtful as to the construction of वाधमाना It is better to take तमसि वाधमाना उप ज्योति अक (अवरोध)

ऋक् 2

1 विश्व प्रतीधी = 'Facing the Universe

2 सुदृशीकसदृक् = 'Of beautiful appearance, lovely to behold'

3 गवां माता—सावण gives alternative meanings to गो *speech* and *cow* M M takes *cows* to mean 'morning clouds' This latter meaning does not seem necessary here We all know that it is only after we get up at dawn that we begin to speak So गवाम् may be properly taken to mean 'speech' The poet in his pastoral life may have thought of his cows also, as they probably left their pens to go abroad at the break of day

4 अर्हा नेवी—उपसृ is the leader of days as we have dawn first and day following her

ऋक् 3

1 अथ येदम्—सावण explains अथ as constantly going' but it is a question whether the etymological meaning of अथ is 'going' निरक्त derives अथ from अश् to eat. महाशनोभवति eats much' It may, however, come from अश् to pervade' श्वेत 'white, brilliant' After this सावण supplies सूर्वे Without doing all this we may with M M interpret the clause naturally and translate it 'leading the white and lovely (सुदृशीक) horse' The meaning of the Sun will be understood from this We may recognise in this an example of modern *rhétorism* रुचरादिगणैरिति which वा प्र defines निरीयांश्वस्तान तु प्रकृतस्य समेन यत् । Thus we have the अथवसाय or निगरण of सूर्वे by अथ Such ideas are common in the Veda and so it is not difficult to understand the Sun here

2 विश्वानु = 'In the interest of all'

ऋक् 4

1 अतिवामा—अति is short form of अन्तिक The word means 'one who has treasures or wealth.' M M translates 'who art a blessing where thou art dear' सावण's explanation seems more natural.

२ दूरे भूमिप्रसुच्छ—It is certain that the poet does not want his enemies near. He wishes also that the blessings of nature should be showered on him and him alone. This meaning is clear enough. Max Müller translates 'drive away the unfriendly' and this is better as we have उच्छ्रात् used in this sense before (See l. 49, 8.). सायण's struggle here to take उच्छ्रात् somehow to mean 'to shine' seems unnecessary.

३ गन्धि and अमघ्न may be taken as separate accusatives to the verb कृधि.

४ गन्धि is explained by सायण as 'booty' as it follows the clause in which उच्छ्रात् is invoked to disperse the enemy.

सूक्त. VII. 86. .

श्लोक 1.

1 जन्धि—सायण's meaning is not clear. M. M. takes the word to mean 'works.' He seems to give it one of its possible etymological meanings. In his Vedic hymns VII, 56, 58, he renders the word by 'births,' the usual meaning of the word. जन्धि may be taken to mean जातानि or जन्तवः 'all animals,' and the sentence may be translated 'by his greatness or under his power, all animals are fearless.' This saves us from taking महिना (which generally means महिना) to mean 'mighty' by interpreting it as महिनासुक्तो or as महिना neuter nominative plural of महिन in which form the word does not occur elsewhere. महिन 'great or venerable,' and महिना (Feminine dual) 'great,' are explanations of the word given elsewhere; but the latter is differently accented, महिना. The word occurs as it does here very often and almost always the meaning महिना suits well.

२ इति नक्षत्रम् &c - 'He stretched out apart the starry sky and the earth' (M. M.) This is more natural than the explanation of सायण. कश्चम् and इहम् we often see in the Veda qualifying one and the same noun. It is therefore better to take them with नक्षत्र.

श्लोक 2.

1 स्वया तन्वा - 'In my own person; myself.'

२ संवदे—It is better to take, naturally 'converse' than to interpret the word as 'muse' as Dr. Peterson does.

३ कृतवन्तवरेण मुवाणि—This evidently seems to mean 'when shall I be united to वृत्वा? Mere conversation and association with the god does not satisfy the poet. He wishes to be absorbed into his God. His goal is such absorption or identification. The object of sacrificing and worshipping is to secure this final state. It cannot, however

he concealed that his idea of final beatitude is postvedic. It is this fact alone that would make us pause a little before putting this interpretation on the clause. It is therefore that we must satisfy ourselves by taking much less than what is warranted by the strict letter of the मंत्र. We may say that वसिष्ठ wishes to be friends with वरुण and friendship means complete union. Thus we may translate 'when shall I be intimate with वरुण! without supposing any higher spiritual ambition.

4 मृदीक—Generally means 'favour' or 'mercy.' सायण here takes it to mean 'bestower of favour.' M. M. takes it to mean 'propitiated.'

5 अमित्यम्—Aorist of ह्या 'to see.' The augment is dropped and the form is to be looked upon as subjunctive.

ऋक् 3.

1 विकिञ्चन्—Perfect participle of चिक्.

2 विप्रच्यन्—Infinitive of प्रच्य with वि. पाणिनि does not notice this form of the infinitive, but सायण paraphrases विप्रच्यन् by the regular infinitive. It is only with the root च्क् 'to be able' that पाणिनि has noticed this form of the infinitive as अच्यन् नाच्यन्. Whitney (370 A.) says that the root-noun is used as infinitive in its accusative in अच्य, its dative in च्य, its genitive in अच्य and its locative in च्य. Some of these can be compared with पाणिनि's general rule for Vedic infinitive.

3 इव्यः—This word which generally means 'a poet' is used in the Vedic very often in the sense of 'an intelligent one' referring both to gods and men.

ऋक् 4.

This verse strikes us as full of devotion and pathos.

1 अयेद्वन्—It seems, on the whole, better to construe the word as सायण has done and translate 'what great sin.'

2 स्वधावः—स्वधा is taken generally to mean वेदः 'hustra.' It is sometimes explained as 'power,' so the word स्वधावः may mean both 'mighty' and 'illustrious.' This word occurs as an epithet of अग्नि, इन्द्र, वरुण and पूषन्. All are thus complimented as 'powerful.' The ending of vocative of nouns and adjectives in अन् and वन् is वः as आनुव, हरिवः, मरुवः &c. स्वधावन् occurs only once in V. 3, 2 whereas स्वधावः is used sixteen times. Pāṇini has the Sūtra मनुवसो ह संवदो उदसि. In later Sanskrit स्वधा is associated with the names of departed ancestors as

विद्वयः सपा. सपा means also 'food' as in स्वपा मदन्वीः. स्वपावन् is said to be the original of the Persian खुदावत, a Sanskrit sibilant being changed to ख as खदुर = खोदर.

3 दुरः 'Quickly,' from दृत् 'to haste.' We have this word दुर occurring in दुरा, दुरण, दुरंगम.

उदा० 5.

1 दुष्कामि—'Offences.' Here we have an instance of a past participle used in the sense of an abstract noun as क्लृप्त for मापन.

2 तन्मिः—'Ourselves.' The word तन् is used for 'self' in various forms and it seems unnecessary to translate it 'with our own bodies' as M. N. has done.

3 पशुवृत्—This is a difficulty. It is better to take it to mean with सायण and Dr. Peterson, 'who has made atonement.' It is a question, however, whether पशु should be taken in the sense of 'a beast or for the matter of that, even 'a cow' A thief is entitled to liberty when he has satisfied all men set to watch over him. पशु thus may be interpreted as 'men set to watch' पश्यन्ति इति पशुवृत्. It is no doubt a little awkward to explain it thus, but as the word पशुवृत् occurs in the Veda only once, meanings have to be suggested for consideration. Another meaning might be suggested from the other उपमान in the verse. We think that the poet urges ignorance as an excuse for his sins and a plea for being set free, because he asks to be let loose as a calf. In meting out punishment we know that the age or status of the offender is taken into consideration. The temptation as well as the expected power of the offender to resist it are also to be considered, and thus an offence committed by a man of education deserves greater punishment than a vulgar one. This is probably a plea raised by our poet here. पशुवृत् would thus mean a mere 'herdsman,' 'protecting or keeping herds of cows.' Both Muir and M. N. take this word to mean 'one who has fed upon cattle.' Dr. Peterson is right in calling this 'backward' as feeding on cattle can hardly be urged as a plea in favour of the offender. Another meaning still may be suggested as पशुवृत् 'feeding or tending cattle.' for a period would be a form of punishment for an offence, and so a man in the primitive days when there was no rigid system of fining and imprisoning, might simply be called upon to just tend cattle for some settled period and then might be set free. Finally it may be suggested, perhaps with greater reason, that दृत् = to steal. Vedic

word लु (a robber) and Zend root *trifan* (to steal) making this suggestion very probably. So पशुद्वर्—'stealing cattle' an adjective to दासु.

श्लोक 6.

1 प्रति:—Although the word is used only once in the Veda, there can be no doubt that it means 'destiny,' 'fixed course.' We have the word दृढ from the same root, which means 'unchangeable.'

2 विनीदक = 'Die.' This word is not mentioned in the निषेध. वासु derives it from म्रिद् with वि. Monier Williams, on the authority of सायण's gloss on the first ऋक् of अथर्ववेद X. 34, says that dice are made of the nuts of a tree called विनीदक. सायण's information, too, does not seem definite. There is in fact nothing to determine the exact derivation. The meaning of the word, however, is beyond doubt.

3 अस्मि ज्ञानान् कनीयसु उपारे—This is indeed a difficult line. It is clear that the poet thinks himself कनीयसु. The doubt is who the उपारसु is. Ludwig, as Dr. Peterson tells us, suggests that वरुण is the उपारसु here. सायण suggests that it is God विष्णुत्वेन शितो ज्ञानानधिक ईश्वरः. Ludwig evidently seems to except this only making ईश्वर more definite. M. M.'s meaning is not very different from Muir's. 'The old is near to mislead the young' (M. M.). 'The stronger perverts the weaker' (Muir). 'The older ones exercise influence over the younger.' We have this experience in the world and there is no doubt that the leaders of a society are responsible for the sins of the common people. The same stand has been taken by the poet. He clearly means to say "I am doing what my betters do." Cf. पचदशरति अष्टसप्तदशेनरो जनः । सु यत्पमाणं मुरते लोकास्तदनुवर्षते ॥ (गीता).

4 स्वप्ननेदनुहस प्रयोता = 'Even sleep brings on unrighteousness,' meaning men have bad dreams and they think evil thought even in a state of sleep. This is not, of course, सुषुप्ति—'sound sleep.'

5 This ऋिक् deserves notice; because the poet pleads his helplessness in the matter of his sinful conduct. It is not intentional; but it is because his better part is drowned by destiny, drinking, passion, dice, thoughtlessness and the misleading example of the elders. Here we have an idea also of the bad influence to which our remote ancestors were open, but at the same time we see what simplicity of heart and frankness there was in their devotion to the Almighty; how wholly they resigned themselves to His care and how powerless they considered themselves.

श्लोक 9.

1 अरंवरुणि = 'I will satisfy.'

२ मीदृश्ये—From मिद् 'to shower,' 'one that showers objects of desire,' 'beneficent.'

३ राये जुनाति = 'Let him incite us to gain wealth.'

४ मचेनयदचितः = 'He made the ignorant wise.'

५ वनितरः—कमित् and कविदम—All such words though expressing degrees are not to be strictly understood as meaning definite comparisons. They all mean 'praise.'

अङ्क ४.

१ इ नः क्षेमे द्रमु योगे नो अस्तु—To a Hindu mind there need be no difficulty as to the explanation of this line. योगक्षेम is an idea with which he is quite familiar. योग means 'acquisition,' क्षेम means 'protection.' In Dr. Peterson's note on क्षेमे द्रत योगे VII. 54, 3 we have the struggle of European scholars to interpret the expression. Both Grassman and Ludwig understand क्षेमे and योगे in an unusual sense. They translate the phrase, 'at rest and at work.'

२ द्रम्—Is an adverb meaning 'happily.' It is used always with verbs, but sometimes it has the appearance of the predicative adjective. It is not inflected. We have thus to render it in a variety of ways; as here we have happiness with regard to definite points, sometimes as we have in VII. 34 to translate the word by 'propitious.' Altogether there is no doubt that it is a benedictory adverb and is variously used. See M. M.'s critical note, Vedic hymns, page 190 where he says "It is used as a substantive, as an adjective and as an adverb, and in several instances it must remain doubtful whether it was meant for one or the other." It is impossible in all the passages where it occurs to lose sight of its adverbial character.

सूक्त VII. 95.

अङ्क १.

१ प्रवाहधाना—This form occurs only here. We have विवाह्ये twice and in these two places सुपण interprets the word differently. It is not clear whether we should understand it from वृष् or वृष् though we are inclined to take it from the latter as Monier Williams does it. प्रवाहधाना may be translated as 'pushing on amain.'

२ महिना = 'By its greatness.' Here we may take 'by its volume.'

३ प्रवाहधाना रघ्येद &c. = 'The river rushes on (straight) like a thoroughfare pushing on amain before her, by her volume, all the other waters.'

अंक 2.

1 नदीनाम्—'Of all the rivers'—'from among all the rivers'.

2 समुद्राय वा—समुद्रं नदीदीकृत्य—'Up to the sea'—'to join the sea'.

3 ज्ञेयन्दी—Present participle of जित् 'to know' which is paraphrased in the causal sense as 'she who makes known.' Dr. Haug notices the identity of this word with *Chaetens* of Zend. The alternative explanation given by the commentator 'giving' seems to be only a makeshift.

The poet here praises सरस्वती as the only one of all the rivers that took cognisance of the prayer offered by Nahusha. In the second quarter we have the wealth of her waters described, as the river takes them to the sea instead of discharging them into some big river. The third quarter tells us of the power of the river to make known to the world the immense treasures to be got (by making use of its waters for agricultural purposes). All this offers an indication that the big river of the Indus is meant here. The Nilolike power of the Indus to place the people on its banks in a position of advantage on account of its inundations is well known. Vasistha in all probability lived somewhere near the Indus as we find him closely related to the old Persians in the matter of language. Again the Zend has got the word *Vahishtakē* from *Vahistem*—'best.' *Vahista* is Super. of *Vahu*—'good.' The हू in all these is of course our ह्. So we find the very name of our Rishi among the people of old Persia. It is natural that Vasistha should bestow encomiums on the great river of the Punjab with its tributaries. Our Rishi in VII. 36 calls सरस्वती, सप्तसी सिधुमाता. The seven rivers are called seven sisters. Altogether the Vedic Rishis talk about these Punjab rivers on the banks of which they were dwelling in the Vedic days. सरस्वती thus mentioned is not the one that we have in later literature and a neighbour of the यमुना.

अंक 3.

1 नयः—Is an adjective applied to various gods and has been generally translated as नून्यो दितः—'beneficial to men.'

2 सिधुर्बभूवः—It is not easy to explain this. We have it sometimes said of gods such as Indra and Agni that they were born with full strength. As soon as they came into being, they proceeded to work. Some such meaning might be understood here. As this अङ्ग is about

a big River God, we can say that he was great even as a child meaning in the cosmical sense 'the waters were not meagre even at the source.'

3 यानिन् = 'A strong son.' This we have seen to be one of the choicest boons that worshippers can ask and gods can confer. Heroic sons were a necessity in those days of invasion and advancement, when the ancient Aryans were momentarily open to the attacks of the hated aborigines.

4 विसातये तव्य मापृजीत—सरस्वत is here praised as chastening the body of the worshippers for their benefit. It possibly means that cold baths gave them strength and made them cope with their enemies at an advantage and thus brought them immense booty.

श्लोक 4.

1 नः उपश्रवन् = 'May she listen to us.'

2 मितृहृभिर्नंप्रसेदियाना = 'Approached or saluted by the venerable on their knees.' The हृ in मितृहृ is a representative of जनु Gr. *Genu*; the intervening vowel being dropped ज् + नृ = ज् + नृ = जन्. so we have in यत् from यज् + न.

3 युजा = 'Permanent,' 'not disappearing when once attained.' It goes with राया. राया युजा—this instrumental indicates the point of superiority over the rivers. The wealth bestowed by others is not so steady.

4 सखिभ्यः—Means 'worshippers' as the word is used very often in the Veda. It will then be in the dative. उत्तरा shews comparison and that is between सरस्वती and other deities. The superlative उत्तमा is a word quite familiar to us and does not seem strange. उत्तरा सखिभ्यः may also mean 'superior to your friends (other deities).'

श्लोक 5.

1 ज्ञा—ज्ञायण supplies ददीमहि as a suitable verb after this preposition. The sentence then means 'invoking you with prayers, we shall get from you these (gifts).'

2 दधाना—Has the sense of the passive here, 'being placed in a state of most desirable happiness bestowed upon us by you.'

3 उपसेवाम &c. = 'We shall approach you as a shelter tree.' शरणम्—'shelter, one that protects.' शरणं गृह्णति; शरणम्: 1. उपसेवाम may also mean 'praise' as it is largely used; but the primary meaning 'approach' suits the context better.

ऋक् 6.

1 व्यासः—वृ with दि and आ 'has opened or opens' as सायण translates it. वसिष्ठ here tells सुरस्वती that he has opened the gates of sacrifice to admit her and calls upon her to be great and bestow wealth on him. This is an amusing address to a deity. वसिष्ठ takes to himself rather a high position as having in his hands the power of giving or refusing admittance to a sacrifice. This is not the only place where we have the ऋषि taking this attitude. They say "We give oblations to gods and get health, wealth, sons, cattle and other blessings from them." They describe Indra as greedily drinking सोम as a preliminary to bestowal of blessings. All this however, speaks of the simple and artless devotion of these early days.

ऋक्. VIII. 29.

This is a hymn composed of Riks dedicated to different gods. Its peculiarity, however, is that no deity is directly mentioned in the ऋक्. The deity of each verse is to be ascertained by its characteristic epithets mentioned, and functions alluded to in the verse. The verses are as it were so many conundrums proposed to test the ingenuity of readers. Each of the verses of this hymn then is to be understood in this way. Where we have the works of Indra, viz. the phenomenon of rain, the killing of वृत्र or so, the ऋक् is to be set down as Indra's and so on.

ऋक् 1.

1 The first ऋक् is referred, by सायण, to सोम and he justifies his position by explaining all the words and expressions as describing सोम. In explaining सुर he is obliged to take advantage of the later, that is, postvedic tradition of the identification of the moon with सोम. He has taken दिश्वयमक्ते—'puts on golden ornament.' Also in reference to Soma, वृष्टु is no doubt, once used as an epithet of सोम (IX. 98, 7). It is also applied to others and so is not peculiar to सोम सिधुय which is explained by सायण in more than one ways, is never an adjective qualifying सोम. The application of the later tradition just mentioned is not justifiable in the interpretation of the ऋक्वेद. सोम is not described as putting on ornaments. It will thus be seen that the ऋक् does not naturally point to सोम in an unmistakable way. The mention of ornaments is in the Veda to be found in the case of the मरुत्. I. 64, 4; VII. 57, 3;

VIII. 27, 11. This is a peculiar characteristic of the ऋत्विज् and if we take this verse to refer to one of the ऋत्विज् it would not be improper. The other adjectives which can be applied to any deity may qualify even ऋत्विज्. We think the principle to be followed in the interpretation of these ऋत्विज् should be this—We must get hold of the peculiar characteristic of a deity before we set it down as belonging to it. The minor adjectives may have their general meanings. In this way the ऋत्विज् who are called रुद्र's boys were fond of decorating their bodies with ornaments, different ones for the different parts of the body. Dr. Aufrecht suggests the same* though M. Langlois thinks that the sun is meant.

ऋक् 2.

1 योनिमेक वा ससाद—This is properly pointed out by सायण to be an indication of अग्नि; because he is described to take a seat (in the house of a sacrificer). In VIII. 4, 5 we have वा ये योनि देवतं ससाद. Now the same is sometimes said of other deities; but here we have again the epithet द्योतनः which would point out to deities of light अग्निदेवेषु द्योतनः means 'brilliant in the midst of the gods.' अग्नि is said to bring gods to the sacrificial place and thus 'the intelligent, the brilliant in the company of gods'—all these go to differentiate अग्नि from all other gods.

ऋक् 3.

1 This ऋक् is unmistakably रुद्र's, since we have the mention of शशी his weapon.

ऋक् 4.

1 This undoubtedly refers to Indra.

ऋक् 5.

1 जलापमेवम् = 'Of comforting medicines.' जलाप is used in VII. 35, 6 इं नो रुद्रो हृदिभिर्जलापः where सायण explains the word as दुःखत्राणकः. The name रुद्र itself has been explained by सायण to mean the same thing. (See note on V. 73, 8) सायण here properly fixes जलापमेवम् as the determining epithet of this verse; because we have it in I. 43, 4 as an epithet of रुद्र. In his gloss on this ऋक् (I. 43, 4) सायण derives जलाप thus:—जापन्ते इति जाः । जापः = अभिलाष from लप् 'desire.' ज is compounded with लाप, thus meaning सुखम् = जानां कापो यस्मिन् तदा । जलापरूप मेवम् यस्मिन् स जलापमेवम् रुद्रः । We have also शिग्मायुष an epithet of रुद्र in VII. 46 a hymn addressed to रुद्र. In verse 3 of that hymn we have रुद्रः having thousand medicines. सहस्रं ते स्वयितान मेवम्.

* Muir's note page 90 volume IV. Sanskrit Text

श्लोक 6.

1 वीणा is Perfect from the irregular reduplicated base वीणि which Whitney notices in 786 where, however, we miss this particular form. सायण tells us that the root वीष् which generally means 'to grow' has here the sense of 'to protect.'

2 The deciding word is, as सायण says, पवः which occurs very often in the hymns of वृषन्. It is his function to keep the ways free from assailants and वृषन् is constantly invoked to chastise the opponents that are likely to obstruct the path of ऋषिः. It is वृषन् again who makes wealth of easy attainment, धनाग्निं सुवशा इषि. (I. 42, 6)

3 The simile here, had it not been in Veda, would have been offending; because it is वासिगदन्वूनत्वदुष्ट, as तरुतरु, which is उपमान, is altogether inferior to god वृषन् the उपमेय. The suggestion by such a comparison is of the उपमेय's doing evil deeds which is saying something improper. Altogether this verse can be paralleled to चांदाहेरिव सुवशाग्निः साहसं परम इहत् । and the remark अत्र चांदाहवादेर्नन्दया दुष्कर्मेकारित्वस्य केरुचिनाभत्वं । will hold good. The Vedic Rishis, however, are not bound by the canons of modern critics.

श्लोक 7.

1 This verse unmistakably refers to विष्णु as we have the indication उत्तराद्यः and श्रीणि विचक्रमे both of which we may find in VII. 100, 1 and 3.

2 उत्तराद्यः is variously explained by our commentator; but in the light of उत्तरक्रम another epithet to विष्णु we may translate 'of wide course or step.'

3 श्रीणि विचक्रमे—This is often said about विष्णु in the Veda that the three steps of विष्णु in his वामनावतार or dwarf incarnation have been identified with this mention of three-fold appearance of विष्णु. On various grounds it has been proved that the modern tradition is not meant in the Veda. यारु at any rate seems to accept one of the explanations given by his predecessors—सायणानि and जैमिनि, the former saying that Vishnu's three appearances are in three different places, in three different forms; as the fire on the earth, the lightning in the firmament, the Sun in the sky. जैमिनि thinks that the Sun plants his foot first, on the समारोहण—'the hill of rising,' second on दिशुदर which is the 'meridian height' as explained by गुणाचार्य, Yaska's commentator, and the third गततिरवः viz. 'the hill of setting,' सायण of

course in his interpretation of Vedic passages found it impossible to divest himself of the later tradition of सिद्धपुत्रत्व. The occasion of the three steps of the dwarf incarnation has not alluded to in the Veda in the faintest manner, nor have we mention of anything like an incarnation in the sense in which we understand the word अवतार at present. On the whole we must regard the Vedic ऋषि totally innocent of such a tradition, recognising at the same time, however, in their words sufficient basis for the active imagination of subsequent poets.

ऋक् 8.

1 एकया द्वौ—This at once points out that the ऋग् refers to अश्विन् who are associated with दुयौ their common bride taken at a self-choice marriage. The two gods are constantly associated मित्रावरुणौ or any other deities वावाग्निव्यौ, इन्द्रापोमौ &c cannot be called the two in the sense in which this epithet can be applied to अश्विन्, because each of the deities thus paired, has got hymns or portions of hymns separately dedicated to itself, but the अश्विन् are always inseparable द्वौ alone would thus have unmistakably pointed out अश्विन् एकया which सायण points out as the distinguishing word, no doubt, confirms the same idea as we have मूला in many ऋग्स् spoken of as accompanying the अश्विन्.

2 विभिन्नरत —This is also an indication of अश्विन् because birds are said to be yoked to अश्विन्'s chariot. This has been interpreted in some cases as referring to 'horses swift as birds'. Still there is no doubt that अश्विन्'s horses have been more often compared with birds than those of any other deities. Again in order to maintain that अश्विन्'s chariot was driven by horses we are constantly required to put the interpretation of रूपकाशिमोक्षि आनाश्वेनासोऽश्विना बहुतुरपे युक्तसो आदाव पत्तगा (I 118, 4) यद्वाश्वो विभिन्नरत (I 46, 3). There is no doubt that horses also were yoked to their chariot and this fact may be an argument in favour of understanding विभि and श्वेनात् to be used for horses by the अव्यवसाय of उपमेव. Their name अश्विन् is also an argument to justify the same explanation.

3 प्रवास—is used for प्रवासिनौ 'travellers'.

ऋक् 9.

1 दा—This cannot be the deciding word here (See note 1 on previous verse) स्यात्ता is no doubt the differentiating expression as सायण points out. Again we know that वह्य's house is high up above in the sky whence he sees the deeds of men, that are done and are to be done.

३ उपमा—This word is explained by सायण as 'unrivalled' in many places (VII, 30, 14) and as Whitney points out in 474, this is a superlative from उप, the comparative being उपर. In his gloss here सायण gives us, as it were the process by which उप comes to mean 'unrivalled, excellent, the best.' His first explanation is like our figure—उपमेयोयमा, मित्रः वरुण इव वरुणः मित्र इव ! His second explanation is based upon the inherent nature of उपमान. When we make a thing a standard of comparison we do not do so unless it is admittedly superior.

३ सर्पिरामुत्ती = 'To whom ghee is offered, having ghee for their oblation.' This form of the epithet occurs only here, in other words it is never applied to मित्रावरुणौ conjointly. सर्पिरामुत्तिः is only once applied to मित्र (VIII, 74, 2), but it is four times applied to अग्नि.

अक्ष 10.

1 This अक्ष is in praise of the अग्नि whose peculiar exploit is here spoken of. The अग्निः meditated a great hymn whereby they made the Sun to shine. In the fifth Mandala which is of the अग्नि family we have a portion of hymn (40th) extolling the अग्नि for the rescue of the Sun from स्वर्गानु a demon that had altogether enveloped him (see V, 40, 9). This seems to be the description of an eclipse of the Sun. स्वर्गानु the demon overspread the Sun with darkness and the worlds appeared in the plight of a bewildered person knowing neither where he is nor where to go. Indra was dissipating the illusions spread below the Sun when अग्नि too repeated a hymn and drew forth the Sun concealed by darkness thwarting his works. स्वर्गः pitifully invoked अग्नि's aid in the following words—"O Atri, let not the violator swallow me, through greed,—me who am yours You are मित्र with truth for your wealth, may you and King वरुण protect me here". अग्नि then repeated a hymn, propitiated the gods and replaced the Sun in the sky to shine as before. अग्नि thus made the Sun to shine.

सूक्त. X. 72.

अक्ष 1.

1 जन्मा—Vedic for जन्मानि = 'birth'. It occurs only once more.

2 निरन्वया प्रबोधान = "We shall say by way of praise". सायण correctly translates the word निरन्वया by रुन्वा in all other places. It comes from वृन् 'to praise'.

३ य परमादुत्तरे युगे—सायण takes the whole half as one sentence and translates 'who would see the praiser in a future age when hymns would be sung' He takes स्तोत्रारम्भ as an accusative to पश्य्यात् and refers य to the collection of gods spoken of as देवानाम् in the first half This meaning of सायण seems to be the best of all that have been proposed It only says in a periphrasis who are immortal, because the poet seems to say 'we celebrate the births of Gods (whom our ancestors have worshipped)—who have seen our ancestors worshipping, who are seeing us worshipping, and who will in future ages see those that come after us, when these (future) will sing hymns' Muir takes उद्येषु तस्मान्नेषु with प्रवीचाम in the first half and refers य to each of the praisers themselves His translation is 'Let us in chanted hymns, with praise declare the births of gods—any one of us who in this latter age may behold them' Prof Max Muller, as Muir tells us suggests an alteration in the संहिता, यत् for य in order to translate the clause as 'that a man may see them &c'

श्लोक २.

१ पूर्व = 'Early, ancient' In the same way we have नव्य 'recent' or 'modern'

२ अस्त सद्जायत = 'The existing was born of the non-existing' This is a common idea of the उपनिषद् and with his full knowledge of the subject सायण could not resist the temptation of referring to the उपनिषद् literature and assuming the modern of technicalities of theological treatises to be meant by the hymner It must however, be admitted that some of the Vedic poets of the last ऋक् were not far removed from the days of subsequent philosophical thought. In such hymns as हसौ देवाय हविषा यनेम and नसदासीरोसदासीत् there is an attempt to solve the insoluble puzzle of the world's creation, and ideas have been put forth and hints thrown out which border on the rational theory of monotheism so ably established in the philosophical works of our society both in ancient and in modern times.

श्लोक ३

१ सायण takes अक्षा to mean 'quarters' and उक्षाण्यत् to mean 'trees' सायण a meaning of the word उक्षाण्यत् is fanciful The word occurs in no other hymns and both Muir and Max Muller do not undertake to translate it अक्षा which word occurs again in the next verse is translated by 'regions' by Muir

श्लोक ४

१ The birth of अदिति and द्यु from each other is explained by यस्त

as divine and supernatural Gods create each other as in the obvious case of the day and night

श्लोक 5.

1 ता देवा अन्वयाद्यत = 'Gods were born to her'

2 असृत्तदधव — This is an adjective of देव and may mean 'immortal brothers' or friends or brothers of Gods' or 'of undying or permanent relationship'

श्लोक 6

1 सुसरव्या—(Lat) 'well begun,' सायण translates 'well born' सरम in modern Sanskrit means agitation. It seems Muir attaches this meaning to सुसरव्य when he translates this verse as follows — "When, gods ye moved (agitated) upon those waters, then a violent dust issued from you as from dancers. This dust सव्य understands to be the Sun that issued forth and settled in the sky to illumine the world

श्लोक 7

1 यत्न — Sayana takes the word यत्न to mean 'clouds' Muir translates it by 'strenuous men' यत्न may be like अत्रय the Rishis of a particular family as in VIII 6, 15, VIII 3, 9. It is not a family spoken of by itself and so one does not feel his ground firm when he takes that meaning. Since the Yatis are made the उद्गम the standard of comparison, it goes without saying that they must be quite famous if they really refer to any particular family. Now, we have a Zend word 'Yatem meaning fortune, wealth.' From this if we understand यत्न to mean 'wealthy people,' we shall have good sense. Wealthy people have by spending their riches on noble purposes conferred everlasting obligations on the people of a country. Good kings and ministers fill the world with such deeds. Secondly if we understand the word यत्न etymologically from यत् to 'strive' and take it to mean 'strenuous or industrious men' that also will give good sense. Montesquieu in his excellent work on 'Spirit of laws' tells us under the article 'Human industry' that what are now rivers were formerly lakes bounded by hills and mountains and that industrious men broke the barriers down and made the rivers to flow. What a blessing have these forgotten giant workers conferred on the world. Not to go so far as these, look at M. de Lesseps the inventor of the Suez Canal scheme. What a revolution has he made

- (१) जर स्वतः व्याच मालकीचा घदा असेल तर खुद्द मालकाची
 (२) भागीदारीचा घदा असेल तर एकाद्या भागीदाराची.
 (३) हिंदु अभिमक्त कुटुंब असेल तर कुटुंबाच्या कर्त्या मनुष्याची अगर मुख्य मनुष्याची.

(४) एकादी कंपनी असेल व ती जर १९५६ च्या कंपनी कायद्यान्वये नोंदलेली (Incorporate) असेल तर त्याच्या डायरेक्टर, मॅनेजिंग एजंट अगर कंपनीच्या मुख्य अधिकार्याची

(५) जर राज्यसरकार स्वतः विक्रीचा व्यवहार करित असेल तर त्या राज्य सरकारने नेमलेल्या अधिकाऱ्याची.

(६) बरील रोपेज इतर कोणत्याहि बाबतीत मुख्य अधिकार्याची अगर तो घदा चालविणाऱ्याची जर एकाद्या व्यक्तीची एकाद्या राज्यात एकाद्रून जास्त घदाची ठिकाणे असतील तर अशा व्यक्तीने सर्व ठिकाणाचा उल्लेख करून एकच अर्ज केला पाहिजे, मात्र त्यामध्ये घद्याचे मुख्य ठिकाण कोणते हे त्याने स्पष्टपणे नमूद केले पाहिजे व ते मुख्य ठिकाण अगर जागा ज्या राज्यात त्याचा घदा असेल तेथीं विक्रीकराच्या कायद्याखाली नमूद केलेल्या जागेहून वेगळे असा नवे (R 3 C S T R & T Rules 1957)

उदाहरणार्थ—मुबईच्या व्यापाऱ्याची मुबईत व पुण्यात अशी दोन घदाची ठिकाणे आहेत त्याने विक्रीकर अधिकाऱ्यास मुबई विक्रीकर कायद्याखाली आल्या घद्याचे मुख्य ठिकाण मुबई हे दाखविलेले असेल तर केंद्र विक्रीकराखाली नोंदणी नबर घेतानाहि त्याने मुबई हेच मुख्य ठिकाण म्हणून दाखविले पाहिजे

कलम ७ पोट कलम (१) प्रमाणे नोंदणी नबर घेण्यासाठी कायद्याचा अर्ज व्यापारी अशा तऱ्हेने नोंदणी नबर घेण्यास पात्र झालेला तारखेपासून ३० दिवसांच्या आत केला पाहिजे (R 4 (i) C S T R & T Rules 1957)

एकाद्या व्यक्तीने आंतरराज्य विक्री केलेली असेल तर ती व्यक्ती नोंदणी नबर घेण्यास पात्र ठरेल

कलम ७ पोट कलम (२) प्रमाणे ज्याला वैच्छिक (Voluntary) नोंदणी नबर घ्यावयाचा असेल अशा व्यक्तींना ह्या कायद्याची अमलदृष्टावणी

सुरु झाल्यावर वेव्हादि अर्ज करवा येईल (R 4 (2) C S T R & T Rules 1957)

ज्यावेळीं फॉर्म A मध्ये केलेला अर्जद्वारेच व्यक्तीची संपत्ति अधिकार्याची खात्री होईल त्यावेळीं तो फॉर्म B मध्ये नोंदणी नकर देईल त्याचप्रमाणे एकाद्या राज्यात व्यापार्याच्या जेरद्वारा धर्वाच्या जागा असतील तेव्हा फॉर्म B च्या म्हणजे नोंदणी नकराच्या प्रती तो देईल

जर व्यक्ती नमूद केलेल्या गोष्टीबद्दल त्याची खात्री पटली नाही तर त्या व्यापार्याचे म्हणजे ऐकून येईल व तेव्हादेहि खात्री पटली नाही तर तो विव्रीकर अधिकारी तो अर्ज नामनूर करील (R 5 C S T R & T Rules 1957)

अशा तऱ्हेने मिळालेला नोंदणी नकर धर्वाच्या मुख्य विणणी देवता पाहिजे व त्याच्या प्रती धर्वाच्या इतर टिकाणी ठेवल्या पाहिजेत (R 6 C S T R & T Rules 1957)

मिळालेल्या नोंदणी नकरामध्ये काही परक करून ध्याव्याचा अर्थ तर संपत्ति अधिकार्याकडे अर्ज वेव्हास व त्याची खात्री पटल्यास तसा तऱ्हेचा परक तो नोंदणी नकर व त्याच्या प्रती खात करून देईल (R 7 C S T R & T Rules 1957)

नोंदणी नकर हरवण असेल अगर इतर कोणत्याहि कारणां एखाव इतर असेल तर २/- फी भरून त्याची नकल घेता येईल (R 8 C S T R & T Rules 1957)

नोंदणी नंबर रद्द होणे अगर करवून घेणे:—

जे व्यापारी आपण धरा वट करून सेंट विव्रीकर कार्यागालीं नितीसर भरण्यास पात्र ठरणार नाही अगर ज्या व्यापार्यास असा नोंदणी नंबर दिलेण असेच त्याने धरा बद केला अगर असा व्यापारी घालु पात्रा असे तर हद्द अधिकार्याकडून त्याला अशा तऱ्हेचा नोंदणी नंबर मिळालेला असे नो , अधिकारी असा दिलेला नंबर रद्द करील (Sec 7 (4) Read with C S T R & T Rules 1957, R 9 & 10)

in history by his scheme which has restored to the Mediterranean sea its old importance lost by it since the passage round Africa was discovered.

2 सुवनान्यनिवृत्त = 'Made the worlds happy'. The poet means to say that as *यति* gave happiness to the world, so you did the same by driving out the Sun concealed in the ocean.

3 समुद्रे गूह्यं—This ocean of course is the region of the clouds. It is natural for the primitive people to suppose that the Sun's setting is no other than his being hidden in the vast *skyey regions*. समुद्र is the Vedic word for these. Such expressions as समुद्रे गूह्यं were understood in later days to mean 'concealed in the ocean'. There being no notion remaining of समुद्र being the *aerial ocean*, the word was taken in the sense of the *watery ocean*. To this is probably owing to the later belief that the Sun at setting sinks into the western ocean.

यसि प्रसित्तरपरांनुनिधेरपितेदुनस्तगिरिमभ्यपतत्.

Māgha, X.

4 अगमतेन—अवसः has received the augment त्त which is added in the Veda without any special purpose अ of course is the Vedic form of the root ह्.

ऋक् 8.

1 तन्वस्परि = 'from the body'. Śāyana quotes later works enumerating the eight suns, seven of whom were taken to the gods and the eighth was thrown away.

ऋक् 9.

1 त्वत्पुनसांतीष्टमामरत् = 'She again took up Mārtānda for birth and for death'. Śāyana supplies प्राणिना before प्राजये मूलवे. He means that the Sun, who is meant by Mārtānda, is the measurer of time and the life of men. Their birth and death are dependent on the days which are made by the Sun.

2 This verse is mysteriously explained in the द्रतपद्म ब्राह्मण that Mārtānda who was given up undeveloped into any distinct shape was taken up by the seven full fledged Ādityās and shaped into an elephant who afterwards became निवसान् आदित्येण of whom came all creatures. Altogether the whole hymn must be confessed to be not very intelligible. Still we perceive an attempt to rationalise the creation of the various objects of nature.

3 The number of Ādityās is not definite in the Veda. Sometimes only वरुण is called आदित्य, sometimes मित्र and वरुण are called so. अर्दमा is added and the three are called आदित्य; then we have Indra added as a fourth Āditya. Sometimes they are five सुविता, मय, वरुण, मित्र and अर्दमा. We have द्यु added to the number and we have here in "the eighth" verse of our present hymn the Ādityās as seven.

An ingenious explanation of this mysterious hymn is given in the latest issue of the Vividhajañ Vistāra an ably conducted monthly magazine of Marathi literature. The writer, who from his style seems to be our famous Professor Rājārām Shāstri Bhāgvat, is of opinion that in this hymn we have a description of the rise of stars. He takes देव to mean 'stars', उत्तानपर to mean the firmament (आकाश), द्यु and अदिति to mean 'day' and 'night' respectively. The eighth ऋ according to him will be translated:— "Light are the sons of Aditi, who were born from her body. To the stars she repaired with seven (i. e. 'she came to an end'). Then she gave birth to the Sun". The heading of the article, which I hope is the first of a series, is "History and semblance of history". The writer says that the Paurānik age has made a mess of this cosmical hymn. He says this hymn is not historical, it only looks as if it were one.

सूक्त X. 108.

ऋ 1.

* This verse begins an interesting dialogue between एजि and सरमा. The एजि stole the cows in search of which Indra sent सरमा the divine bitch (देवदुती) the messenger of the gods. When सरमा reached the region of the demons, they tried to gain her over to their side. With this introduction we shall understand the present hymn without difficulty. The first verse is the speech of the एजि and the second is सरमा's a reply to them. Thus we have throughout the hymn एजि and सरमा talking with each other.

1 पराचैर्दुतिः—सायण takes पराचैः as instrumental meaning 'passages that could not be crossed over again'. पराचैर्दुतिः—'full of such passages', पराचैः however, may be taken as an indeclinable like नीचैः, उच्येः &c. meaning 'aside', 'out of the way' as सायण himself takes it in VI. 74, 2. जगुतिः may come from ग 'to go' and may mean 'leading' or 'conducting' as Monier Williams takes it. जगुतिः पराचैः may then mean 'leading aside'. उगुतिः occurs here alone.

2 अपेक्षिति—Is another word which occurs nowhere else. It is really not clear why the पदपाठ puts it as a compound द्विति from द्वि 'to send' means 'message or errand' वामेदिति 'what message (is) for us?' 'What is the business with us?'

3 वा परितमया—'What (kind) of night was it with you?' meaning 'how did you pass it, in safety or in danger?' We have the root तृति वृत्तरीचने s. e. तृत् 'to be in danger or difficulty' परितमया which is often rendered as 'night' may mean simply 'difficulty'. Our clause here may thus be translated 'What difficulty (had you in coming over here)?'

4 रमाया पवासि—The waters may be of a river or we may take the word रमा to mean the 'earth,' and then those waters may be all 'waters on the earth,' s. e. of the rivers on the way.

अङ्क 2.

1 अत्रिणोभिदमा—सायण takes it to mean 'through fear of transgression.' It is not clear what this means. Of what transgression the water of the river was afraid? Is it any fear of punishment from Indra? In that case अत्रिण् need not be taken as an abstract noun. अत्रिण् may be understood to be the ablative of अत्रिण् meaning 'outdoing or surpassing or transcending all' referring, of course, to Indra सत्मा thus may be taken to mean that the water of the river protected her through fear of Indra अत्रिण् occurs in VIII 67, 19 where सायण explains it by अत्रिण्य. No other form of the word occurs in the Veda.

2 तत्र refers to water. It is to be noted that although पवासि is plural we have not got the plural pronoun.

3 न—This is used by रमा regarding herself. It may be to glorify herself or she may have some attendant with her.

अङ्क 3.

1 दुरीता—सायण lit translates it as दृष्टि and then explains as दृष्टिस्ता मेवा. It is difficult to see what he means by 'an army in the form of night' सायण's mind is probably full of the later tradition of the thousand eyes of Indra. दुरीता must mean 'appearance,' 'form,' 'beauty' as we have the word used elsewhere. The demons inquire 'Of what kind is Indra, what is the form or appearance of him whose messenger you have come hither from afar?'

2 On the next half सायण remarks that it is not addressed to रमा, but is a consultation of the demons among themselves, and thus

according to him the translation would be "Let her come, we shall make friends with her and she may become the lord of our cows" It does not appear why the second half, too, should not be considered as addressed to सुरमा with reference to Indra himself. Of course the ऋषि do not seriously mean what they say. They only say it to draw सुरमा into their clutches. Thus understood, the line will be translated 'Let him come, we shall make friends with him, and then he will be our herdsman.' They say this to सुरमा about Indra, and this suits well with her reply in the following verse.

ऋक् 4.

1 न स गृह्णन्ति &c = 'The deep rivers cannot swallow or hide him in (to him they are not impassable) As for you, oh ऋषि, killed by Indra, you would lie low.'

ऋक् 5.

1 गाव —Is to be understood in the accusative.

2 वस्त दना अवयुनादसुषी = 'Who will let them off for you without fighting or measuring swords?' असुषी see note on द्विती II 38

ऋक् 6.

1 अनेन्या = 'Unworthy of an army' (मायव) It may give better sense if we take it from अय 'to throw' with the termination एत्य in the sense of the Potential. The clause would mean 'your words O Panis are to be despised, not to be regarded.' There is no other occurrence of this word in the Veda. अनेय here seems to mean 'silly, insane or foolish' but we do not see our way to attach this meaning to the word. 'Sane' is no doubt akin in appearance and we have a Greek root meaning Sinnen = 'to know' and it will not perhaps be amiss to refer the word to this root.

2 अतिव्या = 'Not able to bear arrows, weak' 'Not to be killed.'
{ M W }

3 अयु—Lat means 'unchallenged' Let your path be unassailed hitherto. What is unassailed may easily be looked upon as unassailable. So अयुते व दया &c may mean so far as going by the way you move in is considered, you may well think it to be beyond the attempt of any body in future because it has been so long but you will find that you are not justified in this overweening confidence.

4 उभया = 'In both ways of both types' In order to give some sense to उभया we must suppose it to mean 'weak and strong' or 'whether in war or in peace' 'whether fighting or submitting' It is

noticeable that many of the words of this whole hymn are not to be found elsewhere in the Veda अस्तेन्य, अनिवन्धा occur only here

5 This is on the whole a difficult verse It may be translated thus 'Your words, oh Panis, are quite foolish Your sinful bodies may be impenetrable to arrows Your path may be unassailed in crossing But (mind well) Bṛhaspati would by no means brook both (these) ' When you will have to fight with Indra and Bṛhaspati you will know that your bragging was vain and that your confidence in your power to meet the enemy was misplaced It is not clear what Bṛhaspati had to do in this connection Sāyana gives us no definite help in his gloss on I 92, 3 where we have the same tale alluded to Sāyana suggests that we should understand Indra by Bṛhaspati

श्लोक 7.

1 रेकु = 'Suspected,' 'full of suspicion,' 'full of danger' रेकु is taken to mean रिक्त 'void, destitute (IV 5, 12) It is there understood to be derived from रिच् सवय here takes it from रेकु 'to suspect' May it not mean 'solitary' or 'deserted'?

2 अल्पम् = 'In vain.' It occurs once more in ७ 71, 6

श्लोक 8.

1 अवास — We have this word interpreted as 'invincible,' 'valiant' in VIII 62, 2 and I 62, 7 But we see it often understood as a proper name of one of the ऋषिः Both the senses would suit here The singular number of the word need cause no great difficulty in the Veda.

2 अवेतदच &c = 'Then the ऋषिः will have to vomit these words' meaning they will have to disown what they have said This is exactly opposite to the English idiom of *swallowing or eating or taking back one's own words* The ऋषिः have said in the last verse that अरमा's coming over was in vain अरमा now emphatically retorts 'nine ऋषिः with अवास among them being invigorated by a draught of सोम will come down here and take off the herd of the cows and divide it among themselves When this will be accomplished, the boast of the ऋषिः would, of course, count for nothing, and they will have to submit

श्लोक 9

आचय — We have here this use of the Perf 2nd Pers Sing in a dialogue It cannot be thus used in classical Sanskrit On the whole throughout this hymn we have many peculiar Vedic declensional and conjugational forms The use of the Vedic subjunctive is very

free. See आनञ्जल, दमद, दधति, दृश्या, अत्रसुगात्, भवति &c. For Declensional irregularities note the forms दूतीः, यना, तिग्मा, आसुषा, अश्वेभिः &c.

३ मवापिता सहसार्दन्वेन = 'Oppressed by the might of the gods. This is said by the Panis to poison her mind against the gods.

३ अथ ते &c. = 'O you of good luck, we shall give you (some) of the cows.' They are making all these offers which she indignantly refuses in the following Rik.

ऋक् 10.

१ गोकमा मे अञ्जदपयदावम् = 'When I came, they seemed to me eager for cows.'

२ वरीयः—सायण proposes two ways of taking this word. He would supply गवां वृन्दं परिलब्ध after वरीयः or simply देसम् as object अपेक्ष. The translation according to him would be, (1) "Give up the large herd of cows and go away hence," or (2) "Go away hence, O पणिस, to a more distant place." वरीयः may perhaps be used in the sense in which *better* is often used in English 'Better for you to do this or that &c.' So the clause may mean 'Better for you, O पणिस if you go away hence.'

ऋक् 11.

१ उद्गमो वन्तु मिनदीर्कतेन = 'Let the cows breaking open the doors get out by the straight way.' It is, of course, to be remembered that these cows are no other than the rain waters which are often said to be confined by the demons. Indra is always said to interfere and break open the doors of the fortresses and let the waters flow. The allegorical way of describing the phenomenon of rain is very common in ऋग्वेद. It does not, however, seem necessary to understand this sort of description wherever we have the पणिस and the cows. In the primitive days of Aryan settlement in India, they must have been leading a pastoral and agricultural life and to them cattle must have been a very valuable possession. The aboriginal races that might be coming in the way of their onward progress might be giving them constant trouble by robbing them of their cattle. It is, therefore, not altogether impossible that they should invoke the aid of their gods for the liberation of cows taken away by their enemies. One is inclined to think that in this hymn there are at least as many chances of cows being the waters as their being the cattle both of which the Aryans valued equally for their agricultural purposes. The writer referred to at the end of the notes on the

last hymn maintains that this is a historical hymn and countenances the suggestion that Paris might be Phœnicians

सूक्त. X. 139.

श्लोक 1.

1 पूषन्—See note on पूषन् VIII 99, 6 This is one of the important deities in ऋग्वेद He presides over prosperity He is called इक्ष्वाणि And पुरुवसु He is said to bring light, to see all men, and to go through the sky followed by the sun and the stars He keeps the paths of the world safe He is one of the three gods that have to do with the heavenly light The two others are सूर्य and सविता

श्लोक 2

1 आरविवाङ्—'filling (with his rays)'

2 पृताची—सायण takes it 'the corner directions' in order to distinguish it from दिशाची which he takes to mean 'the broad directions—East, West &c.' Some suggest that दिशाची means 'all directions' and पृताची 'the directions where ice melts &c the high mountain lands of North eastern Panjab पृताची is particular and दिशाची is general Altogether it is difficult to say what these words mean here

श्लोक 3.

1 देव इव—It is not clear what this simile means Who is the देव that is उपमान? We know that वरुण is known as truthful सत्यव्रत, and as we have seen वरुण to be praised as सम्राट् the sovereign, so here by देव he may be intended Again it is not unlikely that सविता the god of day should be compared with वरुण who is the god of night. In the next line we have सविता compared with Indra with reference to another quality This way of describing the matter in hand by means of a मालोपमा is not uncommon with poets

2 समरे—सायण gives the word सम्राने for it, but explains it by समग्र प्राप्ते—for the proper acquisition of wealth (of booty) He explains समरे etymologically from सम् + ऋ, ऋ 'to go,' समरे=सुम्राने, because it is to be taken with घञान्तात् It may be looked upon as an infinitive of purpose

श्लोक 4.

1 दृशुषी = 'Those that have seen', Perfect participle of दृश् दृशान् is the Mas Sing which occurs only once IV 33, 6 दृशन् which occurs in later Sanskrit as in वृत्तपरदृश does not occur in the Veda at all.

2 इन्द्रवैतु &c.—'Indra the regulator of these knew it and surveyed the ends of the halo of the sun'. इन्द्र is the regulator of the course of the waters. This function of Indra's is very commonly spoken of and we have it even in the hymns in the present selection.

श्लोक 5.

1 दिव्यो गंधर्वः = 'Divine गंधर्वः'

2 रजसो विमानः = 'Measurer of the world, of the regions'.

3 पितृो हिवानः = 'Cherisher of rites'.

अन्ताः—Third person sing. Benedictive from अद्. The modal affix यस् being added we get अय्यात्, and the 3rd pers. sing. term. would give us अय्यारत्. But as the language avoids a conjunct consonant at the end of a word by dropping the final, we get अय्याः. In classical Sanskrit, if there were no वृत्तकारण in this case, we should have expected अय्यात् by dropping the penultimate instead of the final according to the general rule.

श्लोक 6.

1 चरणे नदीनाम्—'The locative चरणे shews the purpose; 'for making the rivers flow, Indra got at the cloud'.

2 अदमन्नानाम्—This word occurs in IV. 1, 13 as an adjective of cows. सारण explains अदमन्नाः as पर्वतैः परिवृताः. Here he takes अदम in the sense of cloud and explains अदमन्नानाम्—'of those that have the cloud for their pen' and of course, supplies वपाम् waters to be qualified by the बहुव्रीहि compound. आस्ता गंधर्वो अमृतानि प्रवोचत्—'The गंधर्व celebrated the immortal courses of the (rivers)'. सारण translates the clause as 'Indra in the shape of विश्वावसु allowed the waters of these (rivers to flow)'.

3 गंधर्व—गंधर्व, गित्त, देव, असुर and रथसु—these five are said to be the five tribes of men by some. गंधर्व are in later mythology called the musicians at the court of Indra, but in the Veda we have गंधर्व used for सोम. It is said that he guards the सोम. विश्वावसु about whom we have the last three verses of this hymn is called गंधर्व and here he speaks of Indra in high terms. Elsewhere we have Indra conquering the गंधर्व and snatching सोम from his hands in the interest of men. Some also suggest that गंधर्व are inhabitants of गंधर्व which is identified with Kandahar. So Vishvāvasu might be a Rishi inhabiting those parts, beyond the frontiers of India. This name of विश्वावसु occurs once before in hymn 85 of this same (X) Mandala.

APPENDIX A ACCENT.

When the literature of a language was only on the lips of people it is no wonder that great importance was attached to the pronunciation of words and modulations of voice and tone. Special works were composed for the guidance of students in this department of *learning*. We must acquaint ourselves with the more important and general rules of accent before the commencement of our study of the Vedas.

ACCENT IN GENERAL

The accent bearing capacity belongs to vowels only and the name *सुर* which is given to that group of letters is perhaps given in view of this fact. There is only one accent (उदात्त) in a word, that is with one syllable excepted, the whole word is unaccented.*

1 There are three Svarās 1 Udātta 2 Anudātta and 3 Svarita

2 Udātta (lit taken up raised accented) is the highest or acute tone Anudātta not raised unaccented is the lowest or the grave tone Svarita (lit endowed with an accent) is a combination of these two and is called *circumflex*

3 The ordinary system of accent marking in Rig Veda is simple enough. An उदात्त is never marked while the sign of an अनुदात्त is—a horizontal dash line below a syllable. The स्वरित is represented by a perpendicular stroke placed above the syllable.

4 There are many varieties of स्वरित resulting in different ways and they have different names given to them but they are too minute and artificial to require treatment here.

5 The usual occurrence of the स्वरित is on a vowel following व, य, र and ल (chiefly the first two)

6 § An अनुदात्त following an उदात्त becomes स्वरित but when another उदात्त or a स्वरित comes after, it sinks back into its original!

* (अनुदात्त पदमेकवर्णेषु पा १ ५८)

† (उदीरदात्त पा १ २ २९)

‡ नीचैरनुदात्त पा १ २ ३९)

§ (समाहारः स्वरित पा १ २ ३०)

४ (उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित पा ८ ४ १६)

॥ (नोदात्तस्वरितोदयमगामर्षकाश्यपगालवानाम् पा ८ ४ १७)

character of अनुदात्त Thus in No L Rik 1 of विद् and of निनीमसि the last syllables are न्वरित, but न् retains and सि loses its स्वरित accent, because the first is followed by an अनुदात्त and the second an उदात्त The last स्वरित in मन्वे of Rik 2 of No I is not lost, because it is followed by nothing This unreal or unstable स्वरित is called *enclitic* or *dependent* circumflex by European scholars with a view to distinguish it from the real or stable स्वरित, which is the result of an actual amalgamation of the उदात्त and अनुदात्त

7 A phenomenon called दृक्श्रुति is remarkable This may be called the *monotone** All अनुदात्त coming after a स्वरित are as it were, assimilated into it and so left unmarked An अनुदात्त having an उदात्त or स्वरित immediately following it takes the usual accent mark and is called अनुदात्तत्वर or सन्नतर † Thus सुदर्शाक्सरद् but सुदर्शाक्सद्गामाम्

8 Another and an amusing mode of accent marking deserves notice When a real स्वरित is followed by an उदात्त or another real स्वरित the figure १ or २ is put after it according as it is short or long and the accent marks are placed over and below the figure as in the following distich of our No 22

उ॒त स्व॒र्या त॒न्या ॑ स॒ यदे॒ तत्क॒दान्यं ॑ त॒र्य॑र॒णे भु॒वानि ।

The shaking in the throat in the case of २ is considerably longer than in that of १

* (स्वरितात्सहितायामनुदात्तानाम् पा १. २ ३९)

† (उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरं पा १. २. ४०)

APPENDIX B VEDIC GRAMMAR.

. It is not possible to give all the peculiarities of the Vedic Grammar here. We shall only mention the broad points connected with the subject. Indeed it is difficult to give any systematic account of a body of literature, portions of which are composed at various intervals of space and time. What is possible at the best is a statistical account of the varied occurrences of the forms of words. No general rules can be given and hence we have Pāṇini driven to the shelter of बहुल छरति. What is a necessary rule in ordinary grammar is optional in the Veda. Still with respect to the various parts of grammar it is possible here to give very roughly some special features and this we proceed to give in order —

SANDHI.

1 Final ष, दे, and ई, when followed by any vowel except अ, are changed the first to अ and the last two to आ. अ is retained in many cases after final ए or ओ. It is generally dropped when व or न् follows it.

2 The Vedic pronominal forms अस्ते, तुभ्ये, and त्वे, जयो, नो, नो (compound indeclinables) have their finals ऋद् or uncoalescible.

3 Final स, which changes into a Visarga before hard consonants in classical Sanskrit, is retained in Veda before क, ख, and व, ए, when the स ends a preposition, when it ends a genitive before a governing noun, when it ends an ablative before वृत्ति, and in a few other sporadic cases दिवसुव, दिवसपि, अदेव्यपरि.

4 In a few cases of दुम् compounded with verbs, the final is not changed to र् but the vowel is lengthened by way of compensation.

e g दूषाद्, दूषम्

5 सेद् for स इद्, सेमद्, for स इमद्, and other cases of the hiatus broken after ह for स, occurs very often in the Veda.

6 Final र् which is changed to Visarga before hard consonants, is retained in some compounds e g अर्हसि, सार्धश्च, धूर्त् ५०

7 Exceptions to the usual rule of the change of स to र् might be noted in the forms and words कव्य, जलाय, काष्ठ, तुरापाद्, अपाञ्च, अहीयन्. Some of these occur in later Sanskrit also.

8 Final न् is sometimes dropped before an initial vowel which is then combined with the preceding vowel तुभ्यन् + इद् = तुभ्येद्

9 न् following a long vowel is changed to a nasalised Visarga when followed by a vowel or a semivowel ऋतुन् + अनु = ऋतुँ + अनु and then by the regular rule ऋतुँनु, महौँनु &c

10 After a nasal, the first of two consonants, neither of them being a nasal, is dropped when homogeneous with the nasal e g युधि for युधि दधे for दधे or दद The latter is classical.

11 The final vowel of the first member of a compound is often made long, and final अ before न् is very often lengthened as ऋतावसु ऋस्य, पुरुषसु, वसन्, शचीवत्, दक्षिणीवत्, ऋतावन्

12 We have 10 Veda finals arbitrarily lengthened—sometimes for the exigencies of metre, but often even in direct violation of the metre Whitney in 248 has made out a list of such cases

DECLENSION.

1 Nouns in अ besides having the regular forms, make up others thus —

Mas	{	Nom dual देवा and plural देवात् .
		Inst plural देवेभि .
		Gen plural चरथाम्

Neu Nom and accu plural वृण

2 Nouns in इ and उ m and f likewise make up some forms by adding the case terminations appended to nouns ending in consonants

The case terminations are altogether dropped sometimes, that is, uninflected forms of nouns serve as well as an inflected in some विशु for विशु वामन् for वामनि &c

CONJUGATION

Some grammatical peculiarities—such as of the use of tenses and moods, the infinitive, the active past participle and others have been noticed in the body of the notes on proper occasions

Under an all embracing Sutra Pāṇini expresses the unstable character of Vedic Grammar and in fact confesses the inability of the grammarians to find any fixity of rule in Vedic literature—*स्यलक्षणे ऋतुम्* (III 1, 8b) There is transposition of everything Mark the following Sloka of the षट्शतम् —

सुसिद्धुपग्रहलिङ्गनराणां बालहलच्चरकर्तृयडां च ।
 व्यत्ययमिच्छति शास्त्रमुदेया सोऽपि च सिध्यति बाहुल्येन ॥

सुप् = declensional termination. बाल = tense

निह् = conjugation.

हल् = consonant

उग्रह = Pada — Ātm or Parasm लच् = vowel

लिङ् = gender

स्वर = accent

नर = Person

वर्तुं = कारक noun and verb relation.

यद् = the Sūtras (about 100 from यदोचिच to लिङ्गलिङ्गश्च both inclu-
 sive The grammatical rules laid down by the Sūtras are not
 regularly followed)

The best way and certainly the most educative one is to make
 a grammatical note book and note down every irregularity or
 rather peculiarity of the Vedic language. A constant use of
 Whitney's Grammar is strongly recommended to the student.